

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २०

अच्युतरायमोडकविरचितपूर्णानन्देन्दुकौमुद्याख्यव्याख्यसमेतः

श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितः

जीवन्मुक्तिविवेकः ।

एतत्पुस्तकं

वेदशास्त्रसंपन्नैः पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः

कै० वै० शा० रा० गोखले इत्युपाह्वैर्गणेश-

शास्त्रिभिश्च संशोधितम्

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

द्रक्ष्यति ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

मिस्ताब्दाः १९१६

(अस्य सर्वेप्रधिकारा रामशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनें रूपकचतुष्टयम् (३४१२)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अच्युतरायमोडकविरचितपूर्णानन्देन्दुकौमुद्याख्यव्याख्यासमेतः

श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितः जीवन्मुक्तिविवेकः ।

तत्र प्रथमं जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रकरणम् ।

यं वेदान्तवसन्तलब्धिजनितस्वाचार्यसत्कोकिल-
घोतद्वाक्यकलादवाप्य निजमात्मानं तदीयार्भकाः ॥
पञ्चम्यादिकभूमिनाप्रलतिकास्वद्वैतवियामनः-
संस्कारक्षतिमञ्जरीकलनतः क्रीडन्ति तं नौम्यहम् ॥ १ ॥
मत्स्यः श्रीपूज्यपादः कमठवपुरसौ विश्वरूपो वराहः ।
पद्माङ्घ्रिछोटकाण्यो नरहरिरथ हस्तामले वामनोऽभूत् ॥
सर्वज्ञात्मा भृगुभ्राट्रविकुलतिलकोऽसौ प्रकाशात्मना आ+ ।
नन्दज्ञानस्तु कृष्णो भवभुजगभयान्मामिमे मोचयन्तु ॥ २ ॥
अत्यन्तद्रुतहेमवर्णहचिरं कारुण्यरत्नाकरं
शून्यन्तस्थिरलोचनाम्बुजयुगं सर्वात्मनासर्वगम् ॥
संपूर्णाश्रुतज्ञान्तिज्ञान्तवदनं भक्तेष्टसर्वधनं
दत्तात्रेयमुपास्यहे गुरुवरं भस्मैकभूपाम्बरम् ॥ ३ ॥
वेदस्वःशाखिशाखाविरुसनमतुलं लेभिरे यत्र नित्यं
किं चाऽऽस्वादि द्विजेन्द्रैर्मृतफलमपि स्वेच्छमानन्दसान्द्रैः ॥
यत्रैवाऽऽमोदमौदेरगणितमुमनोलिङ्गैररप्यगुञ्जि
नियारण्येऽय तस्मिन्म चिरममृतैर्मानसं पूर्णमस्तु ॥ ४ ॥
नित्यं यद्गृदि वेदमौलिनिलसल्लक्ष्मीः मुपसं राजते
यन्कण्ठे पदनाक्यमानत्रिकसद्रेखात्रयं भ्राजते ॥
यो यादीन्द्रमहोपदेत्यनिचयं विच्यस्य भेजे यतः
श्रीनारायणदेशिकेशमनिशं तं नौमि पूर्णाशिपम् ॥ ५ ॥

+ छन्दोभङ्गाभिः सार्धं २तः ।

गोपालहृष्याभजनैरेमुयाममुदे भेते विरतिन्मया मह य. सदैव ॥
 वन्दे महान्भिरजि दिनेत्तु श्रंसद्गुण शिवरदस्मरणप्रदं मे ॥ ६ ॥
 योऽरनेरानुर्गमत्त यमध,शैर्धर्पनाशानगं
 येनानाशि तमधरा,नलिरदादर्से स्मरण्य हरिः ॥
 यस्माद्रात्रिचरेडनिम्बददलयम्येक्षणेनाऽऽमुरी
 सपद्य रयूत्तमे गुरुरे दृश्यं स मां पान्वलम् ॥ ७ ॥
 श्रीविद्यारण्यप्राणी क गहनविनर्ताद्वैतसन्धार्ययुक्ता
 काहं निव्य प्रहृन्याऽन्तरपि बहिरपि स्पष्टमालिन्यशाली ॥
 एव सत्यम्पट स्या किनु न पटुरल तद्रतार्पप्रसासे
 सदृष्टिं प्राप्य मिद्वाङ्जनरुण इव वै गूढरन्नाड्यभूमौ ॥ ८ ॥
 अत्रलम्बाय पर मे नैव न वाक्यं न चास्ति मानमपि ।
 मुनिमनस इव तथाऽपि श्रीगुरकल्याणव्याचते स्वमुदे ॥ ९ ॥
 सन्यासो वेदनेच्छकृत इह गदितो विद्या च द्विमाऽपि
 जीवन्मुक्ते स्वल्प बहुतरमुदित लक्षण च प्रमाणम् ॥
 अप्युक्तो वासनाना क्षय उपगदितश्चेतसोऽपि प्रणाश ।
 पयास्या स्य फलानांत्सभिहितमत्र तद्वोधिनेदान्तवृचि ॥ १० ॥

अथ पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या' पौडशप्रकारास्य जीवन्मुक्तिविनेकटीकात्मकस्य महल्लोका-
 दराकीयविमर्शित्वेति—य वेदान्तेति । वेदेत्यादि कटादिसन्तमेक पदम् । वेदान्त उपनिष-
 द्भागः स एव वसन्त इत्यादौ सर्वत्रापि रूपकम् । तदीयेत्यत्र छुत्तोपैत्र विद्याजन्मन्यामपि
 वरादर्शनात् । तथा चाऽऽध्वणिना समामनन्ति—' त्व हि न. पिता योऽस्माकमविद्यायाः
 पर पार तारयसि ' इति ॥ १ ॥

एव शब्दापरोक्षवादप्रतिपादनपूर्वक प्रकृतप्रकरणप्रतिपाद्यमवयवेऽथ श्रीमद्भाष्यकारादीन्प्र-
 धानपूर्वाचार्यान्मध्यमैर्भक्तैर्बेनैव धनयन्मस्याद्यष्टवेन भगवदवतारत्वेन श्रीकृष्णान्तान्साप्रदा-
 यिकृत्यसिद्ध्यर्थं प्रार्थयते—

मस्य इति । श्रीति । वेदवेदान्तोद्धरणलीलासान्ध्याद्भवति भाष्यकारे भगवदवतारीभूत-
 मस्वरूपकम् । कर्मट्यादि । सत्ताराधिमथनपूर्वकविवेकाद्यद्वैतप्रधानैक्यसाक्षात्कारान्तरत्न-
 निष्कासनसाधनमन्दरधारणसमानवार्तिकनिरचनलीलातोत्थेन श्रीमसुरेश्वरापराभिविधिरू-
 पाचार्ये कूर्मरूपकमपि । वराह इत्यादि । पद्मपादिकाभिधाया श्रीशारीरकभाष्यटीकाया-
 प्रकटनच्छलेनद्वैतप्रसविद्याया एव भुव इव समुद्धरणलीलासाम्येन पद्मपादाचार्ये वराहरूपक-
 मपि । त्रोटकेति । त्रोटकाचार्ये नृसिंहरूपक तु ' भव शकस्तेदितक मे शरणम् ' इत्यादि-
 त्रोटकृतमात्रच दितश्रीमद्भाष्यकाराभिरव्यगुरस्तेत्रकृतिटील्येन मोहमहामुरतहारपूर्वक भक्ति-

मार्गिकप्रतिष्ठापनत एव । अथशब्दः प्रतिज्ञाताष्टव्यक्तिपूर्वदलतिर्यग्वैलक्षण्यार्थः । हरतेति । हस्तामलकाचार्यः प्रसिद्ध एव । तत्र—

‘घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रमं चातिमूढः ।

तथा बह्ववद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिव्यरूपोऽहमात्मा ’ ॥

इत्यादिप्रसिद्धस्वात्मानुभवमात्रचिदेनेन त्रिपादपरिमितभूमिमात्रयाचनात्रिलोक्यव्यापनवद-
खिलद्वैतशास्त्ररहस्योक्तस्तद्रूपकम् । सर्वेति सर्वज्ञात्ममुनीश्वरः संक्षेपशारीरकाचार्यः । तत्र
भृगुभ्राजः परशुरामस्य रूपकं तु यावद्देवादिराजसादिसंपद्धिदलनेन ब्राह्मणश्रेष्ठ एव रवारा-
ण्यप्रतिष्ठापनेनैव । रवीत्यादि । प्रकाशात्मेति । विवरणाचार्यः सुप्रथित एव । तत्रापि
श्रीरामरूपकं भीमांसकोपलक्षितनिखिलभेदवादिराक्षसक्षपणादिना समुचितमेव । आनन्देति ।
आनन्दगिरिरिसिमाप्यादिटीकाकारः प्रख्यात एव । तुशब्दोऽत्रानेकग्रन्थकर्तृत्वरूपवैलक्षण्यायैव ।
तेनात्रानन्तलोकाकर्तृश्रेष्ठकृष्णरूपकमपि सुघटमेव । फलितमाह भवेत्यादिशेषेण । अत्र
सुजगरूपकेण द्वैतरूपसंसारस्य कल्पितत्वादि चोच्यते ॥ २ ॥

अथ श्रीदत्तात्रेयमप्युसधत्ते—अत्यन्तेति ॥ ३ ॥

इदानीं मूलकारं श्रीविद्यारण्यं महाकुर्वस्तदवच्छेदेन स्वागिमतं याचते—

वेदेति । वेद एव स्व. ग्राही कल्पद्रुमस्तस्य याः शाखाः शाकलतैत्तिरीयायाः प्रसिद्धा
एव । आमोदेति । ‘आमोदः सोऽतिनिहारी’ इत्यमरात्पुराभिगन्धस्तेन मोदेर्भोगमोक्षानन्दैः ।
अगणितेत्यादि । असंख्यातमृद्भ्रश्रेष्ठैरित्यर्थः । पक्षेऽनेकशुद्धनिरुद्धमन.मुखास्वादधुरंधरैरपी-
त्यर्थः । अगुञ्जि । ‘एतस्साम गायन्, स्ते’ इत्यादिश्रुतेः स्वानुभवप्रकाशनमप्यकारि । अमृतैः
पद्मप्यादिभूमिकानन्दैः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

अथाद्वैतशास्त्रप्रदं स्वाचार्यं प्रणमति—

नित्यमिति । वेदेति । सर्वोपनिषद्ग्रहस्यविचारात्ब्रह्मोत्तरमीमांसात्मकाद्वैतविद्यारूपश्री-
रित्यर्थः । अपरं तु सरलमेव ॥ ५ ॥

एवं शिवभक्त्युपदेशप्रदं श्रीगुरुमपि प्रणमति—

गोपालेति । महापदेति । महादेवानभिधम् । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥

अथ श्रीरघुवीर क्षेत्रनियन्तारं परमगुरुरथ प्रार्थयन्तस्तकाण्डरामायणार्थं महत्काण्डकरूपवा-
क्यसार्थं ननरसलक्षणव्यङ्ग्यार्थं च कथयति प्रथमादिसत्तविभक्तिभिरपि य इत्यादिना—

यः । अज्ञानेति । अज्ञानमेवेशधनुर्निगुणबाहुर्भेद्यवर्धयन्वक्रशरःसनं यमञ्जलखण्डयदि-
त्यर्थः । अत्र प्रथमा विभक्तिर्ब्रह्मकाण्डार्थो रंष्ट्रो रसः । यमिन्यादि । यमैश्वर्यं सार्वभौम-
राज्यं पक्षेऽणिमादि, आशावशं तृष्णापरं न धान्नेन संपादयम.सैत्यर्थः । अत्र द्वितीया
विभक्तिः, अयोध्याकाण्डार्थः, शान्तो रसः । येनेत्यादि । येन तमश्वरावलिः रारादिचतु-

दंशसहस्ररक्षसपङ्क्ति । पक्षे वामप्रोधाद्यामुरसपत् । अनाशि निम्नसिता । अत्र पृतीया विभक्ति , अरण्यकाण्डार्थ , अद्भुतो रस । अनादित्यादि । हरि मुग्ध , पक्षे परमा यस्मै स्वस्तरपदात्तान् । अत्र चतुर्थी विभक्ति , किष्किन्धाकाण्डार्थ , हास्यो रस । यस्मादित्यादि । अत्र पञ्चमी विभक्ति , मुद्गरकाण्डार्थ । रात्रिति । रात्रे पक्षे महामोह । अत्रिभ्यद्भ्रूति प्रापेति भयानको रस । अदलदित्यादि । यस्येक्षणैः प्ररतरफडाक्षेपैराऽऽ-सुरी सपत्सवलसमुलरात्रणत्री पक्षे दम्भदर्पाद्यामुरसपप्रसिद्धेय , अदरद्विद्रोणाऽभूदित्यर्थ । अत्र षष्ठी विभक्ति , वीरो बीभक्षश्च रस , युद्धकाण्डार्थ । यत्रेत्यादि । अत्र सप्तमी विभक्ति , सर्वोत्तमवादिनोत्तरकाण्डार्थ , शृङ्गारो रसश्च । स इत्यादि । करणो भक्तिश्च रस ॥ ७ ॥

अथ प्रकृते स्वानधिकारमाशङ्क्य सदृष्टान्त तपाटन स्पष्टपति—

श्रीति ॥ ८ ॥

तत्रापि मानि च वारपति—

अवलम्बायेति ॥ ९ ॥

प्रकरणभेदमनुनामति—

सन्वास इति ॥ १० ॥

इह खलु सफलकारुणिकशिरोमणिर्मगवान्विद्यारण्याचार्य प्रस्थानत्रयचरितशास्त्रे मन्दम प्यापिकारिणामुत्तमन्वयं पश्य सूत्रभाष्यस्य तापर्यमधिकरणमालया सपूर्णापनिपद्गाप्याणामनु भूतिप्रकाशेन धार्तिकनिरणयोश्च तत्साराभ्या समुद्धार्य तत्राप्यशक्ताना मन्दतरमन्दतमाधि कारिणामनापासेन बोधसिद्धये स्वगुरु भगवन्त भारतीतीर्थं संप्राप्य तत्त्वनिवेदिनिनेक-पञ्चक चित्रदीप च स्वकृत प्रदर्श्य ततस्तुष्टन तेन तृप्तिदीपादिदीपचतुष्टय योगानन्दाद्यान-न्दपञ्चाध्यायीरूपो ब्रह्मानन्दश्च कृत , सेय पञ्चदशो सर्वेदान्तगुरुलघुग्रन्थमथनसारात्मिका श्लोके प्रसिद्धा, तत्र तादृग्ग्रन्थसरलत्वेनाधिकारिणामनाधिकारिणा च सर्वेषा सधारण्येन पाटनप्रायश्चोऽनविकारिणोऽपि तत्त्वनिदमन्वया सन्तस्तपौर्वापर्यतापर्यन्निचार्यैः रामित्वाद्या-मुरादिप्रकृतिप्रशादेव भरतादेरप्रवृत्ति पुराणात्तति चेत्तदा—

‘जक्षन्नीडव्रन्ति निन्दन्नित्यथोपीर्न किं श्रुतिम्’ ।

इत्यादिचित्रदीपादिवाक्याभासास्तथा ‘जनकादे कथ रात्रिमिति चेद्दृष्टवोधत । तथा तत्रापि चेतर्कं पठ यद्वा कृपि कुरु’ इत्यादितृप्तिदीपादिवाक्याभासास्तथा तामूलीभूत ‘जक्षन्नीडव्रममाण स्त्रीभिर्नो यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेति न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेपेन न श्रूणहत्याया न्यस्य पापम्’ इति च श्रुतिवाक्यजात तथा—

‘सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥
हन्वाऽपि स इमाल्लोकान् हन्ति न निव्रज्यते’ ।

इत्यादिस्मृत्यादिवाक्यजातं च प्रमाणत्वेनोदाहृत्य यथेष्टचेष्टाः स्वयं कुर्वन्तः सन्तोऽन्या-
नपि मुमुक्षुन्वञ्चयन्ति तदिदमसहमानः सञ्ज्मीमद्भगवद्गीतानां सर्ववेदार्थत्वात्तद्भाष्याख्यप्र-
स्थानतात्पर्योद्धरणमिषेण यावदद्वैतनिष्ठापरायणश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासकाव्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं विवृण्वन्नुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामकृतोपास्तित्वेनानुत्पन्नजीवन्मुक्तिफलत्वात्क्रियमानानां
नराणां जीवन्मुक्तिसाधनादि प्रदर्शयितुं ज्ञानिन्तां मन्यानां तु तदभ्रमभङ्गनपुरःसरं सन्मार्ग-
प्रवृत्तिं बोधयितुं च तथा मुमुक्षूणामपि पण्डितमन्यवञ्चनान्गोचनपूर्वकं ज्ञाननिष्ठान्तप्रवृत्त्यु-
त्साहार्यं च प्रसन्नमपि प्रौढकर्तृस्वाम्याद्भ्रंशरतात्पर्यं जीवन्मुक्तिविवेकाख्यं प्रकरणं विस्तरणा-
करोत् । अतोऽस्य पञ्चदश्या शेषशेषिमात्रं संबन्धः । तद्वतवाक्यार्थविवरणहेतुत्वात्चेतनमे-
लनपूर्वकं षोडशप्रकरणीत्यपि समाचक्षते केचिच्छिष्टाः । तत्र शिष्टाचारानुमितप्रयोजनकं
‘मङ्गलानि मङ्गलमन्यानि मङ्गलान्तानि प्रथन्ते शास्त्राणि वीरपुरुरकाण्यायुष्मत्पुरकामि
च भवन्ति’ इत्यादिप्रहाभाष्याख्यस्मृतिमूलश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं निर्विघ्नग्रन्थसमासितव्र-
थितिकलकं—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महामत्मनः’ ॥^१

इति श्रुतेः श्रीगुरुर्विन्नेश्वरप्रणामात्मकं मङ्गलं स्वयं विधाय शिष्यबोधायनेकार्थगर्भितेन
स्वकीयमुदाभूतेन प्रकृतप्रकरणाविषयादिसूचकेन श्लोकेनाऽऽदौ निवधाति—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

यस्येति । ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतच्चद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ह्निरसः’ इतिश्रुतेर्यस्य मायावच्छिन्नरक्षणः प्रजापतिरकामयत् । प्रजायेयेतीत्युपक्रम्य ‘स
मूरिति व्याहृत्’ ‘स भूमिमसृजत्’ ‘अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंश्चि’ इत्यन्त्रै-
तिरीयश्रुतेर्भूरादिव्याहृतिरूपवेदाक्षरोच्चारणपूर्वकं प्रजापतिशब्दवाच्यस्य शुद्धसत्त्वप्रधाना-
ज्ञानप्रतिबिम्बरूपेश्वररजोगुणोपाधिकचतुर्मुखास्यलीलाविग्रहस्य भूम्यादिसकलजगन्निर्मातृत्व-
धरणाद्देवाक्षरोच्चारणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा रजःप्रधानेश्वरस्य निःश्वसितमिव श्वासोच्छ्वास-
प्यापारजातमिज्ञानायासेन समुत्पन्नत्वात्सर्वेऽप्युगादिवेदा इत्युपलक्षणमितिहासादीनामपि
तथा च यान्छब्दब्रह्माऽपि यस्य निःश्वसितमेत्यर्थः । तथा यः परमात्मा वेदेभ्यः, वेद्यन्ते
ते वेदाः साक्षिदस्या मायासंकल्पारस्तेभ्योऽनन्तरमखिलं संपूर्णं जगत् । जीव ईशो

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

विशुद्धा चित्तया जीवेशयोर्भेदा । अविद्या ताच्चित्तयोर्गो पडरमाकमनादयः' इति वच-
नान्निशुद्धचिदायदृग्भास्यजीवायनादिदृश्यपञ्चकानिरक्तोदभिन्नं दृश्यमित्यर्थः । निर्ममे ।
यथा ह्येन्द्रजालिक स्वसकल्लादेव मन्त्रादिनिशिष्टाजगरादिकमुपादयन्नेवं परमेश्वरोऽपि
मायिकमकलेश्यो विश्वमुपादितयान्यस्तमह वन्द इत्यन्वयः । मय्येति पाठस्तु माया तु
प्रवृत्तिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्याययममूतस्तु व्याप्त सर्गभिद जगत्' इतिश्रुति-
मूढकत्वादादेव एव । अहं व्युत्थितास्थितप्रज्ञो ग्रन्थहृत् । वन्दे कायिकादिभिविषयप्रद्वीभायेन
नमस्कारोर्मति भावः । एतेन ब्रह्मणो जगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं तदम्यलक्ष-
णमुक्तम् । स्वरूपलक्षणार्थं विशिनष्टि—विद्येति । विद्या ' विद्ययाऽऽमृतमश्नुते ' इतिश्रुते-
र्ब्रह्मविद्यैव तीर्थमुपायो यस्मिन्विषये । यद्यत्तये ज्ञान विनोपायान्तरं नैवास्तीत्याशयः ।
एतेन निर्गुणत्वं द्योतितम् । सगुणब्रह्मणस्तुपासनादिलभ्यन्वात् । स चात्मी महेश्वरश्चेति
कर्मधारयः । महत्त्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वम् । ईश्वरत्व च नन्तकोटिब्रह्मण्डालमनादि-
प्रपञ्चाधिष्ठानत्वेऽपि शुक्तिकादिवक्त्रालयत्वेऽपि तदस्पर्शित्वरूप सामर्थ्यम् । उभयपदाम्याम-
नन्तता कालत्रयावाप्यत्वरूपिणी सत्यता च सूचिता । उपलक्षणमिदं ज्ञानसोदरपि । त
सच्चिदानन्दद्वैतभूमात्मानमित्यर्थः । गुरुरपेक्षे तु—योगभ्रष्टत्वादीश्वरापत्तात्वाद्वा स्वय-
प्रभातेदेवदेवस्य वेदाक्षरारोऽपि न त्वेक एव द्वौ त्रयो वा तेऽपि निश्चि-
तमिव श्वासोच्छ्वासासनदनायासासाप्या आसन् । उपलक्षणमिदं शास्त्रादे । यस्य
महामहिम्नं सद्गुरोरोदचतुष्टयमप्यनायासासिद्धं तस्य शास्त्रादिसिद्धे केन कथा । सकलश-
ब्दब्रह्मपारगतोक्त्याऽनया श्रोत्रियवाक्य श्रौंगुरो प्रथमं लक्षणं ध्वनितम् । तथा य
आचार्यो वेदेभ्यः, तृतीयाथे पञ्चमी पूर्वोत्तरकाण्डात्मकेन्दैरित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डोक्तोपन-
यनमरम्योत्तरकाण्डोक्तनिर्वकल्पकाखण्डाद्वैतब्रह्मा मसाक्षात्कारान्तोदेवोक्तमुक्तिमाधनैरितिभावात् ।
जगत्, स्वमनआदिसर्गद्वैतम् । अखिलम् । अकारो वासुदेव स्यादिति कौत्रोत्तर एव
वासुदेवाख्य परमत्मेन खिल नामरूपादिनाधेनावशिष्टोऽशो यस्य सत् । निर्ममे कृतवान् ।
एतेन वैदिकेकपूर्वोत्तरकाण्डोक्तसकलसानने सर्गमपि द्वैत वासुदेवमात्रामक य सद्गुरु-
कृतगानिति वर्णनेन ' वासुदेव सर्गमिति स महामा सुदुर्लभ ' इति श्रीमद्भगवदुक्तेर्ब्रह्मनिष्ठ-
त्वाख्य द्वितीय श्रौंगुरुलक्षणं द्योतितम् । तथा च श्रुति—' तद्विज्ञानार्थं सद्गु-
रमेवाभिगच्छेत्समिपाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ' इति । स्मृतिरपि—' उपदेक्ष्यन्ति ते
ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ' इति । अत्र ज्ञानित्वं निरक्तश्रोत्रियत्वम् । तत्त्वदर्-
शित्वं ब्रह्मनिष्ठमिति । अहं तं विद्यातीर्थमहेश्वरं वन्दे । ' तीर्थं शास्त्राभ्य-
क्षेत्रोपायनारीरज सु च । अवतारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रियु ' इति मेदिनीकौशो-
क्तोर्निर्यायै तीर्थं शास्त्रं यस्य, विद्यैव तीर्थमश्वरो यस्य, विद्येन तीर्थं क्षेत्रं वास्यादिरूपं यस्य
विद्यायास्तीर्थमुपायो यस्मिन्, विद्येन तीर्थं पुष्करादि यस्य, विद्यायास्तीर्थमुपाध्यायं उप-

देष्टा, विद्यैव तीर्थं मन्त्र्यमात्यो यस्य यतिराजस्य स तथा । एतेनानुदरंभरित्वत्त्वानुसंधान-
परायणत्वतत्त्वविद्यान्यानपेक्षत्वमन्दाधिकारितत्वविद्योपायप्रदत्वोपरागादिनैमित्तिकस्नानार्थमहा-
तीर्थानपेक्षत्वोत्तमाधिकारितत्वविद्यादानदक्षत्वब्रह्मविद्येतरासहायत्ववर्णनैः पूर्वोक्तलक्षणप्रपञ्चे-
नान्वर्थनामत्वमुक्तम् । अत एव स एव महेश्वरः शिवः ' मायिनं तु महेश्वरम् ' इतिश्रु-
तेरन्तर्यामी वा निरुक्तनिर्गुणपरमात्मा वा तम् । शेषं प्राग्यत् । अत्र ' आत्मनाम गुरोर्नाम
नामातिक्रमणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ' इतिवचनाद्भारतीतीर्थं
इति स्वगुरोर्नाम तत्र भारतीत्याने तत्पर्यायीभूतविद्याशब्दः । प्रयुक्तः । वस्तुतस्तु भारती-
तीर्थः परमगुरुरेव विद्यातीर्थं एव स्वगुरुरेवाम् । तदुक्तमेतैः पूर्वोक्तमेव पाराशरमाधवे—

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं

गज्जन्सजनसङ्गतीर्थनिपुणः सद्बृत्ततीर्थं श्रयन् ॥

लब्धामाकलयन्प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो

विद्यातीर्थमुपाश्रयन्हृदि भजे श्रीकठमव्याहृतम् । इति ॥

एवं च यथाश्रुतमेव ज्ञाय इति व्येयं धीरैः । अत्र हि प्रथमन्याख्याने यस्येत्यादिनि-
र्मम इत्यन्तप्रत्येन ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणबोधितजन्मादिसूत्रशास्त्रार्थोन्निवसूत्रयोरर्थः संगृहीतः ।
तथा तमहं बन्द इत्यनेन गुर्वभिन्नपरमेश्वरचरणारविन्दयोरखण्डं कायिकादित्रिविधप्रह्वीभा-
वेन मुमुक्षुर्वेदान्तविचारपरायणो भवेदिति जिज्ञासासूत्रार्थोऽपि सूचितः । ' तद्विद्धि प्रणि-
पातेन ' इतिस्मृतेर्वेदान्तविचारस्य तत्पूर्वकत्वात् । शेषेण स्वरूपलक्षणबोधिसमन्वयसूत्रा-
र्थश्च । ननु भाष्यादौ जन्मादिसूत्र एव ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तानन्दादिस्वरूपलक्षणमपि
विचारितं त्वया तु समन्वयसूत्रस्यैव तत्परत्वमुच्यते इत्यनुचितमेवेदमिति चेत् । सत्यम् ।
तैत्तिरीयकोपनिषदि ब्रह्मयल्याख्यप्रथमप्रश्ने ' ब्रह्मविदानोति परम् ' इति सर्वमनुत्तरका-
ण्डार्थं संक्षेपतः सूत्रितं कृत्वा किंलक्षणं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां ' सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति
ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्तम् । भृगुवाङ्मयाख्याद्वितीयप्रश्ने तु भृगुवाङ्मयपुरस्य वरुणाख्यस्वपितरं
प्रति ब्रह्मविषयकं प्रश्नमुपन्यस्य ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति । यद्यप्यन्त्यमिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ' इति ब्रह्मणस्तटस्थलक्षण-
मेव जन्यजगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानस्वरूपमुक्तं तदेव च सूत्रकृता जन्माद्यस्य यत् इति
फण्डतः सूत्रे संप्रथितम् । भाष्यादौ तु प्राक्तनमपि स्वरूपलक्षणं गृहीत्वोभयमपि विचारितं
यद्यप्यपि शुद्धस्वरूपलक्षणनिर्णयस्तु समन्वयसूत्रनिर्णीतब्रह्मात्मैक्यलक्षणाभेदमन्तरा नैव
संभवतीति तथोक्तम् । एतेन शास्त्रैकदेशसम्बन्धत्वमस्योक्तम् । शास्त्राल्कार्यान्तरस्थितत्वं तु
वक्ष्ये विविदिषान्यासमित्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यति । तदुक्तं पाराशरपुराणे—

शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्राल्कार्यान्तरे स्थितम् ॥

अर्थं प्रकल्प्यं प्राहुः प्ररुणज्ञा मनीषिणः' इति ॥

अत्र तमहं यन्द इति गुर्वादिभङ्गयुपलक्षितसप्तः साधनान्मुमुक्षुरधिकारी । विशेष्येन-
नाद्वैतामतरं विषय । अहंपदेन जीव्यादिद्वैतानर्थनिवृत्तिः प्रयोजन च सूचितम् । सं-
न्धस्तु ग्रन्थविषययो प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सुप्रसिद्ध एवेति सर्वमत्रादात् ॥ १ ॥

ननु कथमस्य प्रकरणस्य श्रीमद्गीताभाष्याख्यसृष्टिप्रस्थानतात्पर्यनिर्णायकत्वमित्यादाङ्क्य
तदाशयानिर्णयात्मकत्वादस्येति द्योतयस्तरज्ञानतत्फलप्रयोजकतन्व्यासयोर्विचिनकथनं प्रति-
जानीते वक्ष्य इत्यर्थेन—

वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वद्भ्यासं च भेदतः ।

वेत्तुमद्वैतात्मतत्त्वमपरोक्षीकर्तुमिच्छा विविदिषा तथा न्यास ससाधनकर्मादित्यागस्तम् ।
तथा विद्वदिति । अद्वैतामतरापरोक्षरूपप्रहविद्यामानेषां विद्वान् । ज्ञानस्य वृत्त्यात्म-
कत्वेन शिक्षणारस्थापित्वेऽपि तत्फलस्याज्ञानध्वंसस्य शुक्तिरजतादिद्यस्यदारोपितप्रतियोगि-
कत्वेनाधिष्ठानीभूताद्वैतात्मस्वरूपाशैकरूपव्याप्तित्वात्परोक्षतया तद्रूपेण सर्वदा वर्तमानतेति
तद्वत्ता सगता । तेन कियमाणो न्यास ससाधनकर्मादिकलापस्य विधिन्यागस्तमित्यर्थः ।
भेदतः । श्रीमद्गीताभाष्याख्यसृष्टिप्रस्थानतात्पर्योभूतसः कीर्णोभयसन्व्यासविचनेन -वक्ष्य
इति योजना । तथा हि श्रीमद्गीताभाष्य उपक्रमे तावदुक्तम्—तस्यास्य शास्त्रस्य सक्षेपतः
प्रयोजन पर नि श्रेयस सहेतुकस्य ससारस्यात्यन्तोपरमलक्षण तच्च सर्वकर्मसन्व्यासपूर्वकादा-
त्मज्ञाननिष्ठरूपाद्धर्माद्भवतीति । उपसहारेऽपि सर्वधर्मान्परित्यज्येतिश्लोकव्याख्याने—ततश्च
सर्वकर्मसन्व्यासाज्ज्ञाननिष्ठान्यामात्यन्तिक ससारोपरम इति सिद्धमिति च । अत्र सर्वकर्मस-
न्व्यासपूर्वकादिति सर्वकर्मसन्व्यासादिति च पदान्या विविदिषासन्व्यासावश्यकतात् । आत्म-
ज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्मादिति ज्ञाननिष्ठायामिति च पदान्या तु विद्वत्सन्व्यासावश्यकताऽप्युक्ता ।
यस्तुतत्त्वापरोक्षद्राड्यपूर्वकरहि करणान्त वरणोपरमणलक्षणज्ञाननिष्ठया विद्वत्सन्व्यास विनाऽ-
सभवात् । तदुक्तं बार्तिकसारे—

‘अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मणे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतर’ इति ।

तदस्मिन्भाष्यप्रत्येऽपि सन्व्यासद्वय सर्वोर्णन्देव भातीत्यन्तो युक्तैरेष तद्वैदक्यप्रतिष्ठा ।
तथा मध्येऽपि वेदानिनाशिन नित्यमितिश्लोके भाष्यम्—‘तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानरतः
सन्व्यास एनाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्याम’ इति ।
व्याख्यात चेद भाष्य सन्व्यासद्वयोपपादकमिति श्रीमदानन्दज्ञाने—तस्मादिति । सर्वव्यापा-
रोपरमात्मन सर्वकर्मसन्व्यासस्याविक्रिया मज्ञानानिरोधित्वात्प्रयोजकज्ञानरतो वैधे सन्व्यासेधि-
कारः । सम्यग्ज्ञानरतस्ववैधे स्वाभाविके षड्भागनीति विभागमनुष्येयोक्तेऽर्थे वाक्यशेषाऽने-
गुण्य दर्शयति—तत्र तत्रेति । अस्यायमर्थ—प्रयुज्यते प्रवेत्ते निवृत्तमार्गेऽधिकारी येन
नित्यानियमस्तुविनेरुत्क्षणेन ज्ञानेन तद्वतो मुमुक्षोरित्यर्थः । वैधे ‘एतमेव प्रवाजिनो लोक-

मिच्छन्त प्रव्रजन्ति' इति विधिप्राप्त इत्यर्थे । स्वाभाविके फलात्मयवैधे सन्यासे तु श्रुति 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इत्यादि सुप्रसिद्धेति ।

ननु किमर्थं सन्यासद्वयं श्रुत्योक्तं यद्देदकथनं द्विविदिपादिसङ्ख्या भवतेदं प्रतिज्ञात-
मिच्छासाध्यस्य तत्प्रयोजने क्रमादभिधत्ते—

हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ २ ॥

हेतू विदेहेति । तौ पूर्वोक्तौ विविदिपासन्पासविद्वत्सन्पासौ । क्रमादनुक्रमेण । विदेहमुक्ते 'ज्ञानसमकालमुक्त' इतिशेषार्थास्मृत्यादिमूर्त्यभूताभि 'ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशैः' इत्यादिश्रु-
तिभिः पञ्चदशीतत्त्वविवेकोक्तज्ञानसमकालभाविदेहाभावरूपस्याद्वैतात्मकेवल्यस्य तथा जीव-
न्मुक्ते पञ्चम्यादिवक्ष्यमाणभूमिकास्थितिलक्षणसदेहकैवल्यस्य च हेतू कारणे भवत इत्य-
न्वयः । विविदिपासन्पास श्रवणाद्यन्यासजन्यासभावनानादिप्रतिबन्धच्छरे सति विचारिततत्त्व-
मस्यादिमहाप्राक्यकरणकतत्त्वज्ञानद्वारा विदेहमुक्तेर्हेतुः । विद्वत्सन्पासस्तु मनोनाशवासना-
क्षयाद्यन्यासजन्यपञ्चम्यादिभूमिकाद्वारा जीवन्मुक्तिहेतुरित्याशयः ॥ २ ॥

तदेव ससाधनो जीवन्मुक्त्याख्योऽस्य प्रकरणस्य विशिष्टो विषयः सूत्रितः, सप्रति याव-
त्सन्पाससाधारणकारणमाह—

सन्पासहेतुर्वैराग्यं यदहहिरिजेत्तदा ।

प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणैः ॥ ३ ॥

सन्पासेति । विगतो रागो विषयप्रेमा यस्मात्तद्वाप सन्पासकारणं भवतीत्याशयः ।
तत्र प्रमाणत्वेन श्रुतिमर्थतः सप्रथमति—यदहहिरिति । तथा च श्रूयते लघुजागालोपनि-
पदि—'यदहरेव निरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति । एकाराभ्यां विना वैराग्यं सन्पासः,
सति च तस्मिन्विलम्बश्च वार्यते । तदुक्तं विश्वेश्वरीसंगृहीतस्मृतौ—

'यदा मनसि सजातं वैतृष्यं सर्वरत्नपुरं ।

तदा सन्पासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये' इति ॥

'युद्ध्याऽप्यन्यन्तपैरस्य य पदार्थेषु दुर्मतिः ।

वपन्नाति वासना भूयो नरो नासी स गर्दभः' ॥ इति वासिष्ठेऽपि ।

किं सर्वमन्यासहेतुरेकविधमेव वैराग्यम् । तथापि कुट्टीचकादितद्भेदे को हेतुरित्यत
आह—तद्भेदस्त्विति । तुभ्यं शङ्कराणाम् । तद्भेदो वैराग्यादिभेदः । शेष
इति शेषः ॥ ३ ॥

सदेवाऽऽह—विरक्तिरित्यादिना स्वटल्लघुपाराशरस्मृतिविरत्युदाहृतपाराशरपुराणवाक्य-
द्वयेन—

विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ ४ ॥

एव तीव्रादिभेदेन विरक्तेर्द्विन्यमुक्त्वा तीव्रविरक्तौ वक्ष्यमाणलक्षणाया सत्यामेव

‘ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सारयाना कर्मयोगेण योगिनाम् ’

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तभगवदेकार्पणखुद्भया काम्यादिशून्यनित्यादिकर्ममुग्रानपरो योगिशन्दे-
ष्टगृहस्थाद्यधिकारी वक्ष्यमाणलक्षणे कुटीचकाख्ये सत्यासे वर्तव्ये सति तद्विरुद्ध कर्म
त्यजेदित्युक्तं, तत्रोक्तविरक्तौ सत्या विमयमेकनिध एव सत्यास उतान्योऽपि कश्चिदस्तीत्य-
त्राऽऽह शक्त इत्यादिद्वितीयवाक्येन—

शक्तो बह्वदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥ ५ ॥

शक्तस्तीर्थयात्रादानुग्रहसमर्पदेहादिरित्यर्थ । बह्विति । वक्ष्यमाणलक्षण एव सत्यासभेद
इति यावत् । शिष्टं तु प्राग्भेदेन । वक्ष्यति चैत्रमेवात्र यात्रादीत्यादिना । ननु भगवदेव
तीव्रविरक्तौ सत्यासद्वय तीव्रतराया तु प्रागुपन्यस्ताया तत्कथं तत्साहचर्यसिद्धमित्यत आह—
तांवेत्यादिना । ‘ द्वय तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षत्रिभेदेत ’ इति वक्ष्यमाणवात्तीव्रतराया
वक्ष्यमाणलक्षणाया विरक्तौ सत्या ब्रह्मलोककामधेद्वक्ष्यमाणलक्षण एव हंससंज्ञिते सत्यासे
कर्तव्ये सति योगी कर्माणि न्यसेदित्यादि प्राग्भेदाप्याह्वयान्वय । ननु ब्रह्मलोककामनाभावे
क सत्यास इत्याशङ्क्य समाधत्ते—मुमुक्षुरित्याद्युत्तरार्धेन । मुमुक्षु स्वामान द्वैतप्रधानो
कुर्मिच्छुरतीव्रतमाया दुधाया सत्यामन्नं विना यथा दीयमानेऽप्येहिवपारिकादिविषयजाते
तत्तृणीवृत्त्यान्नाप्राप्त्यै व्यन्धानलेशमप्यसहिष्णु सत्तदेकार्थी भवति तद्वदद्वैतब्रह्मा मत्तारूपमो-
क्षमात्रार्थं त्यर्थ । उक्तं होत्रमेव श्रीमद्वातिकचारचरणारविदपरागैर्वीतिकामृते—

नरकादिव निर्निष्णा यात्रन्नाऽऽ ब्रह्मणो नर ।

न तानदधिकारोऽस्ति वैरत्यज्ञानवर्मनि ॥

सर्वासङ्गविनिर्मुक्तो मोक्षमात्रप्रयोजन ।

अतोऽधिभियते प्रप्यग्ज्ञानोत्पत्तौ न रागान् ॥ इति ॥

त तु—साक्षादिति । लोकातरगतिव्यन्धान विनेहैवेत्यर्थ । विज्ञानेति ।
दृष्टादिद्वाराऽऽमज्ञानहेतानियर्थ । परमे हंस एतन्नमके वक्ष्यमाणलक्षणे सत्यास
इत्यादि पूर्वभेदेन योग्यम् । तथा चोक्तं छान्दोग्ये ‘ सर्व एते

पुण्यलोका भवन्ति' इति ब्रह्मचर्यादित्रयाश्रमिणां फलमुक्त्वा ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' इति । अत्रेदं भाष्यं श्रीमद्भगवत्पादीयम्— ' अवशिष्टस्त्वनुक्तः । परिव्राड्ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मणि सम्यक्स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यन्तिकमेति नाऽऽपेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् । पुण्यलोकाःपृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च पुण्यलोकात्तिशयना-
त्रममृतत्वमविष्यत्ततः पुण्यलोकाद्विभक्तं नावश्यत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यान्तिकममृतत्वमिति गम्यते ' इति । विवृतमिदमानन्दज्ञानैः— ' आश्रमेषु प्रदर्श्यमानेषु किं परिव्राण्मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राऽऽह—अवशिष्टस्त्विति । कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यममृत वस्येत्याशङ्कयो-
क्तम्—आत्यन्तिकेति । तस्याऽऽपेक्षिकात्वाभावे हेतुमाह—पुण्यलोकादिति । अमृत-
त्वस्य पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वासेद्धिरिति योजना । उक्तमेवाथै
न्यतिरेकमुखेण साधयति—यदि श्रेत्यादिनेति' इति ॥ ५ ॥

ननु का सा विरक्तेर्मन्दता यदपेक्षया तस्यास्तीब्रत्वादिकमुक्तमित्याशङ्क्य तद्विषयमभिनीय दर्शयति—

पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः ।

धिवसंसारमितीवृक्स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा ॥ ६ ॥

पुत्रेति । दाराः स्वरमणी । आदिना तादृशमेवपात्रं मित्रादि । तात्कालिकी ।
पुत्रादिनाशाव्यवहितोत्तरक्षणमारभ्य यदाऽस्य तद्विषयकप्रमोदयत्तदध्यवहितद्वितीयक्षणात्रा-
वस्थायिनीत्यर्थः । अत्राग्रे सेति तच्छब्दाद्येति यच्छब्दो बोध्यः ॥ ६ ॥

एवं तीव्रादिवैराग्ययोरपि लक्षणे क्रमेण साभिनयमाहास्मिद्धित्वादिपादोनद्राभ्याम्—

अस्मिञ्जन्मनि गा भूवन्पुत्रदारादयो मम ।

इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ ७ ॥

अदिना धनादि । अत्रापि प्राग्वत्तद्विनाश एव प्रयोजको ज्ञेयः । अत्रास्मिञ्जन्मनी-
त्युक्त्या निरक्तविरक्तेर्मित्वानित्यविवेकाजन्यत्वमेव । स्वमपि तपसा जन्मान्तरे तादृगुनादि-
लाभाशासंभवात्, विवेकजन्यत्वे तु 'कर्मचितो लोकः क्षीयते । एषमेवामुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयते' इत्यादिव्याप्तिवर्तित्तुल्या सर्वस्यापि वैपरीत्यमुख्य दिग्दर्शकत्ववया तद-
संभवात् । तत्रापि क्षणिकवसंभवेन पूर्वत्रातिव्याप्तिव्यावृत्तयेऽत्रेतिपदेनाभिनीतबुद्धि वि-
शिनष्टि—सुस्थिरेति । तादमाधिदैविकादिविद्वैरप्यलवम् । एव वैरिपुत्राद्यनिःछादा-
द्यमेव तद्विषयम् ॥ ७ ॥

पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कश्चन ।

इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासो न कोऽपि हि ॥ ८ ॥

कश्चनेति । ब्रह्मलोकोऽपि । ' इम मानयमायतं नाऽऽर्तन्ते ' इति श्रुतेर्मन्वन्तरान्तरे पुनरावृत्तिप्रदोपासनादिसाप्यस्तु मे मैत्रास्वित्यर्थ । ननु मदवैराग्येऽप्यस्ति वक्षित्त-
न्यासभेद इत्याऽऽह—मन्द इत्यन्तपादेन ॥ ८ ॥

अस्वेन वैराग्यद्वये प्रत्येक सन्यासद्वयात्तत्त्वार्तुभिष्यमथापि किं प्रत्येकमेव तेषा लिङ्गभेद
उत द्वयोर्द्वयैरेवेत्यत आह—यात्रादीत्यादिद्वाम्याम्—

यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्या तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् ।

कुटीचको बहूदश्रेत्युमाधेतौ त्रिदण्डनी ॥ ९ ॥

आदिना स्वप्रथितरभक्षम् ॥ ९ ॥

द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविमेदतः ।

तीव्रतर इति । अत्रापि वैराग्ये सतीति पूर्णदेवाध्याहार । ब्रह्मलोकेति । इह
तद्विषयकेच्छाभेदादिति शाकपार्थिनादिनस्तमास ।

हसादिलक्षण सक्षिपति तदित्यर्थेन—

तल्लोके तत्त्वविद्वंसो लोकेऽस्मिन्परहंसकः ॥ १० ॥

तस्मिन्ब्रह्मलोके । तत्त्वविदिति भाविनी वृत्तिमाश्रियैरोक्तम् । अस्मिन्लोके यस्तरजविसन्त
न्यासी भवेत्सोऽपि परहंसक एवेति विद्वत्सत्याससग्रह । कुटीचकाचोरव त्रिदण्डवोत्तरन
योहंसनिनिदिपुगोणनिद्व परमहसयोरैकदण्डवमार्थिकमेव । अत्रास्मिन्लोके तत्त्वविदित्यनुकृष्य
भवितुमिच्छु सनित्यप्याह्वय परहंसको भवेदिति निनिदिपासन्याससग्रह ॥ १० ॥

नन्वेवमपि कस्तत्तदाचार इत्यत आह—

एतेषां तु समाचाराः प्रोक्ताः पाराशरस्मृतौ ।

ध्याद्यानऽस्माभिरत्राय परहंसो विविच्यते ॥ ११ ॥

एतेषां त्विति । पाराशरेति । निषयसप्तमीयम् । पृष्ठतपाठे तु सरल एवार्थ ।
तर्हि किं प्रवृत्ते निरूप्यत इत्याऽऽह—अस्माभिरित्यादिना । अय, वक्ष्ये निविदिपायास
मिति प्राक्प्रतिज्ञात्वेन प्रवृत्त इत्यर्थ । विविच्यते, लक्षणसाधनप्रयोजनप्रमणोतिवर्तव्यतानि-
रूपणोर्विद्वदाद्यधिकारिभेदेन द्विविधोऽपि परमहंससज्ञ सत्यास पृथक्कथ्यत इत्येतत् ।
एतेनात्र जीनमुक्तेरुपोपायनापरहंसो विविच्यत इति प्रतिज्ञाऽनुचितति परास्त तस्या
एतद्वयोन्यत्वात् ॥ ११ ॥

तद्विवेकमेव सूत्रयति—

जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः ।

प्राहुर्ज्ञानाय जिज्ञासोर्न्यासं वाजसनेयिनः ॥ १२ ॥

जिज्ञासुरिति । मतः श्रुत्यादेः संमत इत्यर्थः । जिज्ञासोः संन्यासे 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्त' प्रव्रजन्ति' इति बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—
प्राहुरिति । वाजसनेयिनः । वाजमन्त्रमिति तैत्तिरीयकनार्तिकोक्तेराजपदवाच्यमत्र सनोति पणुधातोर्दानार्थत्वादतिथिवृन्दाप ददातीति वाजसनस्तस्यापत्य वाजसनेयो याज्ञवल्क्यस्तेन प्रोक्तं शुद्धयञ्जुरधीयते विदन्ति येति ते तथा काष्ठादिशारिण इत्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तश्रुतेरर्थं संगृह्णाति प्रवाजिन इत्यर्थेन—

प्रवाजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि ।

प्रवाजिनः । प्रोक्तविरक्त्या मनुष्यपितृदेवलोकात्तृणीकरणान्नित्यादिकापिकादिसर्वकर्मभ्यः प्रव्रजनलक्षणतदनादरशीलाः सन्त इत्यर्थः । एतमेष । प्रकृतमेवाद्देतस्वप्रकाशमेवाऽऽत्मानं साक्षित्वोपलक्षित स्वरूपमेव । इच्छन्तः । दशमादिवदज्ञानपिहितत्वादासवाक्य-जज्ञानेनाऽऽस्तुमिवाभिलषन्तः । प्रव्रजन्ति । प्रकर्षेण पारमहस्यं सपाद्य ब्रह्मनिष्ठमाचार्यं प्रति श्रवणादिजन्यज्ञानार्थं गच्छन्तीति यावत् । यद्वा त्रिदण्डिनो वाऽत्र प्रवाजिनः । तदुक्तवार्तिके—

प्रवाजिनोऽत्र गृह्यन्ते प्रसिद्धैर्यदि वा परे ।

त्रिदण्डिनः समाख्यायास्तेष्वेनातिप्रसिद्धित ॥ इति ।

अवधारणेन मनुष्यादिलोकत्रयेच्छ्रुता नैत्र पारमहस्येऽधिकार इति ध्वन्यते । एवमेवात्र श्रुत्यन्तरमपि—'अथ परित्राद्विगर्णनासा मुण्डोऽपरिमह. शुचिरद्भोही ब्रह्मभूयाय भवति' इति. १. मित्रात्त्वोद्भवे. त्वग्रमात्त्वो. नैत्र. श्रवणत्वे, मुख्योऽधिकार. दृश्युक्तम्. १. व्यापे. नु. 'वस्तु-सस्योऽमृतत्वमेति' इतिश्रुत्यादिता यस्य ब्रह्मणि सस्या समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूप तन्निष्ठत्व तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकार. ।

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रत स्वपतोऽपि वा ।

न विचारपर चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥

आ सुतेरा मृते काल नयेद्देवान्तचिन्तया ।

इयादिस्मृतिषु सर्वदा निचारनिधानात् । सा च ब्रह्मणि सत्या त्रिा
सन्यासमाश्रमात्तरस्थस्य न सभजति स्वरनश्रमानुष्टाननिहितवर्मानुष्णनैयप्रयादिति ।

एष वक्ष्ये त्रिनिदिपान्यासमिन्यादिसार्धैकादशश्लोके सूत्रितमर्थं विवृण्वप्रतिजानीत
एतस्येत्यर्थेनै—

एतस्यैपार्थं तु गद्येन वक्ष्ये मन्दबिबुद्धये ॥ १३ ॥

गद्येन, अनियताक्षरेण दण्डकापरनामरगाधारयच्छन्दोविशेषेणेत्यर्थ । तप्रयोजन
मन्देति ॥ १३ ॥

वक्ष्य इत्यादिप्रतिज्ञाया त्रिनिदिपासयासस्य प्राथमिकत्वात्प्रतिपादिकाम् ' एतमेव
प्रत्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रत्रन्ति ' इति श्रुतिं विवृण्वस्तत्रलोकशब्दार्थं कथयति—

लोको हि द्विविधः—आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति ।

लोको हीति । द्वैविध्यमेव विशदयति—आत्मेति । लोक्यतेऽनलोक्यते साक्षितया
दृश्यमनेनेति लोक स्वप्रकाश परममा । नयेव व्युत्पत्तौ न शुद्धनक्षसिद्धि । साक्षिता
क्ष्यादिसन्ध परममनि कल्पित ' साक्ष्याभावे न साक्षित्व केवलानुभवामनि ' इति
पार्थिकस्य, ' चेत्योपरागरूपा मे साक्षिताऽपि न तात्त्विकी ' इत्यद्वैतमकरन्दस्य,
' अविद्यातद्रूपन्यतरप्रतिनिम्बित चैतन्य साक्षि ' इत्यद्वैतसिद्धे, ' मोहांतीतो विशुद्धो
मुनिभिरभिहितो मोहसक्न्तमूर्ति साक्षी ' इति प्राचीनाचार्यमचनस्य च स्वारस्येन तस्य
सोपाधिकत्वादिति यदि निभाव्यते तदा लोक्यते मुमुक्षुभिस्तत्त्वमस्यादिनाक्यजन्यदृढापरोक्ष
ज्ञानेन साक्षात्त्रियत इति लोक शुद्धाद्वैत प्रत्यम् । अत एवाऽऽमेति कर्मधारय । तदुक्तम्—

' यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति त्रिन्यानिह ।

यच्चास्य सततो भावस्तस्मादा मेति भण्यते ' ॥ इति ।

अनात्मेति । लोक्यते साक्षिचिता भास्यत इति तथा । अनामेत्यादावपि कर्मधारये
सर्वोऽपि दृश्यपदार्थ ।

अत्राऽऽमलोकस्य दृक्त्वेनाव्यभिचारित्वादेकत्वेन श्रोतृबुद्ध्यारोहसभवेऽप्यनामगेवस्या
तयात्वेन श्रोतृबुद्ध्यारोहासभनात्तदनुग्रहाय सप्रमाण त्रैविध्यमभिधत्ते तत्रेत्यादिना—

तत्राऽऽमलोकस्य त्रैविध्यं बृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते—“ अथ
त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जयशो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोकः ” इति ।

जय्य प्रसिद्ध्या जेतु शक्य । अत्रायशब्द पुत्रमहचर्याद्विधादिपर । कर्मणा,

नित्यादिना । पितृलोकः, स्वर्गाख्यश्चन्द्रलोक इति यावत् । विद्याया, दहराशुपासनया । देवलोकः, सयलोक एव ब्रह्मलोकाख्यः । अनयोश्चन्द्रादिलोकयोः पितृलोकादित्त्वं चक्षत्यत्रैव तप सिद्धिरूपजीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणे ' य एव विद्वानुदगयने प्रमीयते ' इत्यारभ्य ' सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ' इत्यन्तश्रुतिव्याख्याने ।

आत्मलोके किं मानमित्यत्राऽऽहाऽऽत्मलोकश्चेत्यादिना—

आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते—“ यो ह वा अस्माद्योकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति ” इति । “आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म *क्षीयते ” इति च । यो मांसादिकपिण्डलक्षणस्वलोकं परमात्मारूपमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा अग्रिपते स स्वलोकः परमात्माऽविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन्नैनमवेत्तारं प्रेतं मृतं न भुनक्ति शोकमोहाद्विदोपापनयनेन न पालयति । उपासकस्य ह निश्चितं कर्म न क्षीयत एकफलदानेनोपक्षीणं न भवति । कामितसर्धफलं मोक्षं च ददातीत्यर्थः । षष्ठाध्यायेऽपि—“ +किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । येऽप्रजामीशिरे ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजा नेशिरे तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ” ।

तत्रैव, तृतीयाध्याय एव । हकार प्रसिद्धौ । वा इत्यवधारणे । अस्माद्योकान्मनुष्यलोकात् । प्रैति लोकान्तर गच्छति । स यतोऽविदितोऽज्ञानी, अत एनमद्वैतस्वप्रमानन्दमत्मानं नैव भुनक्ति तदभिजात्माऽमृतत्वेन नैव तिष्ठतीति प्रतिहमेवेत्यन्वयः । उपासीत, ध्यायीत । अस्याऽऽमोषासकस्य कर्म, पुण्यकर्मफलं मुखं नैव क्षीयत इति योजना । तदुपासनस्य चित्तनिरोधद्वारा सकलप्रतिबन्धनिरासपूर्वकं महावाक्यार्थस्वर्याऽज्ञानप्यसांमुक्तिरूपत्वेनैवोक्तमुत्सव्याक्षयत्वमित्याशयः । अत्राऽऽद्वयार्थं वाक्यान्तरं सत्रादयति—पठेति । प्रजा पुरादिः ।

नन्यस्तेनमात्मलोकादिभेदेन लोकद्वैतव्यं तथाऽपि प्रवृत्ते किमापातमित्याशङ्क्य प्रवृत्तश्रुतीत्यर्थं एतेति कथयत्पेवं चेत्यादिना—

* ग. प. छ. पुस्तकेषुः क्षीयत इति चेत् आरभ्य, षष्ठाध्यायेऽनीत्येनदन्त पाती ग्रन्थो न विद्यते। + क. स. ग. प. छ. पुस्तकेषु किमर्थमित्यारभ्य किं प्रजयेत्येनदन्तर्वात् विषयो नहि। × क. स. ग. प. छ. पुस्तकेषु ये प्रजामित्यनो भेजिरे इत्यर्थविक्रमो ग्रन्थो न विद्यते ।

एवं च, एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यत्राऽऽत्मलोकौ
विवक्षित इति गम्यते ।

विवक्षितः । श्रुतेरिति शेष ।

तत्र हेतुमाह स वा एष इत्यादिना—

स वा एष महानज आत्मेति प्रकान्तस्याऽऽत्मन एतच्छब्देन
परामृष्टत्वात् ।

एत श्रौतप्रसिद्धया लोकशब्दस्याऽऽन्वयाच्चिन्व प्रकृतश्रुतावुपपाद्य योगवृत्त्याऽप्युपपादयितुं
स्वाभिमतया लोकशब्दव्युत्पत्तिमाह—

लोक्यतेऽनुभूयत इति लोकः । तथा चाऽऽत्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रज-
न्तीति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः सपद्यते ।

लोक्यत इति । अधिकारिभिरिति शेष । फलितमाह—तथा चेति ।

उक्तेऽर्थे स्मृतिं स्यादयति—

स्मृतिश्च—“ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।

शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥” इति ।

स्मृतिश्चेति । ब्रह्मण, बृह बृहि बृद्धाविति स्मरणासकोचे कारणाभावान्निरति-
शयमहत्त्वसालिन्वेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य सच्चिदानन्दामनो यद्विशिष्ट द्वापरोक्षसाक्षा-
त्काररूप ज्ञान तदेव लाभ इष्टप्रस्तुयोगस्तस्मा इत्यर्थः । ‘ आमलामान्न पर नियते ’ इति
सत्यापादापराभिधहिरण्यकेशिधर्मसुत्रोक्तेरामप्रद तज्ज्ञानमपि लाभत्वेनोक्तमित्याशयः । शान्ति-
रन्त करणस्य स्वाधिकारानुपयुक्ताना लोकिकादिवृत्तीना वैयर्थ्यनिश्चयेन त्यागः । एव स एव
बहिष्करणाना दान्ति । आदिना तितिक्षादि । सर्वैरित्युक्ते शमादिषु श्रौतेष्वमानित्वादिषु
स्मार्तेष्वेकमपि साधनं नात्रोपणीयमिति भावः ।

एव त्रिविदिपासन्यासे प्रमाणमुपपाद्य त्रिविदिपासन्यासशब्दार्थमाहेत्यादिना—

इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्धेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया
विविदिपथा संपादितत्वाद्यं विविदिपासन्यास इत्यभिधीयते ।

‘ अनेकचमससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ’

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तैर्जमान्तर इति युक्तमेव । सम्यक्त्वं तु कर्तृत्वाभिमानकलेच्छाभास-
पूर्वकान्तर्यामीश्वरचरणैकसमर्पितत्वम् । एतद्रप्युक्तं तत्र—

‘ मदर्धमपि कर्माणि कुर्वन्तिस्त्रिमनाप्स्यसि ’ इति ।

‘ एतान्यपि तु कर्माणि सद्म त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिन मतमुत्तमम् ’ ॥ इति च ॥

वेदानुवचनेत्यादि । अत्राऽऽदिना यज्ञदानतपांसि । तथा च श्रूयते बृहदारण्यक-
पठे—‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ इति ।
अयमर्थः—वेदानुवचनादिषु त्रैवर्णिकानामप्याधिकारादत्र ब्राह्मणशब्दो द्विजपरस्तेन ब्राह्मणा
ब्राह्मणशब्दियवैद्यास्तं पूर्वोक्तमेतं स्वप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षं साक्षित्वोपलक्षितग्रहैतच्चिदात्मान-
मिन्यर्थः । वेदानुवचनेन यथाविध्यधीतसाङ्गस्वशाखाजपेन । तथा यज्ञेन । ‘अफलाकाङ्क्षि-
भिर्यज्ञो विविद्यथो य इज्यते । यद्यन्मेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः’ इति स्मृतेः
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतब्रह्मयज्ञेतरदेवयज्ञादिरूपेणेत्यर्थः । तथा दानेन । ‘दातव्यमिति यद्दानं
दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्’ इति श्रीमद्भगवद्गीता-
विवृतेन सात्त्विकवित्तवितरणेनैव । तथा तपसा कृच्छ्रादिलक्षणेन । यद्वा—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमाहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
‘मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तं कायिकादीति यावत् । तथाऽनाशकेन, अनशनप्रतेन । ‘तप
इति तपो नानशनत्वरं तदुर्ध्वं तदुराध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते’ इति तैत्तिरीयकश्रुतिप्रसि-
द्धेनेत्यर्थः । विविदिपन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अत्र वेदानुवचनं ब्रह्मचर्यं यज्ञो दानं च
गार्हस्प्ये तपोऽनाशकं च वानप्रस्थ्य इत्याश्रमविभागोऽपि ज्ञेय इत्याशयः । ननु यदि वेदानु-
वचनादिकर्मभिरैव ब्रह्मज्ञानं चोक्तिं संन्यासेन रामादिना चेति चेन्न । कर्मणां तत्त्वज्ञान
प्रति बहिरङ्गसाधनान्यासंन्यासादेस्वन्तरङ्गसाधनत्वञ्च । तदुक्तं वार्तिककारे श्रीमद्विद्यारण्यगुरु-
भिरैव—

‘बहिरङ्गं कर्मजातं संन्यासस्यान्तरङ्गता ।
प्रत्यासन्नतराः शान्तिदान्याद्या इत्यसौ क्रमः’ ॥ इति ।

तथा वेदानुवचनादिपदार्थोऽपि तत्रैवेक्तः—

अर्धात्तपस्य जपो यज्ञो दशोदिकस्तथा ।
दानं धान्यधनार्दानां तपः कृच्छ्रादिरूपकम् ॥
अनादाकं निजाहारसत्यागो मरणापधि ।
एतैर्वेदितुमिच्छन्ति ब्राह्मणाः शास्त्रज्ञोविदाः ॥ इति ।

अत्रेकस्मिन्नेन ब्रह्मज्ञानरुचिः । तदनुक्तमस्मिन्नेन ग्रन्थे—‘इष्टेति रश्चिरत्र स्थाना
चोक्तः कर्मभिर्भवेत्’ इति । रश्चिन्त्येभेदं पितृपितृमनस्य गुड इच्छाऽन्वेष

विविदिष्या धर्मपत्न्यादिप्रतिबन्धाभावे सति यथाविधिप्रैषोच्चारपूर्वकदण्डकमण्डलुकापायाङ्कि-
तकन्थाकौपीनद्वयाचारवस्त्रकसाद्यात्यशर्हिर्वासाम्बकसनपञ्चकेतरपरिग्रहराहित्यमेव चतुर्थीश्र-
मात्यविविदिषासंन्यासत्वमिति तदृक्षणमपि ज्ञेयम् ।

तत्र प्रथमे प्रमाणमुपन्यसति—

त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते—“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैके अमृतत्वमानशुः ” इति । अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽन्याधिक्रियन्ते ।
+ भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहः द्वा वैधव्यादूर्ध्वं संन्यासेऽधि-
कारोऽस्तीति दर्शितम् । तेन भिक्षाचरं, भोक्षशास्त्रश्रवणम्, एकान्त
आत्मध्यानं च तामिः कर्तव्यं, त्रिदण्डादिकं च धार्यम् । इति मोक्षधर्मे
चतुर्थरीटीकायां सुलभाजनकसंवादः । शारीरकभाष्ये याचकृवीत्यादि
श्रूयते । देवताधिकरणन्यायेन विधुरस्पाधिकारप्रसङ्गत्वेन तृतीयाध्याये
चतुर्थपादे । अत एव मैत्रेयीवाक्यमाज्ञापते—“ येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन कुर्यां पदेय भंगवन्धेत्थ तदेव मे ब्रूहि ” इति ।

त्यागश्चेति । आदिशब्दः शास्त्रान्तरसमुच्चयार्थः । तथा चाऽऽज्ञायते कैवल्योपनिष-
दपीदमेव वाक्यम् । तथा चार्तिकामृतादावप्युदाहरन्ति स्मृतिं श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणसरो-
जपरागाः—

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।

सजतेन हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यस्परं पदम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—सर्वेषां साधनानां मध्ये त्याग एवेति संबन्धः । ननु सर्वापेक्षाधिकरण-
न्यायेन काम्यकर्मणामपि परम्परयाऽधिकाराधायकत्वमस्त्वित्यतो विदिनष्टि—उत्तममिति ।
तदुक्तं श्रीभगवता—

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिन्तं मतमुत्तमम् ॥ इति ।

एतान्यपि तु, काम्यान्यपि नित्यर्थः । एतेन ‘ सर्वापेक्षा च यज्ञादिभूतेरभ्यन्तः ’ इत्यधि-
करणं स्वसंक्षोभ्यैव व्याख्यातम् । तस्मात्—

कार्यमित्येव यफर्मं निवृत्तं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं धैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इति स्मृते कर्मसु कर्तृत्वाभिमानफलानुरागराहित्यक्षणास्तसाधननादिषु तु प्रीत्यभावरूपश्च निश्चय एवोत्तममन्तरङ्ग मोक्षसाधन भवतीत्याशय । अत एव त्यजतैत्र हीत्यादि । न कर्मणेति । निरक्तत्यागहीनरैदिकव्यापारेण । प्रजया पुत्रादिरूपया । धनेन तत्साध्यदानादिना । तर्हि किममृतत्साधन तत्राऽऽह—स्थामेनेत्यादि । आनशु प्रापुरित्यर्थ । तत किं तत्राऽऽह—अस्मिश्चेत्यादि । अपिना जनकादि कैमुत्यसिद्ध । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादि । अमृतत्वस्येत्यादिमुन्युक्ते सति ।

ननु योऽय जमापादककर्मादित्यागमात्रामकश्चतुर्थाश्रमरूपात्सन्त्यासाद्भिन्नस्यागसङ्गकस्योदरपि सुकर परमाभज्ञानराचिसाधारण सन्यासभेद सप्रमाण सोदाहरण च निर्णायो नासावुपपद्यते । तथा हि—अत्र कर्मादित्यागशब्देन किमननुष्ठानमेवोच्यते यद्वाऽहकारफलेच्छराहित्येनेश्वरार्पणबुध्याऽनुष्ठानम्—

न हि देहभृता शक्य त्यक्तु कर्माण्यशेषत ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' ॥

इत्यादिस्मृतिस्मिद्धम् । नाऽऽय ।

‘विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेननात् ।
अनिप्रहाञ्चद्रियाणा नर पतनमृच्छति’ ॥

इतिस्मृते प्रत्ययापत्ते । न च जमापादकेतिविशेषणायाम्यकर्मणामेव देवादिजमदात्वात्तत्त्याग एवात्र विनक्षितो न तु नित्यादिकमण इति वाच्यम् । ‘कर्मणा पितृलोक’ इत्युदाहृतश्रुते कर्मत्साधारणेन नित्येनापि कर्मणा पितृलोको जायत एतातो नित्यादिकर्म स्वपि विशेषणसत्त्वात् । न द्वितीय । तस्य त्रिविदिपोपत्ते प्रागेन जातत्वात्, त विना चित्तशुद्धयसमयेन त्रिविदिपोपत्तेवासमग्राच्च । न च स्त्रीशूद्रार्थमेवाय सन्यास कल्पित इति तयोर्निय कर्म नास्त्येतातो जमापादकस्य काम्यादिकर्मणस्यागामकोऽसावपपद्यत एवेति वाच्यम् । स्त्रीणा पतिपरिचर्यादिरूपनित्यकर्षण सर्वत्र प्रसिद्धस्तथा शूद्राणांमपि स्मृत्यादावमन्त्रकविनाहेन गार्हस्थ्यमात्राश्रमस्य कथनात्प्रयुक्तमन्त्रकाणामत्र पञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्मणा सद्धानाञ्च । तदुक्त पारदारमाधारीये— गार्हस्थ्यमुचिन त्वक शूद्रस्य क्षणदाचरतिनामनपुराण वाक्यमाश्रमाणा ब्राह्मणदिचातुर्वर्ष्येन व्यवस्थारोधप्रसङ्गेनोदाहृत्य ननु शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति ‘चनार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्दति’ इतिनिषेधत्तत यथ तस्य गार्हस्थ्यान्नीकार । उच्यते । समत्रक एव विनाहो निषिच्यते न त्वमत्रक । अन्यथा विनाहप्रवरणोद्धतानि शूद्रनिषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादिगृह्यार्थभेदेषु शूद्रानिकारवचनानि च विरुध्येरन् । तस्मादस्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् ” इति । तस्माद्युक्तय त्रिविदिपासन्त्यासंश्लेषिष्यन्त्या किं त्वेकविध एवासौ पारमहस्यरूपोऽङ्गीकार्य । न च तथाप्ये ब्राह्मणप्यपि नारदा

दीनां ब्रह्मचारिणां वसिष्ठादीनां गृहस्थानां तथा पुराणादिप्रसिद्धानां केषांचिद्दानप्रस्थानां च तद्वत्क्षत्रियेष्वपि जनकादीनां वैश्येषु तुलाधारादीनां शूद्रेषु च विदुरादीनां स्त्रीषु मैत्रेय्यादीनां च विनैव पारमहंस्यं छान्दोग्यादौ तत्त्वज्ञानस्य दर्शनं बाधितं स्यादिति वक्तव्यम् । तादृशस्थले पूर्वाचार्यैर्जन्मान्तरीयसंन्यासकल्पनात् । तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके तृतीयाध्याये—

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासी-
त्संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ।
विद्यामवाप्स्यति ततः सकलोऽपि यत्र
तत्राऽऽश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥ इति ।

एतेन वामदेवादेर्गर्भादावपि नचिकेतःप्रभृतेः कौमारादावपि तत्त्वज्ञानाविरोधो व्याख्यातः । इति चेत्सत्यम् । तृतीय एव त्यागशब्दार्थोऽत्रेष्ट इत्याशयौ जन्मापादककर्मादित्याग इति त्यागलक्षणसंन्यासप्रतिपादकस्ववाक्यतात्पर्यं द्योतयन्नविरोधमाह ब्रह्मचारीत्यादिना—

ब्रह्मचारिशूहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन संन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसः कर्मादि-
त्यागो न विरुध्यते ।

उपलक्षणमिदं स्यादेरपि । तत्रापि वर्णाश्रमादिप्रयुक्तपतिसेनादिरूपनित्यादिकर्मसत्त्वात् । केनचित्, दृष्टेनादृष्टेन केनर्पः । सामग्रीसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषेण कार्यस्यानुपद्यमानत्वमत्र प्रतिबद्धत्वम् । तथा च जातायामपि ब्रह्मज्ञानभिरुचौ संन्यासाश्रमस्वीकारे दृष्टादृष्टान्यतर-
प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धे कर्तुमशक्ये सतीत्याशयः । मानसेति । मनसा कृतो यः कर्मादीनां स्ववर्णाश्रमधर्मतत्साधनधनादीनां त्यागः । चित्तशुद्धिद्वारा विविदिपापरपर्यायब्रह्मविद्यावि-
छन्दास्तहिष्युतारूपस्याहंकारफलेच्छाराहित्येनेश्वरार्पणबुद्ध्या च बहुकालानुष्ठितस्वाधिकारवि-
हितश्रीतकर्मफलस्य निष्पन्न्यानिरुक्तकर्मस्वीश्वराज्ञामात्रपरिपाठनान्यप्रयोजनाभावनिश्चय
इत्यर्थः । अत्रेयं व्यनसेया—^३ त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम्' इत्यायुक्तत्वावधारण-
स्मृतिप्रभृतिस्मृतिशतेभ्यः । तथा—

नात्यक्त्वा सुखनामोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

नात्यक्त्वा विर्भयः शेषे सौ त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

इत्यादित्यागव्यतिरेकान्यप्रतिपादकस्मृतिशतेभ्यश्च संन्यासपर्यायान्तरीभूतत्यागान्दित-
पारमहंस्यं विना ब्रह्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तिश्च नैव जायते इति नियतम् । तेन विविदिदोऽपत्तौ
सत्यामपि दृष्टादिद्वारा प्रेक्षाचारणपूर्वकप्रतिबद्धाश्रमसंन्यासानामुत्तरूपत्याग एवाधिकारः ।
अन्येनां चाऽऽश्रमस्य एव दृष्टद्वाराऽदृष्टद्वारा च ज्ञानार्हं संन्यास इति निर्धार्यते । तत्र दृष्टं
द्वारं तु निर्विधेयेन शुरशुभ्रादिपूर्वकश्रवणाद्यपकाराप्रत्ययरूपं प्रत्यक्षसिद्धमेव । अदृष्टं तु

द्वारं द्विविधं ज्ञानप्रतिबन्धकपापरूपदोषापनयनं ज्ञानजनकाविचित्रपुण्यलक्षणगुणाधानं च ।
तत्राऽऽद्ये पाराशरमार्धर्षीये—मनु—

मृत्तौयै. शुष्यते शोष्यं नदी वेगेन शुष्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तम ॥ इति ।

द्वितीये तु विभेध्यां स्मृत्यन्तरम्—

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

न तद्वक्तुसहस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः ॥ इति ।

श्रुतिस्तु तैत्तिरीयके नारायणीये सत्यादिप्रशसा कृत्वा— ‘तानि वा एतान्यनराणि परासि न्यास एवात्यरेचयत्’ इति ‘तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरिक्तमाहुः’ इति च सत्यतपोदमशमदानधर्मप्रजननाग्निहोत्रयज्ञमानसकर्मभ्योऽपि सन्यासस्य महाफलत्व स्फुटमेव दर्शयति । अतः श्रुत्यादिप्रसिद्धाना यानता पारमहस्यहीनतत्त्वज्ञानिना निरक्तविधिदिपोल्प्यनन्तर योऽय निरक्तत्यागलक्षण सन्यासोऽङ्गीकृत स तु दृष्टद्वारैव तत्त्वविद्योपकारी कर्मतत्साधनेष्वरुच्याऽनस्यानुष्ठेयभिन्नकाले श्रमणाद्यनकाशदातृत्वात् । न हि कर्मादिष्वरचिं विना समभवत्यप्यवकाशे कश्चिच्छ्रवणादौ गुरुशुश्रूषादौ च प्रवर्तते । न हि साऽपि कस्यचित्सति प्रयोजने कर्मणि जायते । प्रत्युत समभवत्यप्यवकाशे कर्मसाधनपौष्कल्यार्थमेव यतते । यद्यपि निष्कामकर्मनुष्ठानदशायामपि कर्मसु फलेच्छाभावादरचिरेव स्थिता तथाऽप्यद्वैते ब्रह्मणि रचिर्न स्थितेति कृत्वा परमेश्वरार्पणबुद्ध्या सर्वदा स्वप्रयोजनशून्यत्वेऽपि वैधानि कर्माप्यनुष्ठेयान्येवेतिनिश्चयवशात्कर्मकपरायणत्व स्थितम् । यद्वा तदानीमपि फलेच्छानिपिद्वाचरणकर्तृत्वाहकारराहित्यपूर्वकमीश्वरप्रीतिद्वारा स्वचित्तशुद्ध्यर्थं नित्यादिकर्मणामनुष्ठीयमानत्वात्स्वचित्तशुद्धिरूपप्रयोजनवशाद्बुचि स्थितैव । तदुक्त शतपथब्राह्मणे—‘स ह वा आत्मयाजी यो वेदेद मेऽनेनाङ्ग सस्क्रियत इद मेऽनेनाङ्गमुपधीयते’ इति । अस्यार्थस्तूक्त कल्पतरौ—अनेन कर्मणेद ममाङ्गमन्त करण सस्क्रियते क्षीणपाप क्रियते पुण्येन चोपधीयत उपचीयत इति यो विदित्वा चरति कर्म स आमशुन्ध्यर्थं यजन्नात्मयाजी स च देवयाजिन काम्यकर्तुः श्रेयानिति शातपथश्रुत्यर्थं इति । श्रीमद्भगवन्ताऽप्युक्तम्—‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ इति । यस्तु श्रीमन्सक्षेपशारीरकाचार्यैरसन्यासिनां तत्त्वज्ञानिना ज्ञानानुपपत्त्या जन्मान्तरीय पारमहस्यरूप सन्यासोऽङ्गीकृतः स तूक्तदोषापनयनगुणाधानलक्षणादृष्टद्वारोपकारकस्तरज्ञानं प्रतीति तद्वाक्येन सहाप्यविरोधः । ननु यदि गृहस्थादीना ज्ञानिना पूर्वजन्मनि सन्यास कस्यते चेदस्मिंश्चरमजन्मनि येषा ब्राह्मण्यं न तत्र विवादः । वेपा तु जनकादीना क्षत्रियत्व तुलाधारादीना वैश्यत्व विदुरादीनां शूद्रत्व मैत्रेय्यादीना स्त्रीत्वं च निवृष्ट जन्म तत्कथं जातमिति चेत्कर्मवैचित्र्यादित्येव निश्चिनु ।

अथ वा यमस्य माण्डव्यशापवशाद्विदुरत्वमिति पुराणप्रसिद्धे शापादिक निमित्त कल्प्यताम् । वस्तुतस्तु शापादावपि कारण कर्ममैति न किञ्चिदवद्यम् । न च देवानामिन्द्रादीना सन्यासाभावेऽपि कथ तत्त्वज्ञानमिति वाच्यम् । देवताधिकरणन्यायेन प्रत्याख्यातत्वात् । इद हि तदधिकरणे निर्णीतम्—त्यागस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाद्देवाना कर्माप्राप्तेस्तत्सन्यासस्याभावेऽपि प्यानाधिकारवत्सत्त्वगुणाधिक्यात्साधनसपत्तौ सत्या ज्ञानाधिकारस्यापि सम्भवेऽस्तीति । एव च योगभ्रष्टस्मृतिपशाज्जन्मान्तरीयसन्यासादिसस्कारेणह जन्मनि केनचिन्निमित्तेन सन्यासाभावेऽपि स्वपर्णाश्रमप्रयुक्त नित्यादिकर्मसु भगवदाज्ञारूपवैदिकविधिपरिपालनेतरप्रयोजनराहित्यनिश्चयरूपस्तत्साधनेषु धनादिष्वपि प्रेमाभावलक्षणश्च जन्मापादककर्मादित्यागमात्रात्मक सन्यासो वेदनार्थो नारदादीना ब्रह्मचारिणा चसिद्धादीना गृहस्थाना तथा पुराणादिप्रसिद्धाना केषाचिद्धानप्रस्थाना च जनकादीना क्षत्रियाणा तुलाधारादीना वैश्याना विदुरादीना शूद्राणा च भेदेष्यादीना स्त्रीणामपि युक्ततर एव । न च भगवदाज्ञापरिपालनेऽपि रुचिश्चेद्देवतात्रेऽप्यसज्जडदु खाशुचिपरिच्छिन्नत्वमुद्भिपूर्वकमद्वैतब्रह्मणि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तानन्दकूटस्थामबुद्धिं विना तद्विविदिषैव न सम्भवेदिति वाच्यम् । तादृशरुचेर्भगवत्भक्तित्वेन ज्ञानाङ्गत्वाद्द्विविदिपोत्पन्नन्तरमेव तत्सम्भावश्च । भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्व तु—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन । इति ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वत ।

इति च श्रुतिस्मृतिभ्या सिद्धमेव । भगवदाज्ञापरिपालनमात्रबुद्ध्या स्वनिहितनित्यादिकर्मनुष्ठानस्य सात्त्विकभक्तित्वत्वात्तदभेदरूपत्वमुक्त मुक्ताफले विष्णुभक्तिप्रकरणे बोधवैरपि श्रीमद्भागवतत्रायमुदाहृत्य— सात्त्विकी त्रेधा—कर्मक्षयार्थी विष्णुप्रत्यर्था विधिसिद्ध्यर्था च ।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्ना तदर्पणम् ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्मान स सात्त्विक ॥ इति ।

अत्र क्रमाचरणत्रयेण कर्मक्षयार्थत्वादिभेदे कर्ममिश्रसात्त्विकारब्धाविष्णुभक्तिरैविध्यद्योतितमिति तात्पर्यम् । एवमिहानुक्रमेण विविदिपे त्यर्थत्वात्सपादितसाधनचतुष्टयसप्तसिद्धादर्यलक्षणप्रगल्भसादार्पत्वात्तिरक्तत्यागाह्यसन्यासासिद्ध्यर्थत्वाच्चोत्तरोत्तरमुत्तमव द्रष्टव्यम् । श्रीमद्भगवद्गीतास्येन यज्ञादिकर्मण एव सात्त्विकत्वेन भक्तित्व द्योतितम्—

अफलकाङ्क्षिभिर्यज्ञो निषिद्धो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विक ॥ इति ।

ननु माऽस्तु ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रत्यर्द्धाग्निधुरक्षत्रियवैश्यशूद्रादीना तत्त्वज्ञानमेव यदनुपपत्त्याऽप्यमुक्तलक्षणस्यागात्मकोऽपि विविदिषासन्यास इत्या प्रवासेन कल्प्यत इत्यादाह्वय तत्र मानमाह श्रुतीत्यादिना—

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशा तत्त्वविदां घट्टनामुपल-
म्भात् ।

श्रुतिषु नाप्यदुष्टकथनेऽनुमनःपुनरुत्तरदादयः उन्द्ोग्ये, अज्ञातगद्गुद्व्यङ्गायनगपा-
इत्यन्त्यभेदेषु कहेऽप्येतागार्गीजनकदयो बृहदारण्यके, एवमन्येऽपि प्रतर्दनप्रवृत्तयः कौपी-
तास्यानुनिप्रसिद्धाः समुदाहार्याः । स्मृतिषु च श्रीमद्भगवद्गीतादिश्रुतुनादयः । पुराणेषु च
श्रीभागवतादियु मृतसैन्यव्यामकवर्दनकपिलदेवहृतिप्रियव्रतपर्मतीभरिजडभरतरहृगणपदुविदुर-
बमुदेरोद्भवर्षिक्षिदादयः । इतिहासेषु च श्रीमहाभारतादियु कश्यपादयः सहस्रजः सन्ति ।
उपलक्षणमिदं महारामायणादेरारंभाव्यस्यापि । तत्रापि कर्त्वीक्यादयः शतशः सुप्रसिद्धा
एव योगानिष्ठादी । लोके चेति । मूत्रे चकारोऽप्यर्थे । तथा चेह श्रीहर्षनाचस्यति-
मिश्रादयोऽपरमहंसा अपि ब्रह्मविद उपजन्मन्त एतातो युक्तैरेवं संन्यासद्वैविध्यव्यवस्थेति सर्व-
मतिरम्यतरमेवेति निर्धार्यमेव सूरिभिरिति दिक् ।

एवम्—

ब्राह्मणग्रहणं श्रुत्वा निप्रणामेव भाष्यतन् ।
सन्त्यासेऽधिष्ठति प्राह चतुर्थश्रमरूप्यसौ ॥
निश्चाह तच्छ्रुत्वा नाना गार्गीविदुरयोरपि ।
स्त्रीशूद्रयोर्भाष्यकार सन्त्यासमनुमन्यते ॥

इति श्लोक्तयार्तिकरुक्ताख्यनस्थारीन्या पारमहस्येतर ब्रह्मचर्यादिवानप्रस्थान्ताश्रमत्रयमुकर-
चतु सननचिकेत प्रनृत्यनुपनीतस्त्रीशूद्रादितर्षजिज्ञामुसाधारण विविदिपोत्वत्या स्वनिहितकर्म-
स्त्रीश्वराज्ञापालनान्यप्रयोजनशून्य न्युद्धिपूर्वकतस्ताधनधनाचौदासीन्यरूप त्यागाख्य गुणवृत्त्या
सन्त्यासशब्दार्थमुपपाद्य मुरयपारमहस्यन्वपिविदिपः सन्त्यासशब्दार्थस्य प्रतिपादनावसरे सति
तस्य श्रीमद्भगवन्पुण्यपादपादपञ्चोपजीविभि श्रीनार्तिककारप्रभृतिभि पूर्वाचार्यैर्भ्युपपादित-
त्वानास्माभिस्तदर्थं यत्पत इत्याह यस्त्वित्यादिना—

यस्तु दण्डधारणाद्विरूपो वेदनहेतुः परमहंसाशमः स पूर्वैराचार्यैर्बहुधा
प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते । इति जीवन्मुक्तिविवेके विविदिषासं-
न्यासः ॥

दण्डधारणादीति । अत्राऽऽदिशब्देन 'अथ विवर्णवासा मुण्ड' इत्यादिश्रुतिप्रसि-
द्धकापायनस्त्रादि ब्रह्मम् । तथा चाऽऽहु श्रीमद्भाष्यकारचरणारणनलिनपरागा श्रीमच्छारी-
रकभाष्ये तृतीयाध्याये 'विधिर्ना धारणवत्' इति सूत्रे 'ब्रह्मसस्योऽमृतत्वमेति' इति श्रुतिविचारे-
तस्मात्प्रय आश्रमिण पुण्यलोकभाज परिशिष्यमाण परिव्राडमृतत्वभागित्युक्त्वा ब्रह्मज्ञानपरि-
पाकाङ्गत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतनिषयत्वमिति । तथा श्रीमुरेश्वराचार्यचरणा अपि
श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यनार्तिके—

त्यक्तमर्कियस्यैव संसारं प्रजिहामतः ।

मुमुक्षोरेव चैकाम्ये त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥ इति ।

एवं सर्वज्ञानमुनीश्वरा अपि संक्षेपसारीरकप्रथमाप्याये-

उत्सर्गनः सकृदकर्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्याससास्त्रज्ञानकोटिभिरर्पिताऽस्य ।

अस्ति प्रतिप्रनयशास्त्रमुक्त्वा प्रतीता

चेष्टाऽऽममुद्धिपरिपाककृत्वाऽपि काचित् ॥ इति ।

तथा विवरणे तृतीयवर्णके प्रकाशागमुनीश्वरा अपि—‘तस्माद्युक्तमेवाऽऽमज्ञानाद्भूतः संन्यासः’ इति । एव वाचस्पतिमिश्रा अपि भामिन्यां तृतीयवर्णके एव—‘एवं चाननुष्ठितकर्माऽपि प्राग्भवीयकर्मसंशयो विशुद्धसत्त्वः समारामारतादर्शननियन्त्रीराम्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मनुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुदरग्रीरेषोदमधिष्ठित्य प्ररुते श्रुतिः—‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्ररुते’ इति’ इति । एतेन श्रीभगवत्पुण्यपादादीनां परमहंसपरिवाजकाचार्यन्यासे सत्त्वग्रन्थेषु परमहरान्ध्यास्त एव भूगिरि समुद्रादिवन्ध्यान्तरङ्गत्वेन न त्वमी श्रुपात्रेः समनोऽस्यनयानिधानामपि भुपादेः ब्रह्मवैत्तान्दिष्टेरेरेनि, ये रागिन्वादिना कान्तादिन्यागाशक्त्य अपि वय जनरादिव-
यर्जित्मुक्त इति लोकान्यन्यन्तो द्विपादादीनां प्ररुन्ते तेऽपि पराम्नाः । भामनीवृत्ता गृहस्थ्यात् । अस्य संन्यासस्य तत्त्वज्ञानं प्रति साक्षात्कारणं तानज्ञान्येन तस्य तत्त्वम-
स्यादिप्रमाणजन्यत्वात् । तथा च त्रिचिह्नारं वाप्यम् । तयोक्तं मतभेदेन विद्वान्तदेषामुक्ति-
मप्रतीकैः—

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकारो षोडशे गुरो ॥

अभूद्विनिदिपान्यासोऽह्नास पादप्रसादत ॥ १ ॥

तदेव प्रतिज्ञानुसारेण विनिदिपासन्वासमुपपाद्येदानीं तत्क्रमेणैव प्राप्त विद्वत्सन्वासमुपपादयितुं प्रतिनानीति—

अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः । सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः परं तत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः । तं च याज्ञवल्क्यः संपादयामास । तथा हि विद्वच्छिरोमणिर्मगवान्याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्स्वनिरूपणेनाश्वलप्रमृतीन्मुनीन्विजित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयी बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे । ततस्ता बोधयित्वा संन्यासं चकार ।

अथेति । विनिदिपासन्वासानिरूपणानन्तरम् । तद्व्यवहारात्—सम्यगित्यादिना । साधनचतुष्टयपुष्टिपूर्वकत्वं सम्यक्त्वम् । श्रवणादिलक्षणं तूक्तं मूलकारैरेव नार्तिकसारेऽनुभूतिप्रकारे च—

श्रुत्यर्थाविष्कृतेर्हेतु शब्दशक्तिरिक्केहत् ।

श्रुतिलिङ्गादिको न्याय प्रोक्त श्रोतव्य इत्यत ॥

अर्थासभानोच्छेदी तर्को मननमीरितम् ।

वेदशास्त्रातिरोध्यत्र तर्को ब्राह्मो न चेतत् ॥

अपरायत्तत्रोधोऽत्र निदिध्यासनमुच्यते ।

ध्यानाशङ्कानिनृत्त्यर्थं विज्ञानेनेयुदीरणात् । इति ॥

न चैव तर्हि सगुणादिध्यानं न ज्ञानसाधनं स्यादिति वाच्यम् । तस्य साधनचतुष्टयनिविष्टशमादिसंपत्तो समाहितो भूयति श्रुतिविहितत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् । श्रोतव्यं इत्यादिविधिराक्या प्रागुपक्रमेऽपि व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्त्विति मन्त्रेऽपि प्राति याज्ञवल्क्यराक्यस्य व्याख्यानेऽपि च ।

निरन्तरनिचारो य श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् ।

तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैवाश्रयेण लभ्यते ॥

इयत्रापि साधनदशायामेवैकाग्र्यपदनाय ध्यानस्याङ्गीकाराच्च । अत्रापरायत्तत्रोधशब्देन प्रतिबन्धाक्षुण्णत्वेन मोक्षपदेष्टमूलाविद्याध्यसप्रदानायान्यानपेक्षं शुद्धाद्वैतप्रज्ञामैक्यनिपयकं साक्षात्कारो न प्राप्य किंतु तद्भिन्नत्वे सति तत्सदशमेव श्रवणमननपरिपाकफलीभूतं ज्ञानान्तरमेव

प्राह्यम् । यतोऽपरायत्तेत्यादि तु वार्तिकमेव वार्तिकसारादौ संप्रथितम् । तस्याऽऽशयस्तु संक्षेपशारीरक एवमेव विवृत इति । तथा ह्युक्तं तत्र तृतीयाध्याये—

श्रवणमननबुद्ध्योर्जातयोर्यत्कलं त—

निपुणमतिभिरुच्चैरुच्यते दर्शनाय ॥

अनुभवनविहीना यैवमेवेति बुद्धिः

श्रुतमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं हि । इति ॥

एवं च प्रमाणासंभावनोच्छेदिवेदान्तार्थाध्यवसायः श्रवणम् । त एव प्रमेयासंभावनोच्छेदिलौकिकशास्त्रीययुक्तिपूर्वको मननम् । पुनः स एव साधनफलोभयविपरीतभावनोच्छेदिनिरुक्तयुक्तिपूर्वको निदिध्यासनमिति तल्लक्षणं फलितम् । सांख्याद्यभिमततत्त्वव्युदासाय परमिति तत्त्वविशेषणम् । 'पुरूपान् परं किञ्चित्' इतिश्रुतेः 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति स्मृते-श्चाद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वमित्यर्थः । विदितं वद्विः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्याखण्डाद्वैतात्माकार-वृत्तिरूपज्ञानेनापरोक्षोक्ततद्विरत्यर्थः । एवं चापरोक्षतरविद्विहितत्वे सति ससाधनवैधा-खिलकर्मत्यागत्वं विद्वत्सन्त्यासत्वमिति तल्लक्षणं पर्यवस्यति ।

तमुदाहरति—तं चेति । तत्र बृहदारण्यकपञ्चमपष्टाध्यायकथां प्रमाणयति—तथा ह्यी-त्यादिना । वीतरागेति । वीतोऽपगतो रागो यावद्दृश्यसुखलालस्यं ययोस्ताभ्यां जनकमैत्रे-यीभ्यां सह या कथा तस्यामित्यर्थः । नानावक्तृकः पूर्वोत्तरवाक्यसंदर्भः कथेति कथाल-क्षणं प्रसिद्धमेव ।

अथोक्तयाज्ञवल्कीयसंन्यासवर्णनप्रतिज्ञातदनुष्ठानयोर्भूत्श्रुतिमयतारयति—

तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याऽऽद्यन्तयोराम्नायते—“अथ ह याज्ञवल्क्योऽ-न्यद्वृत्तमुपाकारिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहम-स्मात्स्थानादस्मि ” इति, “एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञ-वल्क्यो विजहार ” इति च ।

तदुभयमिति । मैत्रेयीं प्रति ब्रह्मविद्योपदेशप्रतिपादक ब्राह्मणं मैत्रेयीब्राह्मणम् । ब्राह्मणमिति काण्वादीनां वेदवाक्यसमूहविशेषे रूढिः । प्रतिज्ञाश्रुतिमाह—अथ हेत्यादिना । अथशब्दोऽत्र याज्ञवल्क्यस्य ज्ञानोत्तरमपि जीवन्मुक्तयर्थे संन्यासस्वीकारप्रयोजकचिन्ताविशो-पानन्तर्यार्थः । सा च चिन्तोक्ताऽऽख्यात्मपुराणे सप्तमाध्याये मैत्रेयीब्राह्मणव्याख्यानावसरे याज्ञवल्क्यवाक्यैः—

अहो निष्पन्नयोगोऽपि सङ्गात्पतति निश्चितम् ।

अहमेतादृशो विद्वान्नरकेऽत्र यतः स्थितः ॥

नरको स्त्रीरूपे, नरकत्वदशुचिपादिना दुःखदे निवय इत्यर्थः । इदमपि तत्रैवोक्तम्—
' मूर्तिमानेव नरको द्विपाद्योभिर्दिताः रितः ' इति । मोक्षधर्मेऽपि—

अन्तकः परनो मृत्युः पातालं यदवामुगम् ।

सुरयारा निपं सर्वो यद्विरिन्देकतः ख्रियः । इति ॥

अपमर्थः—अन्तकादयो ननापि यदुःखं जनयन्ति तत्तुर्यमेकाऽपि स्त्री यावदृणवती
चेन्नशरत्वावद्वंभान्नित्राद्विरहेणातथा चेन्नह्वासेनापि दुःखं जनयिष्यत्येवेति । अपि चाऽऽम-
पुराण एव—

कामक्रोधादिस्मंगीदशुद्धं जायते मनः ।

अशुद्धे मनसि ब्रह्मज्ञानं तद्य विनश्यति ॥

महानाते स्थितो दीपो यथा कार्यकरो न हि ।

सङ्गे सति तथा ब्रह्मज्ञानं कार्यं करोति न ॥ इति च ।

कार्यमत्र पुनर्भ्रम्यास्याहताव्याप्तानुदय एव पञ्चमी भूमिकारूपा जीवन्मुक्तिः, सकार्यका-
ज्ञाननिःशेषनाशसततानुमथानद्वारेति यावत् । तथा च प्रतिबन्धविशेषेण प्रतिबद्धस्य ब्रह्म-
ज्ञानस्य निरक्तनाशानुत्पादकत्वमेव गणिमन्त्रादिना प्रतिबद्धस्य बह्वेस्तृणादिदाहानुपादकत्व-
दित्याशयः । एवमेवोक्त संक्षेपशारीरकेऽन्वयव्यतिरेकान्याम्—

पुरपापराधमन्त्रिणा धिपणा निरवयचक्षुस्त्वयाऽपि यथा ।

न फलाय भर्जुविषया भवति श्रुतिसंभवाऽपि तु तथाऽऽमनि धीः ॥

पुरपापराधविगमे तु पुनःप्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ।

गणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पापकाद्भवति धूमलता ॥ इति ।

अयमाशयः—प्रतिबन्धकाभावस्योत्तेजकाभावविशिष्टतदभावस्यापि वा यावत्कार्यत्वान-
च्छिन्नं प्रति कारणत्व सर्वसमतमेवेति प्रकृते ज्ञानस्योत्पत्तिं प्रमाणासंभावनादेः साधनविप-
रीतभावादेः प्रतिबन्धकत्ववत्तदुत्पत्त्यनन्तरं तत्फलीभूतपञ्चम्यादिभूमिकारूपतत्फलात्मकजी-
वन्मुक्तिसुखं प्रति निरक्तासंभावनादिसंस्काराणामपि प्रतिबन्धकत्वम् । भर्जुप्रत्यक्षप्रमोत्तर-
मपि ' भर्जुर्मृतः पिशाचो जात ' इत्यमात्यनाक्यजन्यसंस्काराणामसंभावनादिरूपाणां
प्राग्वत्तन्मैत्र्यादितुल्यप्रतिबन्धकत्वमुचितमेव मप्यादिप्रतिबद्धाग्निदन्वयादिना । अत्राप्यग्रे
ज्ञानरक्षाप्रकरणे भूरितरमुपपादयिष्यन्त्येवाऽऽचार्याः । हकारस्त्वन्धारणे । उक्तचिन्तानन्त-
रमेव यावद्वत्स्यो मुनिः । अन्यद्वृत्तं, गार्हस्थ्यमिन्नं पारमहंस्यरूपं वृत्तम् । उपाकरिष्यन्,
शीघ्रमेव चिकीर्षुः सन् । मैत्रेयीति ज्येष्ठपत्नीमामन्व्य । अरे इति भार्यात्वान्नीचसंबोधनम् ।
अरे मैत्रेयि, अहमस्माद्वर्तमानान्गार्हस्थ्यलक्षणात्स्थानादाश्रमाःप्रव्रजिष्यन्परिवाज्यं करिष्यन्नास्मि
वै इति निश्चये । पारमहंस्यमनुष्ठातुमहमुद्युक्तोऽस्येनेत्यतोऽनुमोदनमेव मह्यं देहीत्यभि-
प्रायः । तदुक्तं धार्तिके—

नित्यत्पदत्रापि पूर्वाशक्त्येण साफ नित्य एवास्तिरिति वाच्यम् । उत्तरवाक्ये केचिद्विद्वांस इति निर्णायकानामयोतयविद्म उच्येन निशेषितं वात् । तस्मादुक्तानामपुराणवचन चिन्त्यमेवेति चेत् । तद्वचनस्य युगान्तरस्त्रीपरं वात् । युगांतरे तु स्त्रीणामन्युपनयनादिकं निर्णयसिन्धु तृतीयपरि उदे सप्रमाण निर्णीतं तद्यथा—यत्तु ह्यरीत—द्विविधा स्त्रिय । ब्रह्मनादिन्य सचोपपन्नम् । तत्र ब्रह्मवादिर्नानामुपनयनमर्गधन वेदाध्ययन स्वगृहे च भिक्षचर्येति । सचोवधूनामुपनयनं टया निनाह कार्यं इति । तद्युगान्तरप्रिप्यम् ।

पुराणल्लेषु नारीणां मौर्चीनधनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदस्य साभिर्वाचनं तथा ॥

इतियमोक्तेरिति । ब्रह्मनादिन्य पूर्णपुण्याकांगार एव वैराग्यादिना ब्रह्मनिचारपरा । एतेन मुद्रभायास्त्रिदण्डादिलिङ्गकं सन्यासं सूचितो मोक्षधर्मेषूपपन्न एव । तद्यथा—

अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्मिता ।

महीमनुचचारैका मुलभा नाम भिक्षुकी ॥

इति समुपपन्नम्—

तदेतस्मिन्नधिष्ठाने सनादं श्रूयतामयम् ।

छत्रादिषु निमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ इति ।

जनकस्य राज्ञस्तनु योगेन प्रणिश्यास्तस्यास्तत्र तेन सह सनादोऽयं वक्ष्यमाणस्त्वया श्रूयतामिति धर्मं प्रति भीष्मेण त्रिदण्ड उत्रादिस्फूलदेहोपकरणराहित्यं तयोरुक्तम् । तथाऽप्रे तथा स्ववर्णकथनमपि तं प्रति कृतम्—

तत्र राजन्सवर्णाऽस्मि शुद्धयोनिरविच्छ्रुता ।

प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतं ॥

कुले तस्य समुपन्ना मुलभा नाम त्रिद्वि माम् ।

साऽहं तस्मिन्कुले जाता भर्तार्यसति मद्विधे ॥

निनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ इति ।

अत्र सर्णेल्युक्तावनुपदोक्तयमात्तौ नारीपदं त्रार्णिकनारीपरं ज्ञेयम् । सचोपपन्नं, शीघ्रं स्वामीष्टनरकामुक्त्वं । एव च मैत्रेय्या कृतादियुगोपपत्त्वेनोपनयनादिसत्त्वेऽपि विवाहोत्तरमेव ब्रह्मेकपरायणत्वेन बृहदारण्यकपष्ठे ब्रह्मनादिनीं मुक्तमतस्तत्प्रकरणगामपुराणवचनेन तादृशमेव वेदाध्यधिकाराद्युक्तमेव वेदाध्ययनेन ज्ञानन्कारयितृप्रतिपादनमिति दिक् । एव चोदाहृतसूतसहितावचनं प्रथमं कृतादियुगस्त्रीविषयं द्वितीयं तु द्वापरादिस्त्रीविषयमिति ज्ञेयम् । न चात्यवचनगतेन गार्गीमैत्रेय्यादीनामर्पीति माध्याचार्यटीकया सह विरोध इति वाच्यम् । तदाशयस्य प्रवृत्तानुक्त्वात् । तत्र गार्गीमैत्रेय्यादीनामर्पीत्यपिशब्दं प्रयुञ्जतामा

चार्याणां यद्यपि गार्ग्यादीनां कृतादिगतत्वेनोक्तस्मृतिवशादुपनयनादिपूर्वकं वेदाध्ययनाद्यधि-
कारोऽस्त्येव तथाऽपि श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वेन महाभागानामपि स्त्रीत्वसाधारण्येन वेदानधिकारमेव
केचिद्विद्वांसो यदा वदन्ति तदा किमु वक्तव्यं द्वापरादिस्त्रीणामिति कैमुतिकन्यायस्यैवेष्ट-
त्वाच्च । यथा—

ज्ञानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

इत्यादौ ज्ञानिशब्दो योगरूढिम्या ब्रह्मनिष्ठपर । 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त' 'ज्ञानी त्वामैव
मे मतम्' इति च स्मृते, तस्य तु निर्मूलितमायातत्कार्यत्वेन तत्कर्तृकचेतभाकर्षणमनुपपन्न
मपि सत्तद्विज्ञानामेव मायापारवश्यदाढ्यमपिना द्योत्यते तद्वत् । विस्तरस्त्वत्र मदीयसाहित्य
सार एवापिशब्दविचारे बोध्यं । इदानींतनस्त्रीणां तु सत्यप्यधिकारे श्रमणादौ शूद्रसाम्य
केमुपसिद्धमेव । तत्रापि 'श्रावयेच्चतुरो वर्णाङ्कत्वा ब्राह्मणमप्रत' इतिपुराणश्रमणविधेर्ब्रौ-
ह्मणपुरस्कारेणैव श्रमणाधिकारो न तु वेत्तम् । तथा सहस्रनामभाष्येऽपि 'शूद्र सुखमवाप्नु-
यात्' इत्यत्र शूद्रस्य पठननिषेधात्तन्त्यायेन स्मृयादे स्त्रीणां श्रमणमेवेति ध्येयम् । ध्यानादौ
तु पत्याद्यनुज्ञया न कोऽपि बाधः । गार्गी तु ब्रह्मादिन्यपि केनचिन्निमित्तेन प्रतिबद्धनि-
दण्डसन्त्यासा युगान्तरगतत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणी यदि जिज्ञासुस्ताहं जनकसदसि ब्रह्मनि-
र्निर्णयोऽद्य भविष्यतीति तत्र गत्वा तादृशमाचार्यं पृष्ट्वा मत्सशयोच्छेदं करिष्यामीति धिया तथा
व्यवहृतवती । यदि वा त्रिदुषी तथाऽप्यप्राप्तजीवन्मुक्तिकेति ब्रह्मविद्येऽपि निजसशयस-
स्वारसत्त्वेनानरासजीवन्मुक्तिकस्य शुक्तस्य व्यासादेशान्निधितब्रह्मनिष्ठ्याक जनक प्रति प्रष्टु-
गमनमिवास्या अपि जनकसद प्रवेशपूर्वकं प्रश्नादिव्यवहार सगत एवेति नियम्यते । नो-
चेत् 'निदाह्नं तत्पलामान गार्गीनिदुरयोरपि' इत्यायुदाहृतमार्तिकसारविरोधः । तत्र
हि तस्या पूर्वोक्तत्यागलक्षण एव सन्त्यासोऽङ्गीकृतः । तेन मुग्धेन त्रिदण्डादिलक्षणं स-
नेति सिद्धमेव । यदि सा कुमारी यदि बोद्धाहिता तदा चिन्नामुत्वादिसत्त्वेऽपि स्वातन्त्र्येण
सद प्रवेशायनुपपन्नमेव । यत्तु विधेति केचित्तत्रापि निरक्तवाक्येन तन्त्यास्त्रिदण्डादिलिङ्ग-
कसन्त्यासागानाद्ब्रह्मनिज्ञासायां सत्त्वेऽपि सद प्रवेशाययुक्तमेव । मुलभावास्तु तादृक्सन्त्या-
ससत्त्वाद्भैक्ष्यादिवशात्तथा व्यवहार सगत एव । तस्मान्नार्गी नैष्ठिकब्रह्मचारिणीति स्वीकारे
मुलभेन प्रश्नादिकं वेदवाक्येन तत्त्वनिरोधनं त्यागामकं सन्त्यासश्चोपपन्न एव । अधिकं तु
पुराणादीं तत्त्वधामालोच्य यथायथमनिरोधेन व्यवस्थापनीयं सूत्रिभिरित्यल प्रमत्तानुप्रमक्येति
सर्वं मुमद्ब्रह्ममेव ।

एवमुदाहृते निद्रमन्यासे तद्विषयेज्ञायामुक्तवाक्यस्य भूतार्थमादत्त्वेऽपि 'प्रयान्तमनुशिष्य-
न मन्दोऽपि प्रान्ति' इतिन्यायन महप्रयत्तिनिरर्थाभूतान्यासमासन्वयनपदनेतसा

क्यस्यैव 'शृगुरे' वारुणि । वरुणं पितरमुपससार । अर्धीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्यादिवाक्यानां भूतार्थवादत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिचात्सप्रयोजनप्रवृत्तिर्नोधिन्वेनाद्वैतात्मतरत्वातिफलकतज्ज्ञानजनकगुरूपसत्तिपूर्वकनेदान्तश्रवणादिप्रिधिकल्पकत्वमद्विद्वत्सन्त्यासप्रिधिकल्पकत्वान्न विधिनाक्यान्तरापेक्षेति मनसि निधायोक्तविद्वत्सन्त्यासात्रयकत्वदाढ्यार्थं बृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठकवाक्यं सवादीयित्तुमुपक्रमते—

कहोलब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते—“ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति । न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयम् । पूर्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्यस्य ब्रह्मविद्वाचिनो ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसङ्गात् ।

कहोलेति । कहोलनामा मुनि । आम्नायते पूर्वखेद्य तत्रापि विधेयत्वपर्यवसायिनाक्यवृन्दसप्रयित्तत्वेनाप्येतृभि पठयत इत्यर्थ । अधोपक्रान्तश्रुतिमेव पठति—एतमित्यादिना । श्रुत्यर्थस्तुक्तो मूलकारकताऽनुभूतिप्रकारो—

ब्रह्मामनोर्यदेकत्र ब्राह्मणद्वयनिश्चितम् ।
 एत तमिति शब्दाभ्या तदैकाम्यमनुद्यते ॥
 अत्येति योऽश्रनायादीन्येत सर्गान्तर पुरा ।
 उदित त विदित्वाऽथ व्युत्तिष्टत्येपणात्रयात् ॥
 ब्रह्मप्रश्नेन पृष्टे ते तद्वोधपटसाधने ।
 इति मन्योत्तरत्वेन व्युत्थानद्वयमुच्यते ॥
 पूरं विदित्वा पश्चात् व्युत्थायं यन्वयाद्युतात् ।
 विद्वत्सन्त्यास आभानि ब्रह्मविद्याफला मरु ॥
 व्युत्थायाथ विदित्वेति व्यन्ययेनाऽऽर्थिकान्वयात् ।
 मिद्धो विविदिषायाम स्पष्ट श्रुत्यतरेष्वसौ ॥
 स्वामयेक समिच्छन्त प्रप्रवन्तीति यक्ष्यति ।
 त्यागेनैकेऽपृत्य तु प्रप्ता इत्यपरा श्रुति ॥ इति ।
 पुत्रेर्षति पुत्रार्थं दारम्वीकारयान्ठनम् ।
 कर्मणा माधने वित्ते तृष्या वित्तैरणा मना ॥
 लोकैरणेति देवादित्रेकार्थोपाननाऽर्थिता ।
 न कश्चिदन्य ससार उक्ताऽस्त्वेवगात्रयात् ॥
 मनुष्ययोः पुत्रेण पितृयोः कर्मणा ।
 विद्या देवयोः धेनवर्गानमप्रहाप्युति ॥

न्याय्यां वृत्तिं समुत्पद्य्य तद्विरुद्धतया स्थितिः ।

व्युत्थानमुदितं राज्ञः सामन्तो व्युत्थितो यथा ॥

भिक्षया लक्ष्यते चर्या परिग्रहविवर्जिता ।

किं भोग्यं परिगृह्णीयात्सर्वभोग्येषु दोषदक् ॥

लोकत्रयार्थैपणान्यो व्युत्थानं चापरिग्रहः ।

द्वयं बोधमहिम्नैव विदुषां न तु यत्नतः ॥

आनन्दैकस्वभावं स्वमात्मानं पश्यतः कुतः ।

कामः परिग्रहो वा स्याद्योऽकाम इति वक्ष्यति ॥ इति च तत्रैव ।

उदाहृतश्रुतेरर्थान्तरत्वमाशङ्क्य निरस्यति—न चेति । तत्र हेतू आह—पूर्वकालेति । ननु तर्हि व्युत्थानाय विदित्वेत्प्राप्तुदाहृतानुभूतिवाक्येन सह विरोधः, तत्रैतदाशङ्क्यस्य विविदिपासंन्यासपरत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि तत्र मुख्यत्वेन विद्वत्संन्यासपरत्वमेव । पूर्वं विदित्वा पश्चात्त्वयादिनोक्त्वा ततो व्युत्थाय विदित्वेत्स्वनेनाऽऽर्थिकान्वय-मुररीकृत्य विविदिपासंन्यासपरत्वममुख्यत्वेनैवोक्तम् । नो चेत्स्पष्टः श्रुत्यन्तरेऽप्यसाधिति किमिति श्रुत्यन्तरोदाहरणम् । तस्माद्वाऽऽर्थिकान्वयादुक्तो विविदिपासंन्यास इति द्विष्टः श्रुत्यन्तरे तसौ स्पष्ट इति नेदं तत्परमिति ।

द्वितीयहेतौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मविद्याचित्त्वमुक्तं तत्रार्थान्तरपरत्वमाशङ्क्य समाधत्ते न चात्रेत्यादिना—

न चात्र ब्राह्मणशब्दो जातिवाचकः । वाक्यशेषे पाण्डित्यवात्पमौ-नशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिधे-र्याथ ब्राह्मण इत्यभिहितत्वात् । ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ प्रवर्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वात्सेन तिष्ठासेदिति चेत् । भैवम् । भाविनीं वृत्तिमा-श्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं प्रयुञ्जीत ।

तत्रैतं वै तमित्याद्युदाहृतवाक्यशेषे विवृण्वन्हेतुमाह—वाक्येति । वाक्यशेषेऽपि विवि-दिषुः संन्यासेव ब्राह्मणशब्देनोक्त इति शङ्कते—तन्विति । तमेव वाक्यशेषे प्रदर्शयति—तस्मादिति । समाधत्ते—भैवमिति । तर्ह्युक्तब्राह्मणशब्दस्य का गतिरिति चेत्तत्राह—भाविनीमिति । तत्र हेतुमाह—अन्यथेति । यदि ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मविद्याची श्रुत्य-भिमतो न स्यात्तर्हि 'अमौनं च भौनं च निर्विद्याथ ब्रह्मिणः' इति तत्तज्ज्ञानसाधनान्याभिधाय

तत्प्रज्ञानोत्तरकालमाच्यथशब्दप्रयोगः श्रुत्या कथं वृतः स्यात् । तस्मात्तदन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धमेतं वै तस्मिन्नादिपूर्वोक्तमात्रस्य विद्वत्संन्यासपरत्वमिति भावः । तदुक्तं श्रीमद्वार्तिककार-
पादारविन्दपरमैः—

अन्यथानुपपत्तिर्धेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्ट्यद्यैष्टैमयं सैव सर्वत्रलाधिका ॥ इति ।

ननु प्रयश्चानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति गौतमोक्ते प्रत्यक्षादीनि चत्वार्येव प्रमा-
णानि तथा च यद्यन्यथानुपपत्तिः प्रमाणत्वेन परिगणिता स्याच्चेद्भेदेऽपि तथा प्रकृतमर्थत-
वाक्यार्थसिद्धिः । सैव त्वादौ न तथाऽस्तीति चेन्न । त्वदुक्ताक्षेपोदरेव तद्वदितत्वेन तस्मिन्
तदभावनादस्य मन्माता वन्ध्वेयादिदेव व्याहृतत्वात् । तथाहि आपादकोपलब्ध्वैनाऽऽपाय-
कल्पनमन्यथानुपपत्तिः । सैवार्थापत्तिरित्युच्यते । यथा पीनो देवदत्तो दिना न भुङ्क्ते इति
दिनाभोजनाभात्रविशिष्टपीनस्याऽऽपादकस्योपलब्ध्वैवार्थादापायं रात्रिभोजनं कल्प्यत
इति । एव च प्रकृते तथा यदाक्षित यद्यन्यथानुपपत्तिः पृथक्प्रमाणं स्याच्चेत्तदोक्तान्यार्थोऽपि
संभवेत्परं तु सैव तु तथा नास्तीति निरक्तनाक्यार्थोऽपि नैव सिध्यतीति तदेवान्यथानुपप-
त्तिघटितमतः स्फुट एव व्याघातः । तस्मान्सर्वप्रामाणिकमूर्धन्योक्तवार्तिकसिद्धान्यथानुपप-
त्तिप्रामाण्यापादितश्रुतार्थापत्त्या वर्णितनाक्यार्थसिद्धिर्निर्वाधेनेति ध्येयम् ।

उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकरूपप्रपाठकसमतिमाह—

शारीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ—
“ एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतद्येव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव-
जन्ति ” इति । मुनिन्धं मननशीलत्वं तद्यासति कर्तव्यान्तरे संभवती-
त्यर्थात्संन्यास एवामिधीयते एतच्च वाङ्मयशेषे स्पष्टीकृतम्—“ एतद्भ-
स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रिपणायाश्च यित्तिपणायाश्च लोकै-
पणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति । अयं लोक
इत्यपरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः । नन्वत्र मुनिदेन फलेन प्रलोभ्य
विविदिषासंन्यासं विधाय वाङ्मयशेषे स एव प्रपञ्चितः । अतो न
संन्यासान्तरं कल्पनीयम् ।

शारीरिति । शरीरे देह आत्मासिद्धमेवमेव महात्मान इत्याद्यभिमन्वृतया भवो जीवः
शरीरस्वरूपप्रतिपादकत्रयस्यैवमपि शरीरं तस्मिन् । तदाक्यमुदाहरति—एतमेवेति ।
आयं विद्वत्संन्यासपर द्वितीयं तु विविदिषसंन्यासपरमिति विभागः । विविदिषसंन्यासप्रति-

पादकनाक्यस्य प्रागेव तत्प्रकरणे मूल एवोदाहृत्य व्याख्यातनादत्र तत्प्रकरणाभावेऽपि नवत्र मुनित्रेनेयादिशङ्कानिरासाय सत्यासद्वय प्रतिज्ञाय वाक्यद्वये दाहरणमिति भाव । ननु मुनि शब्देन प्रथमनाक्ये सत्यास्येव ब्रह्म इत्यत्र किं नियामकमियाशङ्कय रूढ्यभावेऽपि योग वृत्त्या तत्साध्यमिति—मुनिर्नमिति । उक्तोऽर्थे वाक्यरेपानुगुण्यमाह—एतञ्चेति । तमुदाहरति—एतद्ब्रह्म स्म र्चतदि यादिना । अयमर्थ—एतमथ विदि वा मुनिर्भवतीति पूर्व वाक्येऽद्वैता मतत्वमपरोक्षीकृत्य सत्यास्येव भवतीति निर्णीतम् । तत्र किं कारणमियाशङ्काया तदेत कारणम् । ह स्म वे निश्चयेनयम् । एतदिति । किम् । पूर्वे विद्वास, अतिक्रातकालीना ज्ञानिन । प्रजा पुत्रादिरूपिणीम् । उपलक्षणमेतल्लोकत्रयसाध्यसाधनादे । तत्र हेतु—किं प्रजयेति । 'सोऽय मनुष्यलोक पुत्रेणैव जय्यो नायेन धर्मणा' इति श्रुते पुत्रादिसत्त्वे देवदत्तस्य मरणेऽपि तस्य पुत्रा दिर्वर्तत इति जनश्रुधनमेव मनुष्यलोक जयस्तादृकीर्त्या, परलोके किंचिसुख यत्तु येषा नोऽस्माकमथमखण्डापरोक्ष आमाद्वयप्रत्य गेव लोक स्वप्रकाशमुखेकरूप सपादयतीति । शेष तु 'पुत्रमणेति पुनार्थं दारस्वीकारवा ञ्छनम्' इयाद्युदाहृतानुभूतिप्रकाशनाक्यरेव व्याप्राप्तम् । लोकाशब्दस्य प्रवृत्तोपयोगिनमर्थ माह—अयमिति । लोकेयत इति लोक । लोकेयते धरादिरप्यलोकयत एतेति न वाय म् । तथात्वेऽयमा माऽय लोक इत्यामशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्ते । अयमेवार्थ उक्तो वार्तिकसारे—

अपत्यै किं करिष्याम सर्वदा दु खहेतुभि ।

परमानन्द आमाऽयमस्माभिर्विद्व्यतेऽनिशम् । इति ॥

यन्निरासाय सत्यासद्वयवाक्ययोरप्युपन्यासस्तामाशङ्का प्रकटयति—नान्विति ।

खण्टयति—

मैवम् । वेदनस्यैव विविदिपासन्त्यासफलत्वात् । न च वेदनमुनि-
त्वपरेकत्व शङ्कनीयम् । विदित्वा मुनिर्भवतीति पूर्वोत्तरकालीनयो
स्तयोः साध्यसाधनभावप्रतीतेः । ननु वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूप-
मवस्थान्तरं मुनित्वम् । अतो वेदनद्वारा पूर्वसन्त्यासस्यैवैतत्फल-
मिति चेत् । बाटम् । अत एव साधनरूपात्सन्त्यासादन्यं फलरूपमेतं
सन्त्यासं ह्यमः । यथा विविदिपासन्त्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि
संपादनीयानि, तथा विद्वत्सपान्यासिनाऽपि जीवन्मुक्तये मनोनाशवा-
सनाक्षर्यौ संपादनीयौ । एतञ्चोपरिष्ठात्प्रपञ्चयिष्यामः ।

मैवमिति । तत्र हेतुमाह—वेदनस्यैवेति । यदि मुनिव विविदिपासयसफल स्यात्तर्हि

त्वदुक्तरीत्या निद्वत्सन्त्यासाभावोऽपि स्यात्तत्तु नास्त्येवेत्येकार्थं । वेदनमुनित्वयोरभेदे-
 नेष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रत्याह—न च वेदनेति । तत्र हेतु—विदित्वेति । पक्त्वा मुक्ते
 पायस देवदत्त इत्यादिस्थले पचनभोजनयोर्यथा साध्यसाधनभावेन भेदस्तद्वदत्रापीत्यर्थः । ननु
 यद्युक्तरीत्या वेदनमुनित्वयो साध्यसाधनभावो भवदभिमतश्चेत्तर्हि सिद्ध न समीहितम् । तथा
 हि—यथाऽपूर्वद्वाराऽग्निहोत्रस्यैव स्वर्ग फलमेव त्रिदिपासन्त्यासस्य तत्रज्ञान फल तद्द्वारी-
 छत्य मुनित्वमपि तस्यैव फलमतो न निद्वत्सन्त्यासकल्पनेति शङ्कते—नन्वित्यादिना ।
 किमत्र मुनित्वं निद्वत्सन्त्याससहितमभिप्रेत केवल वा नान्त्यं । तदसभनस्य तच्चासति
 कर्तव्यान्तर इत्यनेन प्रागेवोक्तत्वात् । आद्यस्त्वस्मदिष्ट एवेयद्गी करोति—वाढमिति ।
 इष्टत्वमेव स्पष्टयति—अत एवेति । उभयसन्त्यासयोरुक्तरीत्या साध्यसाधनभावादेवेत्यर्थः ।
 ननु निद्वत्सन्त्यासस्यैव फलत्वे तदुत्तर साध्याभावात्कृतकृत्यतैव । तथाचेदिष्ट तर्हि ' ज्ञात्वा
 देव मुच्यते सर्वपापैः ' इत्यादिमोक्षफलवादिश्रुत्यादिनाथ । प्रागुक्तं यन्मुनित्वलक्षण
 मननशीलत्वास्य तदपि च स्वस्य निर्विकेपेण सिद्धयर्थं निद्वत्सन्त्यासमेपेक्षमाणं सत् ' एतमेव
 विदित्वा मुनिर्भवति ' इतिश्रुत्याऽऽक्षिप्तस्य निद्वत्सन्त्यासस्येव फलत्वे दत्तजलाञ्जलिक स्यादि-
 त्याशङ्क्य ज्ञानस्य तु फल मुक्तिरेव ज्ञानद्वारा प्रथमसन्त्यासस्येयार्थं फलमित्यङ्गीकृतोर्वद्वत्स-
 न्यासिनोऽपि मुनित्वाख्यजीवमुक्ते सपाद्यन्वास्ताप्यविशेषसाधनत्वस्य सन्त्यासद्वयेऽपि तुल्य
 त्वाच्च न कोऽपि दोषलेष्ट इति द्योतयति—यथेत्यादिना ननु । किं लक्षणं मनोनाशादेस्त-
 ताप्या जीवन्मुक्तिरपि किंरूपा किंप्रयोनना चेत्याक्षिप्याग्रिमप्रवरणे तन्निरूपणप्रतिज्ञया
 समाधत्ते—एतदिति ।

एव बृहदारण्यकवाक्योर्वद्वत्सन्त्यासे सिद्धे तत्र सन्त्यासिनस्तु कुटीचवाद्यश्रुतुर्विधा एव ।
 तदुक्तं पाराशरमधर्षये चानुर्विध्यं च भिश्रूणा हारीत आह—

चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ता सामान्यालिङ्गिनः ।

तेषां पृथग्पृथग्ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदको हसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थं परमो हस्तो यो यः पश्चात् उत्तमः । इति ॥

अयं तु पञ्चमो जात इत्यतस्तदविरोधमाह सत्यपीत्यदिना—

सत्यप्यनयोः संन्यासयोरवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणोकीकृत्य " चतु-
 र्विधा भिक्षवः " इति स्मृतिषु चतुःसंन्यायोक्ता । पूर्वोक्तयोस्तयोः संन्या-
 सयोः परमहंसत्वं जायालश्रुतावधगम्यते । तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे स-
 ति याज्ञवल्क्योऽधिकारविशेषविधानेनोक्तकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदि-
 षासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रिणा यज्ञोपवीतरहितस्याऽऽक्षिप्ते वाह्यण्ये

सति पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ । अतो बाह्ययज्ञोपवी-
तामावात्परमहंसत्वं निश्चीयते । तथाऽन्यस्यां काण्डिकायां तत्र परमहंसा
नामेत्युपक्रम्य संवर्तरादीन्बहुविधान्ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्य
“अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः” इति विद्व-
त्संन्यासिनो दर्शिताः ।

उभयो परमहसत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य रघुजात्रालोपनिषच्छ्रुतिरेव तत्र प्रमाण-
मिति प्रतिज्ञाय ग्रन्थगौरवमिषा तद्वत् काण्डिकाद्वयमरिखित्वेन तदर्थं सक्षिपन्समाधत्ते—
पूर्वाक्तयोस्तयोरित्यादिना । अत्राऽऽर्थिकमेव सन्यासद्वयस्य पारमहस्य न तु शाब्दमि-
त्यस्या तत्रत्यामेव पञ्चमीं काण्डिकां प्रमणयति—**अथेति** । तदुपक्रम दर्शयति—
तत्रेति । तत्र परमहसा नाम सनर्तकारुणिश्वेतकेतुर्दुर्वासम्भुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरेवत-
कप्रभृतय इति वाक्यशेषेणेत्यर्थं । सनर्तको बृहस्पतेर्वन्धुर्महाभारते प्रसिद्ध । आरुणिसूत्र
लक । उदालको हाऽऽरुणिरिति च्छान्दोग्यध्रुते । श्वेतकेतुस्तपुत्र । श्वेतकेतु पुत्रमुना-
चेति च तच्छेपात् । दुर्वासास्तु प्रख्यात एव । ऋभुनिदाघौ तु ज्ञानरक्षात्रिचारे मूल एवाग्ने
विपर्ययस्य निदाघ उदाहरणमित्यादिनोदाहृतौ । जडभरतस्तु श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे नव-
माध्यायमारम्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तं समुपाख्यात एव । पर तु तत्र जडभरतमुपक्रम्य कुप-
टावृतकटिरपवीतेनोरमपिणा द्विजातिरिति ब्रह्मन्बधुरिति सज्ञया तदज्ञजनावमतो निचचारेति
रहूगण उवाच ‘ कस्व निगूढधरसि द्विजाना विभर्षि सूत्र कतमोऽनधूत ’ इति चेत्या-
दिवाक्यवशात्तस्योपवीतवत्त्वलिङ्गाद्यपि पारमहस्य न भाति तथाऽपि प्रकृतश्रुत्यविरोधार्थं
तदनन्तरं तत्तस्मिन्कल्पनीयमेव । दत्तात्रेय प्रसिद्ध एव । रैनतकोऽपि पुराणादितो ज्ञेय ।
एवमेतेषां सर्वेषां संवर्तकारानां मध्ये येषां पारमहस्य पुराणादावुपलभ्यते न तत्र विवादः,
येषां तु नोपलभ्यते तेषामपि जडभरतन्यायेनोदाहृतश्रुत्यविरोधार्थं कल्प्यमेव विबुधैः ।
बहुविधानिति । अनेकरूपस्थितौ नित्यर्थं । उक्तं हि स्वाराज्यासिद्धौ—

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरा मुग्धबालप्रमत्तोपमाश्वापरे ।

रागिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे ज्ञानिना लक्ष्यते नेकरूपा स्थिति ॥ इति ।

अत्र वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरत्वं प्रकृतश्रुत्युक्तपारमहस्यानुगुणम् । लोकसंग्रहमेवापीति
स्मृतेर्लोकसंग्रहार्थं प्रथमवर्णचतुर्थश्रमधर्मपरवमेव । अत एवोक्तं श्रीभारतीतीर्थैस्तृप्तिदीपे
विद्वदनुभवाभिनयपूर्णकम्—

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ धर्तता वपु ।

तार जपतु वाक्तद्वयलब्धाम्नायमस्तकम् ॥

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे निमज्जताम् ।

साक्ष्यह किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये । इति ॥

अन्यत्रप्रे स्पृष्टी भविष्यतीति । ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानिति । यद्यपि ब्रह्मनि-
त्वेऽपि जीवन्मुक्तत्व मनोनाशाद्यभावे सति न सभवेत्तदर्थं जीवन्मुक्तानितिपदसार्धक्येऽपि
जीवन्मुक्तानित्येयोक्तो ब्रह्मनिश्च विना तदसभनस्य प्रसिद्धत्वान्न ब्रह्मविद इतिपदोपयोगस्तथाऽपि
कृतोपास्तित्वेन ब्रह्मविदोत्तरक्षण एव पञ्चम्यादिभूमिज्ञास्यन्यतमभूम्यनस्थितिलक्षणजीवन्मुक्ते-
रूपत्रयं द्योतयितु ब्रह्मविद इति पदप्रयोग । यथा नेष्कर्म्मसिद्धो द्वितीयाध्याये—

यथा जात्यमणे शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिरसा ।

सनिष्यसनिधानेषु घटादीनामविक्रिया ॥

इत्यत्र जात्येतिपदमणेशेषण तदनुपयुक्तम् । यदि सामान्यमणिव्यावृत्त्यर्थं जातानत्युत्त-
मजाती भवो जात्य इति तन्न । शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिरसेति तत्कान्तिच्छटाया विशेष-
पणत्रयेणैव साधारणमणिव्यावृत्तिसिद्धेरिति शङ्का स्वीट्यापि प्रायशो मणय शानादिनिघ-
र्पणाद्यैरेव कान्तिमन्तो भवन्त्यथ तु यदा जातस्तदारभ्यैवाचलितदीप्तश्चेतदीधितिमानिति-
द्योतयितु जात्येति मणिशेषणम् । न चेति कल्पने मानाभावाः शङ्क्य ।

सर्वधीव्यञ्जकस्तद्वत्परममत्तप्रदीपक ।

सनिष्यसनिधानेषु धीवृत्तानामविक्रिया ॥

ननु माऽस्तु वर्णादिचिह्नस्फुटता तथाऽपि शोचाचमनाद्याचारैर्णायनुमान भवेदेवेति चेन्न । तदाचारस्याप्यस्फुटत्वादित्याह—अव्यक्ताचारा इति ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरित चरेत् ।
सदिग्ध सर्गभूताना वर्णाश्रमविरजित ॥
अन्धवज्जडवच्चापि मूकनच्च महीं चरेत् ।

इति त्रिश्वेश्वरीनिबन्धलिखितपितामहस्मृते । ‘ अद्वैत समनुप्राप्य जडवट्टोकमाचरेत् ’

इति श्रीमद्गोडपादाचार्यपादपद्मपरागमचचनात् ।

बुद्धतात्पस्य लोकोऽप्य जडोन्मत्तपिशाचनत् ।
बुद्धतत्तोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचनत् ॥

इति बृहद्वार्तिकोक्तेःश्च तेषामाचारोऽप्यव्यक्त एवेति भाव । एन चेत्किं यथेष्टाचारा नेत्याह—
अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त इति । अप्रमादितोऽपीत्यर्थ । अत एवोक्तगौडपादी-
यनाख्यादौ सादृश्यरोधको वतिर्जडवज्जडोन्मत्तपिशाचवदिति च सगत । तादृगाचरण
दत्तात्रेयस्य दुर्वाससश्चोक्त मार्कण्डेये दत्तात्रेयात्रतारमत्रेगृहे प्रकृत्य षोडशाध्याये—

दत्तात्रेयोऽपि विषयान्योगस्थो बुभुजे हरि ।
दुर्वासा पितर त्यक्त्वा मातर चोत्तम व्रतम् ॥
उन्मत्ताख्य समाश्रित्य परिनध्राम मेदिनीम् ।

इति । दत्तात्रेयस्य दुर्वाससश्चोन्मत्तवदाचरण प्रतिज्ञाय पुनरनुपदमेव दत्तात्रेयस्य कथं
योगस्थत्वेऽपि त्रिपयभोगो येन ततोन्मत्तसाम्येऽपि नोन्मत्ततेव्याशङ्क्य तद्विस्पष्टयति—

मुनिपुत्रवृतो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसङ्गिताम् ।
अभीप्समान सरसि ममज्ज मुचिर तिसु ॥
तथाऽपि त महात्मानमतीवप्रियदर्शनम् ।
तत्पुत्रुर्न बुभुक्षास्ते सरसस्तीरस्तथया ॥
दिव्यनर्पशते पूर्णे यदा ते न त्यजन्ति तम् ।
तप्रीत्या सरसस्तीर सर्वे मुनिकुमारका ॥
ततो दिव्यान्वरधरा मुरूपा मुनिताम्रिनीम् ।
नारीमादाप दन्व्याणीमुत्तार जलाङ्गुनि ॥
स्त्रीसन्निवर्षिण ह्येते परित्यक्षन्ति मामिति ।
मुनिपुत्रास्ततो योगी स्थास्यामीति त्रिचिन्तयन् ॥
तथाऽपि त मुनिमुता न त्यजन्ति यथा मुनिम् ।
तत सह तथा नार्या मयपानमथापिन् ॥

सुरापानरत त ते सभायं तयजुस्तत ॥

इत्येवमनु मत्तत्रेऽप्यु मत्तत्रदाचरण स्पुन्मेव, सङ्गत्यागार्थं तथा कृतनात् । नोचेद्विष्ण्व घतारत्व योगित्व च तत्र तत्रेक्त वाधेत । तस्मद्दीश्वरत्वेऽपि लोकसप्रहार्थं सङ्ग त्यक्तु स्वकी ययोगमायायेथ मुनिपुत्रप्रबन्धनार्थं प्रथयाचकारेति न कोऽपि दोष । ननु यद्यस्य मद्यादि नेनेष्ट तर्हि कार्त्तरीर्यं प्रति कथमनेन मद्यादे स्वेष्टत्रोधन कृतम् । तथा ह्यत्राग्रे सप्तदशाध्या यपर्यन्तमेवमुपाख्यायते—मुनिपुत्रैर्दत्तात्रेयस्य त्रिपरीताचरण वीक्ष्य तैस्तत्त्यागे कृते तयैव चर्य याऽसौ पृथ्व्या तपस्तेपे । तत कृतवीर्यानामि ऋषे दित्र गते मन्त्रिभिस्तपुत्रमभिपेत्तु प्रष्ट त्तम् । तदाऽस्तमेरेन राज्य न कर्तव्यमतोऽह तपसा सामर्थ्यं सपाद्य राज्य करिष्यामि नेदा नीमिति कार्त्तरीर्योऽव्रतीत् । तदाऽसौ गर्गमुनिना त्व विष्ण्वनतार शत्रुप्रार्थनया हतानेका सुर दत्तात्रेयनामान मुनिमेव सहाचलद्रोण्यां तदाश्रमे गत्वा समाराधय येन शीघ्रमेव तद्वर प्रसादेन सिद्धाखिलमनोरथ स्या इति । तत कथ शक्रोणासौ प्रार्थित किमर्थं वेति कार्त्त वीर्यपृष्टेन गर्गोक्तम् । असुरप्रात्रल्यादि द्राचैर्दत्तात्रेय प्रत्यागत्य गार्धर्वादिगीयमान लक्ष्म्या सह विलसमान सुरापाननिरत त नमस्कारादिभिरभिपूज्य मद्याशुपचारान्समर्थ्य तपृष्टार्थंष्टैस्तै स्वासुरभय तस्मै निवेदित श्रुत्वा तेनोक्तम्—‘मद्यासक्तोऽहमुच्छिष्टो न चैनाह जितेन्द्रिय ।’ उच्छिष्टोऽपवित्र । ‘कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवा शत्रुपराभवम्’ । ततो देवा ऊचु —

अनघस्व जगन्नाथ न लेपस्तत्र विद्यते ।

विद्याक्षालनसिद्धान्तनिविष्टज्ञानदीधिते ॥

त्रियया ब्रह्मा मन्वयत्रिपयकनैसर्गिकमायावृत्तिविशेषामन्वया नियज्ञानत्रत्वेन स्वामानिक्या प्रमया यक्षात्मनमन्यशरणाना भक्ताना करणोद्वेकादन्त करणमलनिराकरण तेन सिद्धान्ते द्वेतमिथ्या वपूर्णकाद्वेतब्रह्मा मन्वये विषये निविष्टा प्रविष्टा ज्ञानदीधितिर्निरक्तभक्ताना शक्तिपात जातायामह ब्रह्मास्मीति चरमवृत्तौ स्वरूपभूतमूढस्यज्ञानसूर्यप्रतिच्छाया येन स तथा तत्सबु द्धावित्यर्थ । दत्तात्रय उवाच—

सत्यमस्ति मुरा त्रिया ममास्ति शुभदर्शिन ।

अस्यास्तु योपित सङ्गादहमुच्छिष्टता गत ॥

स्त्रीसभोगोऽतिदु खाय स सन्येनापतेयित ।

सत्येन प्रप्यक्षेणेत्यर्थ । मयेति शेष ॥

देवा ऊचु —

अनघेय मुनिश्रेष्ठ जगन्माता न दुष्यति ।

या सा त्रिया तत्र त्रिमो सर्वतस्य हृदि स्थिता ॥

यथाऽगुमाला सूर्यस्य द्विजचण्डालसङ्घिनी ।

एव षडतो देवास्तुष्टोऽसौ तानसुरानाहवायाऽऽहूयात्राऽऽनयन्वामित्यादिशत् । ततस्तथा
 हृतमङ्गलैरानीतैरसुरैर्लक्ष्मीरेव दत्तात्रेयवामपार्श्वस्था लुम्बै शिविकायामधिरोप्य शिरसि
 धृत्वा किञ्चिन्नीता । ततो निकटागतान्देवान्दत्तात्रेय किञ्चिद्विहस्य यच्छिरोगता लक्ष्मीस्ता-
 न्सजयतीत्यतोऽन्नाचैर्हन्तव्या एवेतेऽसुरा यतस्ते मया निर्वायाः, सपादिता इति समुपादि-
 शत् । ततो देवाः सद्यो दैत्यान्हत्वा स्वर्गमगमन् । अतस्त्वमपि तथा कुर्विति गर्गनाक्यात्का-
 र्तवीर्योऽपि तत्र गत्वा—

पादसनाहनाचेन मयाद्याहरणेन च ।
 स्रक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च ॥
 तथाऽन्नसाधनैस्तस्य उच्छिष्टापोहनेन च ।
 परितुष्टो मुनिर्भूप तमुवाच तथैव स ॥
 यथैवोक्ता पुरा देवा मद्यभोगादिकुत्सनम् ।

तत कार्तवीर्यः प्रणिपत्य—

देवस्त्व हि पुराणोऽय स्वा माया समुपाश्रितः ।
 अनघस्त्व तथैत्रेय देवी सर्वभर्त्रोऽराणि ॥

अराणिर्यथा बह्व्युत्पत्तिस्थान तथेय देवी सर्वभावा चित्त्वान्मायात्वाद्वा यथाक्रम विवर्त-
 परिणामाम्यान्यतरेण वादेन सर्वस्यानादिपदकमिन्ननिखिलपदार्थस्य भव उत्पत्तिर्यस्याः
 सकाशात्सा तथेत्यर्थः । यद्वा सर्वभवारणिरित्येक पदम् । सर्वस्य भवस्य ससारस्यारणिवदु-
 त्पत्तिस्थानमित्यर्थः । तेन ससारस्याग्निवद्बाहकत्वेन दु खैकहेतुत्व ध्वनितम् । ततस्तुष्टोऽसौ—

चर वृणीष्व गुह्य मे त्वया नाम उदीरितम् ।

नाम प्रसिद्धम् ।

तेन तुष्टि परा जाता त्वय्यद्य मम पार्थिव ।
 ये च म्ना पूत्रप्रियन्ति मन्धसात्पदिभिर्विरा ॥
 मासमद्योपहारैश्च मिष्टान्नैरात्मसनतै ।
 उक्ष्म्या समेत गीतैश्च ब्राह्मणानां तथाऽर्चनै ॥
 वाचोर्मनोहरैर्वाणवेषुशङ्खादिभिस्तथा ।
 तेषामह परा पुष्टि पुत्रदारवनादिकम् ॥
 प्रदास्याम्यनधूतश्च करिष्याम्येव मान्यताम् ।

एव तद्वाक्य श्रुत्वा ततोऽभीक्षितवरानवाप्य कार्तवीर्य सार्वभौमोऽभूदिति । तस्मादुक्तना-
 क्यपरात्कण्ठत एव मयादे स्वेष्टत्वबोधनादुन्मत्ता एव दत्तात्रेयादयो न तुन्मत्तद्रदाचरन्तोऽपि
 षस्तुतोऽनु मत्ता इति चेन्न । एतस्यापि सुरादिवक्तामुद्गजनसम्बन्धनार्थत्वात् । एथात्व तु मया-

सक्तोऽहमित्यादिना स्पष्टमेव । नोचेदप्रेऽलर्केण ब्रह्मजिज्ञासुना यदा तदर्शनं गृहीत, तदा न तेन तं प्रति मयादि प्रदर्शितमित्युक्तमत्रैकत्रिशाष्याये,—

“ ततः सा साधुसपत्नं चिन्तयन्पृथिवीपति ।
 दत्तात्रेय महाभागमपृच्छन्परमार्तिमान् ॥
 त समेय महाभागमदत्तमपमसङ्गिनम् ।
 प्रणिपत्याभिसंपूज्य यथान्यायमभाषत ॥

इत्यादिना, तद्वाच्येत । प्रयुतासङ्गिनमित्यनेनान्तरं हि सङ्गशून्यत्वमेवोक्तम् । न चान्तः-
 सङ्गराहित्यमेवोक्तमिति साप्रतम् । तथात्वेऽकल्मषमियज्ञदृष्ट्याऽपि पापनत्वभावाभिधायक-
 पदानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंच वर वृणाष्वेतित्यचने यतस्त्वया मे मम गुह्य रहस्य नामेति
 प्रसिद्धं यथा भवति तथोदीरितम् । ‘ देवस्य हि पुराणोऽयं स्या माया समुपाश्रित ’
 इत्यादिनाऽव्यक्तलिङ्गत्वादिना स्थितस्यापि मम वास्तविक स्वरूप प्रकटितं तेन हे पार्थिव
 सहस्रार्जुनाद्य त्वयि मम परा तुष्टिर्जातेति निरतिशयसत्तोपकारणं सुरापानादिवैपरीत्याना-
 दरेण नैजनास्तरूपज्ञानप्रकटयितुं प्रयत्नमेव वदता ये च मा पूजयिष्यन्तीत्यादिवाक्यानां
 प्रसिद्धो योऽयं मया व्यवहारोऽङ्गीकृतः स्वासाङ्गित्वार्थं तपरिपालनोपयोगिगन्धाद्युपचारदातृ-
 ष्वपरा मम तुष्टिः स्यात् । अत एवोत्पद्यशरीररज्ज्वरूपपुष्टिप्रधनकामिन्यादिदानेन मान्यता-
 मेव तेषां करिष्यामीत्यैहिकमेव फलं तदपि प्ररोचनार्थमेव यतस्तादृशुपचारेण स्वस्वरूपगो-
 पनमेतन्मुख्यमिष्टं न तु तैरक्तकलाजासिरपीति रहस्य स्पष्टमेव प्रकटितं तदपि बाधितं
 स्यात् । तस्मात्पूर्वोत्तरप्रत्यस्वारस्वादानुमत्ता उन्मत्तदाचरन्त इतिश्रुत्या घोषितं जीवन्मु-
 क्तानां सङ्गत्यागार्थमेवोन्मत्तवदाचरणं न तु विषयलम्पटत्वेनेति तमुत्थमेव । एव च तत्त्व-
 त्रिदा यथेष्टचेष्टाऽप्यस्तु का क्षतिर्मिथ्यात्वानिति प्रलयस्तु देवाचिददृष्टशास्त्ररहस्यानाम-
 नुपासितसद्गुरुचरणानां किंचिच्छ्राम्यासाभासवशेन जीवन्मुक्तमानिना पापणयत्संसारसा-
 गरे स्वपरनिमग्नजनकानां भूरितरं वर्तते । तत्रेदं विचार्यते । किं तत्त्वत्रिदा यथेष्टचेष्टा-
 ङ्गीकारं श्रुतेर्युक्तेरनुभूतेर्ना । आद्येऽपि किं निधिनशादर्थनादवशाद्वा । नाऽऽयं । यथे-
 ष्टचेष्टानिष्पन्नपलम्भात् । न मत्तुभ्येनेत्यार्थवदवशाद्वाप्रिसन्ध्यायेन तत्कल्पनेऽपि त्वद-
 भिमनयथेष्टचेष्टानिधानासिद्धे । तत्त्ववेदो हि पुण्यपापलेपाभावाद्बिधिवैक्याभावाच्च यथे-
 ष्टचेष्टामङ्गी करोषि यदि पुनर्विधिपारदय तस्य तदानीं तद्ब्रह्मात्पुण्याद्युत्पत्तेः पुनर्जन्माप-
 त्तैश्च । नान्य । तस्य स्तुतिमात्रपरत्वेनोपश्लेषत्वात् । न द्वितीय । तादृशुक्त्यभावात् ।
 प्रस्युतं ब्रह्मनिष्ठो यथेष्टचेष्टाशून्यत्वे सति सचेष्टशाली सस्करैरकराधीनशरीरत्वाद्दक्षिणान-
 र्तं ब्रह्मिणुत्तु दालचक्रवर्दिन्यदिनधकनुक्तिरहस्यतत्त्वत्वात् । न च ब्रह्मविद्येयथेष्टचेष्टाविशिष्टः
 पुनर्युत्पत्तेर्द्विधिवैक्याभावाच्चैवमिति युक्तिः साधिकऽप्यस्तीति वाच्यम् । तत्र हेत्वो-
 सोपाधिकत्वात् । उपाधिस्तु मायिवन्त्वात् । तस्य यथेष्टचेष्टैर्निष्ठत्वरूपं यत्प्रकृतयुक्तै

साध्य तद्ब्रह्मापयत्येन साधन यत्पुण्यादीति हेतुद्वय तरय काले विद्यमानत्वेन माधित्यस्य तत्रा विद्यमानत्वात्साधनान्यापकत्वादुपाधित्वम् । तस्मान्नात्र युक्तिरेशोऽपि । तृतीये तु किं प्राचामनुभूतिरत्र मानमाधुनिकाना वा । आद्येऽपि किं जीवकोटिनिषिष्टना यद्देश्वरकोटि- निषिष्टानाम् । चरमे तु—

वर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणा च साहसम् ।

तेजीयसा न वेपाय वहे सर्वमुबो यथा ॥

इति दशमस्कन्धे श्रीकृष्णस्य गोपिकापिलाससपके परीक्षिता समाक्षिते श्रीदुक्कचन- ष्ठीकृष्णादीना तेषामर्भनादवद्ब्रह्मणेवमाहात्म्यप्रख्यापनार्थमेव स्ववशवर्तिमायवै-द्रजालिकव चयाप्रदर्शनमात्रपरत्वेन नित्यसिद्धज्ञानत्वेन वा मायापारवश्यराहित्येन कर्मादिजन्यसस्काराधी नशरीरप्रभृतिराहित्येन वा यथेष्टाचारशब्दितनिधिनियेधनिरोविचरितस्य तत्र सत्त्वादनुदाहरण त्वमेव । न च धर्मव्यतिक्रम इति त्वदुदाहृत एव प्रकृतवाक्ये विध्यादिनिरोधिच तदाचारस्य स्पष्टमेवेति वाच्यम् । लोके तथा प्रतीतानर्पाश्वराणा विध्यादिप्रतिरेवागमेन तद्विरोधिनस्य दूरोत्सारितवात् । नन्विति चेदिष्टापरितरस्मदादीनामपि ज्ञानिना क विध्यादिप्राप्ति । सय, नैनास्ति विध्यादिक तादृशज्ञानोत्तर तथाऽपि पूर्वं तु जीवदशाया त्तरिथतमेव तत्सक रैरेव यावदेहपतन चेष्टासमवात्, नेनेश्वरसाम्येन यथेष्टचेष्टावे, शिष्टवम् । न वस्तु सरकारमात्रपराधी नत्व ज्ञानिशरीराणा तथाऽपि ससारस्यानादि जादतीतजनमगततादृक्सत्सारसभजसत्त्वा पुनरपि तादृगस्थमेवेति चेन्न । बहूनिन्यायेन निकटगतसस्कारस्यैव बलवत्तरेत्वेन कार्यकारित्वात्तस्य बलन्तशुभत्वस्य ' कर्माशुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ' इतिपतञ्जलमृते ।

तत्र त बुद्धिसयोग लभते पैर्वेदीहिकम् ।

यतते च ततो भूय सासिद्धौ कुरुन दन ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्यिमते ह्यनशोऽपि स ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

प्रयनाचतमानस्तु ये गी सशुद्धि, ख्विप ।

अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥

इति श्रीभङ्गवद्रीतोक्तेषु सिद्धवात् । बहूनिन्य यस्याथमशय । तथा हि—बहूनि यद्यपि प्रथममङ्कुरदशाया भूमे सकाशात्सरलमेवैर्ष्व गच्छति तथाऽपि यदा प्रनृच्छा सती वृक्षादौ संवेष्टिता भवति तदा वेनचिसा तत समकृष्टाऽपि निकटगन्तवत्तरेवेष्टनसत्कारवशाद्यथा क्षणान्निर्मुक्ता सती घेष्टत एव वृक्षादो तद्बद्धहुपु जन्मसु निष्कामकर्मचनष्टानसाधनपरम्परया ज्ञानोदयप्राक्क्षणपर्यन्त परमशुद्धतमसस्काराणामेव समीपवर्तिवाद्बलवत्तमनाश्च क नाम तत्रविदि तु सस्कारोदयलेशोऽपि । एतेन जीवकोटिनिषिष्टानामिति प्रथमप्रपमस्तोऽऽधुनि- कानामिति प्रथमद्वितीयोऽपि पक्ष प्रत्याख्यत । यत्तु जीवकोटिनिषिष्टानामपि प्राचा यथेष्ट

चेष्टोपपादकं 'त्रिशीर्षिणं त्वाष्ट्रमहनमरुमुत्तान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संघा अतिक्रम्य दिवि प्राह्लादीयानतृणमहमन्तरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां काडखाञ्जांस्तस्य मे तत्र नलोमं च मा मीयते' इति कौपीतक्यां प्रतर्दनं प्रतीन्द्रवाक्यम् । तथाऽऽधुनिकानामपि तद्वोधकमानन्दल-
हयां श्रीमच्छंकरभगवत्पादपादपत्रपरगाणाम्—

कदाचिच्छक्तीनां विकचमुखपद्मेषु कवला-
न्क्षिपंस्तासां वक्त्रात्स्वयमपि च गृह्णन्स्वमुखतः ।
तदद्वैतं रूपं निजपरविहीनं प्रकटय-
न्मुनिर्न व्यागोहं भजति गुरदीक्षाक्षततमाः ॥

इति वाक्यम् । तसु भिन्नतात्पर्यं न यथेष्टचेष्टोद्बोधकं ब्रह्मविदः । तथा हि—कौपीतकि-
वाक्यस्वार्थस्तावदुक्तोऽनुभूतिप्रकाशे श्रीविद्यारण्यगुरुभिः—

त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूप आसीदेवपुरोहितः ।
स्यामिद्रोहं चकारासौ तं त्वाष्ट्रं हतनानहम् ॥
कर्तर्यभूद्ब्रह्महत्या न त्वसङ्गे चिदात्मनि ।
वेदान्तज्ञानहीनानां यतीनां हनने तथा ॥
लोकत्रये बहुविधानसुरान्हतनानहम् ।
चिदात्मनोऽस्य मे तत्र नैव लोमापि हिंस्यते ॥
माहात्म्यं मम नैतत्स्यात्किंतु ज्ञानस्य तद्भवेत् । इति ।

अत्र रामिद्रोहं चकारेति सापराधत्वेऽपि तद्धननाद्ब्रह्महत्या तु जातैवेति प्रसिद्धमेव
तथाऽपि सा कर्तरि चिदाभास एव न त्वसङ्गे चिदात्मनीति चिदात्मन्येवासाङ्गित्वम् । तथा
वेदान्तज्ञानहीनानामिनि संन्यासित्वेऽप्यव्यात्मराज्रेगाद्वैतात्मानुभवमसंपादयतां यतीनां हननेन
त्रैलोक्योपद्रवकारिबहुविधासुरविष्वसनेन तद्विसाजन्यदोषेण चिदात्मनो मे न लोमापि
हिंस्यते नैधेन्द्र्यस्यैवो भज्यत इति । अत्रापि पूर्वजन्मत्यादीनां सापराधत्वेऽपि तद्विसाजन्य-
दोषसंभवेऽपि चिदात्मन्येव कर्मलेशाभावः । तथा माहात्म्यं मम नैतत्स्यादिति तत्त्वज्ञस्य
माहात्म्यपरत्वमेवास्त् भूतार्थपादस्येति तद्वाक्यतात्पर्यविवरणात् । किंच कर्तर्यभूद्ब्रह्महत्येति-
वचनादिश्वरूपपक्षोत्तरमिन्द्रस्य ब्रह्महत्या तच्चातुर्विध्यविधानं ततो निजपुत्रवधकोपितेन त्वष्ट्रा
वृत्रामुरसमुपादने ततो विष्णुपस्थानं ततस्तदुत्तरीत्या वृत्रवधस्ततो ब्रह्महत्यापीडनशान्मान-
ससरोवरे सहस्रवर्षान्तां त्रिसनिवास इत्यादि सर्पं श्रीमद्भागवते पष्टस्कन्धे समुपाख्याय

स बाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रेः ।

इष्टाऽभियत्रं पुरयं पुराणमिन्द्रो महानास विधृतपापः ॥

इति वचनेन ' तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ' इति-
श्रुतेर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेनेन्द्रशुश्रुतेर्विश्वरूपादिवधोत्तरमेव प्रजापतिप्रसादादिन्द्रेणाऽऽमन्या

लब्धा तदुत्तरमेवायं प्रतर्दनं प्रति तदुपदेश इति नियम्यते । नोचेद्ब्रह्महत्यारूपपापस्य प्रत्यक्षमविर्भावस्ततो भीत्या सहस्रवर्षं विसतन्तुप्रवेश इत्याद्युपाख्यानस्यासांगल्गपत्तेः । तस्मादत्रायमाशयः—या त्वाष्ट्वधजा ज्ञानात्पुरा ब्रह्महत्याऽभूत्साऽपि कर्तारं चिदाभास एव न तु मय्यसद्ब्रह्मचिदात्मनीति ज्ञानेन संचितासद्ब्रह्मबुद्ध्यैव तद्भंसः । तथा वेदान्तेत्युक्तेर्ब्रह्मलोकफलकोपासनब्रह्मज्ञानाभ्यासब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारद्यूयसंन्यासिनाम्

मृत्तौयैः शुष्यते शोभ्यं नदी वेगेन शुष्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥

इति पाराशरमाधवीये मनुस्मृतेः संन्यासमात्रेण तद्व्याक्तनपापानां शुद्धानपि तदुत्तरजात-
ज्ञाताज्ञातदुरितानां नाशनार्थं सालवृकादिभ्यस्तेषां संन्यासिनां भक्षणार्थं दानेन हनने कृतेऽपि तथा लोकत्रयवर्तिनानाविधासुराणां च हनने कृतेऽपि । यद्यपीदं हिंसाद्वयमधिकार-
प्राप्तत्वेन धर्म एव तथाऽपि ' न हिंस्यात्सर्वा भूतानि ' इतिश्रुतेः ' तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ' इतिश्रुत्यानुगृहीतत्वेन ज्ञानवन्तं प्रति हिंसात्मकस्वधर्मोपेक्षया जीव-
न्मुक्तिसुखात्मकसमाख्याख्यनिवृत्त्यनुकूलाहिंसाविधेरेव बलवत्तरत्वेन तदुद्बुद्धघनात्संजातक्रिय-
माणाख्यदुरिताश्लेषध्व द्योतित इति । ननु ' मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य ' इतिन्यायादि-
न्द्रस्य देवराजत्वेनैव पापोत्पत्त्यभावादिनाऽपि ज्ञानं तस्य यथेष्टचेष्टाऽभीष्टैव किमुत ज्ञानोत्तर-
मपि । न च तर्हि प्रकृतोदाहृतश्रीमद्भागवतवचनान्दिन्द्रकृताश्वमेधात्मकस्य ब्रह्महत्याप्रायाश्चि-
त्तस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । तस्य लोकसंप्रहर्षात्वात् । अत एव पाराशरमाधवीये
देवानां कर्मानुष्ठानविचारं प्रकृत्य तत्र स्वस्वाधिकारनिर्वाहार्थं ते कर्माण्यनुतिष्ठन्तीति पक्ष-
मुक्त्वा प्राग्जन्मसु कृतपुण्यैरेव तदधिकारावासितद्भोगमिर्वाहादिसंभवादेवावदशायां कर्मफल-
रूपायां कर्मानधिकारित्वेन तदनुष्ठानस्याप्रयोजकत्वादित्यस्वारस्यं तस्मिन्पक्षे मनसि
निधायेदं पक्षान्तरमुक्तम् । अथ वा स्वोपयोगाभाधेऽपि मनुष्यान्प्रवर्तयितुं देवाः कर्माण्य-
नुतिष्ठन्तु ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ' इति न्यायात् । अत एव सत्यसंक्रत्योऽपि
परमेश्वरो रामकृष्णाद्यवतारेषु लौकिकवैदिककर्मनटनेनैव जगीश्वरवहदिति । तस्माद्यथेष्टचेष्टा
प्रतिपादकमेवोक्तकौपीतकीवाक्यमिति चेत् । सत्यम् । यद्यपि नैवारित देवानां जेन्द्रचगाद्विधि-
शास्त्राधिकारस्तथाऽपि निषेधशास्त्राधिकारस्तु तेषामन्यस्त्येव । नो चेत्सर्वज्ञबिरोभाशिभिर्गोत-
मादिभिरिन्द्रादिभ्योऽहल्यागमनादिदुरितफलरूपशापप्रदानं कथं कृतं स्यात् । तस्मात्तद्दृग्-
तिहासप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिपुराणाद्यन्यथानुपपत्त्या देवानांगपि निषेधशास्त्रोल्बुद्धने पापावश्यं-
भाव एव पक्षव्यः । ततः कौपीतकीवाक्यस्य यज्ञानोत्तरं ज्ञानमाहात्म्याक्रियमाणाश्लेषत-
व्याक्तनसंचितध्वंसप्रतिपादनपरत्वं वर्णितं तत्सुस्यमेव । यत्तु श्रीमद्भाष्यकाराभ्यं कदाचिच्छ-
त्तीनामित्यादिवाक्यमाधुनिकानां ब्रह्मविदां यथेष्टचेष्टावोधकतया त्वयोदाहारे तस्यायमाशयः—
तत्र हि शक्तीनामिति शक्तिपदप्रयोगः कृतोऽस्ति । तदर्थस्तु मूर्तमन्योऽणिमाद्यष्टमहासिद्धय

एतेति निर्णयिते कुतः प्रकरणात् । अत्र रतोत्र आरम्भतो मुनिशब्दितयोर्गोन्द्रब्रह्मविदेन प्रष्टो न केवलज्ञानी तथा शक्तिपदान्यथानुपपन्नेद्य । तथा हि शक्तिपदं तावदचिन्वे मण्या-
दिसामर्थ्ये शक्त लोकेऽयस्कान्तमणौ लोहाकर्षणशक्तिरस्तीति । तदा प्रष्टेऽपि तादृशोऽचि-
न्वसामर्थ्याय एव योऽत्र योग्यः पदार्थः स एव गौहः, स तु निरक्तसिद्धास्य एव
सिध्यति । मुनिर्न व्यमोह भजतीत्यत्र मरुनर्गाल्पकचिमुनिपदप्रये गन्मननस्य तु चित्तैका-
ग्र्यसाध्यत्वेन यथा फलार्थमात्रे समरोपितेऽपि च्छयागन्धादिक तदीयमानुषङ्गिक फल भवति
तद्वन्मननार्थमेव सपादितचित्तेकाग्र्यस्याऽऽनुषङ्गिकफलत्वेन महासिद्धयष्टकायातिसभवात् । यद्वा
'पाण्डित्य निर्विद्य बाल्येन तिष्ठतेत्' 'पाण्डित्य च बाल्य च निर्विद्याध मुनि' इतिश्रुत्युक्तमुनि-
शब्दितध्यानसमाधिमानेन मुनिर्मरतीति मूलकाररेनानुभूतिप्रकारे प्रष्टतश्रुतिविवृतौ 'मुनिर्ध्या-
नसमाधिभ्या मनेद्धीवृत्तिशान्तये' इति प्रतिपादितवात्तद्ग्रहेण तु ध्यानादेश्चित्तनिरोधसाधनवा-
त्तत्राप्युक्तसिद्धयष्टकस्य मुतरामानुषङ्गिकफलत्वेन सभवात् । तस्माच्छक्तयोऽत्राणिमाद्यष्टमहासि-
द्धिर्मूर्तिरूपा एव मुनिपदाभिप्रायेणोपलभ्यन्ते । अन्यथा कदाचित्कान्ताना कदाचिन्नारीणा कदा-
चिन्मुग्धाना कदाचिद्देवीना कदाचिद्दामाना कदाचिद्दामाणान्त्यादिप्रयोग परस्त्रीणा मणिमन्त्रौ
पय्यादिमाहात्म्येनाऽऽकर्षण सपाद्य जीवन्मुक्तो यथेष्ट निरहरीत्यर्थे विनश्चिते कृत स्यात् ।
तत्रापि क्रमेण यान्तस्त्रीगुणपेशिष्टय मानुषीमात्रं तरणीच देवराजान्पतरस्त्रीत्वं रूपवतीत्व
गुणवतीत्व च यद्यदेपक्षित तत्तसभयत्वेन । किं बहूना धर्मपन्थोऽप्यत्र नैव वि[व]क्षिता क
पुन परपनीशङ्काऽपि तथात्वे कदाचिपनीना कदाचिद्धार्याणा कदाचिज्जायाना कदाचिदा-
राणा कदाचिसाध्नीनामिति वा प्रयुज्येत । तत्रापि दारान्तपदेय स्वस्त्रीसाधारण्य साध्नीति-
पदे मुचरित्रात्व च सभयत्वेव । तथा तु प्रयोगजात विमप्यकृत्वा शक्तिपदमेव प्रयुक्तम् ।
तस्मात्तदाशयनगाद्भुक्तसिद्धिग्रह एव श्रेयान् । तस्मादत्रेव योजना-मुनि कदाचिच्छर्त्ताना
विकचमुखपद्मेषु कवलान्तरमुखत क्षिपन्सस्तथा कदाचित्तासा वक्त्रात्स्वयमपि रमुखत
कवलान्गृह्णन्निपि यतो निजपरविहीन तदद्वैत रूप प्रकटयन्त्यतश्च गुरदीक्षाक्षततमा अतो
व्यामोह न भजतीति । मुनि पूर्वोक्तचक्रनाम्नानसमाधिमान् । कदाचित् । पूर्वसत्कारव-
शाद्रजोवृत्तिविशेषेण मूर्तिमतीभिरेताभिरणिमादिसिद्धिभिरह परागोचरतया स्वैर निरहरीभ्यामीति
श्रुत्यनसमये तासा लयप्यादिदर्शनेन त्रिपिने सुमुमिताभ्रादिमुगन्धतति मलयमारते चेर-
चित्राश्रितचन्द्रचन्द्रिकारचिरे मुरसरिर्त्तारे परभूतभ्रमरादिमपुररतभ्रमणे सति कामोदयस-
पत्तौ सत्या न तु सर्वदा । तत्रापि शक्तीना पूर्वोक्ताणिमाद्यष्टमहासिद्धिर्मूर्तीना यधूना न
स्वन्यासाम् । विकचमुखपद्मेषु । विकचानि, निजब्रह्मनिष्ठयोगिश्रेष्ठत्वप्रशापरमादरेण सेवने-
त्कटाभिलाषद्योतकार्थस्मिताविर्भूताधरपट्टप्रदशनचन्द्रिकतयोत्फुलानि । एतादृशानि यानि
मुखान्येव पद्मानि तेषु तन्मथ्य इत्यर्थः । कवलान्, तदानीतनदिव्यतामूलप्रासान् ।
स्वमुखतः, स्वीयवदनेन सार्वभक्तिवस्तसि । एतेन निजवदन तद्वदन प्रति चुम्बनार्थं

सयोज्य तत स्वमुखेन दिव्यस्वर्चरितताम्बूलप्रासात्क्षिपति न तु स्वमुत्पात्तत्र क्षिपति ।
 तथात्वे स्वमुखानिष्काश्य क्षिपतीति स्यात् , ततु वीभत्सरसद्योतकत्वेन प्रकृतशृङ्गाररसवि-
 रोधीत्यर्थ । क्षिपन्नर्षयन्सन् । तथा कदाचिन्नितरा तासु प्रीत्यतिशयद्योतनेच्छया सत्याम् ।
 तासा पूर्वेक्ताणिमाह्वयमहासिद्धिरूपमुग्धाना वक्त्राप्रत्येक तत्तद्भूवदनात्सयमपि जीवन्मु-
 क्तोऽपि स्वमुखत एव निजपदनेनैव । न तु तामि स्वस्वरदनेनैतन्मुखे ताम्बूलकवलोऽर्पयितु
 शक्यते जीवन्मुक्तचक्रवर्तनोऽस्यामर्यादाभीतिपारवश्यात् । एतेन तास्वस्य परमप्रीत्यतिशयो
 द्योतते । कवटान् , तच्च रितदिव्यताम्बूलप्रासान्मूत्रपि स्त्रीकुर्वन्पि । यद्वा देवतास्वप्युक्त-
 व्यनहारो रागेकायत्त कथ फलीभूतत्रिरागशालिनोऽस्य समुचित इत्यस्वरसात्कनल्पदस्य
 स्वमुखतन्मुखयो किरणेष्वेव ' तत्तच्चक्षुश्चक्रे रभश्येषु ' ' सुधावद्भ्रूसैरपननचकोरैरनुसृत '
 इत्यादिकारिसमपरीत्या लक्षणा । तथा च न कोऽपि दोष । यदि च तासामपि योगजघ-
 र्भैकलन्त्रत्वेन स्वकीपात्वगेन तथा च सोभयार्थदिवत् ' धर्माविरुद्धो भूतेषु कागोऽस्मि
 भरतर्षभ ' इत्यादिस्मृते ' प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ' इत्यादिश्रुतेश्च युक्त एव पूर्वेक्त-
 वहार इति विभाव्यते तदाऽधिकारिभेदेन व्याख्यानद्वयमपि व्यनस्थापनीयम् । तत्र प्रथम
 व्याख्यान योगित्वेऽपि रागिनिष्य चरम तु तत्रे सति वीतरागनिष्यमित्ति हृदयम् । यतो
 यस्मात्कारणात् । निजपरविहीनम् । निज आत्मा परोऽनत्मा ताम्या विशेषेण हीन रहि-
 तम् । ब्रह्मण आत्मत्वस्याप्यनात्मनस्तुभिन्नत्वरूपोपाधिप्रयुक्तत्वादस्तुतस्तु तस्याप्यभागात् ।
 अत एव तत् ' यतो वाचो निनर्तन्ते ' इत्यादिश्रुतिशिर सु वाचनसागोचरत्वेन प्रतिपादि-
 तम् । अद्वैत रूप, द्वैतहीन स्वस्वरूपम् । प्रकटयन् । अद्वैतात्मनस्तु मया करकलितामलकन-
 दलण्डापरोक्षतया ज्ञातमस्तीति कृतकृत्वतया देहेन्द्रियादिभिर्बिषयभोगसपादने कृतेऽपि
 ममासद्भाद्वैतनूटस्थानन्दैकरसस्य न काचिदपि क्षतिरस्तीति मयाऽय विलासो भयतीभि
 साक क्रियते न तु भयसौन्दर्योदिसौष्टवाचिर्त्यैश्वर्यपाररदयेनेति ता प्रति रफ्टीकुर्वन्निव्यर्थ ।
 नो चेदुक्ताद्वैतरूपस्य स्वप्रकाशत्वेन सर्वदा स्पष्टपदगोचरत्वेनेन्द्रियग्रह्यतारूपस्यैकरणस्य
 तु गुतरामभावाच्च । एव सस्कारवशात्तद्भृङ्गारसद्वारा ब्रह्मनिस्वरफुटीकरणे च सरत्वेन तास्वाच-
 रणशीलत्वेऽपि नास्य जीवन्मुक्तस्य योगिन्द्रप्रतादाद्ब्रह्मनिस्त्वेन पुनर्ग्रन्थ्युदयरुपाध्यासप्रस-
 क्तिरेत्याह—गुर्विति । यतो यस्माद्धेतोर्गुरदीक्षाक्षततमा । गुरणा वृत्ता दीक्षा गुरदीक्षेति
 शाकपार्थिरादिवन्मस । तथा क्षत तमो यस्य स । गुरपदमत्र च्छन्दोनुसारेण निहि-
 तमपि

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे रूपयत्यपि ।

स्वयमप्याचरेदस्तु स आचार्य इति स्मृत ॥

इत्याद्युक्तश्रुणाचार्यरमेव । नो चेत् ' सगुरर्थ क्रिया वृत्त्या वेदमस्मे प्रयच्छति ' इति
 भगवता याज्ञवल्क्येन ' स्यान्नितोकादिदृष्टम् ' इत्यमसिनेन चोक्तश्रुणस्य निषेकादिनारम्भोप-

नयनान्तं न्रियाः कृत्वा साङ्गसार्धवेदोपदेशादिकर्तुर्गुरोः पित्रादिरूपत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वापत्ते ।
 'उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उद्राहृतः' इति भगवन्साङ्गवत्क्येन 'मन्त्रव्याख्याहृदाचार्य' इत्य-
 मरसिंहेन चोक्तं यद्विधिवत्सार्धवेददातृत्वं तथा मन्त्रव्याख्याहृत्त्वादि तत्पूर्वोक्ताचार्यलक्षणोऽ-
 स्येवेति प्रकृतोपयोगात्तस्यैव ग्रहः । तेन जीवन्मुक्तयोगीन्द्राचार्यनिरचितचाक्षुष्यादिदीक्षाविर्मु-
 छितमूलाज्ञान इत्यर्थः । अतः, एतादृशाचार्यदीक्षाक्षपिततमस्त्वादेव । व्यामोहम् ।

क्षुत्पिपासादयो दृष्टा यथापूर्वं मयीति चेत् ।
 मच्छब्दराज्येऽहकारे दृश्यता नेति को वदेत् ॥
 चिद्रूपेऽपि प्रसज्येरस्तादात्म्याध्यासतो यदि ।
 माऽध्यास कुरु किंतु त्व विवेक कुरु सर्वदा ॥
 झटित्यध्यास आयाति दृढवासनयेति चेत् ।
 आनर्तयेद्विवेक च दृढ वासयितुं सदा ॥

इति चित्रदीयोक्तपुनर्ग्रन्थ्युदयापरपर्यायम् । धन्योऽस्येतादृशकानाख्यपुरुषार्थपरकाष्ठोप-
 भोगेनेति वा हा हतोऽस्मि ब्रह्मविदपि स्वलितत्रलक्ष्यत्वात् ।

आरूढो नैष्टिक धर्मं यस्तु प्रच्यन्ते पुन ।
 प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुष्येत्स आत्महा ॥

इत्यादिस्मृतेरारूढपतितत्वात्का मे गति स्यात् ' किमहं साधु नाकरं किमहं पापम-
 करवम् ' इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्ततापापरपर्याय वा । विशेषेण मूलाज्ञाननाशेऽपि निपरीतमा-
 वनासस्काररूपेण आ ईषदपि मोह मुह वैचल्य इति धातोर्विपरीतचित्ततारूपमद्वैतात्मनि
 द्वैतात्मबुद्धिलक्षणमध्यास न भजति नैव सेवत इत्यर्थः । चाक्षुषी दीक्षा तूक्ता सूतसंहिताटी-
 काया माधवाचार्ये प्रथमाध्याय एवाऽऽगमवाक्येन, उक्ता ह्यागमेपु चाक्षुषी दीक्षा—

चाक्षुरुमील्य यत्तत्र ध्यात्वा शिष्य समीक्षते ।
 पशुबन्धविमोक्षाय दीक्षेय चाक्षुषी मता ॥ इति ।

तथा बृहयोगवासिष्ठेऽपि निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्धे श्रीरामे स्वरूपैकनिष्ठतयाऽस्तप्रज्ञात
 समाधिस्थे सति विश्वामित्रो वसिष्ठ प्रति तद्ब्रुवत्यापन स्वकार्यार्थं देवकार्यार्थं च प्रार्थयन्त्र्यं
 विश्वामित्र उवाच—

हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानसि ।
 गुरुव शक्तिपातेन तक्षणादेव दर्शितम् ॥

इति शक्तिपातमुपक्रम्याग्रिमध्मेके चाक्षुषी दीक्षोक्ता—

दर्शनात्स्पर्शनाच्छन्द्रालूपया शिष्यदेहके ।

जनयेयः समोऽंशं शान्तं स हि देशिक ॥ इति ।

अत्र टीका—ननु मया स्वशरीर त्यक्त्वा रामदेह प्रविश्य कुण्डलिनीसचारादिक न कृतमेव तत्कथं त्वया शक्तिपातो ज्ञातस्तत्राऽऽह—दर्शनादिति । सत्यसकल्पानां त्वाद्दर्शां ह्युपादृष्टत्वाऽपि सच्छिष्यस्य कुण्डलिन्या पट्चक्रभेदेनैव ग्रहणस्थितपरशिनसमावेशलक्षणो जीवस्योपाधिपरित्यागेन शुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्च शक्तिपात सिध्यतीति भावः । देशिको गुरुरिति । अत्र दर्शनादित्युक्ते स्पष्टैव चाक्षुषी दीक्षा । तथा श्रीमद्भाष्यकारचरणारविन्द-परगौरपि श्रीशिवानन्दलहरीं चाक्षुषी दीक्षा परमेश्वर प्रति प्रार्थिता । यथा—

त्वत्पादाम्बुजमर्चयामि परम त्वा चिन्तयाम्यन्वह
त्वामीश शरणं ब्रजामि वचसा त्वामेव याचे विभो ।
दीक्षा मे दिश चक्षुषीं स करुणा दिव्यैश्चिरं प्रार्थितां
शभो लोकगुरो मदीयमनस सौख्योपदेशं कुरु ॥ इति ।

सोऽयं चाक्षुष्यादिदीक्षया शक्तिपातं कर्मसाम्ये एव शिष्यस्य भवति नान्यथा । तदुक्तं सूत्रसाहिताया यज्ञवैभवखण्डे—

तस्मै शिष्यस्य विप्रेन्द्रा कर्मसाम्ये सति द्विजा ।
शाम्भवीं शक्तिरत्नार्थं तस्मिन्पतति चिदने ॥ इति ।

एतद्वीकायामपि माधव्यामुक्तं सप्रमाणम्—

जन्तोरपधिमतनो सति कर्मसाम्ये नि शेषपाशापटलच्छिदुरा निनेयात् ।
कल्याणदेशिककटाक्षसमश्रयेण कारण्यतो भवति शाम्भवेधदीक्षा ॥ इति ।

आगमिका अप्याह—

अधर्मधर्मयो साम्ये जाते शक्ति पतत्यसौ ।
ज्ञानामिका परा शक्ति शनोर्यस्मिन्निपातिता ॥ इति ।

अत्रैव योजना—आचार्येण शिष्यस्याधर्मधर्मयो साम्ये जाते सति शमोर्ज्ञानामिकाऽत एव परा शक्तिर्यस्मिन्निपातिता शिष्ये निपात्यते चाक्षुष्यादिदीक्षाकरणद्वारा प्रैर्यतेऽस्मौ शक्तिस्तस्मिन्पततीति । ननु यद्यत्र शक्तिशब्देन वैश्याद्वैतचित्तिर्विभक्षिता तर्हि तस्या स्वस्वरूपनादनन्तत्वाद्मूर्तत्वाच्च पतनासम्भवं, यदि च पदार्थान्तरं तर्हि ज्ञानामिका-परैति तद्विशेषणद्वयं व्यर्थं स्यादिति चेत्तन्म । चिच्छक्तिरेवात्र विभक्षिता परं तद्वैतानुसूयायास्तस्या पतनादिकं त्वीपचारिकमेव । तदुक्तम्—

शक्तिपातप्रकारस्य रहस्यादाध कथनम् ।
मया मोक्षे रहस्यब्रह्मज्ञानमभ्यस्यदपि ॥

इति पूर्वोक्तसक्तिरतद्रयदृश्यगतगुणनहितास्येकैकं कायमेव मध्वजानये । अपमत्र रहस्यज्ञानं—परमेश्वरस्यसम्भूतेन सर्वगतत्वा परतन्त्रे पतनात्मवाऽऽन्यस्याऽऽनन्ति प्रत्ये-

पयस्विना सा पञ्जरात्पुत्रेण निरोदिया सती द्वाक्षमंस्वारेणाऽऽरणागमे मत्वभि-
 म्यतिमत्तदसती पतिरोपुत्रचरने । उर्ध्वदेशादधोदेशमासिर्हि पानं न स्वदु सादृशमन्याः
 संभवन्तीनि । आगमेऽप्युक्तम्—

व्याधिनी परमा शक्तिः पतिरोपुत्रये यथम् ।
 उर्ध्वाधोगतिः प्रागो मूर्ध्वात्तरंगस्य च ॥
 सयं सा व्याधिनी निन्या सहजा शिवसिस्थिता ।
 किञ्चिदयं मत्तर्मादिप्राशब्धेषु संतृता ॥
 पक्षपाकानु मुन्यत्तत्र पतितेऽपुत्रचरने ॥ इति ।

नन्वेवं यदि शक्तिपानेनैवाज्ञानभ्रंसस्तर्हि तं त्वोपनिबदं पुत्रं पृच्छामि ' इति श्रुत्यादि-
 पत्तान् ।

स्वाभ्यायधर्मपठित निजवेदनाभावेदान्तभूमिगतमादरपाठितं च ।
 संन्यासिना परदशा मुग्धोपदिष्ट साक्षान्महायचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥

इति श्रीमत्संक्षेपसारीरकाचार्यादिभिः शब्दापरोक्षमादाह्वीपरणं व्यर्थं स्वादिति चेन्न ।
 उक्तदीक्षादिद्वारा शक्तिपातेन ज्ञानप्रतिग्रन्धकथंस्तमात्रस्यैव विरक्षितत्वेन ज्ञानोदये निरक्त-
 वाक्यस्यैव स्मृत्यादिद्वारा साक्षात्प्रयोजकत्वात् । तदुक्तं सूतसंहितायां तत्रैव । तस्य शिष्यस्य
 विप्रेन्द्राः कर्मनाम्ने सर्वाभ्यादिभ्येकोत्तरम्—

तदा शिष्यस्य चिद्रूपे कल्पिता मोहखूपिणी ।
 माया दग्धा भवेत्किञ्चित्तदा पतति विग्रहः ॥

अत्र टीका माधवी—मोहखूपिणीति । शिष्यस्य चिद्रूपे स्वामिनि चिच्छक्तितरो-
 धायिका हेयोपादेयवियेकज्ञानमावृण्वती मोहात्मिका या मायाऽऽश्रिता सा सच्चिद्रूपिण्याः
 शिष्यस्य स्वामन्यभिव्यक्तायाः परशक्तेः प्रसादेन किञ्चिदपसरतीत्यर्थः । तदा पतति विग्रह
 इति । मायामन्धनिमन्धनो ह्यात्मन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंग्रन्धस्तथाविधस्याऽऽमनः स्वोप-
 भोक्तव्यमुखदु एहेतुभूतपुण्यपापामन्कर्मनिग्रन्धनो भोगायतनभूतदेहेन संग्रन्धस्तथा च
 शक्तिपातेन मायाया अपसरणात्प्रामन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंग्रन्धैर्धिल्ये पुण्यपापनिमित्तस्य
 देहसंग्रन्धस्यापि गलितत्वात्तदभिमानाभावेन तत्पात इत्यर्थः । तदुक्तमागमे—

देहपातस्तथा कम्प परमानन्दहर्षणे ।
 स्वेदो रोमाश्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम् ॥ इतीति ।
 शिष्यस्य देहे विप्रेन्द्रा धरण्या पतिते सति ।
 प्रसाद, शाकरस्तस्य द्विजा सजात एव हि ॥
 यस्य प्रसाद सजातो देहपातात्सानकः ।
 कृतार्थ एव विप्रेन्द्रा न स भूयोऽभिजायते ॥

इति श्लोकत्रयेण शक्तिपातकार्यादिकमुक्त्वाऽग्रे—

तस्य प्रसादयुक्तस्य विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

दहन्यविद्यामखिला तम सूर्योदयो यथा ॥ इति ।

नन्वेव यदि ज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तो य प्रतिबन्ध स शक्तिपातमात्रनिरस्यध्वेषस्य जिज्ञा-
सोस्तादृशाचार्यचरणलाभाभावादिना न शक्तिपातस्तस्य का गतिरिति चेच्छृणु । शमाद्यन्तरङ्ग-
साधनै श्रवणादिभिरन्तरङ्गतसाधनैश्च श्रीगुरुर्वादिपरमभक्तिपूर्वक भूयोऽभ्यस्तै क्रमेण
प्रतिबन्धक्षयाद्वाक्यार्थानुसधानाञ्ज्ञान सपाद्य मुन्यत एव स । शक्तिपाते तु तत्क्षण एव
मुन्यत इति विशेष । एतदप्युक्त तत्रैवाग्रे—

शक्तिपातविहीनोऽपि सत्यमागुरुभक्तिमान् ।

आचार्योच्छ्रुतवेदान्त क्रमान्मुन्येत बन्धनात् ॥

शक्तिपातेन सयुक्ता विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

यदा यस्य तदा तस्य विमुक्तिर्नात्र सशय ॥ इति ।

ननु पूर्वोदाहृतवासिष्ठवाक्ये दर्शनास्पर्शनादिव्यत्र व्याख्याने टीकाकारेण सत्यसकल्पानां
त्वादृशा ह्यपादृष्ट्याऽपि सच्छिष्यस्येत्यादिना शक्तिपात सिध्यतीत्यन्तेन दर्शनादिसाध्यशक्ति
पाते सत्यसकल्पस्य कारणतोक्ता तथा चेद्विनैव दर्शनादिक करणामृतमवैकशरीराणां श्रीम
त्सद्गुरुचक्रवर्तिचूडाचिन्तामणीनाममानिन्वादिस्वाभाव्यान्महावाक्यार्थोपदेशे दर्शनादिना शक्ति
पातसमावेशे च सुतरामनुसुकाना वदादिव्युत्थानावसरे कस्यचित्सच्छिष्यस्य स्मरणे
जातेऽस्य ज्ञानप्रतिबन्धध्वंसोऽङ्गसैवासिवाति सकल्पादेव पूर्वोक्तशक्तिपात स्यात्, तथा
मनसैव तदन्त करण प्रविश्य योगैश्वर्येण प्रत्यक्षीभूत ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक दुरित निरस्त
स्यादिति चेदिष्टापत्ति । अत एव भगवता वादरायणाचार्येण श्रीमच्छारीरकसद्भाकोत्तरर्षीमासा
सूत्रे चतुर्याध्याये योगाद्यैश्वर्य प्रकृत्य ' जगद्ध्यापारवर्जम् ' इति सूत्रेण परमेश्वरतुल्यमेव
तस्योपासकयोगीन्द्रस्यैश्वर्यं भवति पर तु तत्र जगद्ध्यापारी नाम जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकरण
स्वातन्त्र्य यत्परमेश्वरे वर्तते तन्मात्रवर्जं तावन्मात्रहीनमस्यैश्वर्यं भवति, अन्यसकलमपि परमेश्वर
तुल्यमेवेति सूत्रितम् । किंच मुकुटाद्यास्त्रे तन्त्रेऽपि दीक्षाकथनप्रसङ्गेन तत्रेविव्य वदता भग
वता श्रीशारङ्गापि दीक्षादातुर्योगीन्द्रब्रह्मपिद आचार्यस्य सत्यसकल्पत्व ध्वनितम् । तथाहि—

यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां शिशून्सन्धयेच्छनै ।

स्पर्शदीक्षोपदेशस्तु तादृश कथित प्रिये ॥

स्वापल्यानि यथा कूर्मी वीक्षणेनैव पोषयेत् ।

दृग्दीक्षारूपोपदेशस्तु तादृश कथित प्रिये ॥

यथा मत्सी स्वतनयाभ्यान्मात्रेण पोषयेत् ।

धेधदीक्षोपदेशस्तु मनस स्यात्तयाविध ॥ इति ।

तस्माद्यतोऽय मुनिरत्तलक्षणशक्तिपाताविशिष्टचाक्षुष्यादिगुरदीक्षाक्षततमा । अत एव व्यामोह न भजति, तादृशज्ञानहीनो योऽदृशतोपास्तिस्तत्त्ववित्त तु यत्किञ्चिद्भवहारेऽपि व्यामोह भजत्येति भाव । तदयमत्र ज्ञानभेदसग्रह — तत्त्वज्ञान तावदैन्यमापं पौरुष चेति-भेदाभिधमम् । तत्र दैव ज्ञान स्थूलादिचतुर्विधशक्तिपातजन्यं तदजन्य चेतिभेदात्पञ्चभिधम् । तच्च साम्यासाम्यप्रदरभेदेन पुनर्द्विभिधम् । एवमिद दशविध दैवज्ञानम् । आपं चैकधैव । मानुष पुन सोपासनान्निरपासनत्वभेदेन दैववद्दशभिधमपि विशान्तिधेति सर्वमेतान्-भूयैकत्रिंशत्प्रकारक तत्त्वज्ञान भजति । एतद्दृशणादिक तूक्त मदीयाद्वैतामृतमञ्जयां सव्याख्यायाम्—

तत्त्वज्ञान त्रिभिध भेदादैवार्यपौरुषत्वस्य ।

आपं च प्रातिभमिति वार्तिक आपं तसज्ञोक्ते ॥ १ ॥

दैवार्यं पौरुषत्वस्य भेदाभिधं तत्त्वज्ञानमिन्यन्यय । देवेभ्यो भव दैवम्, ऋषे स्वयप्रभाताद्वैदाज्जातमार्यं पुरुषेभ्यो जात पौरुष तेषा भावस्तत्त्व तस्य भेदादुक्तोत्पत्तिसामग्र्यभेदान्निप्रकार ब्रह्मज्ञानमित्यर्थ । नन्वेव भेदकल्पने किं मानमिति चेत्तैत्तिरीयकार्तिकमेव प्रमाणत्वेनोपलक्षणविधया वदन्तुक्तत्रैविध्ये हेतुमाह—आपं चेति । तथाहि—अहंशक्तस्य रौरित्यादिरूपस्य मन्त्रस्य व्याख्यान प्रकृत्याऽऽहु श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणकमलय-रागास्तैत्तिरीयोपनिषद्वार्तिके—‘त्रिंशद्भेदं ब्रह्मभूतस्य ह्यार्यं सददर्शन परम्’ इति । त्रिंशद्भूतानामो-महर्षेरह वृक्षस्येत्यादिमन्त्रार्थभूतमद्वैतामज्ञानरूपमत एव परमत एव ब्रह्मभूतस्योक्त्यैर्यार्यमुपदेशानपेक्ष सददर्शन प्रादुर्बभूवेत्यर्थकमर्थेऽशोकमुक्त्वा ततस्तन्मन्त्रजपप्रयोजनादिकमभिधायामे—

मुमुक्षोस्तत्परस्यैव श्रौतस्मार्तेषु फर्मसु ।

आपं च प्रातिभ ज्ञानमादिर्भवति मोक्षदम् ॥ इति ।

अस्य टीका श्रीमदानन्दज्ञानविरचिता—ईश्वरार्थेषु श्रौतेषु स्मार्तेषु च कर्मसु फल्याभिसाधिनार्जितस्येश्वरायेत्येवतत्पर्येण प्रवृत्तस्य परिशुद्धबुद्धेमोक्षमेवापेक्षमाणस्याऽऽपं यथार्थं प्रातिभमुपदेशानपेक्ष मोक्षफल ज्ञानमुद्गतरतीयर्थ इति । अत्राऽऽपंमितिपद यथार्थमिति व्याख्यातम् । तथाथार्थं वेद विनाऽप्यत्र नैकास्तीति हेतोर्मया ऋषेर्देवादिति व्याख्यातम् । तथा प्रातिभमिति पदमुपदेशानपेक्षमिति निवृत्त तद्वशा मया स्वयप्रभातादिति यद्वेदस्य विशेषण दत्त तसमीचीनमेव । न वस्त्वेवमार्यलक्षणप्राभाष्यत्त द्ब्रह्मज्ञानभेदादिक तथाऽपि दैवादिसज्ञादी किं गमकमिति चेदुपलक्षणमिदं नमोदैवपौरुषपर्ययीति ज्ञेयम् । न चोपलक्षणत्वे तयोरेव किमिति ग्रहणम् ।

अजातशत्रुरप्याये चतुर्थे ब्राह्मणैस्त्रिभि ।

विद्या बालाकये प्राह ता निस्पष्टमिह मुने ॥

इत्यनुभूतिप्रकाशोक्तैरजातशत्रो क्षत्रियत्वात्प्रादादिसहकस्यापि ज्ञानस्य ग्रहण किमिति न कृतमिति वाच्यम् । ‘तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथार्थिणा तथा मनष्या-

गाम्' इति श्रुतौ मुरयत्वेन देवादिजातित्रयस्यैव गृहीतत्वादेवमनान्तरभेदग्रहस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादनन्तभेदापत्तेश्च । तदत्रैव योजना—आर्षं च प्रातिभमियुक्तवार्तिके तत्प्रज्ञानस्याऽऽर्षत्वसङ्कोक्तेर्हेतोर्देवार्षपौरुषत्वस्य भेदाच्चिविध तत्प्रज्ञानमिति ॥ १ ॥

एव प्रतिज्ञातत्रैविष्ये क्रमेण सोदाहरणानि तदृक्षणान्याह ऋषैरित्यादिभिस्त्रिभि पद्ये —

यदेवेरपदिष्ट तदैव ज्ञानमुच्यते सद्भिः ।

श्रीकृष्णादिगुरुवरैर्यथाऽर्जुनप्रभृतिशिष्येभ्यः ॥ २ ॥

अत्राऽऽदिप्रभृतिपदाम्या श्रीमच्छिखराघवयोर्ग्रह ॥ २ ॥

यद्योगभ्रष्टत्वात्सृत्वा स्वयमेव सार्धक वाक्यम् ।

जात तद्रार्षमेव ज्ञान यद्विशब्दादे ॥ ३ ॥

योगेति ।

शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

इति स्मृते कस्य चिद्योगीन्द्रस्य जन्मान्तरकृतयोगतद्गुण्युतावपीह जन्मनि योगीश्वरादि-कुले प्रादुर्भूतस्य योगवासनायशात्तदेकानिरतस्य सार्धकमर्थेनाद्वैतब्रह्मात्म्यैक्यतात्पर्येण सहितमेतादृशमह ब्रह्मास्मीत्यहप्रहाभिधनिर्गुणोपासनासस्कारादह ब्रह्मरामीति बृहदारण्यकमहावाक्य स्वयमेव स्मृत्वा 'ऋतभरु तत्र प्रज्ञा' इति भगवत्पतञ्जलिस्मृत्तत्र सवीजयोगे समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते सा सत्यमबाधितमेव वस्तु विभर्ति विषयीकृत्य पुष्पातीवेतितार्पर्यकान्निष्कत्ताहप्रहाख्यनिर्गुणोपासनवीजविशिष्टयोगसङ्कतमाधिनिष्ठस्य सत्यब्रह्मात्म्यैक्यरूपद्वैततत्प्रमात्रविषयक यथार्थज्ञानमाविर्भवतीत्युक्तत्वेन पूर्वोक्ताधिकारिणो जात प्रादुर्भूत यज्ज्ञान तदार्षमेव ऋषेरह ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यलक्षणात्स्वयप्रभातोद्देहादेव भवमार्षमित्यन्वर्थसङ्कमेन ज्ञेय न तु रथतर सामेल्यादिवत्केवलसज्ञामात्रशालीत्यर्थ । तत स्वयप्रभातमहावाक्यमात्रजन्ययथार्थज्ञानत्वभार्थज्ञानलक्षणमिति भावः । उदाहरति—यद्वदिति । यथा त्रिशङ्कुनाम्ना काश्चिन्महार्षिरुक्तयोगपरिपाकान्तकर्मादिमहिम्ना तैत्तिरीयोपनिषद्यान्नातमह वृक्षस्येत्यादिकमद्वैतात्मतत्त्वानुभवप्रकाशक सार्धक मन्मनुपदेशादिक विनैव दृष्ट्वा ब्रह्माहमस्मीत्यार्षज्ञानेन ब्रह्मात्मैक्यमनुभूतत्वास्तद्वदित्यर्थ । ननु मुमुक्षोस्तत्परस्यैव श्रौतस्मार्तेषु कर्मास्वित्याद्युक्तवार्तिके तु श्रौतादिकर्मनिष्ठस्यैवोक्तज्ञानोदयप्रतीते कथं त्वया ययोगेत्यादौ योगादिपूर्वकमहप्रहोपासकस्यैव तादृशज्ञानोदय प्रतिपादित इति चेन्न । चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य योगस्य तथा निर्गुणाहंप्रहोपासनस्यापि निरुक्तकर्मत्वविवक्षया तत्रैवान्तर्भावान् । तदुक्त सम्यवयसूत्रे भाष्ये—क्रिया हि नाम सा । याऽत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरपचित्तव्यापाराधीना च । यथा यस्यै दैवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता प्यायेद्वपदकरिव्यन्निति । सव्या मनसा प्यायेदिति च, एव-

मादिषु ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरपेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरपतन्त्रादिति । आदिना वामदेवदेर्ग्रहः । तदुक्तमस्यैव मन्त्रस्य ' इति त्रिशङ्कोवेदानुवचनम् ' इति चरमरावयभाष्ये—इत्येवं त्रिशङ्कोर्भेदेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदो वेदनमात्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनुवचनं वेदानुवचनमात्मनः कृतकृत्यताःस्थापनार्थं वामदेववार्तिशङ्कुनाऽऽर्पेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राज्ञाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थ इति । वामदेवो हि शोग-भ्रष्टचार्द्रार्भ एव यथार्थापदर्शनेनाद्वैतात्मनमनुभूतवानित्याज्जातैर्मतेरेयोपनिषदि गर्भे नु सञ्जिति मन्त्रमुक्त्वाऽग्रे—'गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुजाच' इति । बृहदारण्यकेऽपि—'तद्वैत-त्पश्यन्नृपिर्नामदेनः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति' इति ॥ ३ ॥

विधिनद्वुरूपसत्या तदुक्तनाक्यार्थतस्तु यज्ज्ञातम् ।

ज्ञानं तत्पौरुषमिह शुकाद्यथा विष्णुरातस्य ॥ ४ ॥

विधिवत् । ' तद्विज्ञानार्थं स गुरमेनाभिगच्छेत्समिपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ' इति 'शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूवाऽऽमन्वेवाऽऽमानं पश्यति' इत्यादिश्रुति-चोदितविधिपूर्वकमित्यर्थः । गुर्विति । उक्तलक्षणगुरसमीपगत्या । तदिति गुरुकृतत्वमस्या-दिमहावाक्यार्थश्रवणेन तु यज्ज्ञानमिहास्मिञ्शरीरे जात तत्पौरुष पुरपान्मानवाज्जातं पौरुषं मनुष्यजातीयगुरजन्मत्वात्तथा ज्ञेयमित्यर्थः । तदुदाहरति शुकादित्यादिना । विष्णुरातः परीक्षित् ॥ ४ ॥

एवं सोदाहरणं दैवादित्रिविधं ज्ञान निरूप्य तद्वैतूनप्याह—

देव ध्यातुर्देवं ह्यहंप्रहोपासकस्य पुनरापम् ।

गुरभक्तस्य तु पौरुषमनेकभवपुण्यपाकेन ॥ ५ ॥

देवमिति । देव शिवशौरिशक्तिसुर्यसूखानामन्यतमस्वरूपमन्तर्यामिण परमेश्वरं ध्यातुश्चिन्त-यितुरित्यर्थः । ज्ञान भवतीति शेष । हिरण्यधारणे । अहमिति । अह ब्रह्मास्मीति निरन्तर-चिन्तनमेव प्रकृतेऽहप्रदोपासना । अनेकेति । एव ज्ञानत्रयेऽपि प्रत्येक त्रिविधमपि साधनमने-कजन्मस्त्रेयानुष्ठित चेत्तपुण्यपरिपाक एव कारणमित्यर्थः । तदुक्त श्रीमद्भगवद्गीतासु—

'बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानयान्मा प्रपद्यते' । इति ।

दैवार्पादिभेदस्तु तत्तच्चित्तप्रीतिसस्कारतस्तत्तत्साधनप्राधान्यादेवेति भावः ॥ ५ ॥

तत्राऽऽर्पस्यैकविधन्नादैवपौरुषयोरेव शक्तिपातजन्मत्वतदजन्मत्वाभ्या द्वैविध्यमाह—

दैवमयो पौरुषमपि चेत्ज्ञानं शक्तिपाततो जातम् ।

तेन विनाऽपीति मिदा द्विविध ज्ञेय विपश्चिद्धिः ॥ ६ ॥

दैवमिति । शक्तीति वक्ष्यमाणदेवादिभूतशक्तिपातसामर्थ्येयर्थः । 'भृगुर्देव वारुणिः । अरण्य पितरमुपमसार अधीरि भगवो ब्रह्मेति' इत्याद्युपक्रम्य तैत्तिरीयोपनिषदि वरुणेन भृगु

पुत्र प्रत्युपदिष्टविचारस्थलीभूतपञ्चकोशधिनेचनेनैव तत्कृतेन तस्य ज्ञानजननाद्यमेन नचि-
फेतस प्रति त्रिवेकस्यैवोक्तेश्च शक्तिपात विनाऽपि दैवज्ञान प्रसिद्धमेव भवतीतिभाव ।

तत्रापि पौरुषस्य सोपासननिरुपासनत्वभेदेन पुनर्द्विविध्य बोधयति—

पौरुषमिद द्वित्रिधमपि नून ज्ञान पुनर्द्विधा बोध्यम् ।

एकमुपासनपूर्वं तद्विपरीत तथाऽन्यत्तत् ॥ ७ ॥

पौरुषमिति । इदं, पूर्वात्कक्षणत्वेन बुद्धिस्थम् । तद्व्यकारमाहैकमित्यादिना । तदुद्दिष्टं
द्विविधपौरुषज्ञानम् ॥ ७ ॥

अथ शक्तिपातजन्यत्वावच्छिन्नस्य दैर्घादेर्ज्ञानस्य स्थूलादिसञ्ज्ञकवक्ष्यमाणशक्तिपातप्रकारभेदेन
पुनश्चातुर्विध्यं विधत्ते—

यच्छक्तिपातजात दैवमथ द्विविधपौरुष चेत्तत् ।

प्रत्येकमपि चतुर्धा विज्ञेय तद्विभेदेन ॥ ८ ॥

यदिति । यच्छक्तिपातजात दैव ज्ञान तथा शक्तिपातजातमेव द्विविधपौरुष सोपासननि-
रुपासनत्वभेदेन द्विप्रकारक पौरुष च प्रत्येकमपि तद्विभेदेन तत्तद्विरुद्धतस्य तस्य तस्य
शक्तिपातस्य रीतिविभेदेन चतुर्धा विज्ञेयमित्यर्थ । अत्र पौरुषज्ञानस्यैव सोपासनत्वादिभेदेन
द्वैविध्योक्तेर्दैवार्पणज्ञानयोरुपासनैकपूर्णत्वाद्नुपासनपूर्णकत्वाभावो द्योत्यते ॥ ८ ॥

तद्विभेदेनेतिसूचित शक्तिपातरीतिभेद तल्लक्षणभेदपूर्णक स्थूलादिसञ्ज्ञापूर्णक च कथयति—

विद्धि स्थूल सूक्ष्म सूक्ष्मतर सूक्ष्मतममपि क्रमत ।

स्पर्शनभाषणदर्शनसकल्पनजत्वतश्चतुर्धा तम् ॥

विद्धि स्थूलमिति । गुरुविभेदेनेति पूर्वपद्यसूचितो यो नानाविध शक्तिपातस्त क्रमतोऽनु-
क्रमेण स्थूलादिमञ्जक चतुर्धाचतुष्प्रकार विद्धि भो शिष्य त्व जानीहीत्यध्याह्वय योजना ।
तत्र हेतुमाह स्पर्शनेत्यादिना । य श्रीगुरुरदवरस्पर्शज शक्तिपात स स्थूलसञ्ज्ञक
साक्षात्स्पर्शस्य भाषणाद्यपेक्षया स्थूलत्वात् । एव क्रमेण सवत्र योजनीयम् । सकल्पनस्य तु
स्पर्शनादौ सर्वत्र कारणत्वेऽपि प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्था ज्ञेया । एव शक्तिपातभेदस्तूक्तो
बृहद्योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणपूर्वधे तं प्रकृत्य—

दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके ।

जनयेद्य समावेश शोभव स हि देशिक ॥ इति ।

सकल्पनजत्व तु तस्य 'य य लोक मनसा सविभाति विशुद्धसत्त्व कामयते याश्च
कामान् । त त लोक जयते ताश्च काम न्, इतिश्रुत्या तथा—

यदुष्कर दुराराध्य दुर्जय दुरतिक्रमम् ।

तत्सर्वं तपसा साम्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इतिस्मृया च कैनुयेनैव सूचितवाच्यार्थसिद्धमेव । 'मनसधेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्य परम तप' इति स्मृतेर्जातमुक्तयोगीन्द्राणां श्रीमद्वसिष्ठप्रभृतीनां परमतपस्वित्त्वेन सत्यसकल्पन्वादेव तपसासकल्पसिद्धिरिति योगमूल्यनुसारेण भवतीति भाव । तस्माच्छक्तिपातरूपकारणभेदात्तत्कार्यं ज्ञानमपि तृणारणिमणिजन्यमहिंन्यायेन तत्तत्स्थूलादिसङ्ग चतुर्विध तथा देवपौरुषभेदेन त्रिविधमपि प्रत्येक सिद्धम् । यद्यप्यसौ शक्तिपात शिष्यदेहस्थमुण्डलिन्याश्चालनेन पट्चक्रभेदपूर्वकं सप्राणवायुब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेन मनसोऽसप्रज्ञातसमाधिदाढ्याधायको यौगिक, तथा—

सुसमे सुप्रदेशे तु निर्जने निर्भये शुभे ।

गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पैरम्यार्चिते तथा ॥

इत्यादिना सूतसहितोक्तरीत्या कुण्डमण्डपाद्यपेक्षतान्त्रिकद्रीक्षाप्रदानादिरूपस्तान्त्रिकं, तथा निरुक्तश्रुत्यादिसिद्धसकल्पादिना शिष्यस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तितत्फलजीवमुक्तिप्रतिबन्धकपापविशेषमकरजस्तम सस्कारमलप्रथ्वसनरूपो वासिष्ठादिप्रसिद्धत्वाच्छास्त्रीय इति त्रिविधोऽस्ति तथाऽपि प्रकृतोपयोगित्वाच्चरम एवात्र ग्राह्य इत्याशय ॥ ९ ॥

एव प्रतिज्ञातशक्तिपातजातज्ञानचातुर्विध्य शक्तिपातचातुर्विध्यकथनेनोपपाद्याधुना तस्य स्थूलादिशक्तिपातजनितस्य चतुर्विधज्ञानस्यैव स्वोत्पत्तिमात्रेण गुरूसाम्यप्रदत्व तथा स्वोत्पत्त्या पुनर्जन्माभावात्प्रदत्तं न तु गुणवच्छक्तिपातादिकृतिपूर्वकमितराधिकारितारकत्वमिति भेदेन द्वैविध्य प्रतिजानीते—

तत्रापि चरमयुक्त साम्यासाम्यप्रदत्वतो द्विविधम् ।

साम्यं तु शक्तिपाते गुरुरत्त्वस्यापि सामर्थ्यम् ॥ १० ॥

तत्रपीति । तत्राप्युक्तभेदेन चतुर्विधज्ञानेष्वपि । चरमम् अन्य सूक्ष्मतममिति यानत् । तस्थूलादिकं तु द्विविधमित्यर्थ ॥ १० ॥

इदानीं प्रतिज्ञात साम्येन्यादिना द्वैविध्यमेव क्रमेण सदृष्टान्त स्पष्टयति स्थूल ज्ञानमिन्यादिभि पथे—

स्थूलं ज्ञानं द्विविधं गुरूसाम्यासाम्यदन्भेदेन ।

दीपप्रस्तरयोरिव सस्पर्शास्त्रिगन्धनर्थ्यसो ॥ ११ ॥

दीपेति । प्रस्तर स्पर्शमणिरिति शास्त्रे, 'परिस' इति महाराष्ट्रलोके च प्रसिद्ध । स्वस्पर्शेन ढोहस्य सद्यो हेमनापादक पापाणनिशेष इत्यर्थ । त्रिगन्धेति, त्रिगन्धनी घृताचार्यकार्पासादिनर्तिका प्रसिद्धैव । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ११ ॥

तद्वद्विविधं सूक्ष्म शब्दत्रयणेन कोकिलाम्बुदयो ।

तमुत्तमयूरयोरिव तद्विज्ञेय ययासह्यम् ॥ १२ ॥

तद्वत् , साम्यादिभेदेनेक्तस्यूलज्ञानद्वैविध्यं दित्यर्थ । सूक्ष्म, प्रागुक्तसूक्ष्मज्ञानम् । कोकिलेति शब्देति तत्सुतेत्यादि यथा कोकिलाम्बुदयो शब्दश्रवणेन यथासह्यम् । अनुक्रमेण फापरक्षितकोकिलबालकेऽह कोकिलोऽस्मिंति स्फूर्तित कोकिलसाम्यमेवाऽऽविर्भवति मयूरस्य तु मेघशब्दश्रवणेनाऽऽनन्दनिशेपमात्रमाविर्भवति न तु मेघसाम्यं तद्वदित्यर्थ ॥ १२ ॥

इत्य सूक्ष्मतरमपि द्विविधं कूर्म्यां निरीक्षणान्तस्या ।

पुन्यास्तथैव सवितुर्निरक्षणं लोकमियुनस्य ॥ १३ ॥

कूर्म्या इत्यादि । अयमाशय — यथा लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेव कूर्मदृष्टिसत्त्वमात्रेणैव तदपत्यतृप्तिर्भवतीति तद्वद्गुरो कृपदृष्टिसत्त्व रक्षणश्च कृपतेन जयमन ज्ञानमपि स्वशिक्ष्येऽपि कठन्तरे स्वकृपदृष्टिसत्त्वमत्रेणैव तच्छिक्ष्येऽपि ज्ञानजननशक्तिमस्य सपद्यत इति । अत्र तत्पूर्वग्रहणं तु फालेन तस्या सतती सत्या स्वनिरीक्षणमत्रेण तत्तृप्तिकारित्वरूपमात्तृप्त्याम्यद्येतानार्थमेव । यद्यप्यस्मिन्नुदाहरणे कालपेक्षाऽस्ति तथाऽपि साम्यं तु सिद्धमेव तस्फुटी भविष्यति तद्वदर्थतिकेऽपि निरीक्षणं मरुचक्षुरक्ष शक्तिपातजातज्ञानिनोऽप्यधिकारिशिष्यलाभे सति ज्ञानक्षणमस्य सिद्धमेव स्वगुरुसम्य प्रकटी भविष्यतीति भव ॥ १३ ॥

अयं सकल्पजनितराक्षितातज्ञानमुदाहरति—

सूक्ष्मतममपि द्विविधं मस्या सकल्पतस्तु तदुहितु ।

तृप्तिर्नगरादिजनिर्मान्त्रिकसकल्पतश्च भुवि तद्वत् ॥ १४ ॥

सूक्ष्मतममर्षति । मस्या इति । इदमपि लोकदौ प्रसिद्धमेव । तुरजगरणे । मस्या सकल्पत एव सृष्टिमत्रेणैव तदुहितुस्तृप्तिर्भवतीति प्रग्देव साम्याश इदमुदाहरणम् । नगरादीति । मान्त्रिकसकलत ऐन्द्रनाडिकमकल्पमत्रेणैव भुवि भूतले नगरादिवनिर्नगराद्यविर्भूतिस्तद्वदित्यसाम्याश उदाहरणम् ।

वैश्यनर्थं तया यश्च धरोऽस्मतोऽभिवाञ्छित ।

तं प्रयच्छामि ससिच्यै तत्र ज्ञानं भविष्यति ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे कन्देवतारदानजनिततत्त्वज्ञानभेदस्य तु सौपसने शक्तिपातजत सूक्ष्मतमैदंज्ञानभेद एव न्तर्भव । वरदतृदेवतसनिधनं विनैव कलत्तरे स्वयमेव हानोदपस्य विने कन्देवतानिष्ठारामक्तस्मृतिसंभवात् । वासिष्ठेऽपि भक्त्या प्रत्यर्क्षं दृष्टमगगत प्रदादेन स्तुती कृताया सत्यां तत प्रसन्नोऽसौ तामार्थितं प्रददन्तस्ति । धर्मगवा नुवाच—

सर्वसत्त्वमसदात्वे परमायं पश्य च ।

ब्रह्मविधान्तिपर्यन्तो विचरोऽस्य तत्रानघ ॥ इति ॥ १४ ॥

एव च 'तयो यो देवाना प्रयद्युष्यत स एव तदभ्यन्तर्गोणा तथा मनुष्याणाम्' इति श्रुतेरद्वै-
तामैक्यनिपयकप्रमात्रेनैकरूपमपि तृणारणिमणिजन्यवद्विन्यायेन स्वोत्पत्त्याश्रयभेदाद्विविधमपि
निरक्तचतुर्विंशक्तिपातजचतदजत्वाम्या दैन ज्ञान पञ्चविधमप्याचार्यशक्तिमाम्याम्या दशविध
मेव । आप्तं तूक्तरीत्येकविधमेव । मानुष पुनर्निरक्तरीत्या दशविधमपि सोपासनत्वनिरपासनत्वाम्या
द्वैविध्याद्विंशतिप्रकारकमेवेति सर्वं मिलित्वैकत्रिंशत्प्रकारक सिद्धम् । तादृग्ज्ञानगत एव वक्ष्य
माणज्ञानरक्षादिप्रयोजना मनोनाशादिसाध्या पञ्चम्यादिभूमिकादक्षणा जीवन्मुक्तिरवश्य यन-
साध्या नेतरेषा तादृग्यनसाध्येति । अथवा दैनज्ञानगतो भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि श्रुतौ
जीवन्मुक्त्यर्थं सन्यासदर्शनात्सोपासनपरंपरज्ञानगतो भगवतो वादरायणेरपि सशयादिसंस्का-
रस्य योगशास्त्रे कथितव्याच्चाशक्तिपातज दैनशक्तिपातजं सोपासन निरपासन च पौरु-
षमिति त्रिविधमपि ज्ञान जीवन्मुक्तौ यनोपेक्षमिति तत्त्वम् । तस्मान्नोक्तभाष्यकारवचन ब्रह्म-
विदा यथेष्टाचरणगोधनपरं किंतु योगस्य शक्तिपातज्ञानज्ञानस्य च माहात्म्यप्रतिपादनपर-
मेवेति नाऽऽधुनिकानुभूतेरपि ब्रह्मविदा यथेष्टेष्टाप्रसक्तिरिति तत्त्वविदोऽप्यस्तु यथेष्टेष्टेति
प्रलापो निर्मूल एव । ननु तर्हि 'जक्षन्त्रीडन्नममाण स्त्रीभिर्ना यानेर्ना ज्ञातिभिर्ना' इति
चान्दोग्यश्रुते, तथा—

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी भवे वर्तते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

हत्वाऽपि स इमाँँकाञ्च हन्ति न निव्यते ।

इत्यादिस्मृतेषु का गतिरिति चेच्छृणु । चान्दोग्यश्रुतिस्तु ब्रह्मविद्याफलस्य सार्वात्म्यस्यैव
बोधिका श्रीमद्भाष्यकारचरणारविन्दरेणुभिस्तत्र व्याख्यातत्वात् । तथाहि—'जक्षन्त्रीडन्नम-
माणस्त्रीभिर्ना यानेर्ना ज्ञातिभिर्ना नोपजनन् स्मरन्निदन् शरीरम्' इति । अत्र भाष्यम्—
काचिदिन्द्राद्यामना जक्षन्स भक्षवन्वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान्काचिन्मनोमात्रेण सवत्पादेव
समुत्थितैर्ब्रह्मलौकिकैर्वा क्रीड स्त्र्यादिभि रममाणश्च मनसैव नोपजन स्त्रीपुंसयोरन्वोन्वो-
पगमेन जायत इयुपजनमिद शरीर तत्र स्मरस्तस्मरणे हि दु खमेव स्याद्दु खामकत्वात्
इति । अत्र काचिदिन्द्राद्यासत्तेऽस्तु स्मरणेन स्मरन्स्मरणम् । एतदेव प्रसूतिप्रज्ञोऽपि
भाष्यादितापर्यङ्गैर्मूलकारैरपि विज्ञता—

इन्द्रानादिदेहेषु नानात्वाद्यादि भक्षयन् ।

वाढै साक हस स्त्रीभि कदाचिद्रमते सह ॥

यान् कापि ज्ञातिभिश्च सहितो मोदते खटु ।

न कदाचि स्मरत्येतदपुननसमीपगम् ॥

एतदेहेन तादात्म्यज्ञान्या दु खमभूपुरा ।

पिपेकेन भ्रमेऽनेने तटु ख नाऽऽद्य बोक्ष्यते ॥

न छाहारादि सत्यज्य भरताया स्थिता षचित् ।
काष्ठपापाणन त्वितु सङ्गभीता उदासते ॥

इति भरतादिप्रनृस्युपपादनेन पुनर्नादिरुमधानानुपपत्ते । तथा सङ्गभीता उदासत इति
सङ्गभये दाहरणेनाग्रिमश्लोके—

सङ्गी हि वाप्यते लोकाभिर्नि सङ्ग सुखमश्नुते ।
तेन सङ्ग परित्याज्य सर्वदा सुखमिच्छता ॥

इति साधारण सङ्गसत्ते लोकात्तर्पडासत्त्वम् । लोक इति पठ आध्यात्मिकादिता
पैत्राध्यत इयध्याहृत्य योजनं यम् । तथा च सङ्गसत्त्व आध्यत्मिकादित्पेर्दु खसत्त्व तदम वे
तदभाव इति सावयव्यतिरेक च । सर्वदा जीवमुक्तिमुखेच्छेर्ज्ञानिनेऽपि सर्वदा सङ्गव्यग
त्रिधानत्रैयर्थ्यपत्तेश्च । तामदिदमत्र रहस्यम्—व दिना जडभरतर्दना ब्रह्मविदमप्रवृत्त्यशे
पुराणोदाहरण दत्त तदा ततोऽपि तत्रत्तर ब्रह्मविदा प्रनृस्यशे श्रुतमेनेदाहरण देयमिति
धिया रभसेनेय श्रुति साक्षेप स्मभेनेनेपदस्ता । ततो वदिमुखपिधनेऽपि भाष्यदि-
विरुद्धार्थपरतया श्रुतियोजनमसाप्रदायिकम् तथा—

तत्त्व बुद्ध्याऽपि कामदीप्ति शेष न जहासि चेत् ।
यथेष्टाचरण ते स्यात्कर्मशास्त्रातिरिद्धिन ॥
बुद्धाद्वैतसतत्वस्य यथेष्ट चरण यदि ।
शुना तत्वदशा चैव को भेदोऽशुचिमक्षणे ॥
बोधत्पुरा मने दोषमात्राक्षिण्योऽस्यथाधुना ।
अशेषलोकानि दाचे यहो ते वेधनैभनम् ॥
विद्वाराहादितुल्यव मा काङ्क्षीस्तत्त्ववेद्भवन् ।
सर्षधीदोषसत्यग ल्लोकै पूज्यस्य देववत् ॥

इति द्वैतविनेके स्वयमेव स्वपरिकर बुद्ध द्वैतसतत्वस्येति नैष्कर्म्यसिद्धेस्वश्रीमद्भार्तिककार-
चरणान्तिनप्रचनप्रमणे पन्थसपुर सर निरस्तयथेष्ट चरणस्यत्र पुनस्तद्विरुद्धमर्द्धाकरण चेति
दोषजाल ज्ञेतासि विधय न हाहाहादीयादिप्रवेने बद्यनीतभरत बुद्धाद्वैतविनेकेनेन तेषा
मन्याहारादिव्यगहारोपपादनेन ज्ञानेत्तर मूढकल्पितकाष्ठादिवदवस्थानमात्रखण्डन कृतमिति ।
नो चेदत्रव मूले नोपनमियदेरक्तश्रुतिवक्यशेषस्य चित्रदंपनरैव—उपजन जनना
सर्षपे वर्तमानमिद शरीर न स्मरब्रह्मविद्वर्तते पार्श्वस्थाना एव तत्त्वविद शरीर पश्यति
स्य तु निर्मनस्वत्रामर्दयमिद शरीरमिति न स्मरतीति वक्ष्यमण व्याख्यान चित्रदंपो
क्तश्रुत्यशपेनत्यन्तविरुद्ध वय वृत्त स्यत् । अहो यत्र देहतादम्यस्युतेरप्यमानस्तत्र क
नाम यथेष्टचेष्टकश । न हि प्रचण्डमार्तण्डमण्डलेष्वात्तसभावनाऽपि प्रामाणिकानाम् ।
तस्मदस्मदुक्त एव चित्रदीपवचनाशय सार्षीयन्त्रात्र कल्पनान्तरलेदोऽपीति दिक् । एतेन

आरब्धकर्मनानात्व'हुधानामन्यथाऽन्यथा ।
वर्तन तेन शास्त्रार्थे अनित्यं न पण्डितै ॥

इति चित्रदीपस्थ एवोपसृष्टारग्रथगतश्लोकेऽयथाऽन्यथेतिपदाभ्यां यथेष्टचेष्टोपपादन-
श्रान्ति प्रत्याख्याता । तत्र हि—

अज्ञात्वा शास्त्रहृदय मूढो वक्तव्ययाऽन्यथा ।
मूर्खाणां निर्णयस्त्वास्तामरमतिद्वात उच्यते ॥

इति स्वराज्ञान्तकथन प्रतिज्ञाय

वैरम्यबोधेपरमा सहायस्ते परस्परम् ।
प्रायेण सह वर्तते नियुज्यन्ते क्वचिक्वचित् ॥

इति तमुक्त्वा मध्ये वैरम्य दीना हेतुरररूपकार्याप्युक्त्वा ' तत्त्वबोध प्रधानं स्यात्सा-
क्षात्मोक्षप्रदत्वत ' इति बोधप्राधान्य विधाय ।

त्रयोऽप्ययन्त्युक्ताश्वे महत्तस्तपस फलम् ।
दुरितेन क्वचिक्वचित्क्वदाचित्प्रतिप्रच्यते ॥

इत्यत्र क्वचिदेशे जनकसदसि भगवतो याज्ञवल्क्यस्यैव किञ्चित्स्वल्पमेव कदाचित्तुर्णार्ण-
लकृतगोसहस्रग्रहणकामक्षण एव वेराम्यादिक प्रतिप्रच्यत इत्युक्तम् । तत्र बोधस्य प्रतिप्रच्यते
मोक्षाभायमाग्निमश्लोकेनोक्त्वा—

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा ।
मोक्षो विनिश्चित किंतु दृष्टुं ख न नश्यति ॥

इत्यनेन श्रवणादित्रय, तद्वत्तत्त्वमिध्याधिनेचन ' पुनर्प्रचरमुदयो बोधस्यैते त्रयो मता ' ।
इत्यत्रोक्तबोधहेतुरररूपमलक्षणे पूर्णे तथोत्तरवाक्ये ' देहामनस्परामन्वदाब्धौ बोध समा-
प्यते ' इत्यत्राह ब्राह्मण इतिबोधमदह ब्रह्मास्मीति बोधदृढनेन च पूर्णे बोधे मे क्षनिश्चयोक्ते
वैराम्योपरमयोरेव क्वचिक्वचित्क्वदाचित्प्रतिप्रच्यतेप्रतिप्रच्यत्वादिवहुविधभेदेन तत्तत्प्रत्ययनशा-
नानाविधत्वेऽपि यथेष्टचेष्टाभिन्नमेव ।

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरा मुग्धमलप्रमत्तोपमाश्वापरे ।

रामिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे ज्ञानिनां लक्ष्यते नैवरूपा स्थिति ॥

इति श्वारायसिधुक्तानेवप्रकारैर्वर्तनमेवायथाऽयथाऽशब्देन विवक्षितं न तु विपरीत-
विपरीत यथेष्टचेष्टामपमिति । नो चेत्स्ववचनविरोधोपक्रममादिविरोधपूर्वाचार्यवचनविरोधाद्या-
पक्षेर्तुर्थात्वात् । प्रपञ्चित चैतमयाऽऽमविद्याविलासप्यारपाने स्वानन्दनन्दनने ।
एतेन—

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रापो वाऽन्यथाऽपि वा ।

ममाकर्तृत्वेस्य दधरब्ध प्रवर्तताम् ॥

इति तृप्तिदीपनचन व्याख्यातम् । तस्य प्रौढिनादमात्र्यात्तत्रोत्तपूर्वाचार्यवचनविरोधाद-
स्वारस्यादेव ।

अथवा हृन्वहृत्योऽपि लोकाणुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रायेणेन मार्गेण वर्तेऽह काममक्षति ॥

इतिशास्त्रीयमार्गवर्तनरूपपक्षान्तरोक्ते । तस्मान्नोक्तजक्षदित्यादिश्रुतिर्यथेष्टचेष्टापरैति
सिद्धम् । ननु तथाऽपि स्वाराज्यसिद्धिवचने मुग्धेत्यादिना पुनर्यथेष्टचेष्टाङ्गीकृतिरेन भाति
ततो निम्नलमिदं लदुपपादनमिति चेन्न । स्वाराज्यसिद्ध्यापि मुग्धादिपदैर्यथेष्टचेष्टाया
अनभिमतत्वात्पुन्युतास्मदाभिमतार्यस्यैव तत्रापि विवक्षितत्वाच्च । तथा हि कैवल्यकल्पद्रुमस्थे
तन्मूलवृत्तामेव तदीयव्याख्याने केऽपीतिपद्यव्याख्या । यथा—केऽपि तत्पज्ञा कतिष्टादा
अन्ये च तत्त्वनिदो वर्णाश्रमाचाराणा निष्ठायामनुष्ठाने प्रवर्तने च परास्तापरा श्रूयन्ते
दृश्यन्ते च । अपरन्मभुजडभरतदत्तात्रेयप्रभृतयोऽप्ये च मुग्धा अप्रोदचित्ता बाला प्रसिद्धा
प्रमत्ता प्रहावेशादिना परार्थीनस्वान्तास्त उपमा दृष्टान्तो येषा तथाविधास्यक्तसर्वकर्मण
श्रूयन्ते दृश्यन्ते चेत्यर्थे । इतरे सौभरिप्रभृतयो रागिण सन्तो वशीकृतसिद्धित्वाद्भोगिने
भोगपरा श्रूयन्ते । जेगीपव्यप्रभृतयस्तु योगिन समाधिनिष्ठा एव श्रूयन्त इति ज्ञानिना
स्थितिधर्यैकरपैवेति न लक्ष्यत इत्यर्थे इति । अत्र रागिण सन्तो वशीकृतसिद्धित्वाद्भोगिन
सौभरिप्रभृतय इत्युक्ते का नाम यथेष्टचेष्टाशङ्काऽपि । सोभर्यादेर्हि योगीन्द्रत्वेन वशीकृत
सिद्धित्वेऽपि रागवशाद्भोगित्वेऽपि स्ववर्णाश्रमधर्मानुल्लङ्घनान्नैव यथेष्टाचरणलेशोऽपीति प्रसि
द्धमेव श्रीमद्भागवते । तत्र हि नमस्कृत्ये पष्टाध्याये—

यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तन्नोमनाश्वस्य मान्वातु क्षेत्रमु यते ॥

शशत्रिन्दोर्दुहितरि त्रिन्दुमत्यामधानृप ।

पुरुकुत्सनम्बरीष मुचुकुन्द च योगिनम् ॥

नृप पूर्वोक्तो युवनाश्वस्य पुत्रो मान्वाता शशत्रिन्दुसद्वस्य वृषस्य त्रिन्दुमतीनाम्या
दुहितरि परिणीताया भार्याया पुरुकुत्सादिसङ्गक पुत्रत्रय निर्मितानित्यर्थे ।

तेषा स्वसार पञ्चाशत्सौभरिं वत्रिरे पतिम् ॥

तेषा पुरुकुत्सादीना पञ्चाशत्स्वरायाका स्वसारो भगिन्यो मान्वातृद्वय्या इत्यर्थे । इति
सौभरिमुपक्रम्य यमुनान्तर्जले मग्न इत्यादिना तस्य मस्यमैथुन्दर्शनजनितरागवशात्मान्वातर
प्रति कन्यायाचनप्रभृत्युपाख्याय 'वृत्तध राजकन्याभिरैव' पञ्चाशतात्तर 'इत्यादिना तद्गार्हस्थ्य
मुपवर्ष्य—

यद्गार्हस्थ्यं तु सतीश्व सप्तद्वीपवतीपति ।

विस्मित स्तम्भमत्रहाल्लार्षभौमश्रियाऽन्वितम् ॥

इत्यन्तेन तत्तपःसिद्धिर्दिव्यरूपत्वं दिव्यभोगद्राष्ट्रिखं परिणीतपञ्चाशत्स्त्रीषु विधिमागर्णेनै
रममाणत्वं च वर्णितम् । किञ्च प्रसृत तदनन्तरम् ।

स कदाचिदुपासीन आत्मापहवमात्मनः ।

ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥

इत्यादिना तस्य कदाचिद्ध्यानकाले मीनसङ्गवशात्स्वस्य ह्युत्तविवेकबुद्धिस्मरणपूर्वकं
वैराग्ये जाते ।

सङ्गं त्यजेत मिथुनवतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।

एकध्वरत्रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्वतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥

इत्यादिना लोकोपदेशं स्वनिदर्शनेनोपवर्ण्य—

वनं जगामानुययुस्तात्पत्न्यः पतिदेवताः ।

तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ॥

सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ।

ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याऽऽभ्यात्मिकीं गतिम् ॥

अन्वयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शान्तामिवाच्यपः ।

इत्यन्तेन वानप्रस्थाश्रमयोगाभ्यासविदेहकैवल्यादिकमेव वर्णितमिति न कोऽपि शङ्काव-
काशः । यत्तु ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निवर्ष्यते ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतोदाहरणं तत्तु तद्भाष्यादितात्पर्यविविद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगीतिश्लोकायां—यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादि-
दर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राप्तल्यात्सर्वकर्मत्यागेन याज्ञवल्क्यादिवद्विहितेन कर्मणा वा
जनकादिवन्निषिद्धेन वा कर्मणा दत्तात्रेयादिवत्सर्वथा येन केनापि रूपेण वर्तमानोऽपि
व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य
मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स
भनति' इति श्रुतेः । देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभावाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा
इत्यर्थः । ब्रह्मविदो निषिद्धे कर्मणि प्रवर्तकतया रागद्वेषयोसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि
तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति
न निवर्ष्यत इतिनदिति ज्ञानस्तुत्यर्थपरत्वेन स्फुटमेव व्याख्यातमिति न तेनाऽपि भवदभि-
मतपथेष्टचेष्टासिद्धिः । एतेन 'निर्लैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः' इति ।

ब्रह्मविदा जीवन्मुक्तानामिति स्फुटमेव द्योतितम् । ततो नैतन्मतेनात्र तद्व्यसङ्गः । यद्यपि भाष्यरत्नप्रभायाम्—ननु यदुक्तमन्वयव्यतिरेकान्यां व्यग्रहरोऽध्यासकार्यं इति तदयुक्तं निदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह—पश्वादिभिधेति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । किं विद्वच्च ब्रह्मास्मांति साक्षात्कार उत यैक्तिरनात्मानात्मभेदज्ञानम् । आद्ये बाधिताध्यासानुष्ठया व्यवहार इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरपिशोपादध्यासनत्वेन तुल्यत्वाद्भवहारोऽध्यासकार्यं इति युक्तमित्यर्थं इत्युक्तम् । तथा ब्रह्मविद्याभरणेऽपि—ननु प्रत्यक्षादिव्यवहारस्याध्यासमूलत्वे विवेकिना तद्भवहारो न स्यात्, शास्त्रजन्यज्ञानरूपस्य विवेकस्याध्यासविरहत्वादिशङ्कयाऽऽह—पश्वादिभिधेति । सप्रहासक्यं निवृणोति—यथा हीति । द्विविधा हि विवेकिनः केचिद्देहातिरिक्तत्वात्पर्यवसितविवेकाः केचिदज्ञानायाद्यतीतात्मपर्यवसितविवेकाः । तत्राऽऽद्यो विवेकः कर्तृत्वादिभ्रमविरोधी न भवत्येव ततश्च न तस्य ज्योतिष्टोमादिप्रवृत्तिविरोधित्वम् । तेन च शरीरतादाम्याध्यासस्यानपोदितत्वात्पश्वादितुल्यतयेष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्तिर्लौकिकस्यनिष्टसाधनताज्ञाने निवृत्तिश्च मनुष्योऽहमित्याद्यभिलाषश्चोपपद्यते । सति हि दोषो जातमपि देहातिरिक्तात्मज्ञानं न देहतादाम्याध्यासविरोधि । अत एव देहातिरिक्तात्मज्ञानवन्तोऽप्यस्माकमिदमिष्टसाधनमिति वदन्तोऽङ्गुल्या शरीरमेव निर्दिशन्ति लौकिकव्यग्रहारेषु । विवेककृतस्तु तेया व्यग्रहरो नाह मनुष्यो देहपातोत्तरं परलोके फलं भविष्यतीति । अज्ञानायाद्यतीतात्मज्ञानं तु तेया लौकिकवैदिकप्रवृत्त्युपयोग्येन न भवति । प्रयुतं दृढस्तन्निश्चयोऽविश्वासापादकं प्रवृत्तिनिरोधेन । येषामपि दृढोऽज्ञानायाद्यतीतात्मनिश्चयस्तेषामपि प्रारब्धदोषप्रशाद्धेहमात्रयात्रयाऽऽध्यासोऽनुवर्तत इति तत्कृतो ब्राह्मणोऽहं भुञ्ज इत्यादिव्यग्रहार उपपद्यत इति प्रपञ्चार्थं इति चोक्तम् । तद्दशाक्षया चैत मूलीभूतं श्रीमद्विद्यारण्यगुह्यनिरचितानुभूतिप्रकाशस्थम्—

सुखदुःखप्रदारब्धकर्ममेगधतुर्विधः ।
 तीव्रो मथ्यो मन्दसुप्तौ चैति तस्य विद्या मता ॥
 तीव्रवेगे स पश्वादिबुद्धयो नाऽऽमानमिक्षते ।
 आत्मनि प्रीतिरस्तीति भवेदा मरतिस्तदा ॥

इतिउच्यते । तद्दशाक्ष । ब्रह्मविदपि व्यवहारकाले पश्च दितुल्य एव बाधिताध्यासानुष्ठया भातीत्यागतम् । तथाऽपि न पश्वादिताम्ये न त्वदभिमतयथेष्टचेष्टासिद्धिः । तन्व्यग्रहारस्य बाधिताध्यासानुवर्तकसत्कारैकजन्यत्वात्तसत्काराणां च शुद्धत्वस्य प्रागेवैपपादितत्वात्प्रारब्धप्रान्त्यस्य तु मूल एवमेव निरसिष्यमाणत्वाच्च व्युत्थानदशाया व्याप्रादेर्निवृत्तिर्गङ्गोदकपानादौ प्रवृत्तिरित्यत्र एव पश्वादिताम्यस्य निरक्षितवाच्यं । नो चेत्समन्वयसूत्रे भाष्ये—तस्मान्निव्याप्रान्त्यनिमित्तं शान्तशरीरस्य सिद्धं जीवतोऽपि निदुषोऽनशीरत्वम् ।

पुराणेष्वर्थवादत्र ये चदन्ति नराधमा ।
 तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेन भवन्ति वै ॥
 समस्तकर्मनिर्मूलसाधनानि नराधम ।
 पुराणान्यर्थवादेन ह्यनन्तरकमश्नुते ॥

इति बृहन्नारदीयप्रथमाध्याये पुराणानामर्थवादत्रयकल्पनस्यातिनिश्चयत्वाच्च तद्वतिर्वाच्यैः ।
 तथा च स्कान्दे सूतसंहिताया मुक्तिखण्डे सप्तमाध्याये श्रीशंकर श्रीविष्णु प्रति—

शृणुष्व चान्यपरया मुदा हरे तयाहमद्याभिपदांमि सदुदो ।
 निलक्षणस्याऽऽत्मविदो महात्मन शरीरशुश्रूषणज महाफलम् ॥
 पुरा महापापगत्यापुरातनाग्निहव्य वेद्या सुभगाभिधा पतीन् ।
 धनानि तेषामभिवाञ्छया हरे सदा समादाय मुह्यन्नेरपि ॥
 स्वदासार्गं सह पुत्रके स्वकैस्तथाऽम्बया मुक्तवती महासुखम् ।
 पिशाचिकाभि परिपीडिता पुन सदा महाव्याधिभिरप्यतीव सा ॥
 निद्राऽपि नाभूपुर्योत्तमास्या कष्टा दशमाप सह स्वकौयै ।
 तस्या गृह चक्रवरातिविद्रा क्षुपीडितो विपश्च सप्रपेदे ॥
 अनेकजमार्जितपुण्यकर्मणा बिलक्षण ब्रह्मविद गृहागतम् ।
 विलोक्य सा भूमितले समाहिता प्रणम्य तपादसरोरहद्वयम् ॥
 खान्तगृहे शीतलगाधतोयै प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ।
 आदाय पीवा सुभगा विमुक्ता पिशाचिकाभिश्च समस्तरोगै ॥
 तत प्रशात सुभगाऽतिरिचिता महानुभान परमार्थवेदिनम् ।
 अगूपशाल्योदनपूर्वैर्वै सुमोजित चन्दनकुङ्कुमादिभि ॥
 वत्से सुसूक्ष्मैश्च सुगन्ध(धि)पुष्पैस्ताम्बूलवर्णदलपूर्वकैश्च ।
 आराप्य भक्त्या सह सुप्रसन्ना त प्रार्थयामास परात्मनिष्ठम् ॥
 त्वदर्शनेनेन समस्तरोगतो विमुक्तदेहाऽहमतीव निर्मला ।
 अतश्च मामामरणादतिप्रभो सुसुहृद्व दास्य करजाणि ते सदा ॥
 इत्येव प्रार्थित सम्यक्तया प्रीतो जनार्दन ।
 प्रारब्धवर्मणा नीतस्तथा चक्रे मतिं बुध ॥
 साऽपि नित्य महाविष्णो श्रद्धया परया सह ।
 अतीव पूजयामास स्वामिना च धनेन च ॥
 वत्सरणा त्रय पूजा कृत्या तस्य महामन ।
 सुभगा सा तथा ज्ञान लब्ध्या मक्ताऽप्यखण्डे ॥ इति ।

तथा तत्रेयं यज्ञवैभवंखण्डे पूर्वभाग एकत्रिंशत्पद्याये सूत शौनकादीप्रति—

पुरा काचिल्लुल्लल्ली वभूमातीन सुदरी ।
 सा सहस्रत्रय हत्वा विप्राणामर्थनाञ्छया ॥
 महाधनवती भूमा मायया परिमोहिता ।
 यथेष्ट भूतले निप्राथ्वचार परिगर्विता ॥
 कश्चिद्विज्ञानसपन्नो महायोगी मुनिश्चल ।
 श्रीमदक्षिणवेलास शिरस्थानोत्तमोत्तमम् ॥
 वर्तित श्रद्धयाऽऽगच्छद्विदित्वा देशभेभनम् ।
 त दृष्ट्वा सा स्वभोगार्थं प्रणिपत्य तपस्विनम् ॥
 परिगृह्णातिसत्तुष्टा गृहे स्वयं निचक्षणा ।
 स्नाप्य वस्त्रादिक दत्त्वा भोजयित्वाऽनुमोदित ॥
 च दनाद्येरलकृत्य दत्त्वा ताम्भूलपूर्वकम् ।
 समाश्रास्य महामान प्रिय भुक्तवती द्विजा ॥
 सोऽपि विज्ञानसपन्नो महायोगी निराकुल ।
 अतीव प्रीतिमापन्नस्तया सह मुनीश्वर ॥
 श्रीमदक्षिणवेलासे शिरस्थानोत्तमोत्तमे ।
 ज्वरतत चिर कात्मतीव प्रीतिसयुत ॥
 देवदेवो महाप्रीतस्तया शुश्रूषया द्विजा ।
 तस्यै परमकरोत्य ददौ विज्ञानपूर्वकम् ॥ इति च ।

तथा पादोऽपि भूमिखण्डे विष्णुरवाच—

तुङ्गपुत्र महाभाग आपुर्नाम क्षितीश्वर ।
 सार्वभौम स धर्मात्मा सत्यधर्मपरायण ॥
 इन्द्रोपेद्रसमो राजा तेन दु रयप्यजायत ।

तेन सुताभोनेनेत्यर्थ ॥

चिन्तयामास धर्मात्मा कथं मे जायते सुत ।
 इति चिन्ता समापेद आयु स पृथिवीपति ॥
 पुत्रार्थं परम यत्नमकरो सुसमाहित ।
 अत्रिपुत्र महामान दत्तात्रेय द्विजोत्तमम् ॥
 क्रीडमान स्त्रिया सार्थं मदिरानन्दिलोचनम् ।
 वारुण्या मत्तधर्मात्मा स्त्रीवृन्देन समाहित ।

वास्प्या करणेन मत्त इव धर्म स्वभावो यस्य स आत्मान्त करण यस्येत्यर्थः ।

अङ्गे युजतिमाधाय सर्पयोपिद्वरा शुभाम् ।
 गायते नृत्यते विप्र सुरा च पिबते भृशम् ॥
 विना यज्ञोपनीतेन स्थितो योगीश्वरो नृप ।
 पुष्पमालामिर्दिव्याभिर्मुक्ताहारपरिच्छदै ॥
 गुरुचन्दनदिग्धाङ्गो राजमानो मुनीश्वर ।
 तस्याऽऽश्रम नृपो गत्वा दृष्ट्वा च द्विजसत्तमम् ॥
 प्रणाममकरोन्मूर्धा दण्डवत्सुसमाहित ।
 अत्रिपुत्र स योगीन्द्र समालोक्य नृपोत्तमम् ॥
 प्रणत पुरतो भक्त्या अत्रज्ञाय तत स्थित ।
 एव वर्षशत प्राप्त तस्य भूपस्य सत्तम ॥
 निश्चलत्व परिज्ञाय मानस भक्तितपरम् ।
 समाहूय समाहेद किमर्थं क्लिश्यसे नृप ॥
 ब्रह्माचारेण हीनोऽस्मि ब्रह्मत्व नास्ति मे कदा ।
 सुरामासप्रलुब्धोऽस्मि स्त्रिया सक्त सदैव हि ॥
 वरदाने न मे शक्तिरन्य शुश्रूष ब्राह्मणम् ।

आयुस्वाच—

भगवद्दशो महाभाग नास्ति ब्राह्मणसत्तम ।
 सर्पकानप्रदाता च त्रेलोक्ये परमेश्वर ॥
 अत्रिवशो महाभाग गोविन्दस्तु सुरोत्तम ।
 ब्राह्मणस्य च रूपेण भवान्ने गरुडध्वज ॥

नमोऽस्त्वित्यादिना तेन स्तुतस्ततो बहुदिवसानन्तर त राजान सुरादि याचयित्वा तेन तत्परमभक्त्याऽऽनीय दत्ते ततस्तस्मै तदभिमतगुण पुत्र वरदानेन दत्तवान्, आम्रफल च त्वद्धार्यायै भक्षणाय दीयतामिति दत्तवान्भगवान्दत्तात्रेय इत्युपाख्यातम् । अत्र यथेष्टचेष्टा तु स्पष्टैव । तथेतिहासेऽपि महाभारताख्ये मोक्षधर्मेषु पष्ठाध्याये प्रह्लादाजगरसन्याद प्रक्रम्य प्रह्लाद प्रति तेनष्टुष्टोऽजगरमुनि स्वनृत्तिं वर्णयन्—

कणान्कदाचिच्चादामि पिण्याकमपि च प्रसे ।
 भक्षये शास्त्रिमासानि भक्ष्याश्चोच्चारचान्यत ॥ इति ।

अत्रान्यजगरवृत्त्या जीवतो मुने श्रौतक्रियाद्यमानद्भुतशेष भक्षयेदित्यादिनिधान विना मासभक्षण स्फुटमेव यथेष्टाचरणम् । एव मरारामायणारये बृहच्योगनासिष्टापरनाम्नार्थे

काव्येऽपि निर्माणप्रकरणस्य पूर्वार्धे पञ्चसप्ततितमे सर्गे पूर्वसर्गे त्रितलनामान मुनिं ब्रह्म-
जिज्ञासु शरणीभूय तेन तच्चे समु[प]दिष्टेऽपि भगीरथ उवाच—

शरीरेऽस्मिश्चिरारूढो गिरौ तरुखिव स्वके ।

अहभावो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥

इत्यहकारास्यत्रिपरीतभाजनोपशमद्वारा ब्रह्मात्मत्वापरोक्षानुभवोदयप्रतिबन्धध्वंसोपाये
पृष्टे—

शान्ताशेषविशेषणो विगतभी सत्यक्तसर्वेणो

गत्वा नूनमर्कचनत्वमारिषु त्यक्त्वा समग्रा श्रियम् ॥

शान्ताहङ्कतिरस्तदेहकलनस्तोष्वेव भिक्षामटन् ।

मामप्युज्झितनानल यदि भन्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥

इत्यन्तप्रन्थेन त्रितलेन सर्वत्याग एवोपदिष्टे ततोऽस्मिन्सर्गेऽग्निष्टोममख वृत्वा तदुत्तर
सर्वस्व ब्राह्मणादिभ्यो दत्त्वा रात्र्यमपि शत्रे दत्त्वा तत —

आक्रान्ते द्विपता राज्ये मुनि सन्नानि मण्डले ।

अधोगातोऽवशेषोऽसौ निर्जगाम स्वमण्डलात् ॥

इति तस्य सर्वस्वत्यागो वर्णित । अत्र टीका—अधोवास कौपीनाच्छादन तदनशेष
इति अत्र—

त्रयाणामविशेषेण सन्यासश्रवण श्रुतौ ।

यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहण तदा ॥

इति श्रीमद्वार्तिककारचरणसरोजचरणात् ' ब्राह्मणो निर्देमयात् ' ' ब्राह्मणा पुत्रै-
णादिभ्यो व्युधायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ' इत्यादिश्रुतिषु ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणार्थन्वात्रया-
णामपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सन्याससंभवाद्भृगुरिदमस्यापि सन्यास एव सिद्धो न वानप्रस्थ-
त्वम् । किंच—

भ्रमन्दीपानि भूर्पीठे वदाचिकालयोगत ।

अवश शत्रुणाऽऽक्रान्त स्वमेव प्राप तपुरम् ॥

टीका—द्वीपानि नद्यन्तरितानि मण्डलानि । अवश सन्दर्शनाधीनचित्त ।

नानागाराश्च तत्रासौ प्रगल्भपतिताधरन् ।

पौराश्च मन्त्रिणश्चैव शमी भिक्षामयाचत ॥

टीका—प्रगल्भपतिता क्रमप्राप्तानानागारान् । छान्दस पुरम् । प्राप्येति शेष । इत्या-
दिना तद्विक्षाजीविनस्यप्युक्तेरावश्यकी तस्य यससिद्धि । श्रीमद्भागवते तु क्षत्रियस्याप्यु-
भस्य स्पष्टमेवोक्तं सन्यास । तथा हि पञ्चमस्कन्धे श्रीशुक उवाच—' एवमनुगास्याऽऽज्म

जान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावं परमसुहृद्भगवानृपमापदेश उपशमशी-
लानामुपरतकर्मणा महामुनीनां भक्तिज्ञानप्रेराम्यलक्षणं पारमहस्यधर्ममुपशिक्षमाणं स्वतनय-
शतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतधरणीपालनायाभिविच्य स्वयं भजन एवोर्न-
रितशरीरमात्रपरिग्रहं उन्मत्त इव गगनपरिधानं प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मा-
वर्तात्प्रव्राज ' इति । नन्वस्तु नामैव भगीरथस्यापि सन्यासस्ततः किमिति चेन्न । तस्य
पुनरप्यत्रैव राज्यस्वीकृतिवर्णनात्तेन ।

आरूढो नैष्टिकधर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुष्येत्स आत्महा ॥

इति स्मृतानारदपतितन्वस्य निषिद्धत्वात्तच्छीलत्वेन यथेष्टचेष्टया सिद्धत्वाच्च । उक्त-
द्वयैव सर्गे तस्य जीवन्मुक्त्यन्त ब्रह्मज्ञानदाढ्यं तथाऽग्निमसर्गे परेऽध्या परराज्यस्वीकरण-
ततः स्वराज्यस्वीकरणं च । तथा हि—शमी भिक्षामयाचतेत्यनन्तरं त्रिभिर्दुस्ते नृपपौरा-
इत्यादिना तस्य किञ्चिकालं तत्र स्वपुरे स्थितिमुक्त्वाऽथान्यत्रोपशान्तात्मेत्यादिना त्रितलस्य
स्वगुरोः प्राप्तिं पर्यतविशेषे स्थितिं च तेन सहोक्त्वा—

समतामुपयातौ तौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ ।

कल्पयामास्तु स्वस्थौ त्रिनोद देहधारणम् ॥

इत्यादिना सर्गान्तं गुरुमाम्यवर्णनेन जीवन्मुक्त्यन्तमात्मनिष्ठत्वं वर्णितम् । अग्निमसर्गे तु
कार्त्तिकिद्राजमण्डले पुत्रविहीने तद्राजे मृते तत्प्रधानादयो योग्यराजान्येवणत्परा इत्युपाख्याय
तं भगीरथमासाद्य स्थिरभिक्षाचरमुनिम् ।
परिज्ञाय समानीय सैन्ये च नृमहोपतिम् ॥

टीका—सर्गगुणलक्ष्मीसमन्वितोऽयमिति परिज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय तत्राऽऽगते सैन्येऽभिविद्य
महोपतिं च नृ । इत्यादिना परराज्यप्राप्तिमुक्त्वा—

तत्र तं पालयन्तं तद्राज्यं राजानमादत्ता ।

आजगमु प्राक्प्रवृत्तयः प्राहुरित्थं नृपाविपम् ॥

प्रवृत्तय उचु —

राजन्तरमाकामधिपो यस्त्वया सुपुस्त्यतः ।

मृत्युना त्रिनिर्गोर्णोऽमी मस्येनेनाऽऽमिव मृदु ॥

तत्तपस्वपितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

अप्रार्थितोऽरयात्तत् त्वयाऽर्थानां च नोचितं ॥

धर्मभेद उवाच—

इति सप्रार्थितो राजा तद्राज्यं तद्वचः ।

सातगनरधिज्ञाया स चभूय गुरोः पति ॥

इति स्वराज्यस्वीकरणमपि तस्योक्तमन्यासोत्तरमुक्तम्, अत सिद्धमेव पुराणादौ अथविदा जीवन्मुक्तानामपि यथेष्टाचरणम् । तत पुराणादे श्रुत्यर्थविनेचकत्वाच्छ्रुत्यादीनामपि प्रागुदा-
हृतानामेतपरत्वेनापि लापयितुं शक्यत्वाद्द्वयर्थ एवाय त्वप्रयास इति चेत् । उक्तपुराणादिता-
त्पर्यस्यैव त्वयाऽज्ञातत्वात्पूर्वापरपर्यालोचनेन तत्तत्पर्यस्य मदिष्टसाधकत्वाच्च । तथा हि
स्कान्दे सूतसहिताया तात्रत्रदुदाहृतोदाहरणद्वयेऽपि ब्राह्मणादिपदभावाद्विदुरादीना शूद्राणामपि
तत्त्वज्ञानदर्शनाच्छ्रुत्यैव तत्र तत्रातिविद्वदादिपदैर्ग्रहीतुमुचितं तत्रैस्यादिकृतहत्यादिभिस्तपा-
तित्यस्य तु क्षुत्पीडितो निवृत्त सप्रपेद इति श्रद्धयाऽऽगच्छद्विदित्वा देशभेदमभिस्युक्त्या चाकस्मा-
दनिकेतवासित्वादिस्वाभाव्येन देशान्तरागतत्वेन व्युत्थितस्थितप्रज्ञत्वेन लोकव्यनहारप्रान्थो-
दासीनत्वेन चाऽऽदावज्ञातत्वात्कालान्तरे त ज्ञानसभनेऽपि वेद्यादिना स्वमहारत्नलाभभङ्ग-
भिषा तत्समाधिपारयत्राहुत्वेन च तद्गोपितत्वस्यापि सभयादूर्ध्वरेतस्त्वेन शूद्रत्वेन च वेद्या
दिस्वीकरणस्याप्युचितत्वात्तस्य च गान्धर्वनित्राहस्याप्यमन्त्रकस्यैव विहितत्वेनोक्तनेस्यादिक-
रणया योगीन्द्रजीवन्मुक्तत्वेन निषयपारवश्याभावेऽप्यनिपिद्धस्य तादृग्व्यवहारस्य तत्र तस्वी-
कृतत्वाच्च न यथेष्टचेष्टलेखोऽपि । पात्रोदाहरण तु भगवत्तात्रेयनिषयमस्यतस्तस्याऽऽज्ञानेन
मार्कण्डेयपुरणोदाहरणरीत्या दत्तोत्तरत्वात्तत्रैव विस्मृतिशीलत्वेन पुनस्तदुदाहरतो देवानांप्रिय-
त्वम् । एव मोक्षधर्मस्थाजगरोदाहरणेऽपि कृतयुगत्वेन तदानीं ब्राह्मणानामपि क्षत्रियादिगृ-
हगतमृगादिमासभोजित्वस्य पुराणादौ सुप्रसिद्धत्वात्तादृग्व्यवहारस्यानिपिद्धत्वात्प्रत्युत चातु-
र्वर्ण्यं चरेद्वैश्यमित्यादिविहितत्वाच्च नैव दोषावकाशः । न चैव कल्पने मानाभावात् शङ्क्यः ।
ब्राह्मणादिपदप्रयोगाभावात्पूर्वकमतिविद्वदादिपदप्रयोगस्येव स्कान्दोदाहरणे तथा प्रहादस्य कृता-
दिगतत्वेन पुराणेषु वर्णितत्वस्य मोक्षधर्मोदाहरणे च प्रमणत्वात् । सभयनिरोधेन सगति-
कत्वे हठेन निरोधोद्भावनस्य वैतण्डिकत्वाच्च युक्तमेतोक्तम् । यत्तु महारामायणस्थ भर्गुरयो
दाहरण तत्र वार्तिकोक्तरीत्या क्षत्रियादेरपि सन्याससभनेन सन्यास तस्य कल्पयित्वा पुनः
राज्यस्वीकृत्याऽरूढपतितत्वेन जीवन्मुक्तस्य तस्य यथेष्टाचरण प्रतिपादितं तत्र ।

अधिकारविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः ।

न सन्यासविधिर्यस्माच्छतौ क्षत्रियन्श्यो ॥

इति श्रीमद्वार्तिककारचरणारविन्दरेव ।

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ॥

बाहुजातो रजाताना नाय धर्मो निर्धीयते ।

इति स्मृतेस्त्वदुदाहृतवार्तिकस्य ' काम्याना कर्मणा न्यास सन्यस यययो विदुः ' इति
श्रीमद्भगवद्गीतोक्तकाम्यकर्मसन्यासपरत्वादिकम् । यत्तु सन्यासस्य सर्वाधिकारित्वे
वार्तिकनचन तद्विद्वत्सन्यासनिषय न त्वातुरविनिदिषामन्यासे भाष्याभिप्रायविरुद्धे सर्वाधि-
कारप्रतिपादनपरम् ।

सर्वाधिकारनिच्छेदि विज्ञान चेदुपेयते ।
कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात् ॥

इत्यनन्तरश्लोकेन ब्रह्मज्ञानोदयान्तर जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे विद्वत्सन्त्यास एवाधिकारनि-
यमनिराकरणादिति सिद्धान्तलेशेऽप्यप्यदीक्षितवर्णितविद्वत्स यासपरत्वरूप दाऽभिप्राय मनसि
निधाय क्षत्रियादेर्मुख्यसन्त्यासस्य वारितत्वात्ततो भर्गरथस्य तदभानात्कौपिनिधारणभिक्षा
चर्यादेस्तु सर्वस्वदानेन

यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषक ।
अध्वग क्षीणवृत्तिश्च पढेतै भिक्षव स्मृता ॥

इति वचनादध्वगपेनोपपन्नत्वात् । यद्वा 'शान्ताहकृतिस्तदेहकलनस्तोष्वेव भिक्षामटन्'
इति पूर्वोक्तत्रितलाख्यगुरुवचनाद्विधामित्रवचनाच्छ्रीरामस्य ताटकाख्यस्त्रीवधवददुष्टत्वाच्च
सन्त्यासाभावादेव ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धवसार्यं सर्वत्यागस्यानुष्ठेयत्वेत्ते पुनस्तदुत्तर सहज
स्थित्या रामाभावेऽपि परेच्छया राज्यस्वीकारस्यानिषिद्धत्वेन सुतरामुचितत्वाच्च । ऋषभस्य
तु भगवद्व्रतारत्वाच्छ्रीमद्भक्तान्नेयादिउदपर्यनुयोज्यवाद्दुपशमशीलानामित्यादिनाऽन्यमुमुक्षुबोध
र्थमेव सन्त्यासाभावेऽपि गगनपरिवानत्वात्सन्त्यासाभावादेव प्रकीर्णकेशववर्णनाच्च प्रव्रजेति
पदस्य गमनमात्रपरत्वान्नैव सन्त्यासो नापि यथेष्टचेष्टेति । तस्मात्सर्वत्र पुराणादौ यत्र यत्र
भूतार्थनादस्तात्र तत्रोक्तदिशा जीवन्मुक्तिस्थितिव्यवस्थावैवमेव ज्ञेया सूरिवरैरतोऽतिरम्यमखिलम् ।
किंच पूर्वाचार्यैरखिलैरपि खण्डितमेव ब्रह्मविदा यथेष्टाचरणम् । उक्त हि नैष्कर्म्यसिद्धौ
चतुर्थाध्याये श्रीमत्पुरेश्वराचार्यचरणकमलै —

निवृत्तसर्प सर्पोथ यथा कम्प न मुद्बति ।
प्रव्वस्ताखिलगोहोऽपि मोहकार्यं तथाऽऽमवेत् ॥

इति जीवन्मुक्तमुपनम्य—

तरे रुखं तमूलस्य शेषेणैत्र यथा क्षय ।
तथा बुद्धामतत्त्वस्य निवृत्त्येव तनुक्षय ॥
बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरण यदि ।
शुना तत्त्वदृशा चेन्न को भेदोऽगुचिमक्षणे ॥
अधर्माज्जायतेऽज्ञान यथेष्टाचरण तत् ।
धर्मकार्ये क्व तस्याद्यत्र धर्मोऽपि नेष्यते ॥
प्रत्याचक्ष्ण आहातो यथेष्टाचरण हरि ।
यस्य सर्वे समारम्भा प्रकृताश्चेति सर्वद्वक् ॥ इति ।

निररणेऽपि नयमरणके श्रीमप्रवाशामनुनिररचरणैरेयमेवोक्तम् । ननु तत्त्वदर्शनः शास्त्रनियमाभावे यथेष्टाचरणं स्यात् । न । रितारितप्रातिपरिहारनिमित्तत्वादाचरणस्य स्वामन्येन निरतिशयानन्दमतेषानर्थनिवृत्तिं च साक्षादनुभूयतः साध्यपुत्रार्थप्रार्थनाभावात्कुतो यथेष्टाचरणप्रसङ्ग इति । स्वाराग्यमिद्वान्युक्तं गङ्गाधरेन्द्रमरस्वतीप्रार्थनैर्विहितं च तैरेव तत्पर्यं फलस्यकस्यदुमाख्यायां तद्व्याख्यायाम्—

रागलोभप्रमादादिदोषश्रयान्नायमांसज्जते दुश्चरित्रे क्वचित् ।

साधुन्माधुचारिज्वरक्षापरः साधुमार्गेण संस्कारतो वर्तते ॥ इति ।

टीका—अयं विद्वान्यचिदपि देवे काले वा दुश्चरित्रे शास्त्रनिषिद्धाचरणे परानिष्टाचरणे वा नाऽऽमज्जते न प्रसक्तो भवति । कुतः । रागलोभप्रमादादीनां भोगलाभप्रायपरार्थादिहेतूनां दोषाणां क्षयादात्यन्तिकोच्छेदात् । ‘ यः शलादुः मुग्धुरः पाके तस्य कुतोऽमृता ’ इति न्यायेन ज्ञानोदयाप्रागम्यासकालेऽपि यो रागलोभादिदुष्टो नाभूस्त तत्परिपाके महाभाग्यफलज्ञानोदये तथा भविष्यतीति संभाषनाऽप्यसंभाषिणीति भावः । स तर्हि कथमास्ते तत्राऽऽह—साधुनादिति । साधूनां महतां श्रौतस्मार्तधर्मानुवर्तिना ब्रह्मनिदा यच्चारिज्य स्वाधर्मनिहितधर्मानुष्ठानसमाप्यम्यासादि तस्य रक्षाया लोकाहिताय शुद्धसंप्रदायप्रवर्तनेन परिपालने पर उच्यते स साधुमार्गेण सर्वजनानुकूलमार्गेण वर्तते । तत्र हेतुमाह—संस्कारत इति । ‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम् ’ इति भगवद्वचनाच्चिराम्यस्तसाध्याचरणसंस्कारस्य तथैव प्रवर्तकत्वाद्वाद्युल्लासैत्यर्थः । तथा हि कुलालचक्रादेरमत्रनिष्पत्यनन्तरमपि पूर्वदेव भ्रमणं दृश्यते न तु तद्विपरीतमिति भाव इति । एवं पूर्वचार्यैर्भूरे स्वण्डितेऽपि यथेष्टाचरणे यद्यप्यत्र मत्प्रयासस्यानौचित्यमेव तथाऽपि येऽनभित्रीक्षिताकराः किंचिदुदरभरितया प्रकरणमात्रादराः परवचनतत्पराः सश्रितदुराचाराः पामराः सन्तोऽपि पण्डितमन्यतया तिरस्कृतभूसुरनराः प्रलयन्ति तद्वमनाथं परममुशुद्धैर्गणमनार्थं च मयाऽत्र विस्तरेण प्रपञ्चित प्राचामेनाऽऽशयजातमिति ग्रन्थगौरवात्माऽयं मदीयोऽविनयः सहनीयः सूरिवरैः सकलदोषोद्बलनसूक्ष्मगुणप्रकाशनत्रय्यात्मकैः ।

पूर्वाचार्यनचो विचार्य सुचिर तात्पर्यपर्यासितोऽ-

प्यार्याणामनुमूर्तिपर्येनसिति प्रौढार्यं भव्यादया ।

कार्याकार्यविधिर्न तुर्यैर्गदृशा यद्यप्यथाप्यार्यता-

संस्कारेण सुवर्णमेव चरितं तेषामिति स्कार्यते ॥ १ ॥

उक्तेऽर्थे यात्रदुपनिषत्परिसमाप्तिनाक्यशेषानुस्यूयमपि दर्शयति तथेत्यादिना—

तथा “ त्रिकाण्डं कमण्डलुं शिकयं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चैवेतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यष्टं परित्यज्याऽऽमानमन्त्रिच्छेत् ” इति त्रिदण्डिनः

सत एकदण्डलक्षणं विविदिपासंन्यासं विधाय तत्कलरूपं विद्वत्संन्यासमे-
वमुदाजहार—“यथाजातरूपधरो निर्द्ध्वो निष्परिग्रहस्तेत्स्वव्रह्ममार्गं सम्य-
क्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचर-
न्नुदरपात्रेण लामालामौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकृटवल्मी-
कवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थ-
ण्डिलेप्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुकुलध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः
शुभाशुभकर्मनिर्मूलैतपरः सन्यासेन देहत्यागं करोति स एव परमहसो
नाम ” इति ।

पात्र, भिक्षापात्रम् । जलपरित्र, वस्त्रपूत पित्रेज्जलमिति श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धोक्तेर्ज-
लशोधक वास । शेष स्पष्टम् । अथ हि कुटीचकबहूदकायतर एव त्रिदण्डलिङ्गाद्रभ्यते ।
'कुटीचको बहूदधेत्युभावेतो त्रिदण्डिनौ' इति मूल एव प्रागुक्तत्वेन त्रिदण्डस्य हसेऽसत्त्वात् ।
ननु ' यात्राद्यशक्तिसक्तिभ्या तीव्रे न्यासद्वय भवेत् ' इति तप्रागुक्त्वा कुटीचक इत्याद्युक्ते
स्तयो कथं विविदिपासंन्यासपारमहस्येऽधिकार इति चेत्, चित्तशुद्ध्या विवेकवेराम्यादि
साधनपोष्यत्याङ्गब्रह्मचार्यादीनामपि यदा ' यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्या वनाद्वाऽथ
पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्तन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेर्य विरजेत्तदहरेर्य
प्रव्रजेत् ' इति लघुजाबालोपनिषद्भूतोर्निरुक्तसंन्यासेऽधिकारस्तदाऽसौ कुटीचकादेरस्तीति
किं वाच्यम् । आरुण्युपनिषद्भूतिस्तु कण्ठत एव प्रकृतसंन्यासमुपपत्तस्य ' कुटीचको
ब्रह्मचारी कुटुम्ब विसृजेपात्र विसृजेपवित्र विसृजेदण्डाहोकार्गान्विसृजेदिति होत्राच ' इति
कुटीचकादे सति(त्या) साधनसपत्तायुक्तसंन्यासाधिकृतिं दर्शयति । तथा कुटीचकादावेव
त्रिदण्डादिसंभोक्तेश्चात्र न काऽप्यनुपपत्ति । आमानमन्विष्टेदित्यनेनेपदण्डलक्षणविविदि
पासंन्यासविधानम् । एकदण्डलक्षणमित्येवोक्तौ हसप्रसङ्ग । विविदिपासंन्यासमिषेतावति
चोक्ते प्रकृतश्रुतेरेव पूर्ववाक्ये ' अथ विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रह शुचिरद्रोही भैक्षायो
ब्रह्मभूयाय भवति ' इति दण्डग्रहणानुक्तस्तद्ग्रहण विवर्णवेषुणाऽपि न कार्योर्माते क्वा
चिद्भ्रम स्यात्तन्निरासाय प्रकृतश्रुतौ तद्ग्रहणानुक्तावपि ' दण्डमाच्छादन कौप न च परिग्रहे
श्लेष विसृजे श्लेष विसृजेत् ' इत्यादिश्रुत्युक्तस्तद्ग्रहणानुपपत्त्यादुभयमपि युक्तम् ।
न च दण्डमाच्छादनमियुक्तश्रुतिर्हसपरिवेति वाच्यम् । तपूर्वोत्तरवाक्यविराधात् ।
तथा हि—

द्वय तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षाभिभेदात् ।

तद्दोके तत्रविद्वसो लोकेऽस्मि परहस्य ॥

इति प्रागुक्तमूलप्रचनार्द्रलोकप्राप्तिराममुमुक्षुहंस इति सिद्धम् । प्रकृतश्रुतौ तु पूर्वनाक्य आरणे प्रजापतिं प्रति सकलकर्मविसर्जनसाधनप्रश्नेन सन्यासमुपक्रम्य पुत्रादिस्थाप्यावान्तत्याग प्रजापतिनाक्येन विधाय भूलोकभुवर्लोकसुवर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोक चेत्यनेन ब्रह्मलोकापरपर्यायसत्यलोकत्यागविधानविरोध, तथोत्तरनाक्येऽपि 'अत ऊर्ध्वमन्त्रप्रदाचरेदूर्ध्वगमन विसृजेत्' इत्यूर्ध्वगमनसाध्यब्रह्मलोकेच्छत्यागविधिबाधश्च । न चोर्ध्वगमन धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकापरपर्यायस्वर्गगमनमेवात्रेति वाच्यम् । दष्टमाच्छादन चेत्येतदव्यग्रहितपूर्ववाक्ये ब्रह्माण्डं च विसृजेदियुक्ते, तथैतदीपिकायाम्—'अमन्त्रमन्त्रराहित्येनाऽऽचरेत्स्नानाचमनादिक कर्म कुर्यात्' इत्युक्तोर्ध्वगमनमिति व्याख्याने विद्यावित्तादिनोल्कर्मसपादनमित्यर्थ इति विद्याशब्दितन्त्रममुक्त्यासिफललोपासनाप्रयोजितश्रीशकरानन्दाचार्योक्तेश्च भङ्गापत्ति । तस्मात्साधूक्त विविदिपोरेकदण्डग्रहणम् । तत्फलरूपमिति । तस्य विविदिपासन्यासस्य फल तत्त्वज्ञान रूप्यते विसनादाभावेन प्रकाश्यतेऽन्वेनेति तथा तम् । सति हि विद्वत्सन्यासे तत्त्वज्ञाने जीवमुक्तिप्रयोजनेन विसनादाभावेन तत्त्वज्ञानस्य सर्वसमतव नान्यथेत्यग्रे मूल एवोपपादयिष्यति । यथाजातरूपधर, शरीरेतरपरिमहरहित । निर्द्वन्द्व, शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णु । एतेनोक्तशरीरेतरवाहपरिमहराहित्यदाढ्यं ध्वनितम् । बिम्बप्रिग्रह, आम्यन्तरलोकवासनादिपरिग्रहहीन । एतेन वासनाक्षयाख्यं जीवमुक्तिनाभन सूचितम् । तत्त्वेति । तत्त्व स्वात्माभिन्नमद्वैत यद्ब्रह्म तस्य मार्गोऽविद्याध्वसमात्रेणैव प्राप्तिसाधनमपरोक्षसाक्षात्कारस्तत्र सम्यङ्कालत्रयमपि सफल 'तच्चिन्तन तत्कथनमन्योम्य तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्य च ज्ञानाम्यास निदुर्बुधा' इत्यभियुक्तोक्ततदम्यासमात्रपरायण इत्यर्थ । अन्वेन ज्ञानाम्यासरूप द्वितीय तत्साधन ध्वनितम् । शुद्धमानसः ।

मनो हि द्विविध प्रोक्त शुद्ध चाशुद्धमेव च ।

अशुद्ध कामसरुल्य* शुद्ध कामविरजितम् ॥

मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो ।

कथाय विप्रयासक्त मुक्तये निर्विषय स्मृतम् ॥

इत्यमृतबिन्दूपनिबन्धनात् ।

प्रजहाति यदा कामान्तरांग्पार्थ मनोगतान् ।

आमन्येवाऽऽत्मना तुष्ट स्थितप्रज्ञस्तदो यते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गुप्तेश्च मनोनाशापरपर्यायसकलकल्पनाराहित्यपूर्वकाद्वैतानन्दा ममात्रनिमग्नत्वलक्षणमन शुद्धिरालीत्यर्थ । अनेन मनोनाशलक्षण तृतीय तत्साधन बोधितम् । प्राणसंधारणार्थमिति । प्राण इयुपलक्षण पञ्चप्राणानाम् । एतेषामेव न तु देहेन्द्रियादीना

पुष्टितुष्ट्याद्यर्थम् । सम्यग्मनोनाशसाधनीभूतयोगाभ्यासोपयोगित्वेन यद्धारणं तदर्थम् । हित-
मितमेव्यभोजनेन प्राणैकनिर्वहणार्थमित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—‘नात्यश्रतस्तु योगोऽ-
स्ति न चैकान्तमनश्चतः’ इति । व्याख्यातं च मधुसूदन्याम्—यद्भुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च
कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसंमितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति,
अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् । नचैकान्तमनश्चतो योगोऽस्ति, अनाहारादल्पहाराद्वा
रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्यक्षमत्वात् । ‘यद्दु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति यद्भूयो
हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति’ इति ऋतपथश्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसंमितादनाद-
धिकं न्यूनं वाऽश्रीयादित्यर्थः । अथ वा—

पूयेदशनेनार्थं तृतीयमुदकेन तु ।

वायोः संचारणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाऽश्रतो योगो न संपद्यत इत्यर्थं इति ।
यथोक्तकाल इति । विमुक्तोऽपि ‘विमुक्तश्च विमुप्यते’ इति श्रुतेस्तात्परोक्ष्याजीव-
न्मुक्तोऽपि व्युत्थानदशायां लोकसंप्रहार्यं यथोक्तकाले शास्त्रविहितसमये प्राणसंधारणार्थमुदर-
पात्रेण भैक्षमाचारनित्यन्वयः । एतेन तत्त्ववित्वात्सर्वकर्मलेपानाभेऽपि विहितकालोल्लङ्घन-
मपि तस्य न संभवतीति श्रुत्या यदा तल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदाऽभेद्याशनप्रसक्तिस्तु दूरापास्तै-
वेति भावः । कालस्तूक्तः पाराशरमाधवीये मनुः—

एककाले चोर्द्वैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।

भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वपि संज्वति ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यहारे मुक्तयज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ।

स्त्रिभूमे, द्विभूमे, सन्नामुसले, षड्भूतिपररण्यत्सदस्सत्त्वेऽप्यिति, भ्रातृः, मन्त्रानि, काण्ड-
व्यापारादुपरम्य स्वस्थानं गतानि मुसज्जानि यस्मिन्नात्र । पाकाद्यर्थं त्रीक्षादिकाण्डनव्यापारो-
परम इति यावत् । व्यहारे महानसादिगतज्वलकाष्टशून्य इत्यर्थः । अत एव मुक्तयज्जने ।
एतादृशोऽपराह्णकाल इति शेषः । अयमपि कालनियमो माधुकर एव नान्यत्र । तत्रैव स्वकर्तृक-
त्वात्, प्राक्प्रणीतादौ भैक्षे तु पारतन्त्र्यात् । शरावाणां शरावोपलक्षितपाकादिपात्राणां
संपाते सम्यगज्जटेपादिपातनं क्षालनेन शुद्धिरित्यर्थः । तस्मिन्वृत्ते संपन्ने सति । शेषं स्पष्टम् ।
अयमपि कालनियमो नाच, कालिवर्ज्यत्वात् । तदुक्तं निर्णयसिन्धौ कालिवर्ज्यान्वुपक्रम्य
माधवीये पृथ्वीचन्द्रोदये च । तत्र कानिचि कालिवर्ज्यान्वुक्त्वा ‘यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या
विधानतः’ इति ‘कानुर्वर्ण्यं चोर्द्वैक्षम्’ इत्यादिविधिप्राप्तां सर्ववर्णभिक्षाचर्यां कालि-
वर्ज्यत्वेन विधानान्वान्यपि कालिवर्ज्यान्वुपक्रम्य

यते सायगृहत्व च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
एतानि लोकागुप्त्यर्थं कटेरादौ महानभि ॥
निरर्तितानि निद्वद्धिर्व्यनस्थापूर्वक बुधे ।

इति प्रमाणमुपन्यस्यैतद्व्याख्यानान्तरे कमलाकरेण—सायगृहत्व निधूमे सन्नमुत्तञ्ज इत्युक्तम् । पृष्ठीचन्द्रेण तु—

अटन्ति वसुधा विप्रा पृथिवीदर्शनाय च ।
अनिकेता अनाहारा यत्र सायगृहास्तु ते ॥

इति विष्णुपुराणोक्तो निषिद्ध इति । सायगृहो यतिरिति शेष । तस्माद्युगान्तरविषयमिदमिति सिद्धम् । ज्ञानित्वेऽपि तेन भैक्षार्थमपि विहितपात्रपरिग्रहोऽपि न त्रियत इत्याह—उदरपात्रेणेति । उपलक्षणमिदं पाणिपात्रस्यापि । तथा चाऽऽरभ्युपनिषदि—
'यतयो हि भिक्षार्थं ग्राम प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्र वा' इति । व्याकृतं चेदं श्रीशंकरानन्दैर्दीपिकायाम्—पाणिरञ्जलिर्दाक्षिणपाणिर्ना भिक्षार्थं पात्र पाणिपात्रम् । उदरपात्रं वा । उदरं जठरं प्रासागमनसमये मुखप्रसारणेन पात्रं भिक्षाप्रक्षेपस्थलमिति । एतेन वैराग्यं दाढ्यं धनितम् । तत्पञ्चविधत्वमुक्तं पाराशरमध्वरीये, उशना—

माधूकरमसकल्लत प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
मनसकल्पारहिता गृहास्त्रिं सप्तपञ्चकान् ।
मधुनदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
शयनोत्थापनाप्राग्यप्रार्थितं भक्तिमयुतैः ।
तप्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशाना मुनि ॥
भिक्षाटनसमुद्योगाप्राक्केनापि निमन्त्रितम् ।
अयाचितं हि तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरध्वरीत् ॥
उपस्थाने च यत्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तस्य मुमुक्षुणा ॥
सिद्धमत्र भक्तजनैरानीतं यमठं प्रति ।
उपपन्नं तदित्याहर्मुनयो भोक्षकाद्भिक्षणं ॥ इति ।

तत्र मधूनि करोतीति भ्रमरो मधुमक्षिका च तस्य तस्याक्षेदं वृत्तं माधूकरमिति व्युत्पत्त्या माधूकरमपि द्विविधम् । तथा हि—भ्रमरो यत्र मधु लभते तत्रैव तात्रप्राप्त्यान्यत्र यानि तद्वयत्र यान्भैक्षं मिश्रति तत्रैव तान्त्वरोदरान्यतरपात्रेण मुक्त्वाऽन्यत्र गमनरूपमेवम् । मधुमक्षिका तु ततस्ततो मध्वानीयकत्र सचिन्याश्नाति तद्वल्गुचिह्नैकत्र भोजनमपरमिति ।

तत्र प्रकृते तु सच्चयार्थं पात्राभावात्प्रजन्मेवेति भाव । तत्राप्यत्र विशेषो दिगम्बरपरमहसानाम् । तत्र परमहसानामित्यारम्योक्तलक्षणानामेव पाणिपात्रमुदरपात्र चेति । एव भैक्षारणोऽपि लामालाभयोर्हर्षप्रिपादौ न करोतीत्याह—**लाभेति** । यथा लामालाभौ समौ हर्षविषादाजनकौ स्याता तथाऽयं भूत्वा भैक्षारम्भात्प्राक्तादृक्त्वानुसंधानदाढ्यं मनसि सपाद्य ततो निरक्तलक्षण भैक्षमाचरन्भवतीति सप्रथ । अयमेव भैक्षप्रकारो विश्वेश्वर्या द्वितीयसप्रहो भैरावणीयश्रुतिमुदाहृत्य दर्शित । सा चैतद्धम्—‘ कामनोपलभेमोहदम्भदर्पाहकारमनकारानृतादीस्यजेच्चतुर्षु वर्णेषु भैक्ष चरेदभिज्ञस्तपतितजर्जं पाणिपात्रेणाशनं कुर्यादौषधवप्याश्रीया प्राणसधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायतेऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत् ’ इति । चतुर्षु वर्णेष्वियत्र श्रीमसक्षेपशारीरके तु परिसख्यैकोक्ता—

अचतुर्गुणशौचचारणास्त्वयमेवास्व चतुर्गुण भवेत् ।
अचतुर्धनस्य चारणस्त्वयमेवास्व चतुर्षु भोजनम् ॥ इति ।

पाराशरगाधर्यामे तु भिक्षान्नं प्रशंसति यम —

यक्षरेत्सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यनहारत ।
न स किञ्चिदुपाश्रीयादापो भेक्षमिति स्थिति ॥

इत्युक्त्वाऽप्ये व्याख्यात ‘ सर्वाज्ञानुमति प्राणात्यये तद्दर्शनात् ’ इति श्रीमच्छरीरकसूत्रं मनसि निदधद्विर्माधवाचार्ये । अत्र सर्ववर्णेष्वित्यापद्विपयमिति । अभिज्ञस्तो भिक्ष्याभिज्ञानेनाभिदूषित । एव तदाहारमुक्त्वा विहारमाह—**शून्यागारे**त्यादिना । शून्यागारजननिवासहीन त्रिपादिगृहं न म्लेच्छना शून्यालयम् । तृणनूते यारण्यकरचिततृणास्पगृहमित्यर्थ । गिरिकुहर परंतमुहा । कन्दरो दरी । बोटरो वृक्षस्य स्तम्भवर्तिविलाकार । निर्शरी जल्पप्रसन्नगणस्थलम् । स्पण्डिलमरण्यादिषु लोकरचितोदज । अत्र देवगृहाग्निहोत्रशालयोर्श्वरस्वरूपवद्योतनाय, बल्मीकस्य निवनिर्मयत्वपरीक्षणाय, कुण्डशालाया ‘यथैकेन मृषिण्डेन सर्वं मृमय विज्ञात स्याद्वाचरम्भण विकारो नामनेय मृत्तिकेन्येन सन्त्यम् ’ इति ऋग्वेदोम्पश्रुतकार्यमिष्यायनिदर्शनसूचनय, शोषाणा विविक्तदेसार्थं ग्रहणमिति व्ययते । अत्रापि निर्वैतवचनासं वरयति—अनिकेतेति । ‘अनिकेत स्थिरमिति ’ इति स्मृतिरपि । अप्रयत्न इत्यादिनिर्देशणपञ्चक पूर्वोक्तसासनाश्रयादिर्वाचनमुक्तिमाधनत्रयसिद्ध्यर्थम् । ‘तच्छुभ्रं ज्वेतिषा ज्योतिः’ इतिश्रुते शुभ्रमत्र रजप्रकाशमद्वैत ब्रह्म । यथायोग्य हेतुहेतुमद्भावात् । यो यथाजातान्तेत्यादिनिर्देशणं निष्ठपञ्चकस्यमेव विशिष्ट साप्रारण्यपरिसमाख्या देहत्याग लोकदृष्ट्या करोतीत्यं स एतत्क्षण एव न त्वय्य परमहसां नामेति प्रतिद्वमियन्वय । अत्र नामेति प्रसिद्धयर्थक्याप्यपरात्पादोऽवदण्डिनो विदुषोऽपि परमहस्य गृहमेति प्रतिद्वमि । तथाहि विधेयार्थं तत्र परमहसा नामेत्यात्म्य सर्वस्यापि एतुमान्तेपनिपत्यत्रमज्जडसास संशेनेनार्थं स्मरति दाण्याया —‘ तत्र परमहसा नाम एतदण्डधरा मुञ्ज-

स्तथा कौपीनवाससोऽव्यक्तलिङ्गा अत्र्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तदाचरन्तः शिखायज्ञो-
परीतत्रिदण्डकमण्डलुकपालानां च त्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो
न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोटाद्यमकाञ्चना उपपन्नमात्राहारश्चानुर्वर्ष
भैक्षं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्तः ' इति ।

एवं प्रतिज्ञातं द्विविधपारमहंस्यं सिद्धमित्युपसहरति तस्मादित्यादिना—

तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं सिद्धम् । समानेऽपि परमहंसत्वे
सिद्धे विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाद्दान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । विरुद्धधर्मत्वं
चाऽऽरुण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनायामवगम्यते । केन मग-
वन्कर्माण्यशेषतो विसृजोमीति शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायमाद्यत्रीजपाद्य-
शेषकर्मत्यागरूपे विविदिपासंन्यासे शिष्येणाऽऽरुणिना पृष्टे सति गुरुः
प्रजापतिः “ शिखां यज्ञोपवीतम् ” इत्यादिना सर्वत्यागमभिधाय
“ दण्डमाच्छादनं कौपीनं च परिग्रहेत् ” इति दण्डादिस्वीकारं
विधाय “ त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु
वेदेष्वारैणमावर्तयेत् । उपनिषदमावर्तयेत् ” इति वेदनहेतूनाश्रमधर्मा-
ननुष्ठेयतया विधत्ते ।

यद्युभयोरपि पारमहंस्यसाम्यं तर्हि भेदः किन्निबन्धन इति चेद्धर्मभेदादित्याह—समा-
नेऽपीत्यादिना । विरुद्धधर्माक्रान्तत्वमेव कुत इति चेच्छ्रुतितार्क्यपर्यालोचनादित्याह—
विरुद्धधर्मत्वं चेत्यादिना । तत्राऽऽरुण्युपनिषदाक्यान्याह—केमेत्यादिना । केन विधिना
सर्वकर्मत्यागसमर्थं स्यामित्यर्थः । आदिशब्देन यागादिग्रहः । कौपीनं चेति । चकारा-
त्कन्यादि । तदुक्तं पराशरमाधवीये स्कान्दे—

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्या शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमाला च गृहीयाद्वैणव दण्डमत्रणम् ॥

त्रिशेखर्यां तु पात्राण्यन्यदप्यध्यामनात्त्र्यमुत्तलादिकमुक्तम् । तथा हि शाल्वरत्नयः—

यतिपात्राणि मृदेणुदार्पलावुमयानि च ।

सलिले शुद्धिरेतेषां गोनाटैश्चाजपर्यणम् ॥

तत्रैव—

अध्यात्मपुस्तकं त्रिप्रदत्तं गृहीतं भिक्षुकं ।

न तावद्द्रव्यमादाय लेखयेशोपदर्शनात् ॥ इति ।

त्रिसंध्यादाविति । आदिशब्दोऽत्र पूर्वकालवाची । तदुक्तं श्रीशंकरानन्दैर्दीपिकायां
तिस्रः संध्याः प्रातरथ्याह्नापराह्णकालमूतास्तासामादौ पूर्वमिति । संधिमिति । एतदपि
तत्रैव व्याख्यातं संधिं छिद्रं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं समाधौ भेदशून्य आत्मनि स्वरूप आचरे-
त्सर्वतो भक्षयेद्भेदगन्धं निवारयेदित्यर्थ इति । आरणमिति । इदमपि च तत्रैव विवृतम्—
आरणमारण्यकमरण्याध्ययनयोग्यमुपनिषद्भागमित्यर्थ इति । उपनिषदमिति । अरण्ये-
ष्वपि ब्रह्मप्रतिपादको भागोऽभ्यसनीयो न त्वन्य इत्यपि तदीपमेव विवरणम् । विश्वेध्वर्यां तु
त्रिष्वणस्ताने विकल्प उक्तः । तथा हि व्यासः—

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

भिक्षूणां तु त्रिष्वणमेकं तु ब्रह्मचारिणः ॥

सर्वेऽपि वा सकृत्कुर्युरिति । विकल्पव्यवस्था तु शरीरपाटवाद्यवस्थाभेदेन ब्रह्मविचारयो-
गाभ्यास्तारतम्यभेदेन च ज्ञेया । चेदनहेतुनिति । चित्तशुष्युत्कर्षेण वैराग्यादिदा-
र्यद्वारा तत्त्वज्ञानकारणीभूतानित्यर्थः । साक्षात्कारणं तु ज्ञानस्य विचारितमहावाक्यमेवेति
भावः । तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञानमुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके—

स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितं च ।

संन्यासिना परदशा गुरुणापादिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥ इति ।

ज्ञानद्वारेति शेषः ।

एवं विविदिपुत्रमेष्वारुण्युपनिषदमुदाहृत्य विद्वद्धर्मेष्वपि प्रतिज्ञानुरोधायपरमहसोपनिषदं
संक्षिप्य प्राग्ब्रह्माऽऽहाधेत्यादिना—

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासे
नारदेन पृष्ठे सति गुरुर्मगधान्प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्वव-
त्सर्वत्यागमभिधाय कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपमोगार्थाय
लोकस्वोपकारार्थाय च परिग्रहेदिति । दण्डाविस्वीकारस्य लौकिकत्वम-
भिधाय तच्च न मुख्योऽस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य कोऽयं मुख्य इति
चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिरसां न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति
परमहंस इति दण्डादिलिङ्गरहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा न शीतं न
चोष्णमित्यादिवाक्येनाऽऽशास्त्रे निर्नमस्कार इत्यादिवाक्येन च लोक-
व्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते यत्पूणानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृत-
कृत्यो भवतीत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे । अतो

विरुद्धधर्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान्भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्त-
दिशा ब्रह्मव्यः ।

“ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिवृक्षया ।
प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिति बुद्धिमान् ॥ ”

इत्यादिविविदिपासंन्यासः ।

एतद्व्याख्यानं तु मूलकारा एवान्ते वक्ष्यन्ति । उक्तं विरुद्धधर्मत्वमुपसहरति—अत
इति । निरुक्तभेदं स्मृतिष्वतिदिशति—स्मृतिष्वपीति । तत्र पाराशरमाधर्वीये स्वोदा-
हृताङ्गिरसो वाक्यमाह—संसारमेवेति । स्मृत्यन्तरमन्याह—प्रवृत्तीति । ज्ञानयोगेन
सारयानां कर्मयोगेण योगिनाम्' इति स्मृते कर्मयोग एवात्र योगशब्दाभिधेयः । स तु
प्रवृत्तिलक्षणः । प्रवृत्तिः सध्यायदनादौ विधित प्रवर्तनं तदेव लक्षणं ज्ञापकं यस्य
स तथा । ज्ञानं तु संन्यासलक्षणम् । संन्यासः प्रवृत्तिताधिकारानुमारेण सर्वकर्मन्यासः स
एव लक्षणमिति प्राग्गतम् । यतोऽनयो कर्मज्ञानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिज्ञापकत्वं तस्माज्ज्ञानं पुर-
स्कृत्याद्वैतान्तरसाक्षात्कारमुद्दिश्यैव तमेनिरमनं विना सूर्यानुदयत्रिरक्तमन्यासाभावे यथो-
क्तज्ञानानुदय एवेति बुद्धिमन्मुमन्मन्यसेदिति सप्रथमः । इह बुद्धिमानिति पाठे चित्त-
विवेकायर्थः । इत्यादीति । इत्यादिस्मृत्युक्तो विविदिपासंन्यासोऽस्तीति मध्यमपदशेषी
शाकपार्थिवादिवास्तमासः । अत्राऽऽदिशब्दाः स्मृत्यन्तरपुराणादीनां सप्रथमः । तथा हि पारा-
शरमाधर्वीये नारदः—

प्रथमदाश्रमाद्वाऽपि निरुक्तो भवतांश्वरान् ।

ब्रह्मणो मोक्षमन्विष्यत्येकया सङ्गापरिव्रजन् । इति ॥

तत्रैव नृत्तिपुराणवचनम्

धर्मवानि सुगुणानि विद्वेषन्थोऽत्र गिरः ।

मन्यमदहतोद्वाहाः प्रवृत्त्या प्रव्रजयन् । इति ॥

शिरानि सुगुणानि तु गुणद्विषुः कथं न निवृत्तमेवेत्यप्यत्र । उदरे च लवगुणेषु-
धुन् ।

निद्वत्सन्त्यासेऽपि स्मृतिमाह—

“यदा तु विदितं तेत्स्यात्परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतशिखा त्यजेत् ॥
ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेत् ॥”

इत्यादिविद्वत्संन्यासः ।

ननु कलाविद्यास्विव कदाचिदौसुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा संभव-
त्येवं विद्वत्ताऽप्यापातदर्शिनः पण्डितमन्यस्यात्रावलोक्ष्यते । न च तौ
प्रव्रजितौ दृष्टौ । अतो विविदिषाविद्वत्ते कीदृशे विवक्षिते इति चेदुच्यते ।

यदा त्विति । विदितमिति । परोक्षेण ज्ञातमित्यर्थ । तदैकदण्डं सगृह्येति
दण्डप्रहणोक्तेर्ज्ञानादिनाऽपरोक्षज्ञानोक्तेश्च । यद्वा परमहसोपनिषत्कोऽत्रापि गौणादिभिन्नो
निद्वत्सन्त्यास एवास्तु द्विविधः । सम्यगिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कदितत्वे सति प्रमात्र
भिन्नरिष्यत्प्रक्षणेनापरोक्षेण ज्ञानेत्यर्थः । तथा चात्र त्रिविदिषासंन्यासानुवादपूर्वकं विद्वत्स-
न्त्यासकथनमिति भावः । अत्राप्यादिशब्देन प्राग्वस्मृतिपुराणादिसंग्रहः । स्मृतिस्तु विश्वे
श्रयां ऋतु —

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवारयमव्ययम् ।

इति भावो दृढो यस्य तदा भवति भेक्षभुक् । इति ॥

मोक्षधर्मेऽपि—

त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमाभरतिर्मुनिः ।

सर्नभूतात्मभूतास्मास्तं गच्छेदुत्तमां गतिम् । इति ॥

एव पुराणप्रचनमप्यूहनीयम् । इत्यादीति पूर्ववद्भारयेयम् । तेन दण्डिना ज्ञानोत्तर
दण्डादि यनेन त्याग्यमित्याशयोऽस्या स्मृतेः कश्चित्पत्याति ते परास्ताः । तथा च
तु शिखा त्यजेदितिपदोत्तरमथशब्दः प्रयुक्तः स्यात् । तस्मिन्मदुक्तं एवार्थं श्रेयानधिकारि-
भेदेन संन्यासद्वयविधानरूप इति विभावनीयं नमनिपुणे । अत्रैव संन्यासद्वयं तथाऽपि
विविदिषादितकारणस्वरूपनिर्णयाभावेन व्यर्थमेव तद्विवरणम् । न च श्रेयानधिकारि-
प्रवृत्तिर्विविदिषा, तथाऽधीताद्वैतशास्त्रवमेव विद्वत्तेति प्रसिद्धमेव विविदिषादितकारण-
मिति वाच्यम् । कदाचिद्बुद्धलितया प्रवृत्तस्य परलपर्यन्तज्ञानानुदयादिति पञ्चपादिकान-
चनात्, ‘नायमामा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न ब्रह्मना श्रुतेन’ इति
श्रुतेः प्रसिद्धविविदिषादिवैयर्थ्यात् । अथ वा कार्यलिङ्गकानुमानेन तन्निश्चय इति चेत्तदपि

न संभवति, अन्यव्यतिरेकव्यभिचारात् । तथा हि—यत्र संन्यासस्तत्र प्रसिद्धविविदिषा यमानोऽपि दृश्यतेऽतोऽन्यव्यभिचारः । यत्र च संन्यासामानस्तत्र तत्सद्भावोऽपीति व्यतिरेकव्यभिचारः । अतश्च स्वाभिमत तदृक्षणं कथनीयमिति शिष्यप्रश्नुत्थाप्य समाधातुमुपक्रमते—नन्वित्यादिना । कलाः सर्गीतायाः । निया. पुराणादा. पुराणन्यायनीमासेत्यादिरमृतिप्रसिद्धा । आपातदर्शिन इति । पातं यथार्थविचारपूर्वकं प्रमाणोत्पन्नेन तत्तज्ञानेन प्राक्तनस्य भिष्याज्ञानस्य ध्वंसं मर्यादीकृत्येन्यापातं यथा स्यात्तथा द्रष्टुं शीलमस्येत्यापातदर्शी तस्येति निग्रहः । अतस्त्वेऽपि तत्त्वमानिन इति यावत् । अत एव पण्डितमन्यस्य । सार्वस्याभिमानिन इत्यर्थः । अत्र, लोके । प्रवर्जितौ संन्यस्तौ । प्रवर्जनातिपाटेऽपि पूर्वं किञ्चित्कालं संन्यासमव प्रारब्धेन प्रतिवृत्तेऽपि सार्वं संन्यासं वर्तुमुत्तमवपि नोक्षितामिति तावयम् ।

प्रतिपृष्टममाधानकथनमेव विविदिषादेः स्वाभिमतदृक्षणसिद्धानेन समाचक्षणां दृष्टान्तमेवाऽऽदौ बोधयति—

यथा क्षीयायां घृमुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्वो न रोचते दयापारो मोजने च विलम्बोऽपि सोढुं न शक्यते तथा जन्महेतुषु कर्मस्वल्पन्तमरुचिर्धेदनसाधनेषु च श्रयणादिषु त्वरा महती संपद्यते तादृशी विविदिषा संन्यासहेतुः ।

विद्वत्ताया अवधिरुपदेशमाह ऊषामभिहितः—

“देहात्मज्ञानवन्ज्ञानं देहात्मज्ञानसाधकम् ।

आत्मन्वेव गवेद्यस्य न नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ ॥ ”इति ॥

मुतावपि—“मिद्यते दृश्यग्रन्थिदिलघन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्मृष्टे परावरे ॥ ” इति ॥

अत्र यथेति चित्तवृत्तिरिति पदद्वयाप्याहार । तथा च सद्य स्वतत्त्वसाक्षात्कारकरणैकपर-
यणत्वं जनयत्स्वचित्तवृत्तिः विविदिपाल्वमिति तद्वृत्तक्षणमुक्तं वेदितव्यम् । अत्र 'द्वौ क्रमौ
चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव' इति योगवासिष्ठवचनाच्चित्तनाशशब्दितससारध्वसस्य
योगेनापि समनान्मुक्षोरद्याङ्गयोगैकतत्परत्वं जनयन्त्यां वृत्तौ व्यभिचारवारणाय सद्य इति
पदम् । यद्यपि योगोऽपि ब्रह्मज्ञानसाधनं तथाऽपि निर्विकल्पसमाध्य तपरिपाकद्वारैवेति तत्र
महान्विलम्ब । अत एव भगवतः पतञ्जले सूत्रम्—'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो
दृढभूमि' इति । व्याकृतं चेद मधुसूदन्या पद्याध्याये 'असराय महाबाहो गनो दुर्निग्रह
चलम्' इति श्लोके । यथा—अनिर्देन दीर्घकालासेवितो विच्छेदाभावेन निरन्तरासेवित
सत्कारेण श्रद्धातिशयेन चाऽऽसेवितो दृढभूमिर्निर्णयसुखसासनया चाऽऽलभितुमशक्यो भवति ।
अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेऽपि विच्छिन्न सेवने श्रद्धातिशयाभावे च लयविक्षेपकपायमुखा
स्वादानामपरिहारे व्युत्थानसत्कारप्राबल्याद्दृढभूमिरभ्यास फलान्न स्यादिति त्रयमुपात्त-
मिति । श्रवणादीनां तु प्रमाणासमावनादिप्रतिबन्धमात्रध्वसपर्यन्तमावृत्त्येकत्वोऽपि नैतावा-
न्विलम्ब । एव प्रकृतमुमुक्षुमात्राश्रितत्वमेव साक्षात्कारतदिच्छयो क्रमाद्बोधयितुं स्वपदद्वयम् ।
तेन स्वब्रह्मबोधार्थमन्येच्छायामन्यस्य तदर्थं स्वेच्छया च नैवातिव्याप्तिरिति हृदयम् ।
अद्वैतब्रह्मेतरवस्तुप्रत्यक्षहेतुतादृशवृत्तावतिव्याप्त्यभावात् तच्चेति । ब्रह्मात्मभिन्नप्रस्तुमात्रस्य
बाधितत्वेन कालत्रयाबाधितत्वरूपतत्त्वरूपत्वाभावात् । साक्षात्कारस्थले ज्ञाने-
त्युक्तौ परोक्षज्ञानकारणनिरकृतवृत्तावतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय साक्षात्कारेति । तथा करणस्थले
हेतुपदनिवेशे कर्मणा शान्त्यादीनामपि बहिरङ्गान्तरङ्गहेतुत्वेन तादृकस्थले व्यभिचारपरिहा-
रार्थं करणेति । असाधारणकारणत्वरूपकरणत्वं श्रवणादीनामेवेति युक्तमेव करणपदम् ।
न च महावाक्यस्यैव प्रमाणत्वात्पूर्वोक्तं श्रीमत्सर्वज्ञाममुनीश्वरचरणरचनाच्च करणत्वं न
श्रवणादेरिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धनिरासिश्रवणादिविशिष्टस्यैव तस्य तथात्वात् । एकपद
लौकिकव्यापारान्तरव्युदासाय । परायणपदं वैदिककर्मरत्नभावात् । जनयदिति प्रतिबन्ध-
राहित्यार्थम् । यद्यपि बह्विस्तृणदाहहेतुर्भवति तथाऽपि मण्यादिप्रतिबन्धश्चेत्तृणदाहं न जन-
यति तदभावे तु जनयति तृणदाहमिति योग्यमेवोक्तपदम् । चित्तेति परामिमतात्मधर्मे
च्छायावृत्त्यर्थम् । एव विद्वत्कालक्षणमपि पूर्वोक्तस्यैव—विद्वत्ताया इति ।
श्रीमद्वाक्यकारचरणसरोजरेणुभिरिति शेषः । अनधि परा फाष्टेत्वर्थः । तद्वाक्यमेव पठति—
देहात्मज्ञानवदिति । यथा देहात्मज्ञानं सर्वप्राणिनामपरोक्षं सर्वदाऽहं ब्राह्मण इत्या-
द्यत्तदिग्धमेव वर्तते एवमपरोक्षमसदिग्धं चोक्तदेहात्मज्ञानोपलक्षितसकलसकारणकद्वैताध्या-
सस्य बाधकमिथ्यात्वापादकमसमायनाद्यखिलप्रतिबन्धशून्यमिति यावत् । एतादृशं ज्ञान
यस्य पुरपधौरेयस्याऽऽमन्येव

यच्चाऽऽप्नोति यदात्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यथास्य सततो भावस्तस्मादाप्नोति कथ्यते ॥

इत्यभियुक्तोक्तेरात्मशब्दलक्ष्येऽनन्तस्वप्रकाशपरमानन्दसत्यप्रत्यमाभिन्नाद्वैतब्रह्मण्येव विपरे न तु भेदघटिते देवतादौ भवेदनन्तमुकृतवशाद्यदि स्यात्, इति ज्ञानस्यातिदौर्लभ्यं सूचितम्, स पुमान् “ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽभुते सर्वान्यामान्तह । ब्रह्मणा विपश्चिता ” इत्यादिश्रुतेर्निरक्तज्ञानसमकालमेव सकलकामसंपूर्तेर्भुक्तिं सिद्धेर्हृदयं नेच्छन्नपि, अनभिलषन्नपि मुच्यते तद्व्रभते । यथा वृक्षाप्रच्युतफलस्य भूपतबेच्छादेरणावेऽपि पतनावदयंभावस्तथोक्तज्ञानशालिबो जीवन्मुक्तस्य मुक्त्यवस्थंभाव इति भावः । अत्राऽऽत्मन्येवेत्यन्तेन ज्ञानलक्षणं शेषम् तद्व्रतो लक्षणं ब्राह्मणं चोक्तम् । चंमतिदाह्यार्थमत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**श्रुतावपीति ।** विद्वत्ताया अवधिरभिहित इत्यनुकर्षः । अपि शब्दः श्रद्धादात्वार्यः । तां श्रुतिं पठति—**मिच्छते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्त** इत्यादि ।

उदाहृतश्रुतिं भेदवादिभूतनानाव्याख्यानविह्वलजिज्ञासुमनःसमाधानार्थं स्वयमेव यथा-र्थसंप्रदायेन विशदयति परमपीत्यादिना—

परमपि हिरण्यगर्भादिकं पद्मवरं यस्मात्सौ परावरः, हृदये बुद्ध्या साक्षिणस्तादात्म्याऽपासोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेन ग्रन्थिबद्धुदसंश्लेषरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षी कर्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति वा न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्वेदनमात्रेण नुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संशयाः । कर्माण्यनारब्धान्यागामिजन्मकारणानि । तदेतद्ग्रन्थपादित्रयमविद्यानिर्मितत्वादात्मदर्शनेन निवर्तते ।

हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी सूत्रात्मा । आदिपदेन विराडादि । तत्र ग्रन्थिपदार्थं प्रथयति—**बुद्ध्याविति ।** अहंकार इत्यर्थः । अत्र बुद्धेर्हृदयपुण्डरीकस्थत्वाद्दृश्यशब्देन जहत्स्वार्थया लक्षणया स्थण्डिले जुहोति देवदत्त इत्यादौ तत्रत्याग्निग्रहणमदृश्यशब्देन श्रौतेन बुद्धिग्रहणमिति भावः । यद्वा ‘ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ’ इति कोशाच्छक्तिरेवास्तु तत्र किं क्षतम् । साक्षिणः, साक्षाद्ग्रहणं संज्ञायामिति पाणिनीयोक्तेरव्यवधानेन प्रकाशकस्य चिद्धातोऽरित्यर्थः । तादात्म्याख्यासः, ससर्गाध्यासस्वरूपाध्यासोभयसाधारणलक्षणः परस्परैक्याध्यास इत्यर्थः । तथा चाहकारस्य साक्षिणि स्वरूपाध्यासः । साक्षिणस्वरूपादेः ससर्गाध्यास एव, अहमुपलभ इत्यनुभवादेव । अन्यथा साक्ष्यह चिदहमित्यनुभवापत्तिरित्याशयः । एतदध्यासत्रैविव्यमुक्तं सत्यानृते निधुनीकृत्येति—

रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपि धीः ।

रजते तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यगद्यसङ्क्षेपशारीरकपद्ययोर्व्याख्यानावसरे श्रीरामानन्दमधुसूदनसर-
स्वतीभ्यां क्रमेण । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य ।
अनृतं युष्मदर्थस्तस्य स्वरूपतोऽप्यप्यासात्तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति । एकैवेदं रजत-
मिति धीः । तत्र यथा रजतस्येदमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यमित्य-
नुभव एवात्रेतेतराध्यासे मानमित्यर्थ इति । अत्रानृतं युष्मदर्थस्तस्य स्वरूपतोऽपीत्यपि-
शब्देन यथा युष्मदर्थस्याहंकारादिसकलसकारणकद्वैतस्याऽऽत्मनि स्वरूपेणाऽऽरोप एवं
संसर्गाध्यसंबन्धेनापि तस्याऽऽरोपोऽस्तीति सूचितम् । आत्मनस्तु तत्र संबन्धमात्रेणै-
वाऽऽरोप इति स्फुटमेव । तेन परस्परविलक्षणं संसर्गाध्यासस्वरूपाध्यासोभयानुगतता-
दात्म्याध्यासाध्यमध्यासत्रैविध्यं सिद्धम् • । पुनरप्येतदर्थ्याध्यासज्ञानार्थासभेदेन द्विधेति
पोढाऽध्यासा इति भावः । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः । उक्तप्रस्थित्यै हेतुमाह—अनादी-
त्यादिना । ‘ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् । ’ ‘ प्रकृतिं पुरं चैव विदध्यनादी
उभावपि ’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिवशादविद्याया अनादित्वम् । एवं ग्रन्थि निरूप्य संशयान्त्रि-
शदयति—आरमेत्यादिना । आत्मा हि त्वं पदार्थस्तत्त्वमसीति वाक्ये । तत्र संशयकारणं तु
गानानादिविप्रतिपत्तय एव । ताश्च विप्रतिपत्तयो दर्शिताः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः सिद्धान्त-
विन्दौ तत्र देहाकारपरिणतानि चत्वारि भूतान्येव त्वंपदार्थ इति चार्वाकाः । चक्षुरा-
दीनि प्रत्येकमित्यपरे । मिळितानीत्यन्ये । मन इत्येके । प्राण इत्यन्ये । क्षणिकं विज्ञान-
मिति सौगताः । शून्यमिति माध्यमिकाः । देहेन्द्रियातिरिक्तो देहपरिमाण इति दिगम्बराः ।
कर्ता भोक्ताजटो विभुरिति वैशेषिकतार्किकप्रभाकराः । जडो बोधात्मक इति भाट्टाः ।
भोक्तव्यं देवतं बोधात्मक इति सांख्याः पातञ्जल्यथेति । तत्र दिगम्बरान्ता नास्तिकपद्दर्श-
नीकारभेदाः । शेषास्त्वास्तिकपद्दर्शनीकारभेदा इति विभागः । यथाकथंचिदात्मनः
साक्षिन्ने निर्णीतिऽपि तस्य ब्रह्मत्वे माध्यादिवादिविप्रतिपत्तय एव संशयवर्जजम् ।
देवात्तत्सिद्धान्तपि तद्ब्रह्मत्वं बुध्या कथं ज्ञायेत यतस्तत्र ‘ यतो वाचो निरर्तन्ते । अप्राप्य
मनसा सह ’ इतिप्रभृतिश्रुतिशतैर्बुद्धिसंचारनिराकरणादिति तस्य बुद्धिप्राहात्ये श्रुत्यादिता-
त्पर्यायभिन्नत्वमेव हेतुः । एव तज्ज्ञानमात्रेण मुक्तावपि ‘ अपाम सोमममृता अमूम ’
‘ हिरण्यदा अमृतं भजन्ते ’ इत्यादिश्रुतिस्वारस्याज्ञरमेव सशयनिमित्तमित्याशयः ।
फर्माणि विवृणोति—कर्माणीति । अनारब्धानि, प्रारब्धेतराणि संचितानि क्रियमाणानि
च पुण्यपापानीत्यर्थः । अत एवाऽऽगाभिजन्मना कारणानांति योज्यम् । फलितमाह—
तदेतदिति । यतोऽभियानिर्मितमत एवाऽऽमदर्शनेन विशुद्धाद्वैतपरमानन्दप्रयगाभिन्नरह-
साशास्त्राण्येन ग्रन्थ्यादित्रयकारणाभूताभियायां निवृत्ताया सत्यां तत्कार्यत्वेनेदं ग्रन्थ्यादित्रय-

मपि निरर्तते । यथा शुक्त्यज्ञाने शुक्तिप्रमयाऽपयातेऽर्थाद्रजतमप्यपैति तद्वत् । अत एव मूलकारै पद्मदस्या चित्रदीपे बोधहेतुस्वरूपनार्यनिर्णये पुनर्प्रथ्यनुदय एव तत्कार्यत्वे-
नोक्त । यथा—

भ्रवणादित्रय तद्वत्तत्त्वमिथ्यात्रिचनम् ।

पुनर्भ्रथेनुदयो बोधस्यैते त्रयो मता ॥ इति ।

अत्रात्रिचानिर्मितत्वादिति हेतुस्तु यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निरर्तकमिति श्रीमत्पद्मपादाचार्य-
चरणारविन्दाना व्याप्तिसूचकत्रचनेन सहानिरोधापैति ध्येयम् । एतन्नय तु निरर्तत इति
वदता प्यस्तमेवाविधेय भवति न तु सोपाधिकभ्रमाख्यप्रतिनिन्वादिकार्यनद्धावित्तमिति
तात्पर्यं सूचितम् ।

निद्वत्तावधौ स्मृतिमपि प्रमाणयति—

स्मृतावप्ययमर्थं उपलभ्यते—

“ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाल्लोकांन हन्ति न निबध्यते ॥ ” इति ॥

यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्ता स्वभाव आत्मा नाहंकृतोऽहंकारेण तादा-
त्म्याध्यासातिशयादन्तर्भावितः । बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे त्रैलो-
क्यवधेनापि न बध्यते । किमुतान्येन कर्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदि-
पासंन्यासफलेन तत्त्वज्ञानेनैवाऽऽगामिजन्मैनां निवारितत्वाद्द्वर्तमानजन्म-
शेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वात्कृतमनेन विद्वत्संन्यासप्रया-
सेनेति चेत् । भैवम् । विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात्, तस्माद्देदनाय
यथा विविदिपासंन्यास एवं जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः ।
इति विद्वत्संन्यासः ।

स्मृतावपीति । अपिनोपलभ्यत इतिपदेन चोक्तशङ्काव्यायूत्ति । तद्राक्य पठति—
यस्येति । एतस्याप्यर्थान्तरतामपाकर्तुं स्वयमेव तत्स्वारस्यमाह—यस्येत्यादिना । भूतत्ताया-
मिति पाणिनिस्मरणाद्भान सत्तेत्याशय । सैव स्वभाव स्वस्वरूप ' तस्य स आमा '
इति श्रुतेरिति भान । अत्र पूर्वार्धेन प्रथिभेदसशयोच्छेदो शेषेण कर्मासत्रधादिधेति ज्ञेयम् ।
ब्रह्मविद त्रियमाणसास्रध एव श्रीमद्भगवत्समतो न तु यथेष्टाचरण हिंसादीति द्योतयितुम-
पिशब्दस्य वैमुक्तिकन्यायपरतोक्त्याह—त्रैलोक्यवधेनापीत्यादिना । यथेव ब्रह्मनिष्ठाफळ

१ क. ख. ग. ड. च. °तोऽहं । २ क. ख. ग. ड. च. °सादन्नाऽऽच्छादितः । ३ क.
ख. ग. ड. च. °न्यनो वा । ४ ग. °ण निवर्तिनुम् । ख. ड. च. °ण विनाशयितुमशक्यत्वा-
न्किमे ।

सर्हि संचितक्रियमाणयोर्विनाशाशेषान्पां जन्माभावोपलक्षितमोक्षसिद्धेर्न विद्वत्संन्यासोपयोग
इति शङ्कते—नन्वित्यादिना । एवं सति, उक्तश्रुत्यादिवशाज्ज्ञानात्कर्मक्षये सतीत्यर्थः । समाधत्ते-
भैषामिति । तत्र हेतुमाह—विद्वदिति । निगमयति—तस्मादिति । वेदनार्थं विविदि-
यासंन्यासवग्जीवन्मुक्त्यै विद्वत्संन्यासोऽपि सप्रयोजनत्वात्संपादनीय इति योजना । उपसं-
हरति—इतीति । निरूपित इति शेषः । ननु भवत्वेवं संन्यासद्वयोपपादनं तथाऽप्यधुना तु
तन्व्यर्थमेव कुत इति चेत्—

अग्निहोत्रं गवाळम् संन्यासं पठपैतृकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं कळी पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमोक्तेरिति चेन्न । तदुक्तेः सामान्यत्वात् । तथा हि—इदमेव वचनं कलिवर्ज्य-
प्रकरणे निर्णयसिन्धावुदाहृत्यैवं व्याख्यातं कमलाकरेण—अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च
सर्वाधानपरम् ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्तोऽन्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरेभ्यःकृतिः पूर्वयुगाग्निता ॥

इति लीगाक्षिनचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन—

चन्द्रार्थ्यन्दसहस्राणि चन्द्रार्थ्यन्दशतानि च ।

कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिमहः ॥

संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ।

इति व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवकः—

यावद्दर्शविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्तते ।

संन्यासं चाग्निहोत्रं च तान्नुत्तर्यान्कळी युगे ॥ इति ।

इयुन्या त्रिदण्डत्वात्, हसारेरेषदण्डत्वस्य त्वर्थसिद्धत्वाच्च । तस्मादग्निहोत्र गवालम्भ
मियुमर्गारूप 'साय प्रानर्दिनातीनामशन श्रुतिचोदितम्' इति वचनरसामान्यम् । यावद्वर्ण
विभाग इति वचन तु

अर्कपर्यद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।

एषादस्यामहोरात्र मुक्या चाद्रायण चेत् ॥

इतिवचनप्रतिप्रसन्नापरनामनापवादश्लेष चतुर्दशीत्याचार्यसप्तम्यभाषक विशेषवचन
मिति पूर्वोक्तसामान्यवचनराधकमेव । अतो यदा

द्वय तीव्रतरे ब्रह्मणैकमोक्षविभेदत ।

तद्वैधे तत्प्रविद्धसो लोकेऽस्मिपरहसक ॥

इत्यस्मात्तीव्रतरे वैराग्य सति हसपरमहसारेण क्रमेण ब्रह्मणैकप्राप्तिपूर्वकमुमुक्षुष्येहेव
मुमुक्षया च सन्यासद्वय भवतीत्यर्थकामूह्यनचनादन ब्रह्मणैकप्राप्तिपूर्वकमुमुक्षाविहितस्य
हससन्यासस्यापि सति तीव्रतरवरग्ये पूर्वोक्तचतु शताधिकचतु सहस्रत्रयोत्तरमपि कथ्यमान्य
नुष्ठयता सिद्धा तदा किं वक्तव्यमिहैव मुमुक्षया विहितस्य सति तादृशराग्ये परमहसस
न्यासस्याधुनाऽप्यनुपेयनेनोपपादनयोग्यव, किमुतरा विद्वत्सन्त्यामस्यापि तादृक्त्वेन तदिति
न वैयर्थ्यशङ्कोऽपि । ननु यद्यप्यग्निहोत्रमित्यादिसन्यासादिनिषेधककालनियमपूर्वकनि
धायकनाक्यत्रये सन्यासशब्देन त्रिदण्ड एव वमगाकरणोक्त । तत्र 'सर्वाधान तयारक्य
कृति पूर्वयुगाश्रिता' इति सर्वाधाने मानमान तु नैराक्यम् । ततो यदि वमलाकरस्यै
वाभियुक्तत्वेन तद्वचस एव प्रामाण्यमित्युच्येत तर्हीतरया प्राचामर्नाचा चाभियुक्तशिखा
मणीना वचसामप्रामाण्यमेव स्यात् । तदर्थं सर्वेषामप्यभियुक्ताना वचासि प्रमाणान्यपेक्ष
वदय वाच्यम् । तथात्वे वमलाकरेणात्र सन्यासपदेन त्रिदण्डो व्याख्यात । शब्दसिद्धान्त
मञ्जूषाया नागाजिभनेन तु—अत एवाऽऽधुनिकाना कर्मासाङ्गन जानतामनाधिकारिणा
मपि बहुवचिन्व्यायायाससाध्येषु

यवद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेद प्रवर्तते ।

सन्यास च मिहात्र च तत्रनुर्यत्वलौ युगे ॥

इति देवलाक्यस्य सकरेभ्या वर्णाना पृथकरणारूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च
वेदस्य नियम व्ययनरूपप्रवर्षेण वृत्तिस्तानदेतद्वयमनुपेयमित्यथकस्य कालत्रोधकै ।

चवार्थेन्द्रमहस्ताणि चवर्षेन्द्रशतानि च ।

कलर्षदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रह ॥

सयासश्च न वतव्यो ब्राह्मणेन विजानता ।

इत्यादिव्यासन कथादिभि कत्रियेभ्यश्च मिहात्रयगादिषु धनगामन्यरूपतिष्ठार्थं प्रवृत्ति
रिति वदता सयासशब्देन तद्विशेषानुक्त सर्वोऽपि सन्यासोऽभिहितनालोत्तर कथौ नैव

कर्तव्य इति द्योतितम् । तस्मात्सूत्रप्रमाणाभावादाभियुक्ता तरविरोधाच्च कमलाकरचनमा-
ग्रहमात्रपर्यन्तसायीति पुनस्तादवस्थमेवोक्तसन्त्यासोपपादनस्येति चेत् । नूनमभिनोऽय
भवान्देवानामिष्य । यतो ग्रथपोर्वापर्यतापर्यमजानन्नपि पूर्णपक्षमात्रकरणनिपुणोऽसि ।
तथा हि मञ्जूपाया तावत्—ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिज यस्वर्गसाधारण्येन
कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रह कार्यतान्छेदकस्यातिप्रसक्तवादिति चेत् । न ।
प्रवर्तनया वाक्यांतरपर्यालोचनतो विजातीयस्वर्गसाधनवस्थवानुमानत् । ध्वनित चेद
स्वरितजित इतिसूत्रे भाष्ये । तत्र हि—न चान्तरेण यजि यजिफल लभत इयुक्तम् ।
न हि स्वर्गादिफल यागमन्तरेण भवतीति कैयट इति ग्रथेन । स्वर्गत्र यद्वर्तते तद्वाजपे
याख्ययागजन्ये स्वर्गे तथा गङ्गास्नानजन्ये स्वर्गे तथा तुलापुरपादिदानजन्ये स्वर्गे, आदि
पदादग्निहोत्रजन्ये स्वर्गे च सर्वत्र साधारणमेवास्ति ततो ज्योतिष्टोमे कथं स्वर्गसाधनत्वनि-
यमग्रहणम् । गङ्गास्नानादिनाऽपि तस्य भवात् । कार्यतावच्छेदक यज्योतिष्टोमादिनिष्ठकार
णतानिरूपितस्वर्ग इत्यकार्यतापरिच्छेदक स्वर्गव तस्य गङ्गास्नानादिज ये स्वर्गेऽप्यतिप्रसक्तवा
दित्याशङ्क्य सर्वत्र गङ्गास्नानादिसाधनादानप्यधिकारिणा प्रवर्तनया 'सितासिते सरिते'
इत्यादिवचनान्तरतापर्यादापि गङ्गास्नानादीना ज्योतिष्टोमादिसाध्यस्वर्गेष्वो विजातीयस्वर्ग-
साधनत्वस्यैवानुमानादिति समावाप्त तत्र सकैयट भाष्य प्रमाणत्वेनोदाहृत्य—एतेन यकौधि
दुक्त सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वेन गृह्यते । न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयो फलसाम्यापत्तात्पनि-
त्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धे श्रमाधिक्येन द्वेषज्योतिष्टोमादानप्रवृत्तौ तद्विधिनामन्-
नुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तफलस्वर्गाणा भूयस्त्वात्पत्वकल्पनया प्र-
वृत्तिसमवात् । युक्त चेत् । न हि वेजात्ममात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः । समवयपि क्षीरपाने
मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्ते । तत्रापि फलत्रैजात्मज्ञानात् । भूयस्त्वमनेकधा फलवाहुल्य फल
लवटत्व बहुस्वपुरूपगामित्व शीघ्रता चैवादि । अन्यथा* 'सर्वेभ्य कामेभ्यो दर्शपूर्ण
मासौ' इत्युक्ते समान्धदर्शपूर्णमासाना काम्येष्टिप्रवृत्तिलोपस्तत्रापि दुर्जर । यद्वा
लौकिकप्रतिष्ठारूपफले छा यस्य तस्य प्रवृत्तिसमव । अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठि-
रादिना स्वल्पफलव्यवहारस्यार्थं गौत्रजगत्साम्यादिभ्ये प्रवृत्तिः । दर्शित चर्तुन प्रति तदेव
फल भगवता 'अक्षीर्तं चापि भूतानि कथयिष्याति तेऽव्ययाम्' इत्यादिना ।
अत एवाऽऽधुनिकाना कर्मासाङ्गव जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाधयेषु

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्देव प्रवर्तते ।

सन्वास चाग्निहोत्र च तावद्व्यक्तलौ युगे ॥

इति देवलवाक्यस्य सकरेभ्यो वर्णाना पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च
वेदस्य नियमाध्ययनरूपप्रवर्षेण कुत्तिस्तावदेतद्व्ययमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य चालत्रे धकै —

* सूत्रव्याख्यानान्तरे । † लक्ष्मिः प्रतिष्ठारूपफलेच्छाय प्रवृत्तिस्तु तादव ।

चत्वार्यन्दसहस्राणि च नार्यन्दशतानि च ।
 यत्तेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिमह ॥
 सन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन निजानता ।

इत्यादिव्यासवाक्यादिभि कलिज्येष्वाग्निहोत्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्ति । प्रतिष्ठाद्युपाधिप्रशाजापमानोत्कटेच्छैन प्रयोजिकेति न दोष । अत एव गीता-
 याम्—

अभिसधाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ त यज्ञ विद्धि राजसम् ॥

इत्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता । दम्भो धार्मिकत्वेन ह्यापनम् । अपि चैतिपदाम्या विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्ब्रह्माख्यातार । यद्यप्यय निषिद्धत्वात्सप्रत्यधर्म एव तथाऽपि तत्तमजानता लोभाना धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्था तत्र प्रवृत्ति ।

विधिहीनमसृष्टान्न मन्त्रहीनमदाक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहित यज्ञ तामस परिचक्षते । इति च ॥

किंच समानफलानामपि कर्मणा शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था—

सहस्रशक्तिश्च शत शतशक्तिर्दशापि च ।
 दद्यादपक्ष य शक्या सर्वे तुल्यफला स्मृता ॥

इति भारतीके । अत एव ' वित्तशाठ्य न कारयेत् ' इति तत्तद्गतप्रकरणे पठ्यत इति तपरास्तमिति ग्रथेन । एतेन पूर्वोक्तमहाभाष्यादिद्योतिततत्तत्कर्मजन्यतत्तत्स्वर्गवैजात्य-
 स्वीकारेण यत्कैश्चिदुक्तमित्यादिना स्वर्गे विजातीयत्वमनिच्छता सर्वकर्मभ्य स्वर्गास्तेकरूपा एव भवन्ति पर तु केनचिक्र्मणा नानाविधमुखद स्वर्ग केनचिच्चैकाविधमेव महत्तर सुख वेनचिच्च

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
 स वै दुर्नाक्षणो ज्ञेय सर्वकर्मसु गार्हित ॥

इयुक्तेर्वेदाध्ययनादिवत् पुरुषत्रयपर्यन्त दौर्भाक्षण्याभावद्योतितसद्ब्रह्मणादिजन्यस्वर्गविशेष-
 स्थापि सूचितत्वाद्बहुषु स्वकीयपुरुषेषु गमनशील सुख तथा वेनचिच्च पुत्रेष्टयादिना कर्म
 णाऽनैव शीघ्रमेव पुत्रप्राप्त्यादिरूप सुखमेवमादि फलभूयस्त्व, तथा फलात्पत्व च कल्प्यते ।
 तेन भूयस्त्वादिफलेच्छयाऽग्निहोत्रज यसजातीयवेऽपि ज्योतिष्टोमजयस्वर्गे सत्यपि ज्योतिष्टो-
 मादौ प्रवृत्तिर्युक्तैव । ततो विजातीयस्वर्गनादिनाऽपि सकलव्यवस्थार्थं भूयस्त्वादिक स्वी क्रि-
 यत एव । तथा च किमपराद्ध वैजात्यमात्रेणैयस्मिपक्षेऽस्वरस मनासि निधाय यद्रेत्यादिना

‘ तामस परिचक्षते ’ इति चेत्त्यन्तेनाग्निहोत्रादिकर्मणा सर्वेषां फलसाम्येऽपि प्रतिष्ठार्थमेव ज्योतिष्टोमादावस्तु प्रवृत्तिरिति पक्ष सपरिकर प्रतिपाद्य ततो नन्वस्तु नामाऽऽधुनिकादीनां काम्यकर्मादौ प्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिकल्पनया व्यग्रस्या तथाऽपि ‘ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ’ इति श्रुतेर्नित्यस्य ज्योतिष्टोमादे का गति । न च नित्यानां फलाभाव कर्मणा पितृलोक इति कर्मत्वसाधारणस्य नित्यस्यापि पितृलोकवाच्यस्वर्गफलवश्रणणादित्याशङ्काया किंचे-
त्यादिना पठ्यत इत्यन्तेन शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था सप्रमाण प्रतिपादिता । तदनन्तरमिति-
शब्देन, इति यत्कैश्चिदुक्तमित्यत्र सबद्धेनोक्तप्रकारकमतमुपसहस्य तत्परास्त नाम तन्मत
निरस्तमित्यर्थकेनैकनिधस्वर्गादिमतखण्डन तदुपन्यासपूर्वक प्रतिज्ञाय, उक्तभाष्यनिरोधात्पूर्-
वोक्त भाष्य यत्र चान्तरेण यजिमित्यादि तद्विरोधात् । तत्र तु स्वर्गादिफल यागमन्तरेण न
हि भवति । इत्युपाख्ये । नैव भवतीति केवलेन व्याख्यतरीत्या सिद्धम्, अत्र त्वन्गते तु
स्वर्गस्यैकरूपत्वाद्योऽग्निहोत्रादावसमर्थस्तस्य गङ्गाहानादिनाऽपि स एव स्वर्गो भवतीति
निर्णीत तेन स्पष्ट एवोक्तभाष्यनिरोध इत्यर्थक हेतुमभिधाय ननु तर्हि विजातीयस्वर्गादि-
नोऽपि केवल विजातीयफलकताज्ञान वर्तते फलभूयिष्ठज्ञान तु नास्ति चेन्महायासादि-
साध्ये ज्योतिष्टोमादौ कथं प्रवृत्ति स्यात् । न हि समगति क्षीरपानेऽधिकफलत्वज्ञान
विना विजातीयत्वज्ञानमोत्रेणोदकक्षेपण निनैव मथितदधिरक्षणस्य मण्डकस्य पाने प्रवृत्ति-
कस्य चित्तमनतीत्यर्थिका पूर्वोक्ताशङ्का तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्भूयस्यसमनियतत्वादित्यनेन
यत्र यत्र वैजात्य स्वर्गादावस्ति तत्र ज्योतिष्टोमादिजन्मस्वर्गादावग्निहोत्रादिजन्मस्वर्गापेक्षया
भूयस्वसन्नकमाधिक्यमपि वैजात्येन समं सह तुल्य वा नियत निश्चितमेव भवतीत्यर्थकेन
हेतुना निरस्य न दोष इत्युपसहस्यम् । तत्र कलौ सन्यासी न कार्य इत्यशे त्वदुदाहृतस्यात्
एवाऽऽधुनिकानामित्यारभ्य धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिरित्यन्तस्य ग्रन्थस्य केचिन्मतपा-
तित्वात्त्रेण नागोजिमद्समतत्वम् । न चात एवेत्यादे कलौ सन्यासादिनिषेधकस्योदाहृतग्रन्थस्य
केचिन्मतान्त पातित्वेन पूर्वोत्तरपर्यालोचनात्रागोजिमद्भ्रान्भिमतत्वेऽप्यसजाताधिरोधितया तत्स-
मतत्वमस्त्येव । असजातविरोधित्वं च यथा—नागोजिमद्भ्रान् तायचागमन्तरेण स्वर्गादिफल
नैव भवतीत्यर्थक पूर्वोक्तमहाभाष्यं हृदि निधाय तत्तत्कर्मजन्यस्वर्गाणां विजातीयत्व
सिद्धान्तित तत्तत्कर्मणा स्वर्गमाधनताविधायकश्राद्धप्राप्त्यर्थम् । तेन साक विरोधित्वं तु
पूर्वोपन्यस्तकेचिन्मतमप्य एवाजातीया एव स्वर्गा सर्वेभ्योऽपि कर्मभ्यो जायन्त इत्यशस्यैव
न तु कलौ सन्यासादि न कार्यमित्यस्यापि । न हि शरीरे दधि न भोज्यमित्युक्ते दधि-
मध्यस्थ नवनीतमप्यभोज्य भवति । तस्मात्केचिन्मतान्त पातित्वेऽप्यसजाताधिरोधितया
कलौ सन्यासवर्जनस्य नागोजिमद्दृष्टवाक्यस्य तात्पर्यपर्यालोचकत्वाभाव इति विभावनीय
मध्यस्थैरिति वाच्यम् । उक्तभाष्यामवस्थृतिविरोधेन स्वर्गाणामल्पत्वादिभेदेऽप्येकजातीयाना-
मेव सर्वकर्मसाधारणफलवमनङ्गीकर्तृत्वस्य शुचादिविरहसन्पासाननुष्ठानानङ्गीकरणस्य तु

वेमुतिव न्यायसिद्धत्वात् । अस्ति हि प्रसिद्धेन श्रुति — ' यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत् ' इत्येवकारद्वयेन क्रमेण ' विरक्तिद्विधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ' इति मूले श्रीमद्विद्यारण्यगुरुरितृतराग्य विना सयास सति चोक्तलक्षणैराग्ये सन्यासाकरणे च वारयन्ती । न चात्रेकारावयोगव्ययच्छेदकोत्रेव नील सरोज भग्न्येनेया दिवत्तया चायमर्थ — यद्दह, यस्मिन्नहनि विरजेदेव वराग्य प्राप्नुयादेव तद्दहस्तस्मिन्नहनि प्रजदेदेव सयास कुर्यादेवेति । यत्र नील सरोज भग्न्येनेत्यत्र सरोजे नीलत्वस्यायोगमात्र व्यग्रच्छद्यते न त्वन्यत्र तद्वार्यते न वा तज्जातीये शुष्क्यादि निषिष्यते तद्दहत्त यद्दहर्विरजेदेवेति योजनया वेराग्येदयक्षणे सन्यसायोग एव निवार्यते न तु तत्रात्तद्योगस्तजातीये पुरपतरवार्तिनि वेराग्योदयक्षणे च स निरस्यत इति भव इति वाच्यम् । एतव्यारयानस्य यत्र जायथाश्रुतेनैव निवाहे तद्दह्वीकृतेरप्रधानत्वात्पूर्याचार्यव्यारयानविरद्धत्वाच्च । व्याख्यात चैतच्छ्रुतिराम्य श्रीमाधवाचार्यैर्लघुपराशरस्मृतिविरुद्धौ तापर्यत सयासप्रकरणे पार्थ एव धनुर्धर इत्यादिवदेवकारद्वयस्याययोगव्ययच्छेदकत्वमुरीकृत्य यथाश्रुतेन । तदत्राननु ब्रह्मचर्यादेव प्रवयाद्गीकारे मनुवचनानि विरथेरन्—

ऋणानि त्रीण्यपाहृत्य मनो मोक्षे निरशयेत् ।

अनपाहृत्य मोक्ष तु सेवमानो व्रतत्यथ ॥

अर्थास्य विधिनद्वेदापुरानुपच धर्मत ।

इष्टा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निरशयेत् ॥

अनर्थास्य गुरौ वेदाननुपाद्य तथाऽऽमनान् ।

अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्नजयथ ॥ इति ।

ऋणत्रय श्रुत्या दर्शितम्—'जायमानो वे ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैः जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य एवानृणो य पुत्री यत्रा ब्रह्मचारिणासी' इति । यद्वा स्वर्गप्रापकपितृयाणामार्ग ऋणापकरणमन्तरण न सभवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गे । अत एव मन्त्रवर्ण — 'अनृणा अस्मिन्नृणा परस्मिन्नृतीये लोके अनृणा स्याम ये देवयाना उत पितृयाणा सर्वापथो अनृणा अर्क्षथिम' इति । ब्राह्मणमपि 'सर्वा लोकानृणो*सगच्छति' इति । मैत्रम् । अविरक्तत्रिपयत्वादतेषा वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रवयाया कालत्रिलम्ब निषेधति जावल्श्रुति — 'यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत्' इति । ननूत्तरीन्या ब्रह्मचर्यादिषु त्रिव्याश्रमेषु यथवद्धर्मानुप्रायिना तत्तदाश्रमप्रजदेदिति प्रतीयते । तथा सति स्नातकविधुरादीनामनाश्रमिणा च वेपाचिकनचिप्रतिनधेन निहितधर्माननुप्रायिना स्वयपि वैराग्ये सयासो न प्राप्नुयात् । मैत्रम् । तथा प्रत्यक्षश्रुत्यत्र तद्विधानात् । 'अथ

पुनर्त्रती वाऽत्रती वा स्नातको वाऽस्नातको बोधेसन्नाभिरनाभिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव-
 जेत् इती' इति । तस्मात् 'पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कश्चन । इति तीव्रतरत्व स्यात्' इति
 मूलोक्तलक्षणतीव्रतरनेराग्यततध्वन्यायन्दसहस्राणीत्यादिकल्पमर्यादोत्तरकालमन्युक्तव्याख्यानवि-
 शिष्टप्रत्यक्षशुल्लैर परमहससंन्यासस्य समनुष्ठेयतया सुतरा विहितव्याक्त्यचिदपि तस्य तत्र
 कल्पितव्यञ्चिन नैव नागोजिमद्गामोऽपि । यो हि निर्माल्योऽहङ्गनाद्विभेति स देवतो-
 दृग्घनं कृतवानिति वचः क्वचिदपि श्रद्धेयमस्तीत्यतो विकल्पेय तत्र कल्पना । किंच तत्र
 यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्येति प्रतिष्ठाफलेच्छया कर्मणि प्रवृत्तिं प्रतिज्ञाय तत्र युधि-
 श्ठिरादीनुदाहृत्य दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फल भगवतेत्येवकारेण कीर्तिलक्षणप्रतिष्ठाभिन्न-
 फलाभाय एव कर्मणा भगवदभिप्रेत इति द्योतितं तच्च सुतरामनुचितम् । अकीर्तिं चापीत्यु-
 दाहृतश्लोकस्याव्यवहितपूर्वम्—

स्वधर्ममपि चवेक्ष्य न विकल्पितुमर्हसि ।
 धर्म्याद्धि युद्धान्द्रोऽन्यथाधिपस्य न नियते ॥
 यदृच्छ्या चोपपन्न स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
 सुखिन क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥
 अथचेत्त्वमिमं धर्म्यं सद्ग्रामं न करिष्यसि ।
 तत स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

इति श्लोकत्रयेण यदृच्छानातयुद्धस्य क्षत्रियाणां स्वर्गफलकस्वधर्मवोक्तेस्तावोगे पापोकत्वा
 नित्यत्वस्यापि तत्राभिधानान्मुमुक्षुषे चित्तशुद्ध्यादे कामुक्त्वे च स्वर्गादेरेव मुरयफलत्वेनो-
 क्तत्वाकीर्त्यादेस्त्वानुपद्विकफलवोक्तत्वाच्च तस्मादेवमादिदोषप्रसन्वाक्त्य तन्मतमुक्ताशोऽपि
 प्रमाणत्वेन समतमभियुक्तस्य नागोजिमद्गस्य स्यादतो मद्गुक्तीत्या कमलाकरवचनाधिदण्ड-
 संन्यास एवोक्तमस्याकर्तव्येतर कल्पितव्यो न तु हसो न सुतरा परमहस इति दिक् ।
 यस्विदानीमपि रामानुजानां प्रिदण्डसंन्यास स तूक्तीत्या चिन्त्य एव । ननु मूलं तदुक्त
 विद्वन्संन्यासस्य जीनन्मुक्तिहेतुत्वादिना विद्वत्संन्यासस्य जीनन्मुक्त्यर्थमवस्थापुष्टेयव-
 तंरद निचापते । किं तत्त्वज्ञान स्योदयमात्रेण जीवन्मुक्तिं ददाति न वा । आये कृत
 विद्वत्संन्यासेन । अन्येऽपि किं फलं न दद्यान्तु सहकारिपक्षेप्रविशिष्टमपि । नान्य ,
 कृत्वापास्तीनां देवहत्यादीनामुपास्यारयसहकारिपक्षेप्रविशिष्टज्ञानोदयसमकालमेव जीनन्मुक्ते-
 र्थमद्गम्यतादवुक्तत्वात् । आयेऽपि किं तन्सहकारिकरण कृत्वापास्तित्वं किं वा विद्वन्स-
 न्यासः । नाऽऽयः, सशरन्वपादे कृत्वापास्तित्वेऽपि विद्वत्संन्यासात्प्राक्

अहो निष्कलयोगोऽपि महान्पदनि निश्चितम् ।
 अहोकारस्तो विद्वत्संन्यास एव । इति ॥

इत्याद्यात्मपुराणमचनमुदाहरता त्वयैव जीवमुक्त्यनङ्गीकारात् । नान्य, देवहृत्यादौ विद्वत्सन्त्यासाभावेऽपि तद्दृष्टे । यदि च तत्रापि विद्वत्सन्त्यासोऽङ्गी क्रियेत तर्क्षपरोक्षामत्रिद्विहितत्वे सन्ति ससाधनपैथाखिलकर्मन्यागलक्षणस्य विद्वत्सन्त्यासस्य तत्र कथं सभन इति वाच्यम् । स्त्रीत्वेन वैथाखिलकर्मत्यागानधिकारात् । न हि स्त्रीणां प्रैपोच्चारणादिविधिना ससाधनाखिलकर्मत्याग कचिदप्युक्त । न च स्त्रीणां मये या ब्रह्मनादिन्यस्तासां सुखभादीनां त्रिदण्डसन्त्यास पूर्वमुक्त एव यास्तु सद्योन्व्यस्तासां काययाद्भनोमि स्वपतिपरिचर्यां विनाऽन्यद्विहितं कर्म नास्त्येव तथा च कर्दमयाज्ञवल्क्यादिभिस्तत्पतिभिः सन्त्यासे कृते पश्चाद्देवहृतिमैत्रेय्यादीनामुक्तकर्मभावस्य स्वतः सिद्धत्वात्तपत्युच्चारितप्रैपोद्भूतपुण्यापूर्वस्य ' मुद्दद पुण्यकृत्या द्विपत्त पापकृपा गृहन्ति ' इतिश्रुतेस्तास्वपि तत्सजातीयविभूतपुण्यामना सत्त्वाद्दुक्तलक्षणं सन्त्यासस्तासांमपि सभनत्येतेति वाच्यम् । युगान्तरवर्तिनीनां तासां तत्सभनेऽपि द्वापरादिगतस्त्रीणां तदभावात् । यदि युगान्तरवर्तिनीनामुपनयनसत्त्वेऽपि तद्व्यवस्थोत्तरीत्या जाता तदा कैत्र कथोपनयनहानानां द्वापरादिगतस्त्रीणां पूर्वोक्तपतिपरिचर्येतरवैधकर्मरहितानाम् । अतस्तास्वपि निरक्तलक्षणोऽसावस्त्येतेत्युच्येत तर्हि सर्वाचानभेन । तथाऽपि न केवलं विद्वत्सन्त्यास एव जन्मुक्तिप्रद इति वक्तुं शक्यं देवहृत्यादौ कृतोपास्तिनस्यापि सत्त्वात् । न च द्वयमपि तत्प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । शुषादौ तत्सत्त्वेऽपि जनक प्रति प्रष्टुं गतयेन सत्त्वादिस्फारसत्त्वाकृतोपास्तिनविद्वत्सन्त्यासमात्रेण जन्मुक्त्यष्टेथ । तस्माद्विफल एवायं विद्वत्सन्त्यासोपपादनप्रयत्न इति चेन्न । विद्वत्सन्त्यासस्य मनोनाशनासनाक्षयद्वारा जीवमुक्तिप्रदत्वात्तथाव्यस्य तु यथा विरिदिपासन्त्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रमणादीनि सपादनीयानि तथा विद्वत्सन्त्यासिनाऽपि मनोनाशनामनाशयौ सपादनीयानिति मूत्रेऽस्मिन्नेव प्रवरण उक्तयेन तत्रैव ताद्विस्मृतिशीलस्य भ्रातृवत् । यत्तु देवहृत्यादौ विद्वत्सन्त्यासाङ्गी करणमुक्तं तत्तथैव । इदमत्राऽऽनूतम्—उक्तलक्षणविद्वत्सन्त्यासमत्त्वे मनोनाशादिद्वारा

चतुर्थाश्रमलिङ्गेन शून्या भूमिं चचार सा ।
याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्या वैपस्य लिङ्गधारणम् ॥
अभून्नैरापर किञ्चिच्चतुर्थाश्रमधर्मत । इति ।

नन्वव्यक्तलिङ्गा इत्यत्रैव मूलोदाहृतश्रुत्या ' ज्ञात्वा सम्यक्पर ब्रह्म संपं त्यक्त्वा परिव्रजेत् ' इति तथाविधस्मृत्या च सह विरुद्धमेवेदं विद्वत्सन्त्यासिनोऽपि याज्ञवल्क्यस्य लिङ्गधारण-प्रतिपादकमात्मपुराणमचनमिति चेन्न । पञ्चम्यादिभूमिकावस्थायां सत्याधिकारे याज्ञवल्क्यादेः कापायनसनदण्डधारणादिलिङ्गस्य बाधकाभावात् । न च मुण्डल्यादिलिङ्गाभावेऽपि यथाजातरूपधर इत्याशाम्बर इति च श्रुतिप्रसिद्ध दिग्म्बरत्वादिकं तु देवहृत्यामपि—

स्वाङ्ग तपोयोगमय मुक्तकेश गताम्बरम् ।
दैवगुप्तं न बुबुधे वामुदेवप्रविष्टधीं ॥

इति श्रीमद्भागवते वर्णितमेवेति वाच्यम् । तस्योक्तलक्षणविद्वत्सन्त्याससमकालान्त्यत्वे सति सप्तमभूमिकान्तजीवन्मुक्तिपरिपाकजन्यत्वात् । एव च क्षत्रियैर्यदयोरप्यलिङ्गकोक्तविद्वत्सन्त्यासस्तु कैमुतिकन्यायसिद्ध इति ततो विद्वत्सन्त्यासस्याप्यपरोक्षत्वविद्विहितत्वे सति सत्साधननैधाखिलकर्मत्यागपूर्वकसलिङ्गकत्व ब्राह्मविद्वत्सन्त्यासत्वं, तथाऽपरोक्षत्वविद्विहितत्वे सति सत्साधननैधाखिलकर्मसु निष्फलत्वबुद्धिदाढर्षेण तदास्याराहित्य क्षत्रियादिविद्वत्सन्त्यासत्वमिति तद्वृत्तक्षणभेदाद्वैविध्य ज्ञेयमिति । अत्र निष्फलत्वबुद्धियुक्तेर्न त्यागाख्यत्रिविदिपास-न्यासेऽतिव्याप्तिः, तत्र भगवदाज्ञापरिपालनमात्रस्यापि फलत्वात् । दाढर्षेणेत्युक्तेर्न ज्ञानोत्तर-मुक्तसन्त्यासाभावादशाया व्यभिचारः, ज्ञानोदयमात्रेण स्वस्यापरोक्षाखण्डात्मत्वेन भगवदा-ज्ञापरिपालनमात्रप्रयोजनत्वस्यापि राहित्येन स्त्रीयश्रौतादिनित्यादिकर्मणा निष्फलत्वेऽपि तस्य स्कारसत्त्वात् । एतेन—

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरजाताना नाय धर्मो विधीयते ॥

इति स्मृत्या साकमप्यनिरोधो व्याख्यातः । तत्र लिङ्गधारणशब्दितमुण्डवादिपूर्वकप्रयो-धारणादिपुर सर कापायनदण्डप्ररणादिचिह्नविशेषस्यैव निषिद्धत्वान्न त्वेषणात्रययुधानारयस साधननैधाखिलकर्मसु निष्फलत्वबुद्धिदाढर्षेण तदास्याराहित्यस्यापि । श्रीमद्भारतककारचरणा-रविन्दपरामाणामेसाऽऽशयवशाक्षभियादेरप्यत्र विद्वत्संयामोऽङ्गीकृतः । दर्शितश्च तादृगा-शय प्रामेय मया सिद्धा तदेषमुदाहरताऽप्यप्यदीक्षितवाक्येरेव । तस्मिन्नो विद्वत्सन्त्यास-विनोक्तद्वारा जीवन्मुक्तिर्न सिष्यत्वसक्तिपातजातदैवज्ञानपरस्तथाऽसक्तिपातज्ञानसोपसननि-रुपात्तनपरिपञ्चानपरतोऽथ ता विना हानरक्षा न सिष्येति तथा विना च शैशिरान्गमममुमि-षात्पर्यवर्तितद्विद्वेदमुक्तिरपि प्रविण्यत इत्यस्य विद्वत्सन्त्यासपरितोक्तनिषेधशानिनम् । मेवं

तु वसिष्ठनामदेवादीनां त्रिद्वत्सन्ध्यास निनाऽपि वैचारिकजीवन्मुक्तिदृष्टा ते पूर्वोक्तज्ञानभेदम-
ध्येऽन्तर्भाव्या इति रहस्यम् । अत एव वार्तिकामूने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणे संन्यासेन
समुच्चितमेव ज्ञानं मुक्तिदमियुक्तं श्रीमसुरश्वराचार्यचरणनलिनरेणुभिः सप्रपञ्चम्—

सत्यपि ब्रह्मेदित्वे नामंन्यक्तरणो यति ।
मुक्तिभागिति चेहोक्त सन्यासेन समुच्चय ॥
निरस्तातिशयज्ञानो याज्ञवल्क्यो यतो गृही ।
कैरल्याध्रममास्थाय प्राप तद्वैष्णव पदम् ॥
त्याग एव हि सर्वेषा मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
त्यजतेन हितज्ञेय त्यक्त प्रथमपर पदम् ॥
मुक्तेश्च निम्नतो देना मोहेनापिदधुर्नरान् ।
ततस्ते कर्मसूयुक्ता प्रायर्तन्तारिपथितः ॥
मोहमात्रेऋहेतूनि तस्मात्कर्माप्यशेषतः ।
सन्यस्येकात्म्यसबोधाद्विच्छा मोह विशुद्धधी ॥
ज्ञानमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपासीनोऽमृतो भवेत् ।
इति प्रमाणमत्रार्थे वचन भाट्टविश्रुतौ ॥ इति ।

अत्र टीका शास्त्रप्रकाशिका श्रीमदानन्दज्ञानश्रीचरणकर्तृका—सत्यपीति । संन्यासस्य
ज्ञानाङ्गत्वव्यापनायाऽऽरम्भ प्रागुक्तोऽधुना ज्ञानस्य तेन समुच्चयनिधानायेतिभेदः । ज्ञाने
सत्यपि सन्यासाभावात्समुत्तेरदृष्टेर्न मुक्तो समुच्चयस्तत्राऽऽह—निरस्तोति । अत सन्यास-
ज्ञानयोर्युक्तो मुक्तौ समुच्चय इति शेष । तत्समुच्चितधियो मुक्तिहेतुत्वे न केवल लिङ्गमेव
मानं किंतु स्मृतिरपीत्याह—त्याग इति । तर्हि त्यागस्येव मुक्तिहेतुता न तत्समुच्चितज्ञान-
स्येत्याशङ्क्याऽऽह—त्यजतेति । तत्रैव श्रुतिं दर्शयितुं कर्मणा मोहमत्रोत्थत्वं श्रायति-
मुक्तेथेति । तेषा तन्मात्रजत्वेऽपि त्रिरेकपूर्वकाद्वैराग्यात्तत्यागेन समुच्चितात्तत्त्वबोधादेवोपपत्तौ
सकार्यं त हित्वा शुद्धे ब्रह्मणि स्थिरधीस्तदेव स्वरूपत्वेन सदाऽनुसदधानो विदेहजीवन्मुक्तौ
केवल्य गच्छतीति फलितमाह—मोहेति । प्रमाणमुपसहरति—इति प्रमाणमितीति । तेषामिति
फक्किाया अयमर्थ—तेषा कर्मणा तन्मात्रजत्वेऽपि मोहमात्रजत्वेऽपि । तत्यागेन पूर्वोक्तरीत्या
कर्मसन्यासेन सकार्यं रागद्वेषादिकार्यसहित त मोह हित्वा त्यक्त्वा शुद्धेऽविद्यादिमलहीने ब्रह्म-
प्यद्वैतामनस्ये विदेहजीवन्मुक्तौ पूर्वोक्तदृष्टात्तत्त्वबोधादेव व्यज्यमानविदेहमुक्तिनिशिष्यायां
रागद्वेषादिकार्यसहितकर्ममत्र हितस धनचतुर्द्विलक्षणमोहत्यागोत्तर विशुद्धद्वैतात्मनत्वमात्राका-
राखण्डवृत्त्याद्यत्मरुमनोनाशादिसाधनव्यज्यमानपञ्चम्यादिभूमिकालक्षणजीवन्मुक्तो सत्या प्रार-

धनाशे कैवल्यं गच्छतीति । अत्र तस्यागेनेति विविदिपासंन्यासोक्तिः । सकार्यं तं हिलेति विद्वत्संन्यासोक्तिः । स्थिरधीरिति समाहितस्थितप्रज्ञत्वकथनम् । तदेव स्वरूपत्वेनेत्यादि व्युत्थितस्थितप्रज्ञत्वकथनम् । यद्वा यतस्तदेव बोधप्रत्यक्षाकृताद्वैतब्रह्मैवाऽऽत्मत्वेन स्वरूपत्वेन सर्वदाऽनुसंधानोऽस्तः शुद्धे ब्रह्मणि स्थिरधीरिति हेतुहेतुमद्भावोऽस्तु । नन्यत्वेवं सर्वत्र संन्यासापेक्षा तन्वयवस्था च तथाऽपि तिर्यञ्चामितिहासपुराणादौ तत्त्वज्ञानवर्णनात्तत्र संन्यासव्यतिरेकादुक्तवार्तिकदिरीत्या तु संन्याससमुच्चयं विना ज्ञानस्य मोक्षदानात्सामर्थ्यादितिहासपुराणादौ तत्त्वज्ञानेन वर्णितानां श्रीमन्नन्दिकेश्वरखगेश्वरकर्षीश्वरभुजगरानभुसुण्टकाकादीनां तत्त्वज्ञानस्य मोक्षदत्त्वाभावात्तत्त्वज्ञानवर्णनलक्षणविरोधेन ज्ञानार्थं तिर्यगादिभिरपि श्रवणादेरनुष्ठितत्वात्किमु वाच्यं सदसद्वैकिकिर्भ्रानुष्यादिभिः साधनपूर्वकं श्रवणादिकं ज्ञानार्थमवश्यमनुष्ठेयमिति गुणत्रादत्वमेव स्यात्तत्तु सुतरामनुचितं न हि संप्रदायप्रवर्तकत्वयोगीश्रत्वादिना महानुभावानां तेषां वर्णिततत्त्वज्ञानाद्यप्यलपः श्रद्धापरतस्मान्नायं संन्याससमुच्चयनियमो वार्त्तिकदिकं तु प्रायकाभिप्रायकमिति चेत्सत्यम् । अरत्येव नन्दिकेश्वरादीनां तत्त्वज्ञानं संन्यासं विनैव तथाऽपि तेषां देवादिवत्कर्माभावात् तत्संन्यासापेक्षेति । देवादीनां तु संन्यासाभावेऽपि मुन्याधिकारित्वमुक्तं सिद्धान्तदेशेऽप्यप्यदीक्षितैः, देवानामनुष्ठेयकर्मवैयर्थ्याभावात्तदवत एवानन्यव्यापारत्वं संभवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणविद्याविधाविशास्त्रप्रामाण्याद्वेनाऽपि संन्यासं तेषां मुख्याधिकाराम्युपगमादित्याहुरिति । यद्वा रामायणे श्रीरामबाणविद्वेन वालिना निरभराधोऽहं सर्वज्ञेनापि त्वया व्यर्थमेव हत इत्याक्षेपे कृते श्रीरामेण आतृजायापहारित्वलक्षणपातकिलरूपसापराधत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या तिर्यञ्चामप्यस्तु कर्माधिकारस्तथाऽपि तत्रेत्थं व्यवस्था—तिर्यञ्चो हि जन्मान्तरीयपुण्यादिवशात्केचिन्मनुष्यादिवत्सदसंज्ञानवन्तः केचित्तच्छून्याधेति द्विविधाः । तत्राऽऽज्ञानां कर्माधिष्ठितैर्जन्मादिवत्सल्लिङ्गको जन्मान्तरीयो विविदिपासंन्यासः । ऐहिकस्तु पूर्वोक्तलक्षणोऽल्लिङ्गक एव सः । तथा ज्ञानोत्तर विद्वत्संन्यासोऽपि पूर्वोक्तमनोनाशादिसापेक्षजीवन्मुक्तिप्रदानक्षतिपातजातद्वैवादित्रिविधज्ञानान्यतमज्ञानवतामेव । अन्त्यानां तु यद्यपि कर्माधिकारो नास्ति ।

श्वरकरखरोष्ट्रणां गजाविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालपुष्कसादीनां प्रसहा योनिमृच्छति ॥

इत्युक्तेः कुम्भीपाकादिनरकोपमुक्तमहापापकृतावशेषमात्रोपभोगार्थं धृतसरीरत्वान्मनुष्यादिवज्ञानाभारान्च । अत एव न ज्ञानाधिकारोऽपि सुतरम् । तथाऽपि पुराणादीनां गुणत्रादत्वनिरासार्थं गङ्गास्नानादिजातादातपुण्यापत्तिगु तेष्वप्ययस्यं धार्यम् । यत्र च पुराणादौ तेषां पापमपि वर्णितं तत्र बालिन्यायेनाहतिर्यन्वमेव । एतेनासुरादीनामपि क्षत्रियादिरष्टान्तेन

यथायथं सयासव्ययस्था व्याख्याता । राक्षसादीनां तु देवादिष्वेवातर्भावात् सन्यासा-
पेक्षाऽपि ।

त्रिधाधराप्सरोयक्षरक्षोगर्भमिनरा ।

पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय ॥

इतिकोशव्याख्याने त्रिधाधरादयो दश देवयोनिरेषां ते देवयोनयो देवाशया इत्यर्थे इति
रामाश्रमोक्ते । न च राक्षसत्वेऽपि रावणादीनामग्निहोत्रादिवर्मप्रसिद्धे कथं तेषां देवादि-
त्वर्माधिकारभावात् इति वाच्यम् । रावणादीनां मुनिपुत्रवात्क्षेत्रमाहात्म्यादिना राक्षसत्वेऽपि
स्वकर्माधिकारधौव्याच्च । उक्तं हि दानवराक्षसादिजातिष्वपि तत्त्वज्ञाननिर्माणप्रकरणे
महारामायणे जीवमुक्तानुपक्रम्य—

दानवानां हिरण्यक्षरलिप्रहादशम्बरा ।

मयवृत्रान्धनमुचिकेशिपुत्रमुरादय ॥

निर्मापणाद्या रक्ष मु प्रहस्तेद्रजिद्रादय ।

शेषतक्षककर्कोटमहापद्मादयोऽहिपु ॥ इति ॥

नयस्त्वेव क्षत्रिणादितिर्गतानां सर्वेषां सन्यासव्ययस्था तथाऽपि प्रकृतेषु मुख्याधि-
कारिषु ब्राह्मणेषु तत्त्वज्ञानिषु ये कृतोपास्तयस्तेषां तु यथाजातरूपधर इत्याद्युक्तलक्षणो
विद्वत्सन्यास सुकर एव समाविदज्ञाया द्वैतप्रतिभासस्याप्यभावेन शीताद्यस्फूर्ते । व्युत्थान-
दशायां तु समाधिस्वरूपप्राप्तयेन शिशिरादौ स्वमातृपृष्ठतोऽनुधात्मानदिग्वसनबालकवच्छी-
तादिस्फुरणेषु तदनादरणाच्च । परं तु येऽष्टतोपास्तयो ज्ञानिनस्तेषां तु मुदुष्कर एव स ।
तत्त्वज्ञानेषु यो गायभावेन

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वा प्रतिमद्भौ यदा तदा ।

भोक्षो विनिश्चितं किंतु दृष्टदु ख न नश्यति ॥

इति चित्रदीपोक्ते शीतादिदु खप्रसक्त्या मनोनाशादितदु चरानुष्ठेयसाधनत्रिधातधौव्यात् ।
गार्हस्थ्यौ हि निर्विकल्पेण मनोनाशादिकं नैव सभन्तीत्यनस्य तसिद्ध्यर्थं विद्वत्सन्यास
एवानुष्ठेय । अनुष्ठिते च तस्मिन् यदि शीतादिविक्षेपसहस्रेण तदसिद्धिरेव तर्हि भाक्षितेषु
लशुने न शातो व्याविरिति यायापत्तेर तस्याननुष्ठितिरेव । न च 'तच्च न मुख्योऽस्ति'
इति परमहसोपनिषद्ब्रह्मचनव्याख्याने यकौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहसस्य
मुख्यं कृत्यो न भवति किंचनुकल्प एवेति वक्ष्यमाणमूलानुसारेणानुकल्पमकं मनोनाशा-
दिसिद्धिपर्यन्तं कौपीनादिपरिग्रहणमन्यस्त्विति वाच्यम् । दण्डस्य वैणव्यादिलक्षणमाच्छादनस्य
कन्यावादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं सपादयितुं रक्षितुं च चित्ते व्यापृते सति
चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो न सिध्येदित्यादिना तत्रैव तद्ग्रहेऽपि योगसिद्धिनिराकराणां पुन-

रपि लशुनन्यायापाताच्च । तस्मादकृतोपास्तीतरविषयोऽयं विद्वत्सन्धास इति चेन्न । अकृतोपास्तीना यावन्मनोनाशादिदाढ्यं योगिनामनुकल्पामकस्याप्याच्छादनादिग्रहस्य मुख्यत्वात्तत्परीक्षादिनिक्षेपदूषणस्य तु कृतोपास्तित्वेन योगिपरमहसविषयत्वाच्च । योगो न सिध्येदित्यादेस्तु सिद्धोऽपि योगो निरुक्तनिक्षेपैर्न्याहृत स्याद्ग्राहस्थ्यादिना याज्ञवल्क्यादेरित्यर्थकत्वाच्च । तदुक्त विश्वेश्वर्याम्—

कपाल वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ इति ।

तथा काण्वायन — ' एषदण्डधरा मुण्डास्तथा कौपीनवासस ' ' अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त ' इत्यादि च ।

यथाकौपीनयासाश्च दण्डधृग्व्यानतपर ।

एकाकी रमते नित्यं त देवा ब्राह्मण विदुः ॥ ३८॥५७

इति स्मृत्यन्तरमपि । अत्र कपाल मुक्तस्येत्यादिपदै स्पष्टमेव विद्वत्सन्धासिनोऽपि दण्डादिग्रहणकथनमिति युक्तैवोक्तयुक्ति । न चैवमाच्छादनादिग्रहे सिद्धेऽपि मनोनाशादौ ततस्तत्त्यागविष्यभावात्तदशायामपि पुनर्विधेयतादवस्थमेवेति वाच्यम् । तस्य देवहूयादिन्यायेन समाधिमहिम्नाऽनादरात्प्रत एव तत्त्यागसम्भवात्, विधिना त्यागानपेक्षितत्वाच्च । एतेनाकृतोपास्तित्वा कृतोपास्तित्वा वा विविदिपासन्धासिना दण्डादिग्रहे कृते पुनर्विद्वत्तोत्तरत्त्यागो विष्यभावात्कथं कार्ये इति प्रश्नोऽपि प्रयुक्त । एवमत्र सम्यगनुष्ठितैरिति लक्षणेन विद्वच्छिरोमणिरित्युदाहरणेन बहोऽब्राह्मणेऽपीति प्रमाणेन यथा विविदिपासन्धासिनेति प्रयोजनेन ननु कलाविद्येति साधनेन च विद्वत्सन्धासो निरूपितोऽपीतिवर्तय्यता तस्य नोक्तेति सपरिवर जीवमुक्तिनिरूपणान्तरमथ तदुपकारिण विद्वत्सयास निरूपयाम इति पुन प्रतिज्ञाय परमहसोपनिषद्विचरणमिषेण तदुपपादानान्न पौनरकल्पमिषल पदविन्दुं समु क्षितितलगतनङ्गमल्पकरनेषु ।

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकाशे प्रोळसे गुरो ।

पूर्णोऽस्ति विद्वत्सन्धासोऽह्लास पादप्रसादत ॥

इति विद्वत्सयासोऽह्लासो द्वितीय ॥ २ ॥

एष प्रतिज्ञानुसारेण समासद्रव्यमुपपाद्य विद्वत्सयासस्य प्रयोजनीभूता जीवमुक्ति तस्य रूपप्रमाणसाधनफलपूर्वकमुपपादयितुं तद्विषयं किञ्चिद्व्यग्रमुपापयत्येत्यादिना—

अथ केयं जीवन्मुक्तिः, किं वा तत्र प्रमाणम्, कथं वा तस्तिद्धिः, सिद्धौ वा किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते । जीवतः पुरुषस्य

कर्तृत्वमोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणचित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति,
तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिः ।

समाधातु प्रतिजानीते—उच्यते इति । तत्राऽऽदौ जीवमुक्तिस्वरूपं वक्तुं तत्र प्रति
योगिवधस्वरूपमाह—जीवत इति । पुरपस्य, पुरं शेत इति व्युत्पत्त्या देहप्रयायपुरे
शयनारयाभिमानं कर्तुर्जावस्येयर्थं । कर्तृत्वं कायिकादिचेष्टानुष्ठातृत्वम् । भोक्तृत्वं तपस्वी-
भूतसुखादिभावकम् । अनुबन्धेदनीयश्चित्तवृत्तिविशेषः सुखं प्रतिबुद्धवेदनीयं स एव
दुःखम् । आदिपदाकामादिग्रहः । ननु ' यो वै भूमा तसुखम् ' इति श्रुते कथं
सुखस्य चित्तधर्मत्वमिति चेन्न । अत्र सुखशब्देनेष्टदर्शनादिना जायमानप्रियादिनामकचि-
त्तवृत्तिप्रतिबिम्बितपरिच्छिन्नसुखस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतौ तु भूमशब्दितापरिच्छिन्नसुखस्यो-
क्तत्वाच्च न कोऽपि दोषः । तथा चोक्तं मूलकारैरेवानुभूतिप्रकाशे तैत्तिरीयोपनिष-
दिवरणे—' कारणे बुद्धियुतौ च स्वानन्दः प्रतिबिम्बति ' इत्युपक्रम्य—

प्रियं मेदं प्रमोदश्चेत्युच्यते धीसुखं त्रिधा ।

इष्टस्य दर्शनाह्लाभाद्भोगाच्च स्युः प्रियादयः । इति ॥

न चेकस्य चित्तस्य कथं भोक्तृत्वं भोग्यरूपसुखादित्वं च धर्मं स्यात्कर्तृकर्मभावविरो-
धादिति वाच्यम् । अत्र चित्तशब्देनान्तकरणस्य विवक्षितत्वात्तस्य च वृत्तिभेदेन भोक्तृ-
भोग्यात्मकपरिणामद्वयस्याङ्गीकारात् । तदुक्तं तैरेव चित्रदीपे ' अहवृत्तिरिदिवृत्तिरित्यन्त-
करणं द्विधा ' इति । निरक्तचित्तधर्मस्य न भवेत् हेतुः—क्लेशरूपत्वाद्दिति । क्लेशास्तूना-
भगवता पतञ्जलिना—' अनिद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा ' इति । तत्र
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरभिनिवेशेऽन्तर्भावः । सुखदुःखयोस्तु तद्विषयकरागद्वेषयोरिति । अयं हि
चित्तधर्मोऽपि जीवस्य तादात्म्याध्यासास्मटिकस्य बुद्धकुमधर्मरूपाधनरूपत्वाद्बन्धो भवति ।
जीवमुक्तिं लक्षयति—तस्येति । यथा विदेहमुक्तरामरूपत्वमेव जीवमुक्तेरपि वस्तुतोऽ-
द्वैतामरूपत्वमेव । ' तस्मिन्नित्यसुखाम्बुधो गलितधीर्ब्रह्मेन न ब्रह्मणित् ' इति मनीषप-
ञ्चके श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादारविन्दोक्तेः ।

दर्शनादर्शने हित्तं स्वयं केनैव चरति ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मब्रह्म न ब्रह्मनिस्वयम् ॥

इति बृहद्वासिष्ठोक्तेः । ब्रह्मेन जीवमुक्तिर्धर्मधर्मिणोरभेदादतोऽस्या यद्यपि ब्रह्मलक्षणं
भिन्नं लक्षणं परमार्थतो नैव निरूपयितुं शक्यं तथाऽपि बुभुक्षुव्युपादनाय यथाऽऽरोग्यस्य
स्वाभाविकवाद्भोगिनारणाद्ब्रह्मज्यमानं तत्र साध्यं वमारोग्यत्वमित्यारोग्यलक्षणे वक्तव्येऽपि लोके
रोगनिवारणमारोग्यमित्येव प्रायशः प्रोच्यते तद्ब्रह्मतेऽपि चित्तधर्मिनारणात्तस्या जीव-
मुक्तिरिति वक्तव्ये चित्तधर्मिनारणं जीवमुक्तिरित्येव तन्म । तस्या स्वामयेन चित्तधर्माभि-

भवन्व्यङ्ग्यत्वात्साध्यत्वेऽपि लाङ्गल जीवनमिति न्यायेन साध्यसाधनयोरभेदोपचारादिति ज्ञेयम् । निवारण्य त्वत्राप्यासप्रतिभासाभाय एव न ध्वस , सति चित्तारथे धर्मिणि तद्धर्म-ध्वसायोगादित्यर्थ ।

निवारणशब्दस्य योगरूढिभ्या ध्वस एव शक्तिस्तथा च नोक्तरूपा जीवन्मुक्ति संभव-तीति तात्पर्यवान्पूर्ववादी विकल्प्य पृच्छति—

नन्वयं बन्धः किं साक्षिणो निवार्यते, किं वा चित्तात् । नाऽऽद्यः, तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात् । न द्वितीयः, असंभवात् । यदा तु जला-द्रवत्वं बद्धेर्वोष्णत्वं निवार्येत, तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनिवारणसंभवः, स्वामाधिकं तु सर्वत्र समानम् । मैवम् । आत्यन्तिकनिवारणासंभ-वेऽप्यभिभवस्य संभवात् । यथा जलगतं द्रवत्वं मृत्तिकामेलनेनाभि-भूयते, बह्वेराष्ण्यं मणिमन्त्रादिना, तथा सर्वाश्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासे-नाभिभवितुं शक्यन्ते ।

नन्विति । अत्र चित्तशब्देन साभासमन्त करण विवक्षितं न तु केवलम् । तस्य जडत्वेन तद्धन्धनिर्नर्तनस्यापुरपार्थतया तच्छङ्कानवकाशादित्यर्थ । आद्य दूयति—नाऽऽद्य इति । तत्र हेतु —तत्त्वेति । तत्त्वपद परोक्षादिव्युदासार्थम् । द्वितीयम-सभवेन निवारयति—न द्वितीय इति । असंभवेन दृष्टान्ताभ्या विवृणोति—यदा त्विति । दृष्टान्तवैपम्य शययति—स्वामाधिकं त्विति । धर्मजातमिति शेष । तथा च स्वोत्पत्तिसिद्ध र्मजात दृष्टा तदार्थान्तिकयोस्तुल्यमित्यर्थ । तत्र सिद्धान्ती तावदा-द्यमङ्गीकृत्य द्वितीय विघटयितुं प्रतिजानीते—मैवमिति । किं निवारणशब्दाभिधेयो ध्वसो न समवतीति त्वयोच्यते किं वा ' शेषोऽन्वगाद्धारि निवारयन्पणै ' इति श्रीमद्भा-गवत्तादायभिभवेऽपि निवारणशब्दप्रयोगदर्शनाद्यभिभवोऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्यान्य-निकृन्तति—आत्यन्तिके त्यादिना । हेतुमुपपादयति—यथेत्यादिना । वायुक्तदृष्टान्त-येरेव धर्माभिभवसंभव समुपलभ्ययति—जलेति । मणिमन्त्रादिने यत्राऽऽदिशब्देन तप-आदि प्रहाम् । दार्ष्टान्तिके स्पष्टयति—तथेति । तत्रोपायमाह—योगेति । ' योग-श्चित्तवृत्तिनिरोध ' इति भगवता पतञ्जलिना सूत्रितो यश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्याभ्यास पौन-पुन्येन निरन्तरमस्वेदप्रवृत्त्या यथोपदिष्टमनुष्ठान तेनेयर्थ । उपलक्षणमिदं वैराग्यस्यापि । तथा च स्मृतिमुत्रे—' अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ' इति । ' अभ्यास-वैराग्याभ्या तन्निरोध ' इति च । एव च स्वस्मिन्स्वदृशा सतताध्यासप्रतिभासे सति यवप्रा-

रन्ध्रं स्वचित्ताद्यवस्थितिर्जीवन्मुक्तिरिति तदृक्षणं फलितम् । तत्राज्ञसमाधीं लोकदृष्ट्याऽप्यासाप्रतिभासे सत्येन चित्ताद्यवस्थितिरस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वस्मिन्स्वदृशेति । यद्यपि तत्र जनदृष्ट्याऽयं हि ज्ञानी यत् समाधिस्थस्ततोऽस्य काव्यास इत्यप्यासाप्रतिभासे सत्येन स्वचित्ताद्यवस्थितिरस्ति तथाऽपि समाहितो यः काश्चिदज्ञः स एव स्वशब्देन गृह्यते चेत्तदृष्ट्या तु नास्येन चित्ताद्यवस्थितिः । परं तु मूलाज्ञानस्यानिरस्तत्वेन तत्कार्यस्याप्यासास्यापि तत्रावस्थाङ्गीकार्यत्वमेव । स्वानप्यास इति प्रयोगे तु स्वशब्दवाच्यात्मतत्त्वं विना क्व चित्ताद्यवस्थितिः स्यात्स्मिन्स्वप्यासापरनामरुमारोपं विना तदवस्थित्यभारतदृष्ट्याऽसंभवं एव । यथोक्तप्रयोगे तु यावदारन्ध्रं नाम यावत्संस्कारमप्याससत्त्वेऽपि तस्य जीवन्मुक्तदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वाद्ब्रह्मचैष्यस्य सत्त्वेऽपि मप्यादीनां प्रतिबद्धत्वेन प्रतिभासाभावनदृश्यमाणयोगादिना प्रतिबद्धत्वेन प्रतिभासाभावादप्रतिभासपदसार्थक्यम् । किंच स्वस्मिन्निति सप्तम्यन्ताभावे जन्मान्धस्य शुक्तिरजताप्यासप्रतिभासाभावात्तस्याज्ञत्वेऽपि निरक्ताप्यासाप्रतिभासेन स्वगर्भितस्य तस्य यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यप्यासावस्थितिरस्येव तदूर्ध्वं तु निरक्ताप्याससंभवात् निरक्ताप्यासेन तच्चित्ताद्यवस्थितिरस्तीति हेतोरक्तान्धदशापन्नस्य तस्य चित्ताद्यवस्थितात्ततो युक्त एव तत्सन्निवेशः । तथा तत्त्वज्ञानोत्तरक्षणिकवृत्तभावे व्यभिचारवारणाय सततेति पदम् । अपि च स्वाप्यासाप्रतिभासेनावस्थितिरित्येतावन्मात्रेणैव विदेहमुक्तानतिव्याप्तिः शुकादिसकलजीवन्मुक्तस्थितिष्वप्यासिध्वः । तथा हि विदेहमुक्तौ तावत्—‘ यथा नद्यः स्पन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परापरं पुरःपुनैति दिव्यम् ’ इतिश्रुतेर्विदेहमुक्तस्याद्वैताममात्रत्वेन स्थिते सर्वस्य दृश्यस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्दृष्ट्या सकलदृष्ट्याप्यासस्य तत्र प्रतिभासेऽपि स्वदृशा तदप्रतिभासेनैव स्वानस्थितिरिति तत्रातिव्याप्तिस्तद्वत्सकलजीवन्मुक्तानां तु यावदारन्ध्रमप्यासस्य बाधितत्वेन प्रतिभासमानवमाकाशकावर्ष्यवदस्येनेति तत्राप्यप्यासि स्पष्टेन । एव स्वचित्तेत्यत्र स्वपदमादिपदं च क्रमात्कस्यचिर्जीवन्मुक्तिसत्त्वे कास्मिन्निदं ज्ञेयं यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितिसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तथा व्युत्थितस्थितप्रज्ञे चक्षुरादिसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति तयोर्व्यावृत्तैः । एव च स्वतो व्युत्थानरूपिण्या पञ्चमीनाम्या परतो व्युत्थानरूपिण्या पृष्ठी नाम्या च जीवन्मुक्तिभूमिकाया नाव्याप्तिः । स्वस्मिन्स्वदृष्ट्याऽप्यासाप्रतिभासे सति यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितिरूपलक्षणस्य तत्रापि समाधीं व्युत्थाने च सत्त्वात् । अत एव न स्वतः परतश्च व्युत्थानहीनाया सप्तम्यभिधाय जीवन्मुक्तेचरमभूमिकायामप्यव्याप्तिः । सस्कारामना निगूढं चित्तादेस्तत्रापि सत्त्वात् । न च ‘ तस्य तावदेव चिरं यावत्तन्निर्देश्येऽथ सपत्त्ये ’ इतिश्रुतेर्यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितेर्जीवन्मुक्त एव सत्त्वात्सत्यं तन्नैव लक्षणे निशेषणं देयमिति वाच्यम् । तथात्वे निरक्तभूमिकान्यतमभूमिकारहिते ज्ञानिमात्रेऽतिव्याप्तेः । एव तर्हि पूर्वदलमेवास्ति चेन्न । पुनर्विदेहमुक्तानतिव्याप्तेः । तन्माद्यवस्थितमेव तदृक्षणं

विज्ञेयम् । यान्प्रारब्ध बाधितचित्तादिभूतमेव जीवन्मुक्तवमिति तद्वक्षण फलितम् । बाधश्च स्फुट एव । वक्ष्यति चाग्रे वासनाक्षयप्रकरणे स्वयमेव मूलकृदुक्तलक्षणस्य सूचनम् । तर्ह्या भासत्वानसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति चेच्चिर जीवन्तु भयानियमेनास्मदभिमतता जीवन्मुक्तिरिति । तत्राय सग्रह —

स्वस्मिन्स्वदशा बाधाप्रतिभासे सति निजस्य चित्तादे ।
यावत्प्रारब्ध स्थितिरीह जीवन्मुक्तिरक्ताऽसौ ॥ इति ।

द्वैतविवेके तु—

जीवद्वैत तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।
उपाददीत शास्त्रीयमा तत्रस्यावबोधनात् ॥
आमत्रह्यभिचाराख्य शास्त्रीय मानस जगत् ।

इति जीवकल्पित द्वैत द्विकोटिक प्रतिज्ञाय तत्र शास्त्रीयस्य जीवद्वैतस्य यान्तररमो-
दय समुपादेयता तत्स्वरूप चोक्त्वाऽग्रे तस्य बोधोत्तर हेयता सप्रमाणमभिधाय—

अशास्त्रीयमपि द्वैत तीव्र मन्दमिति द्विधा ।
कामक्रोधादिक तीव्र मनोराज्य तथेतरत् ॥

इत्यशास्त्रीयस्यापि जीवद्वैतस्य द्वैविध्य प्रतिज्ञाय तत्स्वरूप चोक्त्वा—

उभय तत्रनेधाप्राङ्निर्णयं बोधसिद्धये ।
शम समाहितव च साधनेषु श्रुत यत ॥
बोधादूर्ध्वं तच्च हेय जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ।
कामादिक्रेशव धेन युक्तस्य न हि मुक्तता ॥

इति बोधाप्रागूर्ध्वं च बोधजीवन्मुक्तयो सिद्ध्यर्थं तद्व्येयता सप्रमाण सयुक्तिक चाभि-
धाय जीवन्मुक्तिरिय मा भूज्जन्माभारे त्वहकृतीत्यादुत्तरप्रत्येन साशङ्क सयुक्तिक सप्रयोजन
ससाधन सप्रमाण च जीवन्मुक्तिमुक्त्वाऽन्ते ' जीवन्मुक्ते परा काष्ठा जीवद्वैतनिर्जनात् '
इति वण्ठत एव जीवन्मुक्तिस्वरूपलक्षण[स्य] परा काष्ठे क्ता । तत्रा चिन्दीपेऽपि—

सदा विचारयेत्तस्माज्जगज्जीवपरामन ।
जैवभावजगद्भावनाधे स्वामैव शिष्यते ॥

इति बाधस्य विचारनन्यत्वाद्विचारविधिं सविषयमभिधाय जीवजगतोर्बाधेनाद्वैतामतस्याव-
शेष विचारनबोधफलमुक्त्वा—

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधं किन्तु मिष्यात्वनिधम ।
नो चेन्मुमुक्षुर्मादा मुयेतायनतो जन ॥

इति साक्षेप बाधलक्षण सक्षिप्य

परमांशोपि तस्यत्रनिश्चय ।

न जगद्विस्मृतिर्नोचिर्जीवमुक्तिर्न सभवेत् ॥

इति परमांशोपस्वरूपनिरूपण स्वसमत कृतोत्तरार्धेन पराभिमततद्वक्षण प्रत्याचक्षा
णोऽर्थापूर्वोक्तमेव जीवमुक्तिलक्षणमनुमनुते मूलकार एव । ननु त्वया यद्वक्षण कृत तत्रप्र
मूले द्वैतत्रिवेके चित्रदीपे च मूलकारस्य नत्र समत प्रथमत्रयेऽपि चित्तमर्माभिभवात् तस्य
तद्वक्षणत्वे नेष्ट नात्तस्मादसमात्तमिदं व्याख्यानमिति चेन्न । मद्भावात्तेस्तु मूलैकतात्पर्यपर्या-
लोचनपरत्वेन परमसागत्यसभवात् । तथा हि मूले तावन्न चित्तधर्माभिभवो जीवमुक्ति-
क्षणत्वेनेष्ट । अभिभवसाध्याया जीवमुक्तेरपीत्यभिभवप्रथे तसाध्यत्वस्य तद्वक्षणत्वेनेष्टत्वात् ।
तथा द्वैतत्रिवेकेऽपि तच्च हेय जीवमुक्तिप्रसिद्धय इत्यादिना तथैवोक्तत्वात् । तेनात्राभिभव-
साध्याया जीवमुक्ते कारणादे स्वरूपलक्षणे निरूपणाच्च न कोऽपि दोष । सर्वचित्तध-
र्मणा मूलकारणस्यैकस्याध्यासस्यैव निजदृष्ट्याऽप्रतिभासेन चित्ताद्यत्रस्थाने सपन्ने सकल-
चित्तमर्माभिभवस्तत्त्वज्ञानपुर सर सपन्न एव । तथा चित्तवृत्त्यामकस्य शास्त्रीयादिजीवद्वै
तस्य निर्वर्जनमपि । किंच मूल आभासत्वानुसंधानानुवृत्ति कण्ठत एवोक्ता सैव चित्रदीपेऽ-
प्युक्तान्वयेऽर्थादेवाङ्गीकृता । साऽपि निरस्तलक्षणे तु तन्नान्तरीयकसिद्धेव । यथा
स्फटिके बुद्बुमसानिष्येन पद्मरागोऽयमित्यध्यासस्य त्रिवेकादिनाऽप्रतिभासेऽपि यावद्बुद्बुम
सानिष्य तत्र तद्भागान्भासस्याऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्तिरर्थसिद्धेव । एव स्वदृष्ट्या जीव
न्मुक्तस्य स्वामनि त्रिवेकादिना मूलाज्ञानघ्नसेन यावद्दृष्ट्याध्यासाप्रतिभासेऽपि यावदारब्धा-
दिस्वाज्ञानकार्यामकचित्तदुपलक्षितसकलदृश्यस्याऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्ति किमिति न स्यात् ।
तस्मात्तमेवोक्तलक्षण जीवमुक्ते । उक्तानुवृत्तेरप्यार्थित्वोक्त्या नासप्रज्ञातसमाधिक्षणे
जीवमुक्तावव्याप्ति । तदा चित्तवृत्त्याभिभावास्तस्या अभावेऽप्यार्थिक्यास्तस्य स्तत्त्वज्ञानना-
न्तरीयकसिद्धेनाद्वैतमिथ्यात्वाच्चेति दिक् ।

एव शास्त्रार्थयनेन चित्तवृत्त्याभिभवव्यङ्ग्याया जीवमुक्ता समानिताया प्रारब्धनादी
शङ्कते—

ननु प्रारब्ध कर्म कृत्वाविद्यातरकार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य
प्रनिवर्धनं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापयति, न च मुर-
दुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिमिदं विना संभवति ततः कथमभिभवः । भैवम् ।

अभिमवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धफल एवा-
न्तर्मावात् ।

नन्विति । ननु केनोक्त जीवन्मुक्त्या देहेन्द्रियादिनिवारण प्रत्युत चित्ताद्यपरिपति-
रिति लक्षणयाक्यशेषेण तद्भानप्रयोजकावस्थानमेवोक्तमिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि
यदर्थं प्रारब्धेन देहाद्यवस्थापित तत्कृतजीवन्मुक्तौ न स्यादिति त्नाशय विशदयति
पूर्वादी—न चेति । तत्रत्रिचिच्चतृष्यभिभवोऽसम्भवी, अहेतुत्वाद्बन्ध्यासुतनत् । न च
हेत्वसिद्धि । योगसूत्रे—‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ’ इत्युपक्रम्य ‘ अम्यासवैराग्याभ्या तन्नि-
रोध ’ इति सूत्रेण तद्देतूपलब्धेरिति वाच्यम् । ‘ भोगेन वितरे क्षपयिवा सपद्यते ’
इति श्रीमच्छारीरकसूत्रेण ‘ इतरे समारब्धफले पुण्यपापे तत्त्रिद्वोगेनोपभोगेन तत्पडीभूत
सुखाद्यनुभवेनेत्यर्थ । क्षपयित्वा नाशयित्वा सपद्यते प्रारब्धक्षयान्ते ज्ञानसमकारलब्धमि
देहवैरत्यमेव द्वेताप्रतिभासेन प्राप्तोतीर ’ इत्याशयेन सकार्यकाज्ञाननिर्गततत्रज्ञानोत्तर-
मपि प्रारब्धफलभोगारभ्यक्त्वं वदता तद्भोगसाधनीभूतचित्तवृत्तीनामभिभवसामग्र्या रक्का
र्याजनवत्वमेव सूचितम् । यथा तृणदाहहेतोर्द्विज्वालाया प्रतिप्रथक्माणिना म्राम्पनिशि
बद्धिप्रकाशसानिव्येऽपि शैत्यानुभयानभिभवरूपस्वफलदानाय तदौष्यप्रतिरोध क्रियत
एवमेव प्रारब्धेनापि चित्तवृत्त्यभिभवसामग्र्या शक्तिप्रतिबन्ध एव चित्तवृत्त्येकसाध्यस्वफलमु-
खादिभोगदानार्थं क्रियत इति भाव । अतो न युक्त जीवन्मुक्तिरिषाह—तत इति ।
तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाङ्गीकृत्य सिद्धान्ती समाधत्ते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—
अभिमवेत्यादिना । पूर्वोक्तरीत्या जीवन्मुक्तिमुखस्याऽऽमरूपेण स्वाभाविकेऽपि
तत्प्रतिबन्धकचित्तधर्माणामभिभवसाध्यसामग्र्या तव्ययत इति कृपाकाशस्य साध्यत्ववत्तस्यापि
प्रारब्धफलत्व कन्यत इति भाव । यदा जीवन्मुक्तिमुख स्वरूपमुत्पद्येऽपि प्रारब्धफलान्त-
र्भूत मुग्नाद्विषयमुत्पद्यदित्यर्थ ।

न च सिद्ध न समीहित यननेमुत्पत्त्यमिति वाच्यम् । त्वजीवनस्यापि यननेमुग्ये
सत्यसिद्धिप्रसङ्गादिति समाध्यातु यथा मदाटसासुताना स्वकीययन विनैव तत्रज्ञान
गार्कण्डेयपुराणे वर्णितमेव जीवन्मुक्तेरपि प्रारब्धवशादेव भविष्यति किं प्रयनेनेति
शङ्कते—

तर्हि कर्मव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति मा भूत्पुरुषप्रयत्न इति
चेत् । कृपापिवाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयोगः । कर्मणः स्वयमदृष्टरू-
पस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमन्तरेण फलजननासमर्थत्वात्पेक्षितः कृप्यादौ
पुरुषप्रयत्न इति चेज्जीवन्मुक्तावपि समं समाधानम् ।

तर्ह्यिति । किं सर्वोऽपि यनो माऽरिपति तत्राभिभवसुद शरत्त्रिय एव जीवन्मुक्ति-
फलत्वं । अथै जीवन्मुक्तिं, दितायेऽर्धंरतीत्ययथाया । ऐतद्विदयार्थं यनमङ्गीकृत्य

इत्वं प्रकटपितुं जीवन्मुक्तिः प्रकटास्त्रीयनमात्रमनर्ह्युत्तमतो भवतो देवानांप्रियताप-
त्तिरेव प्रयुतातिदृष्टिमिष्टतो मृष्टमपि नष्टमिति न्यायापातश्च । तस्माद्देव युक्तोऽयं
प्रारब्धयादभक्तस्य तव प्रयनसादे द्वेष इति तादर्थेण कृप्यादावपि दोषमात्ममाह-
कृपीति । पर्यनुयोगो दोष इत्यर्थः । दोषोद्धारं शङ्कते—कर्मण इति । अदृष्टं दृष्टपेश-
र्थेन फलदमदृष्ट्यादित्यादियुक्त्या कृप्यादौ दृष्टयानापेक्षत्याज दोष इति यदि यदासि तर्हि
किमपराद्धं तव जीवन्मुक्त्येव । वस्तुतस्तु—

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैराहृप्रिया. परभृतः सरितोऽप्यनुष्यन् ।
रक्षा गुहाः किमजितोऽपि नोपसन्ना-
न्यारमाद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्गुणाचार्योक्तिः । तस्या अयमर्थः—चीराणि जीर्णरत्नखलपटानि ।
पथि लोकमार्गे । अहृप्रिया. पादपा वृक्षा इत्यर्थः । यतस्ते परभृतः परपोषका अतो
भिक्षां पक्षपर्णादि योगियोग्यमदनीयमिति यावत् । तेऽपि स्वत एव याच्नादिकं
मिनाऽपि न दिशन्ति किं नार्पयन्ति किम् । न हि वृक्षाणां पक्षपर्णादित्यागे परयाच्नाद्य-
पेक्षा तस्माद्भैक्षं वासथ स्वायनलभ्यमेवेति भावः । पानीयशयनीययोस्तथात्वमाह—
सरित इत्यादिना । ननु वर्षाकालादौ पक्षपर्णादीनामप्यनुपलभ्ये कथं जीवनम् । यद्वा
तद्ग्रहणेऽपि स्वहस्तव्यापारादियत्नापेक्षाऽरत्येवेति कृप्यादितौल्यमेव तत्राऽऽह—किमजित
इति । यतोऽजितोऽत उपसन्नानपि नायति किम् । यो हि शरणागतं न रक्षति स तेन
द्वतमुकृतत्वाजित एव भवति, अयं परमेश्वरस्त्वजितो न केनापि पराजित इति सर्वत्र
प्रसिद्धकीर्ति कथं न शरणागतपरित्राण करोत्यपि तु करोत्येव । अयतीति वर्तमानप्रयोगे-
णापरोक्षतोक्त्याऽत्रानाश्वासो नैव कार्य इति ध्वनिः । एव सामग्र्यामप्यविवेकिनां
विषययत्न एव रोचत इत्यत आह—कवय इति । ननु याज्ञवल्क्यादयः कवयोऽपि
गोक्तामा एव ययमिति श्रुतेरिषयादियत्नशालिन कथमिति तत्राऽऽह—धनेति । न जन-
कादयो धनदुर्मदान्धा किंतु जिज्ञासव इति । तस्माद्भिवेकिना तत्रविदा शरीरनिर्गह-
मात्रविषयाद्यर्थमपि यत्न विहाय जीवन्मुक्त्येकसिद्धयर्थं शास्त्रीयप्रयत्नवता भाव्यामित्याशयेन
जीवन्मुक्तावपि त्वदुक्तदोषोद्धारसाम्यमेवेत्याह—जीवन्मुक्तावपीति ।

ननु कृप्यादावपि भूरिप्रयनेऽपि क्वचित्कलाभावादत्यप्रयत्नेऽपि क्वचिद्भूरिफलदर्शना-
दन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयत्नस्य निमित्तमात्रत्वमेव । मुख्यत्वं तु फलनिष्पत्तौ प्रारब्धस्यैवेति
न जीवन्मुक्तिदोषसाम्यं तत्रेति प्रकारान्तरेण दोषोद्धारमाशङ्क्याऽऽह—

सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृप्यादौ फलपर्यवसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रच-

लेन कर्मान्तरेण प्रतिबन्धः कल्पनीयः । तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूल-
वृष्ट्यभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबन्धाति । स च प्रतिबन्धो
विरोधिना प्रबलतरेणोत्तमभकेन कारीरीत्यादिरूपेण कर्मणाऽपत्तीयते ।
तच्च कर्म स्वानुकूलां वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबन्धमपनयति ।

सत्यधीति । फलपर्यवसानं फलपरिपाकं । प्राबल्यं प्रतिबन्धाधिकशक्तिमत्तम् ।
कर्मान्तरेण, प्रारब्धकर्मविशेषेणेत्यर्थः । प्रतिबन्धः, शक्तिनिरोधः । ननु मण्यादौ प्रतिबन्धे
मन्त्रादौ तदुत्तेजके च न काचिस्वकार्यजनने दृष्टसामग्रीपेक्षा दृष्टेयत्रापि प्रतिबन्धकत्वा-
द्यविशेषात्किमिति तदपेक्षेत्याशङ्क्य कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्येत्यादि त्वदुक्तमेव त्वया कथं
विस्मृतं तस्मृतौ च मण्यादेर्दृष्टरूपत्वात्कर्मणः स्वदृष्टरूपत्वाद्दृष्टान्तवैषम्यादत्र समपेक्षितैव दृष्ट-
सामग्रीत्याशयेनाऽऽह—तच्चेत्यादिना । स्वानुभूत्यं स्वकार्यसहकारिकारणत्वम् । काऽसौ
तत्र दृष्टसामग्री यया कृष्याद्युपयुक्तप्रयत्ने फलानुपत्तिरित्याशङ्क्य तामाह—वृष्ट्यभावा-
धीति । आदिग्रहणात्—

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषका शलमा शुका ।

स्वचक्रं परचक्रं च पठेता ईतय स्मृता ॥

इत्यादिशास्त्रोक्तेरिति सन्नकातिवृष्ट्यादिपञ्चकं सगृह्यते । नन्वेव तत्रापि प्रारब्धकर्मैव प्रति-
बन्धकं चेमादिप्रसिद्धिरित्येत्यत आह—स चेति । प्रबलतरेणोति तरणप्रत्ययेन प्रतिबन्ध-
ककर्मतोऽपि तत्र शक्त्याधिक्यं द्योत्यते । विरोधिनेति । तमसस्तेजोऽद्वयसंकेनेत्यर्थः ।
ननुत्तेजकस्य मन्त्रादेर्मण्यादिवस्तुन प्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धनशक्तिरोधकत्वमेव दृष्टं न
मण्यादिव्यसकत्वमतो न निरोधिनेति विशेषणेन तदिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनाष्टि—
उत्तमभकेनेति । उत्तमभकत्व प्रतिबन्धकशक्तिरोधकत्वम् । न चैतानतेव विशेषणेनाल-
माऽस्तु प्रागुक्तविशेषणद्वयं निरोधिना प्रबलतरेणोति च तानतेन प्रतिबन्धापनयसिद्धेरिति
वाच्यम् । तत्रयोजनसमवात् । तथा हि—न हि मण्युत्तमभकमन्त्रादेर्दृष्ट्यभावकारिण्येष्टि
प्रतिबन्धकवर्माशुत्तमभकत्र दृष्टमनिरोधिनात्, तेजसस्तमोनिरोधिनेऽपि न खद्योततेज-
सोऽखिलान्तध्वंसकत्वं दृष्टं दुर्बलत्वादिति सप्रयोननमेवोक्तविशेषणद्वयम् । किं तदुक्तं
विशेषणं कर्मान्तरमिति तत्स्वरूपं निरूपयति—कारीयां दीति । ‘ शुष्यन्तस्थाप्याय
नकाम कारीर्यां यजेत ’ इति विधिप्रसिद्धा कारीरीष्टिः । आदिनाऽतिवृष्टिरोधकश्रीगो-
वर्धनोद्धारकाराधनादिग्रहः । कर्मणा, कारीर्यादिजन्यपुण्यापूर्णेणेत्यर्थः । अपनीयते, दूरी-
क्रियते । यथा प्रतिबन्धकं कर्म दृष्टसामग्रीं पूर्वं संपाद्य ततः सस्योपात्तिशक्तिं प्रतिबन्धाति
तथैवोत्तमभकमपि कर्म दृष्टसामग्रीं पूर्वं संपादयानन्तरमेव सस्योपात्तिशक्तिरोधनमपनयतीत्य-
त्रापि तर्चात्प्रयमेनेत्याह—तच्चेत्यादिना ।

उत्तरणी—

किं बहूना प्रारब्धकर्मण्यत्यन्तमक्तेन भवता योगाग्यागरूपस्य पुष्टप-
प्रपन्नस्य धैर्यं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् ।

किं बहूनेति । अयं ग्य — सर्वेषां जीवनां तान्प्रारब्ध कर्मणि त्रिविध स्वेच्छया
काम्य परेच्छया कर्मनिष्ठाया काम्य इति । उक्तं हि धर्मज्ञानं विष्णुतिथि—‘इच्छाऽ-
निष्ठा परेच्छा च प्रारब्ध त्रिविधं कृतम्’ इति । तत्र स्वेच्छाप्रारब्ध तु स्वप्रयत्नमत्तरेण
स्वर्गेण कर्मज्ञानात्काम्य मत्तरेण प्रयत्नमत्तरेण एतेऽपि मर्त्यनुभवतिष्ठन् । किं बहूना परे-
च्छानिष्ठाकर्मण्येवैति तयोः स्वकर्मज्ञानार्थं प्रयोगे परप्रयत्नोपदेशात् सत्यस्य यत्परमेष्ठिन-
प्रयत्नोपदेशात् चेति पाके पादत्रयिष्ठिभ्योऽजगत्पञ्चदशमपदान्प्रयत्नमपि लैकिकस्य
सार्थस्य किं पुनः परमपुण्यसार्थस्य शक्तोपस्य सत्येति । किंच मूर्खरिरेवानुभूति
प्रसासे सानुभूतिव्यवचतुर्थीप्यायै प्रसारात्तरेण प्रारब्धचतुर्विध्यमप्युक्तं तथा—

जीवमुक्तो रतिर्ग्रीडामिधुनानदलक्षणान् ।

व्यरहारात्रमेर्षति प्रारब्धस्यानुसारत ॥

मुग्धं गप्रारब्धकर्मयोगधनुर्विध ।

सीमो मप्यो मन्दमुत्तो चेति तस्य विद्या मया ॥

तं मरेगे स पश्चादितुन्यो नाऽऽमानमिक्षो ।

आमनि प्रीतिरस्ताति भवदा मरतिस्तदा ॥

मप्यरेगे तु भोगानां प्राधाय स यदा कदा ।

श्रुत्वाऽऽरदाशमामान यदन्वीडति घालयत् ॥

मन्दवेगे तिररहस्य भोगा प्रायेण चित्तयन् ।

धियाऽऽमन द्रुदमुनः प्राप्नोति मिधुन यथा ॥

सुप्तवेगेऽतिनिर्विज्ञो निर्विकल्पसमाधिभाक् ।

आमानन्दाशेष सन्नास्ते मुक्तयदद्वय ॥ इति ।

अत्रापि स्वेच्छादित्रैविध्यस्य प्रत्येकं सभगादुत्कर्त्तव्या प्रयत्नशरणात् दुर्बरेव ।

स्वेच्छातीव्रं तु यथा मस्यक्रीडातिरीक्षणात्तोये ।

सौभारिमुनेर्विलासो माघातुः कन्यकाभिरनिशमभूत् ॥ १ ॥

तदपि परेऽतीव्रं चन्द्रे गुरशापत क्षयो वृद्धिः ।

पक्षद्वये क्रमेण स्पष्टं भवतीति दृष्टमिदम् ॥ २ ॥

एवमनिच्छातीम माष्ट्ये नूलसमविरोहादि ।
 व्युत्थाने विज्ञात द्रु स्वादिप्रदमिह प्रथितम् ॥ ३ ॥
 स्वेच्छामध्य तु यथा ह्यजातशत्रो धृत स्पष्टम् ।
 राज्ये भोगान्भोक्तुर्यथायकाश्च चितिं स्मर्तु ॥ ४ ॥
 अपि च परे ञामध्य शिखिब्वजे तत्रबोधतोऽप्यूर्ध्वम् ।
 राज्य चूढालेऽवशासुखादिप्रद दष्टम् ॥ ५ ॥
 तद्वदनिच्छामध्य भगीरथे दृष्टमन्यराज्यमपि ।
 स्वैरविमुक्तकरिण्या मालां दत्त्वाऽऽमशिरसि सति निहिते ॥ ६ ॥
 स्वेच्छामन्द दष्ट प्रारब्ध कनिहरिप्रभृते ।
 स्फुटयोगिनयकपङ्केत्यस्त्रे तेऽनुसधितामसुखा ॥ ७ ॥
 अस्ति परेच्छामन्द प्रारब्ध नारदेच्छया लोके ।
 आमसुखस्मृतिरूप ध्रुवस्य हरिदर्शनाज्जातम् ॥ ८ ॥
 तद्वदनिच्छामन्द प्रारब्ध वामदेवादे ।
 यद्रभेऽपि च तस्य प्रादुरभूत्तत्रविद्यादि ॥ ९ ॥
 स्वेच्छासुप्त दष्ट प्रारब्ध हृषभदेवस्य ।
 यत्तस्य निर्विकल्पकसमाधिनिम्नो न कुत्रापि ॥ १० ॥
 अपि च परेच्छासुप्त प्रारब्ध दष्टमस्ति विख्यात्रे ।
 कुम्भोद्भवशिष्यस्य प्रसिद्धमेतेह शास्त्रेऽपि ॥ ११ ॥
 किञ्चानिच्छासुप्त प्रारब्ध भवति जन्मत पृथ्व्या ।
 श्रुत्यादिसिद्धतत्त्वज्ञानाया देवतात्वेन ॥ १२ ॥

एव चोक्तमेदमिन्नस्य यावत्प्रारब्धस्य प्रयत्नापेक्षत्वाद्योगान्यासरूपप्रयत्नसाफल्यं तदा
 वश्यकता च सर्वथा सिद्धेव । अत एवोक्त योगत्रासिष्ट उत्पत्तिप्रकरणे शतोपर्यंकादशसर्गे
 धीराम प्रति श्रीवसिष्ठे —

स्वपौरुषेकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ।
 मत्प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गति ॥
 नूनं दैवमनादृत्य मूढसकल्पकल्पितम् ।
 पुरपार्थेन सन्नित्या नय चित्तमचिचताम् ॥ इति च ।

पुरपार्थोऽत्राद्वैतामत्तारूपो मेक्ष । तद्रूपा या सविचिरामचित्तिस्तया सततानुसधितयैव
 चित्तं तद्रूपलक्षितं द्वैतमचिचतामद्वैतता नयेत्यर्थः । अत्राऽऽवश्यं त्रिभिर्दिशोऽन्त्ये विदुषश्च
 देवानादापुर सर मन प्रशमनरूपपुरप्रयत्न एव समनुष्ठेयत्वेन समुपदिष्ट इति सर्वमनदा-

तम् । एतेषामुद्धारणानि सङ्गणत्पुक्तानि मदीयेऽद्वैतामृतमजरीनाम्नि निरुन्धे सन्यारणे ।
तथा—

स्वेच्छतीत्रं यदि चेप्रारब्धं व्यरहरति सम. पशुभिः ।

जीनमुक्तोऽपि तदा गोकामो याज्ञनन्व इव ॥ १ ॥

तथा हि श्रीमद्भगवत्पादोयेऽप्यासमाप्ये 'पश्चादिभिध्वानिशेषत्' इति स्पष्टमेव पश्चादि-
साम्यम् । गोकामन च याज्ञनन्वस्य वृद्धारण्यकपवमप्रपाठके सुन्दमेव—'नमो वयं ब्रह्मि-
ष्टाय पुर्मो गोकामा एव वयम्' इति ॥ १ ॥

यदि च परेच्छतीत्रं तच्चेदुदर्यं प्रयाति सोऽपि तदा ।

अन्येच्छया तथैव व्याप्रियते कश्यपो यथा दितित. ॥ २ ॥

तप्रारब्धम् । सोऽपि जीनमुक्तोऽपि तथैव व्याप्रियते पशुनदेव व्यरहरति । दितितः,
दितिहृतप्रदोपकाटरतीच्छयेत्यर्थ. ॥ २ ॥

यदि तदनिच्छतीत्रं तदाऽप्यसौ तद्वदेव सयतते ।

जयभिजयाम्या शाप दातु सनकादिरिव भगवान् ॥ ३ ॥

तप्रारब्धम् । असौ जीनमुक्तः । तद्वदेव सयतते, पशुनदेव सम्यगिष्टानिष्टप्राप्तिप-
रिहारयोर्वन कुरोति । भगवानिति विशेषणात्सनकादे सदैव शुद्धसत्त्वगुणप्रदानेन कदाऽपि
परापकारानिच्छत्येऽपि वैकुण्ठे रागद्वेषाद्यभावेन मुतरा तदभावेऽपि श्रीमदन्तर्यामिप्रैरतानि-
च्छतीत्रप्रारब्धबुद्ध्या शापप्रदानमिति मानः ॥ ३ ॥

स्वेच्छामय्य यदि चेप्रारब्धं बाल्यतदा रमते ।

भोगप्राधान्यात्तच्छिद्रेऽद्वैत वदन्यथा दत्त ॥ ४ ॥

तच्छिद्रे, भोगाभावाकाले । दत्त श्रीदत्तात्रेय । स तु भोगानां प्राधान्यं लोके प्रदर्शय-
न्मध्ये मध्ये भोगाभावाकाले कार्त्तरीर्यादिक प्रति स्वगुणरूपपरमात्मत्वप्रकाशतोपेणाद्वैतात्मान
वदन्नास्तेति मार्कण्डेयपुराणोपाख्यान प्रागेव विद्वत्सत्यासोष्टासे समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

यदि च परेच्छामय्य तच्चेद्वीडति तथैव सोऽपि तदा ।

राज्ञो रहूगणस्य तु शिनिर्कोद्वहने यथैव जडभरत ॥ ५ ॥

तत्, प्रारब्धम् । तथैव बाल्यदेव । सोऽपि जीनमुक्तोऽपि । जडभरतो हि रहूगणेन
राज्ञा शिनिर्कोद्वहने नियोजित सर्नभूतमुह्यत्वेन प्राणिहननभिया मन्द गच्छस्तेन राज्ञाऽऽक्षि-
प्तस्त प्रत्यद्वैततत्त्वमपि भोगानसान उपाचेत्यारयात श्रीमद्भगवते पश्चमस्कन्धे । तथा च
तद्वचस्तत्रैव—

स्थौल्य कार्द्वं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृभय कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रा गतिर्मन्युरहमद शुचो देहेन जानस्य हि मे न सन्ति ॥ रत्ति ।

देहेन सह तादात्म्याभिमानेन जातस्याज्ञस्यैते धर्मा सन्ति मम तु ज्ञत्वेनाद्वैतत्वात्ते न सन्तीति भावः ॥ ५ ॥

यदि तदनिर्ग्राम्य तदाऽप्यसौ विट्सति स्फुटं तद्वत् ।

स्वस्वाधिकारकर्माणि भगवान्सूर्यादिरिव लोके ॥ ६ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीवन्मुक्तः । तद्वत्, बालवत् । भगवतः सूर्यादेर्हि जीवन्मुक्तत्वेन निरतिशयाद्वैतानन्दतृप्तत्वात् स्वस्वाधिकारभोगानि स्तुत्वेऽप्यन्तर्त्यामिप्रेरिततादृक्प्रारब्धवशात्तत्प्रधान्येऽपि ताद्विरामकाले याज्ञनल्क्यादिकं प्रत्यद्वैतात्मानं वदन्बालवदेव लीलया विट्सतीत्याशयः ॥ ६ ॥

स्वेच्छामन्दं यदि चेत्प्रारब्धं तर्हि भोगमपहाय ।

मिथुनमिव द्वन्द्वसुखी सप्रज्ञातस्थितो बलिवत् ॥ ७ ॥

मिथुनमिव, दम्पतीव । सप्रज्ञातस्थितः, सविवल्पनामकाहब्रह्मास्मीतिवृत्त्यामयशब्दानुविद्धसप्रज्ञातसमाधिस्थ इत्यर्थः । बलिवदिति । बलिर्हि बहुकालं भोगान्मुक्त्वा कदाचिज्जातैराम्यस्तत्त्वज्ञानसंपाद्य समार्धिं कुर्वन्नासेति बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे समुपास्यायते । तथा च तत्रैव सतीतिशतितमे सर्गे तदुक्तिः —

न द्वेषोऽस्ति न रागोऽस्ति न मनो नास्य वृत्तयः ।

चिमात्रस्यातिशुद्धस्य विकल्पवचना कुतः ॥

दृश्यदर्शननिर्मुक्तकेनलामलरूपवान् ।

नियोदितो निराभासो द्रष्टाऽस्मि परमेश्वरः ॥ इति ।

अत्र प्रथमश्लोके भोगहानं द्वितीये तु तत्त्वानुसंधानमिति भावः ॥ ७ ॥

यदि च परेच्छामन्दं तदाऽप्यसौ तद्वदेव मुखमेति ।

श्रीरिष्णोरिच्छातः प्रहाद इवाविकल्पमात्रम् ॥ ८ ॥

असौ जीवन्मुक्तः । तद्वदेव मिथुनश्चेत् । अत्रिकल्पमात्रम्, निर्विकल्पकमात्रे परम् । प्रहादस्तु भगवदिदमेव लब्धविवेकसन्तसमाधिनिष्ठावर्तमानेषु युपायानां बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे एव । तत्र च सप्रज्ञातस्थित्या तदुक्तिर्यथा—

चेत्यर्थितचिन्मात्रमहमेवोऽनभामकः ।

समाहाभ्यन्तरव्यापी निष्कलामलसमयः ॥ ८ ॥ इति ।

यदि तदनिच्छामन्दं तदाऽपि सुप्तमेवसौ तथैव परम् ।

सिद्धाभिर्गीततत्त्वध्रम्योत्तरमेव जनक इव ॥ ९ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीवन्मुक्तः । तथैव मिथुनश्चेत् । एवमुपायानां बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे एव—कदाचिदुपशमं गतं जननेनानिच्छताऽपि केषांचिदज्ञानशामिनां

स्वभावेनैवाऽऽमतत्परस्पर जल्पता सिद्धाना शब्द श्रुत्वा निचारोऽज्ञातोऽभूदिति ।
तत्रेद तद्वान्य सनिक्ल्पसमाप्यनस्यासूचकम्—

अरज्जुरेव बद्धोऽहमय कोऽरिम कलङ्कित ।

पतितोऽस्म्युपरिस्थोऽपि हा मनाऽऽमन्हता स्थिति ॥ इति ।

अरज्जुरेवेति । अय भाव —या जीवन्धकृदनिघारज्जु सा तु नास्त्येव मयि विचारे-
णेति पुरा व्यर्थमेव बद्धोऽभवमित्यद्वैतामनि वस्तुतो वधाभावस्तथाऽय नित्यापरोक्षस्वप्र-
काश क कलङ्कितोऽस्मि न कोऽपि ससारकलङ्कवानस्मीति च पुनस्तदभावस्ताथा पतित
इत्यप्युपरि सर्गोपरि स्वे महिन्नि स्थितोऽपि व्यर्थमेव मोहमहोदयौ पतित इत्यपि भूयस्तद-
भावासूचनपूर्वकमद्वैततत्त्वानुसंधानेन हा, इति खेदे ममाऽऽमममानस त्वया व्यर्थमेव पूर्वं
स्वरूपस्थितिर्हेति सप्रज्ञातसमाधिचोत्तनमिति ॥ ९ ॥

स्वेच्छामुक्त यदि चेप्रारब्ध तर्हसौ विगतपिन्न ।

कैवल्य प्राप्त इनासप्रज्ञाते स्थित सुख शुक्लवत् ॥ १० ॥

असौ जीवमुक्त । असप्रज्ञाते निर्बिकल्पसमाधौ । शुक्लवदिति । शुको हि स्वेच्छयैव
जनकतश्छिन्नसशयो मेरुशिखरे बहुकाल निर्बिकल्पसमाधिस्योऽभूदित्युपाख्यात योगवासिष्ठ
एव । तद्यथा—

अनुशिष्ट स इत्येव जनकेन महामना ।

निशाम्राम शुक्लसूष्णीं स्वच्छे परमस्तुनि ॥

वीतशोकभयापासो निरीहरिच्छन्नसशय ।

जगाम शिखर मेरो समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥

तत्र वर्षसहस्राणि निर्बिकल्पसमाधिना ।

दश स्थित्वा शरामासावामन्यस्नेहदीपवत् ॥ इति ॥ १० ॥

यदि च परेच्छामुक्त तदाऽप्यसौ तद्वदेव सुखरूप ।

श्रीरघुवीर श्रीमद्वसिष्ठकृतसक्तिपाततो यद्वत् ॥ ११ ॥

असौ जीवमुक्त । तद्वदेव लब्धवैरल्पनदेव । उपाख्यातमेतद्बुद्ध्वाऽसिष्टे निर्वाणप्रक-
रणे पूर्णार्थस्य चरममर्गे । तथा हि श्रीमद्वसिष्ठप्रसादाच्छीरामे निर्बिकल्पसमाधिस्थे सति
श्रीवसिष्ठ प्रति तद्व्युत्थापन स्वकार्यार्थं देवकार्यार्थं च प्रार्थयन्श्रीनिश्चामित्र उवाच—

हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानमि ।

मुख्य शक्तिपातेन तक्षणादेव दर्शितम् ॥

दर्शनासर्गनाच्छ्रान्कृपया शिष्यदेहेके ।

जनयेय समारेत शोभन स हि देशिक ॥ इति ।

अत्र स्पष्टमेव श्रीवसिष्ठेच्छावशाच्छ्रीरामस्य निर्विकल्पसमाव्यवाप्ति ॥ ११ ॥

यदि तदनिच्छासुप्त तदाऽपि सुखरूप एव स प्राप्नत् ।

सुतलालसा समाधिं कर्तुमनुक्ताऽपि देवहूतिरिव ॥ १२ ॥

स, जीवन्मुक्त । प्राप्नत्, लब्धकैवल्यमत् । सुतलालसेति । तदुक्त श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे—

वन प्रव्रजिते पत्यानपत्यधिरहातुरा ।

ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टे वत्से गोरिव वत्सला ॥

पत्न्यौ कर्दमनामकमुनौ । तत्राप्यपत्यविरहातुरा । स्वस्यास्तत्तन्मुपादिश्य श्रीमत्कपिलाचार्ये स्वपुत्रेऽप्यरण्य गते तद्वियोगव्याकुलेत्यर्थ । एतेन सुतलालसेति विशेषणमूलमुक्तम् । यत सुतलालसाऽत एव समाधिं कर्तुमनुक्ताऽनुकण्ठितेत्यर्थ । तदपि तत्रैवोक्तमग्रे—

तमेव ध्यायती नित्यमपत्य कपिल हरिम् ।

बभूवाचिरतो वत्सनि स्पृहा तादृशे गृहे ॥

एतेन समाप्यर्थमनुकण्ठ ध्वनिता । तथाऽप्यनिच्छासुप्तप्रारब्धोदमाद्यथा निर्विकल्पसमाधिं देवहूति प्राप्तवती तद्वदिति योजना । एतदपि तत्रैवोक्तमग्रे—

नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ।

न सस्मार तदाऽऽत्मान स्वप्ने दृष्टमिवोत्थित ॥

तदेह परत पोष्योऽप्यच्छ स्वाप्यसभवात् ।

बभौ मलैरवच्छिन्न सधूम इव पावक ॥

स्वाङ्ग तपोयोगमय मुक्तकेश गताम्बरम् ।

दैवगुप्त न बुबुधे वासुदेवप्रतिष्ठधी ॥ इति ॥ १२ ॥

अथाज्ञप्रारब्धभेदा —

अज्ञ स्वेच्छातीत्रे प्रारब्धे पशुरियाऽऽचरति सफलम् ।

नहुपो यथा मुर्नानापि शिविकोद्बहने नियोजितान् ॥

स्पष्टमिदं महाभारतादौ ॥ १३ ॥

सति च परेच्छातीत्रे तत्रासौ व्यवहरति तथैव परम् ।

वसुदेव स्वापत्य कस्तायादायथा हत्तुम् ॥ १४ ॥

असावज्ञानी । तथैव पशुवदेव । अवशिष्ट तु स्पष्टमेव ॥ १४ ॥

तत्रानिच्छातंत्रे सोऽपि तथैवोद्यतो भवति चरिते ।

भरतो यथा मुमुक्षुर्भृगुशावायं समासक्त ॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । सोऽप्यज्ञोऽपि । तथैव पशुपदेव । चरितं, आचरितं । भरतो मुमुक्षु-
भृंगशाखार्थं समासक्त इति प्रसिद्धमेव ध्रुमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे । तस्य तदासक्तेराकस्मिक-
त्वेनानिच्छातीव्रत्वमित्याशय ॥ १५ ॥

स्वेच्छामध्ये क्रीडति शिशुनत्तर वदन्परोक्षतया ।

अज्ञो भोगासक्तो बालाकिनदेव बोधात्प्राक् ॥ १६ ॥

बालाकिनामा मुनिर्वोधामोरेऽपि तत्त्वविन्मय सन्नजातशत्रु तरङ्गामपि तथालेनाप्र-
सिद्ध तत्त्व बोधयितुं प्रतिष्ठादिभोगासक्त्या गत्वा विचित्रस्य ब्रह्मणेनाभिमतं वरतूनाचेति
वृहदारण्यके चतुर्थे (द्वितीय) प्रपाठके पठ्यते दृष्टनालाकिरित्यादिना—' दृष्टवान्नाविर्हानु-
चानो गार्ग्य आस स होवात्वाजातशत्रु काश्य ब्रह्म ते ब्रह्मणि ' इत्युपक्रम्य 'स होवाच
गार्ग्यो य एनासानादित्ये पुरुष एतमेनाह ब्रह्मोपासे ' इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिभिः । अत्र दृष्टपदेना-
ज्ञत्व भोगासक्तिश्च द्योतिता ॥ १६ ॥

तत्र परेच्छामध्ये रमतेऽसौ तद्ददेन कार्यरत ।

जनको यथा सुलभया पृष्टो योगेन हृदि गतया ॥ १७ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । असावज्ञः । तद्ददेन शिशुनदेव । कार्यरतो भोगासक्त । जनक
इति । धर्मव्यजनाग्नौ जनकस्य ब्रह्मनिष्ठत्वकीर्तिं श्रुत्वा सुलभानाग्नीं काचिद्ब्रह्मवादिनी
कौमारादेव त्रिदण्डसन्त्यास कृत्वा भैक्षभोजन मोक्षशास्त्रश्रयणमेकात् आमग्यानं च तुरती
जनककीर्तिर्नास्तया न वेतिप्रत्ययार्थं स्वीयं पूर्णं रूपं मिहाय योगमहिम्नाऽतिमुकुमारमनु-
पमं रूपं श्रुत्वा जनकपुरीं भैक्षमिरेण प्रविश्य जनकगृहं गत्वा तेन कृतातिथ्या भोजनोत्तर
तत्सदसि स्थिता त राजान मनसा तन्नेत्रद्वारेण योगमहिम्ना प्रविश्यापृच्छत् । सोऽपि ता
स्वशरीर एव सूक्ष्मरूपेण प्रनदतीति मोक्षधर्मेण्पारयातम् । तत्र जनकोक्तिर्विधा—

यथ मे दक्षिण बाहु चन्दनेन समुक्षयेत् ।

सस्य वाऽस्यापि यस्तक्षेसमायेतावुभौ मम ॥

सुखी सोऽहमवाप्तार्थं समलोटाऽमकाञ्चन ।

मुक्तसङ्ग स्थितो राज्येऽमिशिष्टोऽन्वैद्धिदष्टिभिः ॥ इति ।

अनेन ब्रह्मवादिन्य स्पष्टमेव । तत —

इदं मे स्यादित् नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य भैषिणः ।

याऽसि कस्य पुत्रो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥

तदयुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो नराधिप ।

मुद्बुद्धिं स निरार्यस्तेऽनिरक्तस्यैव भेषजम् ॥

तस्य ते मुक्तमहस्य पाशानाक्रम्य निष्ठित ।

छत्रादिषु निगणेषु पुन सङ्गं कथं वद ॥

स गार्हस्थ्य्याच्युतश्च त्वं मोक्षं वाऽनाप्य दुर्विदम् ।
उमयोरन्तराले व वर्तसे मोक्षवार्तिके ॥

इत्यादिसुलभोक्त्याऽस्य जनकस्याङ्गत्वं राज्यकर्तृत्वोक्त्या भोगासक्तत्वं च स्फुटमेवेति भावः ॥ १७ ॥

सति चानिच्छामध्ये विहरति स प्राग्ब्रह्म भोगपरः ।
आत्मज्ञमन्यः सन्विरोचनोऽवददिवोऽऽत्मानम् ॥ १८ ॥

सः, अज्ञानी । प्राग्ब्रह्म, ब्रह्मदेव । तथा हि छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके समाध्यायते—
इन्द्रविरोचनौ प्रजापतेरुपदेशाद्देहमेवाऽऽत्मत्वेन मन्यमानाविति पूर्वमुपक्रम्य 'स ह शान्त-
हृदय एव विरोचनोऽसुराङ्गाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचाऽऽमैवेह मह्य्य आत्मा परि-
चर्ये आत्मानमेवेह मह्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति' इति । आत्मा
देहः । मह्य्यः पूज्यः । मह पूजायामिति धातोः । महयन्पूजयन् । अत्रानिच्छामध्यत्वं तु
तत्प्रश्नं विनैव वदनस्याऽऽकस्मिन्त्वादिति भावः । अज्ञावार्तिकं तु स्पष्टमेव ॥ १८ ॥

स्वेच्छामन्दे तिष्ठति भोगानन्यान्विहाय मिथुनमिव ।
द्वंद्वसुखासक्तमनाः कदर्युमिक्षुर्यथाऽनुभवतः प्राक् ॥ १९ ॥

कदर्युमिक्षुरिति । कदर्युः पूर्वाश्रमे घनलुब्धः सन्यो मिक्षुः सन्यासी जातः स यथा
भोगत्यागपूर्वकमज्ञत्वेऽपि मुमुक्षुत्वेन विवेकवेलायां परोक्षात्मानुसंधानेन मिथुनमिव दम्पती इव
द्वंद्वसुखी तद्बदिलर्यः । तदुक्तं श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे सन्यासावस्थायां मूढैः पीडितो,
द्विज उवाच—

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहधर्मकालाः ।
मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्र परिवर्तयेद्यत् ॥

इत्युपक्रम्य—

एतां स आस्थाय परामनिष्ठानप्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
अहं तरिष्यामि दुरन्तपार तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिपेवपैव ॥

इत्यन्तेन । तत्र नायं जनो मे सुखेत्वादिना सर्वोदासीनतापूर्वकं परोक्षतयाऽऽत्मानुसं-
धानं तथाऽहं तरिष्यामीत्यङ्गत्वं च ध्वनितमित्याशयः ॥ १९ ॥

सति तु परेच्छामन्दे तथैव तिष्ठत्यसौ सुखासक्तः ।
तत्त्वज्ञानात्पूर्वं वरणमुतो भृगुरिवेच्छया स्वगुरोः ॥ २० ॥

तथैव मिथुनवदेव । असावज्ञः । तच्चेति । तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवहृद्यामान्नायते—
'भृगुर्वै वारणिः । वरणं पितरमुपसत्तार । अर्धीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्य त प्रति
वरणवाक्यम्—'तपसा ब्रह्म, विजिज्ञासस्य ! इत्युक्त्या 'स तपोऽतप्यत' इत्यादि ।

सत्र 'मनसधेन्द्रियाणां च एकाग्र्यं परमं तपः' इतिस्मृतेरन्नादिकोशानां ब्रह्मलं
निचारेणानुसंधधन्भृगुर्ज्ञानात्प्राप्यथा संप्रज्ञातसमाधिभाक्त्वेन द्वंद्वसुरवी बभूव तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

तत्रानिच्छामन्दे सोऽपि मुखी तिष्ठति स्फुटं प्राग्बत् ।

आकस्मिकनिर्वेदाज्ज्ञानात्प्राक्पिङ्गला यद्वत् ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । सोऽप्यज्ञोऽपि । प्राग्गन्मिथुनवत् । उक्तं हेक्कादशस्कन्ध एव—
मिथिलायां काचिद्वेश्या कस्मिंश्चिद्विषसे जारमलभमानाऽकस्मान्निर्विण्णा । पिङ्गलोवाच—
अहो मे मोहवितर्ति पश्यतेत्यादिना निर्वेदमुक्त्वा—
सुहृद्रेष्टतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।

तं विक्रीयाऽऽमनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ।

इति त्वंपदार्थापरोक्षत्वेऽपि 'त्यक्त्वा दुरासाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम्' इत्यन्ते
तत्पदार्थापरोक्ष्याद्यद्भोगत्यागेनाऽऽमानुसंधानं स त्वज्ञत्वेऽपि संप्रज्ञातसमाधिरेव । तस्याऽऽ-
कस्मिकत्वादनिच्छामन्दप्रारब्धत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

स्वेच्छासुप्ते लब्धे प्रारब्धे निर्विकल्पमुत्पन्नः ।

योगाद्विदेहवत्स्याज्जाजलिरिव तत्त्वलब्धेः प्राक् ॥ २२

जाजलिरिवेति । मोक्षधर्मेपूपाख्यायते । जाजलिनामा कश्चिद्विप्रो महत्तपश्चकारेत्युपक्रम्य
तत्तपो वर्णयन्भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति—

ततः कदाचित्स मुनिर्धर्षास्वाकाशमास्थितः ।

अन्तरिक्षाञ्जलं मूर्त्नां प्रलयगृह्णन्मुहुर्मुहुः ॥

अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्प्रथिताः प्रभो ।

अरण्यगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः ॥

टीका—अमलसंयुतः, निष्पापः ।

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।

तस्यौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥

तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।

कलिङ्गशकुनौ राजनीडं शिरसि चक्रतुः ॥

स तौ दयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षत दम्पती ।

टीका—उपप्रैक्षत, उपेक्षांचक्रे न वारितवानित्यर्थः ।

कुर्वाणौ नीडकं तत्र जट्टसु तृणतन्तुभिः ।

यदा न स चलत्वेन स्थाणुभूतो महातपाः ॥

ततस्तौ सुखविश्वस्तौ सुख तत्रोपतुस्तदा ।
 अतीतास्वथर्मासु शरत्काल उपस्थिते ॥
 प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ।
 तत्रापातपता राजञ्छिरस्पृष्टानि खेचरौ ॥
 तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्र शसितव्रत ।
 बुद्ध्वा च स महातेजा न चचाल च जाजलि ॥
 धर्मे कृतमना नित्य नाधर्मं स त्वरोचयत् ।
 अहन्यहनि चाऽऽप्राप्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ॥
 आश्वासितौ निवसत सप्रहृष्टौ तदा निभो ।
 अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्य प्राजायन्त शकुन्तका ॥
 व्यवर्धयन्त तत्रैव न चाकम्पत जाजलि ।
 स रक्षमाणस्त्वष्टानि कुलिङ्गाना धृतव्रत ॥
 तथैव तस्यौ धर्मात्मा निर्निचेष्ट समाहित ।
 ततास्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिण ॥

टीका—कालसमये कालमर्यादाया सत्या ते शकुन्तका पक्षिणः पक्षवन्तो बभूवु ।

बुधुधे तास्तु स मुनिर्जातपक्षान्कलिङ्गकान् ।
 तत कदाचित्तास्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रत ॥

टीका—पक्षीन्, आर्यो भवर्षीय ।

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमता वर ।
 तथा तानपि सबृहन्द्दृष्ट्वा तावान्मुता मुदम् ॥
 शकुनी निर्भयौ तत्र ऊपतुश्चाऽऽमत्रै सह ।
 जातपक्षाश्च सोऽपस्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ॥
 साय साय द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलि ।

टीका—द्विजान्, शकुन्तान् ।

तथा ते दिनस चापि गत्वा साय पुनर्नृप ।
 उपानर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तका ॥
 कदाचिद्विरसान्पञ्च समुत्पत्य विहगमा ।
 पष्टेऽहनि समाजमुर्न चाकम्पत जाजलि ॥
 क्रमेण च पुन सर्वं दिनसान्पुनहन्यथ ।
 गोपावर्तन्त शकुना जातप्राणा स्म ते यदा ॥

कदाचिन्मासमात्रेण समुपत्य विहगमा ।
 नैराग उस्ततो राजप्रातिष्ठत स जाजलि ॥
 ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातिविस्मय ।

टीका—प्रलीनेषु प्रडीनेषु ।

सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्त मान आनिशत् ॥

टीका—मानो गर्व ।

स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा श्रुन्तान्नियतव्रत ।
 सभावितात्मा सभाव्यो भृश प्रीतमनाऽ*भनत् ॥
 स नया समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
 उदयन्तमथाऽऽदित्यमुपातिष्ठन्महातपा ॥
 सभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपता वर ।
 आस्कोटयत्तथाऽऽज्ञाशे धर्म प्राप्तो मयेति वै ॥

टीका—सभाव्य, वर्धयित्वा । आस्कोटयत्, बाहुशब्दमकरोत् ॥

अथान्तरिक्षे वागासीत्ता च शुश्राव जाजलि ॥
 धर्मेण न समस्व व तुलाधारस्य जाजले ।
 वाराणस्या महाप्राज्ञस्तुलाधार प्रतिष्ठित ॥
 सोऽप्येव नार्हते वक्तु यथा त्व भापसे द्विज । इति ।

अत्र निर्विचेष्ट समाहित इयुक्तेरसप्रज्ञातसमाधिस्यत्व किं(क)चिकालमगम्यते तेन
 सुतप्रारब्धत्वम् । कस्यचिदुपदेश विनेन तथाऽऽकस्मिन्नोद्योग विना च शनेस्तपसे स्वयमे-
 वोद्युक्तत्वात्स्वेच्छात्वम् । अज्ञत्व तु स्पष्टमेवेति भाव ॥ २२ ॥

सति च परेच्छामुक्ते तदाऽप्यसौ प्राग्देव सुखमग्न ।
 अनुभूते पूर्वं गुरुरचनाच्छा तो भगीरथोऽत्र यथा ॥ २३ ॥

असात्रज्ञ प्राग्देव विदेहवदेव । अनुभूतेरिति । उक्त हि बृहद्योग्यासिष्ठे निर्वाण-
 प्रररणपूर्वार्धे त्रितलसज्ञरु मुनिं निर्विण्णो मुमुक्षुर्भगीरथ उवाच—

शरीरेऽस्मिंश्चिराद्भूदो गिरौ तरुरिय स्वके ।
 अहभागो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥

त्रितल उवाच—पौरुषेण प्रयनेन त्यक्त्वा भोगौघभारनाम् ।

गत्वा विरुसिता सत्तामहकारो विलीयते ॥

इति सचित्त्य चित्तस्य सहन्य जनमारणम् ।
 तदेव हिमनृत्यं जगाम तपसे पुन ॥
 सर्वतश्चित्तमाकृत्य निर्वेद रसगर्भिणी ।
 सूत्रादेहेन सोद्विग्ना तेषऽतिकठिन तप ॥
 नि सकल्या निराहारा निस्तरङ्गमनोमयी ।
 अथ वर्षसहस्रान्ते सा प्राप परमा दशाम् ॥
 बभूव निर्मग सूची तपसा क्षीणकिल्बिषा ।
 जाता विदितनेद्या सा स्वयमेव तथा धिया ॥
 ततो वर्षसहस्राणि नि सकल्पतया तथा ।
 तस्मै निखिलसत्तारहेयता हृदि बुर्वती ॥

इत्यादिश्रीरसिष्टेन श्रीराम प्रति । अत्र कर्कश्या स्वप्राक्तनदेहागतिपूर्वकक्षुद्रितृप्त्यर्थमेव पुनरपि तप कृतमिति स्वादुमासेत्यादिसूचीदेहेन सोद्विग्नेयन्तेन ज्ञायते । तेन कठिनतर तप करण एव तदिच्छा । तदेवोक्त—नि सकल्पेति । नि सकल्या निरक्तेच्छेतरसकल्पशून्या । निराहारा त्यक्तमर्षाशना । तप इति । 'तपो नानशनात्पर यद्धि पर तपस्तदुद्ध(र्ध)म् तदुराधर्षं तस्मात्तपति रमते' इति तत्तिरीयशाखाया नारायणोपनिषत्सङ्गकान्तिमप्रश्रुतेस्तादृशानशनात्परमतप प्रभागा स्वयमनिच्छन्त्यपि निस्तरङ्गमनोमयी निस्तरङ्ग निर्विकल्पसमधिस्थत्वेन सुप्तिवत्सर्वस्तिरहित यमनस्तमयी तप्रचुरा भूत्वा । अथ तादृशासप्रज्ञातसमाधेरीश्वरेच्छयेन लाभोत्तर परमा दशा प्रापेति योऽयम् । तत्र हेतु—बभूवेति । दशामेव विनृणोति—जातेति । स्वयमेव । अनिच्छाप्रारब्धरूपेश्वरेच्छयेत्यर्थ । तथा धिया सा विदितनेद्या जातेत्यन्वय । तथेति सर्वनाम्ना या नि सकल्पमनोमयीत्यनेनोक्ताऽसप्रज्ञातसमाधिरूपा धीस्तत्परामर्श । तस्मादुक्ततत्त्वोदयापुरा वर्षसहस्रात् वर्कट्या प्रारब्धमज्ञत्वेऽप्यनिच्छासुप्तमिति तापर्यम् ॥ २४ ॥

एतेन तत्त्वज्ञान विना निर्विकल्पसमधिर्नैव भवतीति केचित्ते परस्ता । उक्त हि चित्रदीपे मूढकारेण—

वैराग्योपरती पूर्णं बोधस्तु प्रतिबध्यते ।

यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोनद्यात् ॥

इति ज्ञान विनाऽप्युपरते पूर्णमुक्त्वाऽप्रे तद्व्यख्यातु 'सुप्तिरद्विस्मृति सीमा भवेदुपरमस्य हि' इति सुप्तिताम्येन निर्विकल्पात्सप्रज्ञातसमाधिमेवोपरतिर्न मयेन वदद्भिस्तदमेव विनाऽपि तत्त्वज्ञान निर्भयानमभिनिदिशति । एव च कभेदभिन्नस्य प्ररब्धत्वावच्छिन्नज्ञानप्रारब्धस्य स्वश्वरेष्वरान्यनमयन पेश्वत्वाद्योग्य सादिरूपशास्त्रीयप्रयत्नसाफल्य

तदावश्यकता च सर्वथा सिद्धेव । अत एव श्रीमद्रूढासिष्ठ उत्पत्तिप्रकरण एकादशोत्तरशत-
तमसर्गे भगवानाह वसिष्ठ श्रीराम प्रति—

स्वपौरुषैकसाध्येन स्तोत्रितस्यागरूपिणा ।

मन प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गति ॥

नून दैर्घ्यनादत्य मूढसकल्पकल्पितम् ।

पुरपाथेन सवित्या नय चित्तमचित्तात् ॥ इति च ।

अत्र पुरुषार्थस्त्वद्वैतात्मलाक्षणो मोक्ष । सचित्तरपरोक्षज्ञान तथा चित्त तेनोक्तपुरुषार्थेन सहाचित्ता नय निर्विकल्पता प्रापयेत्यर्थ । अत्र प्रथमश्लोके निविदिपोक्षरमे तु विदु-
पोऽपि दैवानादरपुर सर मन प्रशमनरूपप्रयनानुष्ठानोपदेश इति भाव । नचभिभ्रस्ता-
ध्याया जीनन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धफल एवान्तर्भावदिति मूले तथा 'सुप्तवे-
गेऽतिनिर्विघ्नो निर्विकल्पसमाधिमाक्' इत्याद्युदाहृतानुभूतिप्रकाशवाक्ये च निर्विकल्पसमाधे
प्रारब्धफलत्व वदाद्धि श्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिस्तन्सास्यासुपुष्यादेरपि प्रारब्धफलत्व प्रापितम् ।
तच्च श्रुतिपूर्वाचार्योक्तिरिदम् । तथा हि श्रुतयस्तावत्—' सुपुप्तिकाले
सकले विलीने तमोभिभूत सुखरूपमेति ' । ' अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेन
तीर्णो हि तदा सर्वोऽशोकान्ददयस्य भवति ' । ' न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्प-
स्येत् ' इत्याद्या सुपुप्ते प्रारब्धकर्मफलाभासत्व तस्यामनस्थाया सर्वलपपुष्पापतत्फलभाव-
द्वैताभावप्रतिपादनै कथयन्ति । तथा पूर्वाचार्योक्तयोऽपि—' यत्र सुप्तो न कचन काम काम-
यते न कचन स्वप्न पश्यति सुपुप्तस्थान एकीभूत ' इति माण्डूक्यश्रुतौ श्रीमद्भगवत्पादीय
भाष्यम्—यत्र यस्मिन्स्थाने फाले वा सुप्तो न कचन त्वन पश्यति न कचन काम काम-
यते, न हि सुपुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षण स्वप्नदर्शन कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतमु-
पुप्त स्थानमस्येति सुपुप्तस्थान स्थानद्वयप्रविभक्त मन स्पन्दित द्वैतजात तच्च यथारूपाप-
रिस्वागेनाविवेकापन्न नैशतमोग्रास्तमिवाह सप्रपञ्चमेकीभूत इत्युच्यत इति । ' अथ यदा
सुपुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद ' इति वृहदारण्यकचतुर्थाध्यायप्रथमनाहणेकोनविंश-
तिकाण्डिकाश्रुतौ—

कर्मोत्थत्वाप्रमानादेस्तद्वयेऽक्षययत्नत ।

पृथीय कर्मणि न्याय्या द्वयामावविवक्षया ॥

इति श्रीमसुरेश्वराचार्यवार्तिकम् । पृथी, वरयेति श्रुतिगतपृथी विभक्ति । तथा पत्र-
पादिकायामहकार प्रहृत्य ' यस्यभेदा कूटस्थचैतयोऽनिदमरा आमधतुरपि मिथ्यैव भोक्तेति
प्रसिद्धिमुपगत स च सुपुप्ते समुखातनिखिलपरिणामाभ्यामविद्याया घृतस्य ' इति श्रीमप-
क्षप द्वाचर्यवचनम् । तथाऽत्र विवरणकारवचनमपि—न(स) च मुपुप्त इति ।

अज्ञानकार्येन्द्रशरीरप्रतियोगे हि सुषुप्तिरित्यर्थ इति । तथा सक्षेपशरीरव्याचार्यन-
चनमपि—

रममथ जागरितमप्युभय तर्धेन मोहप्रगृतमपि कर्मसु विभाति ।

कर्मक्षये तदपि ल परमममायामाश्रिय सुशमनतिष्ठत एव लीनम् । इति ॥

एवमथा प्रमेण सुषुप्ता यावद्द्वैताभावकर्मोद्यमप्रत्ययभङ्गमेव प्रभावाज्ञानकार्येन्द्रशरी-
राभावाकर्मलाभाप्रतिपादनै सुषुप्ते कर्मसुप्रत्ययभङ्गमेव बोधयन्ति । किंच श्रीमन्महा-
त्ममुनिभिस्तु कर्मक्षये तदपि लभियुत्तरार्धेन तथाच सुप्ते कष्टत एवोक्तम् । तस्मादनु-
चितमिदं जीवमुक्तिमुत्तमनासप्रज्ञातसमाधे प्रारब्धकर्मसुखद्वान्तरणमिति चेन्न । तद्व्या-
वस्थासमनामूलकनुस्तर्पणस्य त्वयाऽनभिज्ञातमात्र । तथा हि—सत्त्वादिगुणपरिणाममे-
दाग्निविधा निद्रा । तदुक्तं वार्तिकसारे मूलकारेण—

आहारादिभिर्भेदेन सात्त्विकी राजसी तथा ।

तामसीति तथा सुप्ति स्यात्परासृज्यते त्रिधा ॥

सुखमस्वाप्तमद्यद्य दुःखमस्वाप्तमद्य तु ।

गाढमूढोऽहमस्वाप्तमिच्छुक्ति सार्वलौकिकी ॥ इति ।

तत्र या सात्त्विकी राजसी च निद्रा सा तु प्रारब्धकर्मफल या तु तामसी सैव मुर्या
निद्रा सर्वलयावस्थेति निर्णयते । तस्यामस्तु नाम कर्मफलवाभाव । न च सात्त्विकरा-
जस्थोस्तथात्वकल्पने किमपराद्ध तामस्यैव निद्रयेति वाच्यम् । 'तमोभिभूत सुखरूपमेति' इत्यादि-
श्रुतिभिस्तमोगुणाकारपरिणताज्ञानादृतस्यैव मुर्यसुषुप्तिलोके । न च सुखमहमस्वाप्तमित्या
दिजाग्रत्कालीनपरामर्शोऽपि तदानीमहकारावच्छिन्नचतयस्वरूपप्रगात्रभावेन कथं प्रारब्धफल-
त्वमित्यपि वाच्यम् । स्पृहाहकाराभावेऽप्यस्मितारूपस्य सुशमस्य तस्य तत्र सत्त्वाङ्गीकारात् ।
न च त्रिभिधस्वापोत्तर सुखमहमित्यादिपरामर्शसाम्येऽपि तामसस्वापेतरैव सुखमहकाराङ्गी-
करणे विनिगमनातिरह इति वाच्यम् । उक्तसुखाद्यनुभवस्यैव तत्र विनिगमकत्वात् । यद्यपि
गुखानुभवस्य स्वरूपमुख्यविषयकत्वेन जाग्रत्स्वप्नयोरीन्द्रियोदे श्रमोत्कर्षात्तत्र तदभावाद्दुःखाभा-
वविषयत्वेन वाऽऽरोम्यज्ञानहमद्य सुखीत्यादिवच्यथाकथंचिदुपपत्तिसमनेऽपि दुःखानुभवस्य
तदसममात्र । न च शय्यादरसमीचीनत्वेन दुःखमित्युपचाराद्दुःखमहमस्वाप्तमितिप्रत्ययोप-
पत्तिरिति सिद्धातत्रिन्द्वौ मधुसूदनसरस्वतीभिस्तस्याप्युपपत्तिरुक्तेति वाच्यम् । गलन्तरस-
भने तूपचारकल्पनाया अन्याश्वचात् । एतदस्वरसादेव तैरेव तत्रैवानुपपदमथेत्यादिप्रथे-
नोक्तमुत्तिप्रैविष्यप्रतिपादकप्रत्येभावस्थात्रैविष्यविधानाच्च । न च दुःखपरामर्शो यथानुपपत्त्या
सुप्तिप्रैविष्यकल्पन ततस्तत्र सुखमहकृतिकल्पन कर्मफलकल्पन च तथा तत्सामान्येऽपि
तामसमुत्तौ तदकल्पन चेति गौरवाद्भ्रमुक्तापचारकल्पनमेव उच्यते इति वाच्यम् । प्रमा

णसिद्धे वस्तुनि गौरवस्यादोषवासर्पनादिसमत्तनाच्च । प्रमाण तु— ' त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ' ' आनन्दभुक्चेतोमुख प्राज्ञ ' इत्याद्या श्रुतय एव । ननु तर्हि पूर्वोदाहृत[स्य] 'सुषुप्तिकाळे सकळे निर्द्यने तमोभिभूत सुखरूपमेति' इत्यादिश्रुत्यादे का गतिरिति चेच्छृणु । उक्तश्रुत्यादीनि वचासि निरुक्ततामसाख्यसुषुप्तिसज्ञकमुत्तरनापावस्था विषयाणि । त्रिषु धामस्वित्यादीनि तु सारिकादिसुषुप्तिजाप्रदाद्याख्यगौणसुषुप्त्यवस्थापराणीति । एतन्नापस्थात्रयस्यापि त्रैविध्याङ्गीकारासुषुप्तावपि दु खमुपपद्यते । तथा हि— प्रमाज्ञान जाग्रज्जाग्रत् । शुक्तिरजतादिभिन्नमो जाग्रदरम । श्रमादिना स्तब्धीभावो जाग्रत्सुषुप्ति । एत स्वप्ने मत्रादिप्राप्ति स्वप्नजाग्रत् । स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट इति बुद्धि स्वप्नस्वप्न । जाग्रदशाया कथयितु न शक्यते स्वप्नावस्थाया यत्किञ्चिदनुभूयते तत्स्वप्नसुषुप्ति । एव सुषुप्त्यवस्थायामपि सात्त्विकी या सुखाकारा वृत्ति सा सुषुप्तिजाग्रत् । तदनन्तर सुखमहमस्वप्नामिति परामर्श । तत्रैव या राजसी वृत्ति सा सुषुप्तिस्वप्न । तदनन्तरमेव दु खमहमस्वाप्तामिति परामर्शोपपत्ति । एव तामसी वृत्ति सुषुप्तिसुषुप्ति । तदनन्तर गाढमूढोऽहमसमिति परामर्श । यथा चेतत्तया वासिष्ठवा त्तिकाश्रुतादौ स्पष्टमिति सिद्धान्तविन्दौ गधुसूदनसरस्वतीभि सुषुप्तौ दु खोपपत्त्यर्थं प्रत्येकमवस्थान्तैर्विषयकरण सुषुप्तेरपि जाग्रदादिसज्ञाकरण तत्र प्रमाणकथन च यकृत तत्सर्वमुपपद्यते । अन्यथा कर्मफलव विना सुषुप्तौ दु खोत्तेर्गुणशोभस्य च निर्निमित्तत्वापत्ति । किंच ' अभाजप्रत्ययालम्बनी वृत्तिर्निद्रा ' इति पातञ्जलयोगसूत्रव्याख्याने नागोजिभट्टेनैवमेव सौप्तिकश्रुतिविरोधपरिहारव्यवस्थापन कृतम् । तद्यथा— ननु वृत्ति विना र्नापस्य साक्षिभास्यत्वेनैव स्मरणमस्त्विति चेन्न । तद्विषयस्मृतेश्चित्ताश्रितत्वाभावापत्ते । अन्येनान्यदृष्टस्मरणात् । साक्षिणि तस्मरणमस्तमवि सरकाराभावात्सृष्ट्याख्यपरिणामासभवाच्च । अत एव ' त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ' इति श्रुत्या सुषुप्तेऽपि भोग्यसत्ते क्त । न च 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यपश्येत्' इति सुषुप्तश्रुतिविरोध , तथा हि तदानीं ज्ञानाभाव एवावगम्यत इति वायम् । अर्धसमप्रभेदेन सुषुप्तद्वैविध्यात् । अर्धपराऽऽद्या श्रुतिरत्यन्तपरा द्वितीयेत्यविरोध इति । नन्वेतरीत्या गाढतर सुषुप्तौ यदि सुखदु खानुभवाकर्मफलत्व स्वी क्रियते तद्व्यतिरेककारेण कथमुक्तम्—

सुषुप्त्यवस्थासुखदु खमोगो विनाऽपि कर्मस्य तथा प्रतीते ।

तत्राप्यत्रिदागुणवृत्तभेदनिवृत्तिरस्या परम पुमर्थं ॥

इत्यस्मिन्पद्ये विनाऽपि कर्मेति । तद्येतद्वायामपि कथं व्याख्यातमह सुषुप्तस्वाप्त दु खमस्वाप्तामिति प्रतीतेर्निनाऽपि कर्म निमित्तकारण कर्म विनाऽपि सुखदु खभोग सुषुप्त्यवस्थायामनुभवासिद्ध इ यर्थ इति चेन्न । अत्र कर्मशब्देन क्रियापरपर्यायस्य देहेन्द्रियमानसानन्यतमव्यापारस्यैव मूले टीकाया च विवक्षितनास्तदाशयस्य त्वयैनाज्ञातनाच्च । यद्यत्र कर्म

शब्दः प्रसिद्धप्रारब्धपरस्मदागयगोचरः स्यात्तर्हि जीवानां सुग्राह्यतातिः कर्मसत्त्वाभावेऽ-
 प्यविद्यगुणशोभद्वाश्वेरेण्यया भवतीति तेनाद्भ्यस्तं स्यात् । तत्तु सुग्रादिविरद्धम् । तथा
 हि—भगवान्सूपकारः श्रीमद्वादरायणाचार्यो द्वितीयाध्यायप्रथमपादे परमेश्वरस्य जगत्कृतौ
 नियपूर्णकामतया प्रयोजनाभावेऽपि ' लोकत्रुत्तु लीलार्थस्यम् ' इति सूत्रेण लीलया जग-
 त्कर्तृत्वमुक्त्वा तत्रैव तर्हि स विमिति काश्चिज्जीवान्मुग्धिनः काश्चिदु रिनध करोतीत्या-
 दाङ्गापाकरणार्थममूरपत्—' वैशम्पनैर्घृष्ये न सापेक्षतात्तथा हि दर्शयति ' इति । तथा
 तत्रैव श्रीमद्भगवत्पादीयं भाष्यम्—अतः सृज्यमानप्राणिधर्मधर्मापेक्षा विना मृष्टिरिति
 नायमीश्वरस्यापराध इति । पुनश्च भाष्यं—तथा हि दर्शयति श्रुतिः—' एष देव साधु कर्म
 कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य लज्जिनीयत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमवो
 निनीयते ' इति ' पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति च ' इति । अत्र
 रामानन्दीय व्याख्यानमपि—न च कचिज्जनं साधु कचिदसाधु कर्म कारयतो
 वैशम्पतादत्रस्थमिति वाच्यम् । अनादिपूर्वाजितसाध्यसाधुसासनया स्वभावेन जनस्य
 तत्त्वकर्मसु प्रवृत्तानीश्वरस्य साधारणहेतुत्वादतोऽननय ईश्वर इति भाव इति । एतेन
 केवलकर्मनादः केवलेश्वरवादश्च व्याख्यातः । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवर्हीप्रश्ने श्रीसुरे-
 श्वराचार्यप्रणीत ' सोऽकामयत यद्दु स्या प्रजापेयेति ' इतिश्रुतौ वार्तिकमपि—

आत्मस्थे ये नामरूपे देशकालाद्यपेक्षिणी ।

जगत्कर्मनादादीनाद्व्येत्ये बहुधाऽऽमन ॥ इति ।

अत्राऽऽकाशादिसृष्टिरपि प्राप्यदृष्टसापेक्षेणैश्वरेण क्रियत इति वदन्नि श्रीमत्सूत्रकारा-
 दिभिर्जीवस्य मुजादिभोगस्तु तत्कर्मकसाध्य इति किमु वक्तव्यमिति श्योतितम् । तस्मात्त-
 द्विरुद्ध सुती विनाऽपि कर्म मुजाद्यङ्गीकार इति नोक्तादर्शपयादौ कर्मशब्देन प्रारब्धं
 ग्राह्य किंतु निरुक्तव्यापार एवेति सिद्धम् । किंच तदीकायामपि कर्म निमित्तकारण कर्मेति
 व्याख्यात तदपि कर्मशब्देन व्यापारे गृहीत एव सगत स्यात् । यदि प्रारब्धस्य निमित्त-
 कारणत्व सुखादिभोग प्रति स्यात्तदा प्रारब्धनाशेऽपि तदापत्ति । न हि दण्डे नष्टे घटो
 नश्यतीति । न च पूर्वोक्तसिद्धान्तविन्दुवाक्यस्य न्यायरत्नावल्यारये ब्रह्मानन्दसरवतीवृत्ते
 व्याख्याने सुखादेरुपादान तु सत्त्वादिकमेवोक्तम् । तथा हि—अथ वा सुखरूपेण परिणत-
 सत्त्वगुणविषयिका सात्त्विकी । दुःखरूपेण परिणतरजोगुणविषयिका राजसी । मोहरूपेण
 परिणततमोगुणविषयिका तामसी । न च सत्त्वादिगुणपरिणामरूपा वृत्ति सात्त्विक्यादि-
 रूपाऽऽत्मसुखविषयिक्येव सुखाकारेत्यस्य सर्वत्रानुपह्लादिति वाच्यम् । दुःखविषयकज्ञान
 विना दुःखविषयकस्मृत्यसम्भवात् । ज्ञानरूपाविद्यावृत्ते सत्त्वादिगुणपरिणामिवासम्भवात् ।
 सत्त्वात्सजायते ज्ञानमिति रमृते सुखादिरूपेण परिणामे तु धातुसाम्यादिकमेव निमित्तमिति ।
 तेन प्रारब्धकर्मणः सर्वत्र निमित्तकारणवनेन सुखादाविति वाच्यम् । तत्र धातुसाम्यादिक-

मेन निमित्तमिति साधारण धातुसाम्यादेरेण निमित्तत्वोक्ते प्रारब्धस्य घट प्रति कपालद्वयसयोगनद्यात्कार्यस्थायित्वरूपासमनाधिकारणत्वस्यैव द्योतितत्वात् । न च धातुसाम्यादेरपि हेतुन्येवैपणे प्रारब्ध एव पर्यवसानानिमित्तकारणत्वमपि तस्य वक्तव्यमेव । तथाच एकस्यासमनाधिकारणत्व निमित्तकारणत्व च विरुद्धमेव । अतो निमित्तत्वमेवोक्तटीकासमतत्त्वाद्दोऽपि भोगापत्तिस्त्वस्मदिष्टेनात एनाऽऽदर्शे विनाऽपि कर्मयुक्तमिति वाच्यम् । धातुसाम्यादिकार्यं प्रति प्रारब्धस्य निमित्तत्वेऽसमनाधिकारे वा तज्जन्यसुखाद्याकारेण सत्त्वादिपरिणाम प्रति प्रारब्धान्तर्गतकर्मविशेषस्यासमनाधिकारणत्वसमभावत्वेनानानात्वस्य सर्वसमतत्वाच्च । नन्येनपि ज्ञानरूपाविद्यावृत्तेरित्युदाहृतन्यायत्वात्तन्वचनानुसृतौ मनोवृत्त्यनङ्गीकारात्प्रमात्रभावात्कथं तत्र प्रारब्धभोगाङ्गीकार इति चेन्न । इदकारात्मकमनोवृत्ते स्थूलाहकारस्य चाभावेऽप्युक्तसुप्तौ सूक्ष्माहकारात्मकान्त करणसत्त्वाङ्गीकारेण स्थूलप्रमात्रसत्त्वेऽपि सूक्ष्मस्य तस्य सत्त्वात्तस्य सुखानुभूतेस्तदविद्यावृत्त्यात्मकताया एव सभवात्तत्र प्रारब्धभोगस्योक्तरीत्या भुवचत्वञ्च । अत एव श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः सक्षेपशारीरकतृतीयाध्याये — 'साक्षित्वमाहमतमसा मतिकञ्चुकेन मातृत्वमेतदपि नेह सुप्तसिक्काले ' इत्यत्र मतिकञ्चुकेन बुद्धिकवचेन यन्मातृत्व प्रमातृत्वमेतदपीह सुप्तसिक्काले बुद्धिसवधाभावान्नेति सुप्तौ प्रमातृरूपाहकाराभासमुक्त्वा तत्रैवाग्रे—'त्वम्येन कल्पितमहकरणत्रिभर्ति तिस्रोऽपि ता. सहितमेव तु तच्च ताभि ' इत्यत्राहकारस्वीकार सुसावपि कृतः । ननु यद्यप्यत्र प्रमात्रभावोक्तिर्गाढसुप्तिविवक्षया तत्स्वीकारोक्तिरर्धसुप्तिविवक्षयेति त्वया स्वमतानुगुण्येन वाक्यद्वयव्यापन कृत तथाऽपि यदि गाढसुप्तिस्तिस्त्रोऽपीत्युक्तावस्थात्रयतो भिन्ना तर्हि तस्या अहकारसन्नधित्वाभावेन साक्षिसन्नधित्वापत्ति, यदि सा तत्रैवान्तर्भूता तर्हि तस्यामहकाराभावप्रतिपादकपूर्ववाक्यासंगत्यापत्तिश्चेति चेन्न । तद्व्यपस्थासभवात् । तथा हि—अविद्याधारतावदावरणादिशक्तिभेदात्तदवच्छिन्नादिरूपस्य जीनस्याप्यावस्थावस्थाविक्षेपावस्था चेति साधारणव्यवस्थाद्वयम् । तत्राऽऽनरणावस्था तु केनल मूलज्ञानमेव । विक्षेपानस्था तानमूलज्ञानभिन्नयावद्वैतरूपा । तदुक्त सक्षेपशारीरके—

आच्छाद्य विक्षिपति सस्फुरदाम्ततत्त्व जीवेश्वरत्नजगदाकृतिभिर्मूर्धैव ।

अज्ञानमानरणभ्रिभ्रगशक्तियोगादात्मत्वमात्रविषयाश्रयतामलेन ॥ इति ।

विक्षेपानस्थायामप्यन्त करणल्यनिरोधचाञ्चल्यभेदात्रैविध्यम् । तत्र ल्यावस्था तानुमिन्मूर्धमृत्तिपुन शरीरप्राप्तिदेनदिनादिप्रलयस्थितिभेदात्पञ्चधा । तत्रापि सात्त्विकादिपूर्वभेदात्त्रेधा भुति । मूर्धाऽपि कफपित्तादिनिमित्तभेदाद्ब्रह्मैव माधननिदानादौ यर्णिग तथा निशिष्टशङ्कारानुदीपनादिसामग्रीभेदादनेकधाऽसौ रसशास्त्रेऽप्युक्ताऽस्ति पर तु प्रज्ञानुसुक्तत्वानान प्रपञ्च्यते । मृत्त्यादिनवस्य तु प्रत्येकमेकनिवच्यमेव पर तु स्फुरदाम्ततत्त्वमृत्ति, शरीरनियोगक्षणमारम्य पुन सुप्तानुपलब्धिपूर्वश्रणपर्यन्तमत्रिभिः ।

प्राप्तिः, समष्टिच्छिन्नशरीरलयादिर्देनंदिनादिप्रउभयस्थितिरिति लक्षणभेदादसांकर्यम् । तेन गर्भे कललाद्यवस्थायामपि दुःगादिसत्त्वेन प्रारब्धभोगसत्त्वान्न लयानस्थात्वम् । यदा तु तत्र तदभावास्तदा पापाणादिवद्रादमुत्तिरेन । कललावस्थायां दुःखोपलब्धिरक्ता सूत-संहितायाम्—

गर्भं तु कललावस्थं कृमिभिर्भक्षितं भवेत् ।

दुःखमेव तदा सौख्यं न किञ्चिदपि विद्यते ॥ इति ।

अत्र टीका माधवी—मातुर्गर्भाशय एकरात्रोपितं शुक्रशोणितं कललमिति । ' गर्भो भ्रूण इमौ समौ ' इत्यमरसिंहोक्तेर्गर्भमिति क्लीबन्वमार्थम् । ननु मोक्षधर्मेषु—

सुखदुःखयोश्च प्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ।

जीव पश्यामि वृक्षाणामचेतन्य न विद्यते ॥

इति वृक्षाणां सजीवतोक्तेस्तेषां सुखाशुपलब्धौ न विनादः परं तु पापाणादीनां किं निर्जीवत्व वा सजीवत्वम् । अद्ये हिमयदादीनां पुराणादौ व्यपहारवर्णनबाधः । अन्ये—

चित्रस्थपर्पतादीनां वस्त्राभासो न लिख्यते ।

सृष्टिस्थमृत्तिकादीनां चिदाभासस्तथा न हि ॥ .

इति चित्रदीपस्थमूलकारोक्तिविरोधः । तस्माद्धिमयदादीनामधिकारिर्जीवन्नादेनतात्वाच्च तथा-त्वेऽपि सामान्यपापाणादेर्निर्जीवत्वमेव वाच्यं नो चेदियमप्येका पृथगी लयानस्था स्यादिति चेन्न । पापाणादीनां सजीवत्वेऽपि यदा तेषां भेदनादीनां दुःखोपलब्धिस्तदा जागरोऽन्यथा तु गाढमुत्तिरेवेति निरुक्तलयावस्थेतरानस्थाभावात् । पापाणादीनां सजीवत्वं तु—

निद्रामयानां वृक्षाणां स्वसत्तामचलादयः ।

स्थिता अनुभवन्तोऽन्ये चिदाकाशमखण्डितम् ॥

इति निर्माणप्रकरणे बृहद्वासिष्ठे निद्राप्रचुराणां मुपुत्तिस्थानां वृक्षाणां या गाढमूढतय स्वसत्ता तामचलापाण दयोऽनुभवन्त स्थिता । अन्ये हिमयन्मेर्गोदयस्तत्रज्ञपर्पतास्वखण्डित चिदाकाशमनुभवन्त सदा समाधौ स्थिता इत्यर्थं इत्येतद्वैकाया च, तथो-दाहृतमोक्षधर्मचनप्रचट्टकेऽपि वृक्षानुपक्रम्य म्ढायते शीर्यते चापीतिचनन्यारयाने शीर्यत इत्यनेन वज्रमणेरपि मज्जुणशोणितस्पर्शाच्चेतनत्व व्याख्यातमिति, तथा तत्रैव मूले पादैः पिवति पादप इति पदस्य व्याख्यान एतेन क्षीरादिपायिन पारदादेरपि चेतनत्वं व्याख्यातमिति चोक्ते सिद्धम् । ततो हेमादिधातूनामप्युच्छ्रिताग्निमयोगे द्रुतत्राचत्तप्रसरेष्वन्तं सजीवत्वं ज्ञेयम् । अत्र समष्टिव्यष्टिकल्पनात्सर्गोऽपि जीवव्यवस्था बोद्धव्या । सृष्टि-स्थमृत्तिकादीनां चिदाकाशमखण्डितम् । आदिपदाद्ब्रह्मादिभिन्नसामान्यजलप्रह इत्य-

विरोध । तथा निरोधानस्थाऽपि सप्रज्ञातासप्रज्ञातसङ्गकसमाधिभेदाद्द्विधा । एतयो-
रपि ज्ञानाज्ञानपूर्वकत्वेन पुनर्द्वैत्रियम् । एव चाश्लयावस्थाऽपि जाग्रदस्वप्नभेदाद्द्विधा ।
एतयोरपि पूर्वोक्तजाग्रदादिभेदात्प्रत्येक त्रैविच्यं ज्ञेयम् । तत्र प्रमाज्ञानरूपाया जाग्र-
ज्जाग्रति तथा स्वप्नेऽपि मन्त्रादिप्राप्तिरूपाया स्वप्नजाग्रति च सति प्रमातारं बाध्य
मानत्वाद्वावहारिकोऽहकारः । उपलक्षणमिदं सशयधारावाहिककार्याहार्यस्थितिरूपसाधारण
जाग्रतोऽपि । तत्र सशयं प्रसिद्धं । घटो घट इत्याकारकं सततप्रत्ययो धारावाहिकं ज्ञानम् ।
शालग्रामे विधितो विष्णुत्वधी कार्यं ज्ञानम् । माणवके प्रेम्णा चिन्तामणिवुद्धिर्बाधका
लीनमिच्छाजन्यमाहार्यं ज्ञानम् । स्मृतिस्तु सस्कारजन्या स्फुटैवेति ज्ञेयम् । शुक्तिरजतादिवि
भ्रमरूपे जाग्रदस्वप्ने तथा स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट इति बुद्धिरूपे स्वप्नस्वप्ने साधारणस्वप्ने च सति
प्रमातर्यबाध्यमानत्वात् प्रातिभासिकोऽहकारः । तथा ज्ञानाज्ञानकालिकसप्रज्ञातसमाधौ श्रमणा
द्युत्तरमहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तिसातत्यरूपे निदिध्यासने तथा श्रमणाद्यभावेऽपि तादृश्ये निर्गुणो
पासने च स्थूडामासो व्यावहारिकोऽहकारः । ज्ञानादिकालिकसगुणादिध्यानधारणाप्रतीकाद्यु
पास्तिषु तु धारावाहिकाम् स्थूल एव स । श्रमादिना स्तब्धीभावरूपाया जाग्रदसुप्तौ
सूक्ष्माभासो व्यावहारिकोऽहकारः । एतेन—

समाधौ क्रियमाणे तु विज्ञा आयान्ति वे वलात् ।
अनुसधानराहित्यमालस्य भोगलालसम् ॥
ल्यस्तमश्च विक्षेपो रसास्वादश्च शून्यता ।

इत्यपरोक्षानुभूतौ ये समाधिविज्ञा उक्ता, तथा—

लये सबोधयेचित्तं विक्षिप्तं शमये पुनः ।
सकपायं निजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥

इति भाण्डूक्यकारिकायां कपायोऽप्युक्तः । तत्र रागादिना स्तब्धीभावः कपायः,
सथाऽनुसधानराहित्यमालस्यं च व्याख्यातम् । तत्रापि तादृगहकारस्यैव सत्त्वात् । एव
जाग्रदज्ञाना कथयितुं न शक्यते स्वप्नावस्थायां यत्किञ्चिदनुभूयते तत्स्वप्नसुप्तिमिति
स्वप्नसुप्तावपि सूक्ष्माभासः प्रातिभासिकोऽहकारः । किञ्च सुप्तौ सुखाकारविशदवृत्तिरूपाया
सुप्तिजाग्रत्सङ्घिकायां सात्त्विकसुप्तौ तथा ज्ञानाज्ञानकालिकासप्रज्ञातसमाधौ च व्यावहारिक
सूक्ष्मोऽहकारः । तदनन्तरं सुखमहमस्नाप्तं सुखं समाहितोऽभूवमिति परामर्शात् । ननु
ज्ञानोत्तरमस्तु नाम निर्विकल्पपरपर्यायोऽसप्रज्ञातसमाधिस्तं पूर्वं तु 'निर्विकल्पमनन्तं च हेतु
दृष्टान्तमर्जितम्' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो निर्विकल्प्यत्वात्तत्प्राप्तेस्तदानीमभावात्कथं तस्य भयं, तथा
ज्ञानोत्तरमपि निर्विकल्पसमाधौ समुदाहृतश्रुतेरेव कथं सूक्ष्माहकारस्य भयं इति चेत् । अज्ञान
दशायां सुप्तौ यथा सत्त्वाकारपरिणतारिचानृत्या निर्विकल्पब्रह्मसुखप्राप्तिरेव सत्त्वाकारपरिण

तान्त करणवृत्त्या मूलाज्ञानानृतनिर्निकल्पब्रह्मसुखाप्राप्तिसमयेनोक्तसमाधिसिद्धे । तदुक्त-
न्यायरत्नाश्रया ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः—समाधेरुत्तरप्रज्ञातरूपस्याप्यविद्यानिवृत्ते पूर्वमपि
त्वपदार्थसाक्षात्कारहेतुतयाऽनुष्ठेयत्वेन तदानीं जीवन्वसत्त्वेन त्वपदवाच्यत्वानपायादिति ।
ज्ञानदशायामपि निर्निकल्पसमाधौ

‘ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽमनि यसुप भवेत् ।

नं शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्त करणेन गृह्यते ’ ॥ इतिश्रुते ,

प्रसात्तमनस ह्येन योगिनः सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजस ब्रह्मभूतमन्त्रत्मम् ॥

इति श्रुते , शीतलनिर्मलनिश्चलजलनिवीनधिमलस्फटिकशिखाशकल्यत्रत्तप्राप्रतिभासमान-
स्याप्यहकारस्योक्तश्रुतिपरामर्शान्यधानुपपत्त्येवमन्यकल्प्यतारूपयुक्तेषु सूक्ष्माहकारसभ-
वात् । एतेनाज्ञानकालिकनिर्निकल्पकसमाधानपि तत्सभयप्रश्न प्रत्युक्त । तथा सुसात्रेण दुःखा-
कारपरिणतात्रिद्यावृत्तिरूपाया मुक्तिस्वप्नाख्याया राजसमुत्पत्तौ सूक्ष्मतर प्रातिभासिकोऽहकारः ।
तदानीं दुःखतकारणाभावाद्भ्रज परिणामेनैव तथा भानात्तदनन्तरं दुःखमहमस्वाप्समिति परा-
मर्शास्यापि सुखपरामर्शनस्युत्पत्त्याभावात्सति प्रमातृव्यमाध्यमानत्वाच्च । एव मोहमात्राकारपरिण-
ताविद्यावृत्त्यात्मके मुक्तिमुक्तिसङ्के तामनस्वापे तथा मृतिमूर्त्तप्रलम्पुनर्देहप्राप्तिषु च सूक्ष्मतमो-
व्यापहारिकोऽहकारः । तस्मान्नादमुत्तिसमये सूक्ष्मतमाहकारसत्त्वेऽपि तत्र तदभावप्रतिपा-
दनं तु च ब्रह्मान्तमणौ जल नास्तीतिरत्नप्रतीत्यभावाभिप्रायमेवेति गाढमुत्तरेपि मुक्तिव्यादेव
सूक्ष्मतमाहकारसत्त्वासाहकारता सुखाहकाराभावात्त्रिरहकारता च न निरूप्यत इति दिक् ।

पूर्वं सुखातिशयरूपत्वेन जीवमुक्तिमुखस्यापि प्रारब्धफल एवान्तर्भावमङ्गीकृत्य प्रारब्ध-
फलत्वेन तत्रैवास्तीत्य प्राप्त तन्निरस्य प्रारब्धत्वावच्छिन्नयावत्प्रारब्धस्य यत्न विना फलदाना-
शक्तत्वाच्छास्त्रीययनमार्थक्यादिवमुपपादितम् । साप्रतं तु तृप्तिर्दीप एव प्रारब्धत्रैविध्यविन-
रणे यदुक्तं तदनुसारेण यत्ने तन्नापेक्षन्वमेव प्रायाति न तु यत्नस्य तत्त प्रागल्भ्यम् ।
तथा हीच्छानिच्छेतिप्रारब्धत्रैविध्यमुपगम्याऽऽहुः श्रीमद्भारततीर्था —

अप्यप्यसेविनश्चैरा राजदारगता अपि ।

जानन्त एव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धमर्तन ॥

न च त्रैतद्वारयितुर्मन्त्रेणापि शक्यते ।

यत् ईश्वर एवाऽऽह गीतयामर्जुनं प्रति ॥

सदता चेष्टने स्वम्या प्रहनेर्जनमनपि ।

प्रहर्ति यन्ति मृतानि निप्रं किं करिष्यति ॥

अनश्यमाविभावाना प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न तिभेरजलज्जगन्मुपिष्टिण ॥

न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यत ।
 अवश्यभाविताऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता ॥
 प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतद्गम्यतेऽर्जुनकृष्णयो ।
 अनिच्छापूर्वक चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥
 अथ केन प्रयुक्तोऽय पाप चरति पूर्य ।
 अनिच्छन्नपि वाष्णैव बलादिव नियोजित ॥
 काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भव ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥
 स्वभावजेन कौन्तेय निमद्ग स्वेन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥
 नानिच्छन्तो न चेच्छन्त परदाक्षिण्यसयुता ।
 सु खदु खे भजन्त्येतत्परिच्छापूर्वक हि तत् ॥ इति ।

अत्र तु यदि जीवन्मुक्तिसुखप्रद प्रारब्धकर्म स्यात्तर्हि तद्विद्वत्सत्यासादियत्नमपि सपाद्य तत्सुख दास्यत्येव यदि न स्यात्तर्हि तत्र यत्नोदय एव न स्यादिति सदृश चेष्टतेऽवश्यं-
 भाविभावानां स्वभावजेन कौन्तेयेति वचनस्वारस्यादशङ्क्यते । एव च पूर्वोक्तप्रारब्धचातु-
 र्विध्यमादिभूलकारोक्तिरप्यनुभूतिप्रकाशस्था सगता स्यात् । तस्माद्ब्रह्ममिदं विद्वत्सत्यासादि-
 यत्नविधानं जीवन्मुक्तिसुखार्थमिति प्रथमपक्षेऽस्वरसात्पक्षान्तरं प्रतिजानीते—

अथ वा प्रारब्धं कर्म यथा तत्त्वज्ञानात्प्रबलं तथा तस्मादपि कर्मणो
 योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु ।

अथ वेति । अथेति पक्षान्तरारम्भार्थम् । वेत्युक्तास्वारस्यद्योतनार्थम् । तत्र दृष्टान्तं
 स्पष्टयति—यथेति । यथा प्रारब्धं कर्म तत्त्वज्ञानात्प्रबलमस्तीत्यध्याहृत्य योजनीयम् । तथा च
 भगवद्वादरायणीत्य सूत्रम्—' भोगेन त्यक्तेरे धूपयित्वा सायकते । इति । दार्ष्टान्त्रिके योज-
 यति—तथेति । तस्मादपि, प्रारब्धकर्मणोऽपित्यर्थः । योगाभ्यास इत्युपलक्षणं सद्यः फलदा-
 तृणां सर्वेषामपि वेदैकोक्तानां कारीर्षादीनां कर्मणाम् । ननु न योगाभ्यासं प्रारब्धतः प्रबलं,
 तदधीनवात् । यद्यस्य समाधिमुखदातृप्रारब्धं स्यात्तर्ह्येवायं योगाभ्यासे प्रवृत्तः स्यात्तदभावे
 तु नैव तत्र प्रवर्ततेऽपदेशशततोऽपि, दृष्टं चैवमेव लोके शास्त्रे च । तथा हि विदुरेणानेक-
 धोपदिष्टोऽपि धृतराष्ट्रो नैव स्वाहितं बुद्ध्या तत्साधने प्रवृत्त इति श्रीमहाभारते प्रसिद्धम् ।
 किंच मूलकारैरेवानुभूतिप्रकाशे सुप्तप्रारब्धाङ्गीकारेण योगसुखस्यापि प्रारब्धफलत्वमेव
 सिद्धान्तितमिति चेन्न । योगाभ्यासस्य क्रियमाणत्वेन प्रारब्धाधीनत्वाभावात् । क्रियमाणस्यापि
 प्रारब्धाधीनत्वाङ्गीकारे तद्विधेयविधिशान्दानर्भक्यापत्तेः । यत्तु तादृक्प्रारब्धाभावेन परेऽज्ञात-

ततोऽपि हितसाधने प्रवृत्तभावोपपादनं लोकसाधननिदर्शनेन कृतं तदप्यापातरमर्गापिमेव ।
 तथा हि लोकं साधया या प्रवृत्ति सा सेष्टसाधनताज्ञानार्थानेति सर्वप्रोत्सर्गः । तत्रोपदे-
 शोऽपि यत्र प्रवृत्तभावो दृष्टमत्र यत्र चरसंशयादिप्रतिबन्धरसादिष्टसाधनताज्ञानानुदयादेव
 प्रवृत्तभावो न तु साहच्यप्रारब्धाभावादिति नियम्यते । संभवत्यामिष्टसाधनताज्ञानरूपसाया
 दृष्टमागम्यां प्रवृत्तिं प्रति प्रारब्धराज्यादृष्टसाम्प्रतिक्रमनानौचिन्यात् । एतेन शास्त्रीयं धृतरा-
 ष्ट्रोदाहरणमपि प्रत्याख्यातम् । तत्साधनादिदोषरसाद्वा पुत्रादिममताम्यप्रतिबन्धाद्वा विदुरो-
 पदिष्टे यत्र नदिष्ठाननुन्धीष्टसाधनेऽपि तत्ताद्युद्धरेवानुदयात् । यदा तु ते प्रतिबन्धाः
 क्षीणास्तदा पुनर्विदुरदृष्टस्वलोपदेशमात्रादेव धृतराष्ट्रस्य सद्यस्तादृशुत्पुदयपूर्वकं स्वीय-
 धार्थहितसाधनार्थं प्रवृत्तेः श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्थत्रयोदशाध्याये समुपास्थातत्वात् ।
 तद्यथा— ' विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ' इत्युपक्रम्य—

एव राजा विदुरेणानुजेन प्रशचक्षुर्गोपित आजमीदः ।

अत्रिना स्वेषु खेहपाशान्द्रिद्रिषो निधक्काम भवृत्सदर्शिताप्या ॥

इति तदुपदेशानुसारेण धृतराष्ट्रनिर्गमनमुक्त्वा—

ष्यस्तमायागुणोदर्शो निरह्वकरणाशय ।

निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्याशुरिवाचलः ॥

इत्यन्तेन तस्य योगाम्यासपुर सर ब्रह्मनियाद्वारा सप्तमीभूमिकान्तं जीवन्मुक्तिर्निर्णिता ।
 यत्तु मूलकारवचनमनुभूतिप्रकाशस्य जीवन्मुक्तिमुखस्य प्रारब्धकर्मफलत्ववादीति त्वया
 स्वमतानुप्राहकमेतेन्युपपादितं तन्न । तद्वचनतात्पर्यस्य भिन्नत्वात् । तथा हि तत्र—

जीवन्मुक्तो रतिक्रीडामिथुनानन्दलक्षणान् ।

व्यवहारान्क्रमैति प्रारब्धस्यानुसारत ॥

इत्यत्र प्रारब्धशब्देन ' त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ' इति बार्हदारण्य-
 कयष्टाध्यायश्रुत्युक्तं यज्जीवस्य देहान्तरारम्भक विद्यादित्रय तद्विवक्षयोचरश्लोके सुखदुःखप्रदे-
 त्यादिना तद्वेगचातुर्विध्य विधाय ततस्तीव्रवेगेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन तद्व्यवस्थया जीवन्मुक्ति-
 सुखस्य विद्यादित्रयात्मकप्रारब्धफलत्वमुक्तम् । तदिदं विद्यादित्रय श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणन-
 लिनेरेणुभिरेतच्छ्रुतिव्याख्यानावसरे वार्तिकामृते विवृतम् । तद्यथा—

इतो जिगमिषु विद्याकर्मणी ये पुराऽर्जिते ।

त समन्वारभेते ते या चाभूत्पूर्ववासना ॥

विज्ञान सशयज्ञान मिथ्याज्ञानमथापि वा ।

प्रमाणतोऽप्रमाणाद्वा सर्वं विचेति गम्यते ॥

ससारकारणध्वंसि यत्तु ज्ञान परामगम् ।

तदत्र न परिप्राह्य सर्वापत्कारणापनुत् ॥

ससारकारण तस्मादात्मज्ञानविरोधि यत् ।
 अप्राप्तपरमार्थार्थं ज्ञानमात्रं जिघृक्षितम् ॥
 वाङ्मन कायसाध्यं यच्छास्त्रतो यदि वाऽन्यत् ।
 दृष्टादृष्टार्थरूपं यत्तच्च कर्मेति गृह्यते ॥
 अन्वारभेते गच्छन्त यथोक्ते ज्ञानकर्मणी ।
 गच्छन्त पुरुषं यस्मादन्येते स्वस्वभावतः ॥
 गच्छन्तोऽतोऽनुशब्दोऽत्र पश्चादर्थं प्रयुज्यते ।
 गमनादिविधौ पुस्त साधनत्वं निगच्छति ॥
 कर्मणः क्रियमाणस्य सस्कारो यो हृदि श्रितः ।
 तत्फलस्य प्रभुक्तस्य पूर्णप्रज्ञेति सोच्यते ॥
 पूर्वोपचितसस्कारहेतुभ्यः साऽभिजायते ।
 पण्मासशेषप्रोद्धृता वासना याऽस्य देहिनि ॥
 मरिष्यतोऽन्यदेहायं पूर्णप्रज्ञेति ता विदुः ।
 समर्था सैव ते यस्माद्बुद्धौ ज्ञानकर्मणी ॥
 नरस्यातः प्रधानत्वात्पृथक्तस्माद्ग्रहं कृतः ।

अत्र शास्त्रप्रकाशिकाख्या व्याख्याऽप्यानन्दज्ञानकृता—समर्पेति । न हि मृतस्य विद्या-
 कर्मणी स्वरूपेण स्यात्तुमर्हतं कारकमेदाभावादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तत्प्राधान्यात्तस्या
 युक्ता पृथगुक्तिरित्यर्थः इति ।

समासेन च निर्दिष्टे कारणत्वाविशेषतः ।
 अन्योन्यकारणत्वाच्च श्रुत्येह ज्ञानकर्मणी ॥
 पूर्णप्रज्ञात उद्धृतिर्विद्यायां कर्मणो यतः ।
 ताम्या च भावनोद्धृतिर्निर्देशोऽतो यथोदितः ॥
 कर्मणोः शुष्पमालस्य परिशेषो हि भक्त्याः ।
 मूलं च जायमानस्य प्रध्वनतेन भण्यते ॥

अत्रापि सेन टीका—तस्यास्तयोश्च मिथो हेतुहेतुमत्त्वे त्रयाणामविशेषात्कथं पूर्णप्रज्ञा-
 प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मण इति । परिशेषो नाम फलवासनेति ।

परिच्छेत्री विनिर्मात्री विद्या लोकांतरस्य हि ।
 विकर्तृकर्मनोदी च पूर्वप्रज्ञेह पूर्णयोः ॥ इति ।

तर्धतेषां विद्यादीनां प्रत्येकं चातुर्विध्यमुक्तं सक्षेपशारीरकतृतीयाध्याये श्रीमत्सर्वज्ञान-
 मुनीश्वरगुरुरचरणैः—'विद्यां चात्र चतुर्विधाऽप्यभिमतैवाऽऽरम्भिका कर्मजासस्कारोऽपि

तथा चतुर्विध इति श्लेषस्तथा समजात् ' इति । व्याख्यातं चेद मधुकृदनसररतीभिः—ननु पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पाप. पापेनेति शुभाशुभकर्मण एव संसारहेतुवप्रतिपत्तेः कथं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तदेतु नमियानाह्नप तत्र कर्मैव तदेतुरित्यथनणोदेतद्वचननलप्रयाणामपि संसारहेतुत्वमनिशिष्टमिति वदंस्तोयु चातुर्विध्यमाह—विद्या चेत्यादिना । याचन विद्या शास्त्र-
विहिता देवतायुपासनरूप्या । परा तन्निविद्धाऽस्तच्छास्त्रनिषया । अन्या विहितममा विधिं विनाऽपि यदृच्छयोपपन्ना गङ्गादिदर्शनरूप्या श्रेयस्करी । याचिन्निविद्धसमा बीभस्तितशवादि-
निषया सचोदु. सनरीति विद्यायाश्चातुर्विध्यम् । एव कर्मणा यागनधाहारविहारादिस्पाणामपि विहितप्रतिपिद्धाविहिताप्रतिपिद्धभेदेन चातुर्विध्यं द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वप्रज्ञास्वसंस्कारोऽपि मूलानुभवाद्यनुबोधेन चतुर्विधो बन्धहेतुरित्यर्थ इति । अत्र वार्तिके तानद्वासनाद्यपरपर्यायस्य पूर्वप्रज्ञास्वस्योत्तरीत्या चतुर्विधसंस्कारस्य कर्मणो मुख्यमानस्येत्यत्र मूल(छे) च जायमानस्ये-
त्यनेन भाविनः क्रियमाणत्वात्मकस्य कर्मणस्तथा पूर्वभूते पूर्वप्रज्ञात उद्भूतिर्विद्याया इत्युक्ते-
रक्तचतुर्विधविभागस्य ब्रह्मज्ञानेतरयानदृष्ट्यात्मकज्ञानस्य च कारणत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तथा परिच्छेद्रीत्यनेन विद्याया भाविदेहमात्रदातृत्वं कर्मणः सुरादिनिकारकारित्वं च निर्णीतम् । तदुक्तमनुभूतिप्रकाशे मूलकारैरेवैतच्छ्रुतिविवृतिसमये—' देह विद्या परिच्छिद्यादीदृशो देह इत्यय ' इति । तेन वासनारूप्यपूर्वप्रज्ञाया क्रियमाणहेतुत्वत्पूर्वोक्तानुभूतिप्रकाशगतप्रारब्ध-
चतुर्विधतावादेन यजीवन्मुक्तिमुखस्यापि प्रारब्धफलत्वमुक्तं मूलकारैस्तक्रियमाणफलत्वमेव । नोचेदुक्तवार्तिके पूर्वप्रज्ञाया क्रियमाणत्वावच्छिन्नयावन्नियमाणकारणत्वोक्तिर्नाप्येत । जीव-
न्मुक्तिमुखसाधनस्य मनोनाशादे क्रियमाणत्व तु न विनादास्पदम् । यत्र हृतोपास्तिवैना-
निच्छयैव मनोनाशादिना जीवन्मुक्तिमुख तत्रापि देहेन्द्रियादिव्यापारोपरमस्य पूर्वोक्तसंस्कार-
द्वारा जायमानस्येश्वरयज्ञसाध्यस्यापि लोकदृष्टया पारमेश्वरयत्नसाध्यत्वेऽपि शास्त्रदृष्ट्या क्रिय-
माणत्वानपायात् । एतेन परेच्छाजन्यजीवन्मुक्तिमुखस्य क्रियमाणफलत्वं व्याख्यातम् । तत्रापि परयत्नजनकोपास्यादिपुण्यस्य देहाद्युपरमस्य च क्रियमाणस्य सत्त्वात् । नोचेजी-
वन्मुक्तानामृषभादीना परमेश्वरप्रेरितसंस्कारमात्रद्वारा चेष्टमानशरीराणा कदाचित्पादतले
पिपीलिकादिमरणजनितपातकस्य तथा कदाचिद्ब्रह्मादिवातसस्पर्शजनितसुकृतस्यापि प्रारब्धत्वा-
पातात् । इष्टापत्तिश्रेयश्चिदपि क्रियमाणोदयाभावात् ' तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ' इति सूत्रादौ क्रियमाणाश्लेषोपपादनभङ्गापत्ति । प्रारब्धफलत्वोक्तिस्तु मूल-
काराणामनुभूतिप्रकाशे विद्याकर्मसाहचर्येण श्रुत्या पूर्वप्रज्ञाया अपि गृहीतत्वात्तात्रितय-
स्यापि देहाधारम्भकताशान्चमध्यगतपूर्वप्रज्ञास्वसंस्कारस्यापि तत्साहचर्याद्वारब्धत्वविवक्षयैव ।
किंच तत्र—

मुखदु खप्रदारब्धकर्मरेगधतुर्विध ।

तीव्रो मय्यो भन्दसुताविति तस्य विद्या मता ॥

इति प्रारब्धकर्मवेगस्य चातुर्विध्यमुक्त्या क्रमात्—

तीव्रवेगे स पश्चादितुल्यो नाऽऽत्मानमीक्षते ।
 आत्मनि प्रीतिरस्तीति भेदाभरतिस्तदा ॥
 मध्यवेगे तु भोगाना प्राधान्यं स यदा कदा ।
 कृत्वाऽवकाशमात्मानं वदन्कीडति बालवत् ॥
 मन्दवेगे तिरस्कृत्य भोगान्प्रायेण चिन्तयन् ।
 धियाऽऽत्मानं द्वन्द्वसुखं प्राप्नोति मिथुन यथा ॥
 सुप्तवेगेऽतिनिर्विघ्नो निर्विकल्पसमाधिभाक् ।
 आत्मानन्दावशेषं सन्नास्ते मुक्तन्द्वय ॥

इत्यन्तेन तीव्रादिवेगानां स्वरूपं फलं च विवृतम् । तत्र तीव्रवेगे तु न जीवन्मुक्तिसुख-
 लेशोऽपीत्यविवाद एव । परं तु तत्रापि गोकामा एव वयमिति पाङ्गवल्क्योत्तेर्गोपदोच्चारणा-
 त्स्मरणाच्च सजातसुकृतत्वं क्रियमाणमस्येव । मध्यवेगेऽप्येवमेवाऽऽत्मस्मरणादिजन्य-
 क्रियमाणं तदनुसन्धानजन्यं सुखमपि तत्फलमेवेत्युच्यते । भोगानां प्राधान्येन तत्सुखादिकं
 तु प्रारब्धफलमेव । यत्तु तत्र सद्यः फलदातृकार्योद्दिजातनृष्टबादिद्वारा सुखादिकं तत्तु
 क्रियमाणफलमेव । तथा मन्दवेगेऽपि द्वन्द्वसुखस्य क्रियमाणफलत्वं स्फुटमेव । तथा सुप्त-
 वेगेऽपि क्रियमाणफलत्वमेव निर्विकल्पसमाधिसुखस्य । तदप्राहकस्य सूक्ष्माहकारस्य शीतल-
 मलनिश्चलजलस्थशुद्धस्फटिकाशिलान्तत्र सत्त्वात्, 'स्वयं तदन्तं करणेन गृह्यते' इति श्रुतेश्च ।
 न च यत्सेह जन्मनि कृतोपास्तित्वेन ज्ञानोत्तरं यत् न विनैव यन्जीवन्मुक्तिसुखमुत्पन्नं तस्मात्तु
 नाम पूर्वोक्तरीत्योपासनादिक्रियमाणफलत्वं परं तु यस्य वामदेवादिवचोगाभ्रष्टस्य जन्मान्तरीयो-
 पासनादिमहिम्ना ज्ञानोत्तरं यत् न विनैव सस्कारस्वाभाव्यार्जवन्मुक्तिसुखं यदुत्पद्यते तस्य तु
 प्रारब्धकर्मफलत्वमेवाप्यस्य वक्तव्यं, नो चेदनिच्छया जीवन्मुक्तिसुखोत्पत्तौ परमेश्वरयत्नजन्यत्वेन
 प्रारब्धफलत्वाभावात्परेच्छया जीवन्मुक्तिसुखोत्पत्तौ च परयत्नजन्यत्वेन तथात्वात्किंचिदप्यनेन
 न्यायेन प्रारब्धकर्मफलत्वं विषयसुखादेरपि नैव स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । इममेवाधिकारि-
 शिरोमणिं मनसि निधाय मूलकारेण भूतिप्रकाशे जीवन्मुक्तिसुखस्य प्रारब्धफलत्वसाधारण्य-
 मुक्तम् । अत्र तु तादृगाधिकारित्वाभावेनेदानीं तना येऽकृतोपास्ति येऽपि साधनचतुष्टयपूर्वक-
 श्रमणादिपुष्टया ब्रह्मविदस्तेषां यन्जीवन्मुक्तिसुखं तत्क्रियमाणसत्त्वकमनोनाशादिसाधनफलमेवेति
 द्योतनार्थं पश्चान्तरोपन्यासपूर्वकं योगाभ्यासस्य जीवन्मुक्तिसुखसाधनस्य क्रियमाणत्वकस्य प्रार-
 ष्ठकर्मत्वोऽपि प्राबल्यप्रतिपादनं निस्तारितमिति ज्ञेयम् । ननु यद्युदाहृतवार्तिकरीत्या निष्कार्क-
 म्यामपि पूर्वप्रज्ञाख्यायां सस्काराद्यपरपर्यायायां वासनायां एव प्राधान्यं तर्हि पुनरपि दोषतादव-
 स्थमेव । तथा हि—यद्यस्याधिकारिणो पूर्वपासनायोगादिनिषिद्धिणी स्यात्तर्हि सैवेमे तत्र यदा-
 च्यरतृकित्वा योगादिकं साधयिष्यति नो चेद्विनिशतमप्यकिंचिन्वरेण तस्मात्किं विद्वत्सत्या

सादिरिधिना किं वाऽनेन तद्विवेकप्रथनेनेति चेत् । वासनाया विद्याकर्मोभयनिर्वाहकत्वा-
दिना प्राधान्येऽपि विवेकेन पुरप्रयत्नान्तर्भिमभयस्य शक्यत्वात् । यथा चैतत्तथाऽपि मूल
एव—‘श्रीराम -प्राक्तन वासनाजालं नियोजयति मा यथा’ इत्यादिना प्रथेन सप्रमाण सोदा
हरण सपरिवार सविस्तर चोपपादाविवितत्वाच्च । अत्रेय व्यवस्था—य काश्चिजमान्तर
एव कृतोपास्तिस्तस्येह जमनि जायमान ज्ञानाव्याक्समाधिमुख तदुत्तर जीवमुक्तिसुख च
पूर्वप्रज्ञास्वसंस्कारद्वारा प्रारब्धफलमेव । पर तु तादृक्समाध्यादे क्रियमाण पुण्यमुत्पद्यत
एव, यथा गङ्गास्नानजन्य प्रात शीतदु ख प्रारब्धफल पुण्य तु त्रियमाण तद्वत् ।
यस्त्वह जमन्येव कृतोपास्तिरकृतोपास्तिर्वा तस्य तु तादृक्सुखादिक क्रियमाणफलमे
वेति न कोऽपि दोष । नन्वस्त्वेव प्रारब्धक्रियमाणयो फलव्यवस्था तथाऽपि प्रारब्धकर्मा
पेक्षयाऽपि योगस्य प्राबल्य तु नैव सिध्यति । तत्रेद वक्तव्यम्—किं प्रारब्धकर्मणा दीय
मान मुखादिक तिरस्कृत्य क्रियमाणमेव योगाभ्यासास्य स्वजन्यमुखादिक ददातीति तत्-
स्तव्यावल्य, किंवा मुखादिदातृप्रारब्धमेव घसयति योग इति तदव्यावल्यम् । आद्ये न हि
समुद्भूतफलस्याऽऽघ्नस्यातिपक्वफलानि रूद्धाऽधुना रोपिता द्रोक्षा स्वफलानि दातुमुत्सहत
इति न्यायविरोध । द्वितीये तु नामुक्त क्षीयते कर्मेतिस्मृतेर्भोग विना तदघ्नताभाव ।
न च ‘धर्मेण पापमपनुदति’ इति श्रुति । तस्या धर्मप्रशसाभात्रपरत्वात् । यद्वा पापमात्र
नाशकत्वपरत्वात् । न चेष्टापत्ति । पुण्यामरुप्रारब्धस्य योगमुखानिरद्धत्रिपयसुखदस्यान
पायात् । न च यद्य प्रारब्ध तत्तत्स्वफलदाने क्रियमाणापेक्षेमेवेति नियतम् । जमान्तरह-
तोपास्तिर्यादिसकलजीव मुक्तिसाम्प्रत्य तरसपन्ने वामदेवे गर्भे जायमानज्ञानोत्तरक्षण एव सजा
तजीव मुक्तिमुखदप्रारब्धे क्रियमाणापेक्षणादर्शनात् । तस्मात्प्रौढिनादमात्रमेव प्रारब्धतोऽपि
योगाभ्यासप्राप्त्याङ्गीकरणमिति चेन्न । शुद्धेतराष्ट्र्यादौ प्राग्बहुकालमुदितस्यापी दोस्तेज-
स्तिरस्कृत्य नम्र्यादौ प्रात सद्य समुदितेनापि दिनमणिना स्वतेजसा धुमुदतीमुकुलीकर
णपूर्णकपशिनीविकासनदर्शनाद्यात्रत्यस्य सामर्थ्यैकतन्त्रत्वाद(दा)घ्रादिन्यायाभावात् ‘यदेव
विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति’ इति श्रुत्योपासननिशिष्टस्यैव
कमणो वीर्यवत्तरत्वात्केवलोपासना मरुस्याह ब्रह्मास्मीतिनिर्गुणोपासनापरपर्यायसप्रज्ञात-
समाधिपूर्णकनिर्निर्वल्परूपासप्रज्ञातसमाधिसङ्गस्य ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति पातञ्ज-
लसूत्रात्सकलचित्तवृत्तिनिरोधद्वाराऽद्वैता माकारैकान्त वरणास्थितिलक्षणस्य योगस्य ‘कर्मा
शुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिभिधमितरेपाम्’ इयपि पातञ्जलसूत्राच्छुक्लकृष्णकृष्णाधिकशुक्लसम
शुक्लकृष्णारयस्वेतरशब्दा ययोगिभिन्न नीवत्यराशिनीप्रारब्धस्यापेक्षयाऽशुक्लकृष्णशब्दाभि-
धेयस्योक्तयोगाह्वयस्य योगिशब्दाभ्यत्रल्लनिकर्मण प्रात्रत्यस्य वीर्यवत्तमत्वेन कैमुतिक
न्यायसिद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव वर्तीयतीति न्यायेन नामुक्त क्षीयते कर्मेति
स्मृते, किंच प्रायश्चित्तादिरूपेण धर्मेण पाप नाशयतीति श्रीमाधवाचार्यैरेदमाध्ये व्याख्या-

ततया ' धर्मेण पापमपनुदति ' इति श्रुत्या बाधितव्याददा प्रापश्चित्तादिरूपधर्मस्यापि पापनाशकत्व तदा

मनसध्वेन्द्रियाणा च ऐकाग्र्य परम तप ।
तज्ज्याय, सर्वधर्मेभ्य स धर्म पर उच्यते ॥

इति स्मृत्या चित्तैकाग्र्यलक्षणस्य योगस्य परमधर्मत्वबोधनात्पापात्मकप्रारब्धनाशकस्यापि कैमुतिकन्यायसिद्धत्यात्पुण्यात्मकतनाशकत्वस्य त्वशुद्धाकृत्यकर्मणेन प्राक्त्वैकसिद्धत्याच्च । उक्त हि मूलकारैरेव तत्त्वविवेके योगस्य साधारण्येन कर्मनाशकत्वं निरुक्तयोग प्रकृत्य—

अनादाविह ससारे सचिता कर्मकोटय ।
अनेन विलय याति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥
धर्ममिधमिम प्राह समाधिं योगचित्ता ।
वर्धयेप यतो धर्माभूतधारा सहस्रश ॥
अमुना वासनाजाले नि शेष प्रविलापिते ।
समूलेन्मूलिते पुण्यपापारये कर्मसन्धये ॥
चाक्यमप्रतिभद् स प्राक्परोक्षावमासिते ।
करामलकचद्वोधमपरोक्ष प्रसूयते ॥ इति ।

अत्र ज्ञानात्पूर्वं यदा योगस्य सचित्तपुण्यपापकर्मणा समूलनाशकत्वं नि शेषवासनानाशकत्वं चोक्तं तदा ज्ञानोत्तर ' तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरिक्तमाह ' इति नारायणीये सत्यादिनानसान्तसकलमोक्षसाधनतपसा मध्ये सन्यासाख्यतपस एवोक्तदृष्टोक्ते ।

यदुष्यत् दुराराध्य दुर्जय दुरतिक्रमम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इतिस्मृतेस्तपसोऽचिन्त्यशक्तित्वापरमहसविद्वत्सन्वासस्य परमतपस्वात्तत्तमुचितस्य निरुक्तयोगस्य जीवन्मुक्तिप्रतिबन्धकप्रारब्धपक्षकत्व तु सुतरा सिद्धम् । अहो येन धनुर्मात्रसहायेनार्जुनेन श्रीपरमेश्वरोऽपि युद्धे परितोषित पाशुपत च सपादित तेनैव श्रीभगवत्सहायेन भारतमुद्धे भीष्मादय परामिता स्युर्न वेति क सद्विद्यात् । यत्तु प्रारब्धस्य स्वफलदानाय क्रियमाणसापेक्षत्वनियमभङ्गोदाहरण वामदेवजीवन्मुक्तिसुखमानीत तत्रेश्वरयत्नसापेक्षत्व तु वर्तत एव, तथा पूर्वसंस्कारजन्यदेहेन्द्रियादिव्यापारोपरमहस्य क्रियमाणमपि स्पृष्टमेवेति कुतो व्यभिचार । तत्र सत्यपि क्रियमाणे तस्य द्वारतामात्रं न तूक्तफलकारणत्वमित्येतावानेन विशेष । द्वारीभूतादपि क्रियमाणात्तद्वशस्थलेऽपि पुण्यापूर्वाख्य सुवृत्तमुत्पद्यत एव पूर्वोदाहृतगङ्गादिवातत्पशादपभादीनामिव । तथाऽपि तत्काल वामदेवादीनां नास्त्येव । कुत, तत्परित्तेन कर्माक्षेपात् । ये तु तमुद्धद निष्पादयस्तेष्वेव ' तस्य

पुत्रा दायमुपपत्ति मुद्दद पुण्यदृयां द्विन्त पापदृया गृहति ' इतिश्रुतेस्तदुक्त-
सजातीय सेनादिमुदतभिन्नमेव मुदतमुपय तेभ्यो यथायथ फल ददातीति भाष्यरनप्रभायां
स्पष्टमित्यन्यदेतत् । तस्मादुक्तमेव योगस्य प्रारम्भाप्रान्याङ्गीकरणमिति नैवात्र शङ्कायकारा ।

बोधव्रीहरिणाऽर्जुनान्तरतम स्तोमैरविष्यसिना
कृया योगधनजपस्य सतत सारथ्यमेतत्करात् ॥
प्रारम्भातुलकौरवादिजलमप्युत्थ सस्थापितो
जीव मुक्तिमुखस्वरा यनिलये विद्वान्यतिर्धर्मराट् ॥

उक्तोऽर्थेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—

तथा च योगिनामुद्दालकवीतहव्यप्रभृतीनां स्वेच्छया देहपरित्याग
उपपद्यते ।

तथा चेति । यद्युक्तरीया प्रारम्भापेक्षयाऽपि योगाम्यासादिशास्त्रीययनस्य प्राक्त्वं
नाङ्गी क्रियेत तर्ह्युद्दालकवीतहव्यादीना योगिना स्वेच्छया देहपरित्यागवादिवासिष्ठादिशास्त्र
वाच्येतेत्यर्थापत्ति प्रमाणम् । तस्मादुक्तयुक्त्या तदङ्गीकारे तु यतो योगिना सप्तमभूम्यन्त
परिपक्वयोगयतामुद्दालकवीतहव्यप्रभृतीना ब्रह्मविदा तादृग्योगवैशिष्ट्यादेन प्रारम्भ विष्यस्य
स्वेच्छया न तु पारतन्त्र्येण देहपरित्याग शरीराभासोपसहार उपपद्यते युक्तो भवति ।
तद्वादिशास्त्र सगत भवतीत्यर्थ । तदुक्त योगनासिष्ठ उपशमप्रकरणे पञ्चपञ्चाशो सर्गे । तत्र
हि सत्तासामान्यादिदृष्टिमुपनर्ण्य—

एतामालम्ब्य पदनीं समस्तमयनाशिनीन् ।
उद्दालकोऽसात्रसञ्चारदिच्छ जगद्रूहे ॥
अथ कालेन बहुना बुद्धिस्तस्य बभूव ह ।
विदेहमुक्तस्तिष्ठामि देह त्यक्त्वेति निश्चल ॥
एव चिन्तितरान्देर्गुहाया पहासासे ।
बद्धपद्मासनस्तस्यामर्धो मीलितलोचनम्(न) ॥

टीका—चिन्तितरान्, चिन्तितार्थेऽदनिश्चयवान्स्त् ।

सयम्य गुदसरोधाद्वाराणि नव चेतस ।
मात्रास्पर्शाच्चिचिन्वानो भावितस्वाङ्गचिद्धन ।

टीका—मात्रास्पर्शान्, शब्दादिगोचरवृत्ती । चिचिन्वान, चिचारेण चैकैकरा उपस-
हृत्य हृदि निवेशयन् । हृदि निविष्टाना च तेषा परमार्थरूपो भावित स्वाङ्गमित्र स्वामनै-
कीकृतधिद्रूपो घन सैधमघनदेकरसो येन ।

सरुद्धप्राणपवन समसस्थाननन्धर ।
तालुमूर्तलालमजिह्वामूलेऽसमुख ॥

टीका—समस्तस्थाना कन्धरा कण्ठो यस्य । तालुमूर्तल आलप्रेन कण्ठच्छिद्रे कपा-
ट्यन्निवेशितेन जिह्वामूलेनोन्नतमिव लसन्मुख यस्य ।

न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वं नार्थे न शून्यके ।
सयोजितमनोदृष्टिर्दन्तैर्दन्तानसस्पृशन् ॥

टीका—अर्थे रूपादिविषये न सयोजिते मनोदृष्टी येन ।

प्राणप्रवाहसरोधसम स्वच्छाननच्छवि ॥
अङ्ग चित्सविदुत्तानरोमकण्टकिताङ्गम् ।

टीका— प्राणादिप्रवाहाणा सरोधेन समस्ततक्रियाकृतदेहमन करणचाञ्चल्यशून्य ।
स्वच्छाननच्छवि, प्रसन्नबदन । अङ्गेति सरोधने । चित्सविदा चिद्रूपब्रह्मानन्दानुसवे
नोत्तानैरूर्ध्वर्जुमी रोमामि कण्टकिता सजातकण्टकाऽङ्गभूर्यस्य ।

अङ्गचित्सविदम्यासाञ्चित्सामान्यमुपाददे ।
तदन्यासादवापान्तरानन्दस्पन्दमुत्तमम् ॥

टीका— तस्याऽऽनन्दाविर्भावे पूर्वोक्तमेव हेतुमाह— अङ्गेति । अङ्गेष्वन्त करणैकदे
शभूतवृत्तिभेदेषु प्रतिबिम्बिता चित् । अवच्छिन्नसविदा च स्वोपाधिभूतवृत्तिभेदाना निल
याम्यासाद्विम्बभूतचित्सामान्यमुपाददे प्रविवेश । विम्बभूतचि मात्रानुसधानाम्यासाञ्चान्तर्हृद्यु
त्तम सर्वोत्कृष्टमानन्दस्पन्दमयापान्वभूदित्यर्थ ।

तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ।
निश्वभरमनन्तात्मसत्तासामान्यमाययौ ॥

टीका— तस्य पूर्ववत्सत्तासामान्यानुप्रवेशमाह— तदास्वादनत इति । यावन्न निरति
शयानन्दास्वादन ताप्रदेव चित्त निरोधकेशासहिष्णुतया बहि प्रवर्तते, आस्वादिते त्वानन्दे
तत्रैव गुडपिपीलिकान्यायेनाऽऽसक्त स्वरूपमपि विस्पृष्ट स्वागुगत चित्सामान्य निरतिश
यस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं नयति, स एव चित्सामान्यदशाक्रमस्य लयस्तस्य सत्तासामान्य
प्राप्तिश्चेति भाव ।

तस्यै समस्तमाभोग परां विश्रान्तिमागत ।
अनानन्दसमान दमुग्धमुग्धमुखशुति ॥

टीका— तथैव तस्यापुनरावर्तिनीं स्थितिमाह— तस्याविति । समेत्योऽपि सम आत्य-
न्तिकविशेषैवैषम्यशूय आभोग स्वरूप यस्य । न विद्यत आनन्दा समा यस्य तथावि-
धानन्देन प्रसन्नतमया मुग्धेभ्य सुदरेभ्योऽपि मुग्धा मुग्धशुतिर्षस्य तथाविध सन् ।

सशातानदपुलक पद प्राप्यामल गत ।

चिरकालपरिक्षीणमननादिमवध्रम ॥

टीका—आनदानिर्भावलिङ्गरोमाञ्चादीनामपि क्रमादुपरममाह—सशातेति । जीव-
नेव पद प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषक्षयादमल गत सन् ।

बभूव स महासत्त्वो लिपिकर्मापितोपम ।

सम कलावपूर्णेन शरदच्छाम्बरेदुना ॥

टीका—कलाभिरवपूर्णेन ।

उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ कतिपयै स्वपदे विमलामनि ।

तररस शरदन्त इनामत्रे रविकरौजसि जमजरातिग ॥

टीका—‘न तस्य प्राणा उक्कामन्व्यत्रैव समनलीयन्ते’ इति श्रुत्युत्तरीत्याऽत्रैव तप्रा-
णानां तप्तोदकौष्यवक्रमादुपशममभिप्रेत्याऽऽह—उपशशामेति । शरदन्ते हेमते तरुणा-
रसो रविकरौजसीव निमले स्वपद उपशशामेत्यादिना । एव वीतहव्यस्यापि देहत्यागप्र-
कारस्तत्रैव पडशीतितमे सर्गे ‘इदानीं स्वादिश यातु भवन्तो याम्यह प्रिया’ इत्यन्त-
त्रथेनेन्द्रियादीनां प्रार्थनपूर्वकं स्वेच्छया देहत्याग प्रतिज्ञातगतो वीतहव्यस्य बेराग्यौकटय-
पूर्वकं चाक्षुपालोकादिकलानामादित्यमण्डलादिप्रकृतिषु लयप्रार्थन समुपनर्ण्याते—

व्यपगताखिलकार्यपरम्पर सकलदृश्यदशातिगतास्थिति ।

प्रणवशा ल्यनुससृतिशातधीर्निगतमोहमलोऽयमह स्थित ॥

टीका—दीर्घोच्चारितस्य प्रणवस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्रा-
प्योपरता धीर्यस्य । तत एव विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टाविचालेशमल । इत्यसप्रनातसमा-
धिसुपनर्ण्याप्रिमसर्गे—

अजमजरमनाद्यनेकमेक पदममल सकल च निष्कल च ।

स्थित इति स तदा नभ स्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वर क्षणेन ॥

टीका—स वीतहव्य इत्युक्तक्रमेण मुक्तदशा नभ स्वरूपादपि निर्मलस्थिति सन्नज-
मजरमनाद्येकममल निष्कल पद भूत्वा स्थित । बद्धदशा तु क्षणेनेश्वर सस्वकार्यभेदैरेक-
सकल च भूत्वा स्थित इत्यर्थः । इत्यतेन तस्य सतमभूमिकादादर्पमुपाख्यायाप्रिमसर्गे
श्रीवसिष्ठ उवाच—

प्राप्य ससृतिसीमात तु खाब्धे परमगत ।

वीतहव्य शशामैरमपुनर्मनने मुनि ॥

टीका—एवमुत्तरीत्याऽपुनर्मात्रेण शशामैरमपुनर्मनने सति ।

तस्मिंस्तथोपशान्ते हि परा निर्दृष्टिमागते ।

पय कण इवाम्भोधी स्वे पदेऽपरिणामिनि ॥

तथैव तिष्ठन्नि स्पन्द स कायो म्लानिमाययौ ।

अन्तर्विरसता प्राप्य मार्गशीर्षान्तपद्मवत् ॥ इत्यादिना ।

ननु नेदमुदाहरणद्वयमपि योगादिप्रारब्धेन प्रारब्धव्यसवोधकम् । उदाहक-
विषये तु सशान्तानन्दपुलक इति त्वदुदाहृतश्लोकटीकायामेव जीवन्नेव पद प्राप्य प्रारब्ध-
भोगहेतुमलशेषक्षयादमल गत सन्निति व्याख्याना टीकाकर्त्रा प्रारब्धस्य स्वत क्षयोत्तरेण
निदेहकैवल्योत्थोत्तिततः चोपादिनेन तक्षयस्य क्वाप्यसूचितत्वाच्च । एव धीतहव्यविप-
येऽपि व्यपगताखिलकार्येतिश्लोकटीकाया तत एव निगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टावियाद्येशमल
इति व्याख्यानेन तथात्वमननात् । न च महानुभावनभगवद्विद्यारण्यगुरुचरणवचनविरोधे
समुदाहृतवासिष्ठटीकाकारवचनमेव त्याज्यमस्त्विति शङ्क्यम् । धीमद्विद्यारण्यगुरुविरुद्धमाधु-
निकेनोक्तटीकाकारेण वक्तुमशक्यत्वात्, धीमद्विद्यारण्यगुरुचरणशयस्यैव तथात्वादापाति-
कार्थसमर्थेन त्वयैव तत्तात्पर्यस्याज्ञातत्वाच्च । न चोपक्रमदिवशाद्यथोक्तमेव तद्रहस्य नो
चेत्तदक्षरस्वारस्यमपरित्यज्योक्तटीकाक्षररीत्या त्वयैव वर्ण्यता तदाशय इति वाच्यम् । एव तर्हि
वासिष्ठटीकाकारवचोऽपि तद्विरुद्धमुदाहरतस्तवैव प्रमादित्वादीति चेन्न । वासिष्ठटीकाशय-
स्यैव त्वयाऽनभिज्ञातत्वात्तत्तात्पर्यस्य प्रयुक्त मदनुवूलतरत्वाच्च । तथा हुहालकविषये तावत्-

एव चिन्तितानन्देर्गुहाया पृष्ठरासने ।

वद्धपभासनस्तस्यानर्धोमीलितलोचनम् (न) ॥

इति योगान्यासमुपक्रम्य सपरिकर सप्तमभूमिकान्त तमुपगम्य तदुत्तर वासिष्ठे सशा-
न्तानन्दपुलक इति श्लोको निबद्ध । तत्र जीवन्नेव पद प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषक्षयाद-
मल गत सन्निति वदता टीकाङ्कता जीवन्मुक्तिप्राप्तिपूर्वकप्रारब्धभोगकारणीभूतमलशब्दिता-
वियाद्येशैकदेशव्यसस्य प्रागुक्तयोगैकफलत्व स्फुटमेव द्योतितम् । नो चेद्विदेहमुक्तस्तिष्ठामीति
विदेहमुक्तिवाञ्छापूर्वक योगनिधानोपपादकतन्मूलविरोधित्वस्य दुर्नरतापत्ति । किंच सशान्ता-
नन्दपुलक इति श्लोकवर्णिततावस्थायामेव यदि नि शेषप्रारब्धक्षय स्वभावेन भोग दत्तैव
जातो न तु योगमहिञ्चेति समत स्यात्तदा ' उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ कतिपयै स्वपदे
विमलामनि ' इत्युत्तरश्लोके शनै शनै कतिपयैर्दिवसैरसानुदाहको विमलामनि स्वपद
उपशशामेति तदन्तरमपि बहुतरैरेव दिनैर्विदेहकैवल्य कथमुक्त स्यात् । मध्ये देहाद्यनस्था-
पकप्रारब्धवर्माण एवाभावात्सद्य एव तदुक्त स्यात् । तस्मात्पूर्वोत्तरतात्पर्यलोचनया वासिष्ठ-
टीकाकारस्यापि प्रारब्धवर्माणेषुक्षया योगान्यासादेर्लवत्तरत्वेन तस्य तन्नाशयत्वस्य सुतरा
समतत्वाद्यथा यथा योगान्यासपरिपाकस्तथा तथा प्रारब्धक्षयस्तदात्यन्तिकत्वे तदात्यन्ति-

कत्वमिति स्वीकृतेर्न कोऽपि निरोधगन्धः । एतेन वीतहव्यविषयकप्रश्नोऽपि प्रत्युक्तः । तत्र तु दीर्घोच्चारितस्य प्रणयस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्राप्त्योपरता धीर्धस्येत्युक्त्वा तत एव विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टानिद्यालेशमलं इति वदता टीकाकृता तत एव पूर्वोक्तोपरतधीत्यादेवेति हेतुतद्भावबोधनात्कण्ठत एवोपरतिशब्दितयोगस्य प्रारब्ध-
ध्वसकत्वोक्तिरदालकोदाहरणोक्तसमाधानरीत्याऽत्रापि सरुल्लव्यनस्थासंभवाच्च न कोऽपि शङ्कानकाशः । मूल उद्दालकवीतहव्यप्रभृतीनामित्यादिशब्दपर्यायीभूतप्रभृतिशब्देन भगवा-
न्दुको ग्राह्यः । उक्त हि मोक्षधर्मेषु भगवद्भ्यासपुत्रस्य शुक्रस्यापि योगमहिम्ना स्वेच्छयैव
देहपरित्यजनम् । तत्र हि पञ्चपञ्चाशत्तमाधिकैकशताध्याये—

नारदस्य वच श्रुत्वा शुक्र परमबुद्धिमान् ।
सचिन्त्य मनसा धीरो निश्चय नाप्यगच्छत ॥
पुत्रदारैर्महान्देशो त्रियाम्नाये महाश्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वत स्थानमल्पकेश महोदयम् ॥
ततो मुहूर्तं सचिन्त्य निश्चिता गतिमत्मान ।
परावरञ्चो धर्मस्य परा नै श्रेयसीं गतिम् ॥
कथं न्वहमसंक्षिप्तो गच्छेय गतिमुत्तमाम् ।
नाऽऽनर्तयेय यथा भूयो योनिस्त्वंकरसागरे ॥

टीका चातुर्थी—असंक्षिप्तं सर्वोपाधिनिर्मुक्तं । इत्यादिना शुक्रस्य नारदोपदेशेन वैरा-
ग्यमनने समुपायाय तत ' न तु योगमृते शक्या प्राप्तु सा परमा गतिः ' इति योगै-
कनाप्येव ज्ञानसिद्धस्यापि कैवल्यस्य प्रारब्धेन द्वैतानुभासानुशेषणाष्टौकदृष्टया प्रतिबद्धस्यैव
तादृशयोगस्यैव सद्य प्रारब्धध्वसकत्वेन तद्वारा तत्साधनत्वादौगैकलभ्यत्वमित्यर्थकप्रथे-
नोपनर्ण्य—

तस्माद्योग समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेरम् ।
वायुभूतः प्रवेश्यामि तेजोराक्षं दिवाकरम् ॥

टीका—दियाकरमिति । अर्कमण्डलवर्ती भर्ग पदवाच्यं ससारवीजसर्वजनकर्ता सर्वेषां
प्राणिना बुद्धे प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपादो ब्रह्म, न त्वर्चिरादिमार्गपरिभूत मण्डलाभि-
मानिनमादित्यम् । कुल एतत् । कार्यब्रह्मलोक प्रति तद्रमनस्यादर्शनात् ।

शुनस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं शृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।
दर्शयिष्या प्रभारं स्व ब्रह्मभूतोऽमरत्तदा ॥

इति वाक्यशेषे शुद्धब्रह्मभारदर्शनाच्च । सूर्यमण्डलपर्यन्तं गमनं तु मय्यं योगप्रभावदर्श-
नमिति त्वत्रैव रण्यमस्मि । इत्यादिना योगाम्नासमयेन प्रारब्धस्थापितमपि देहाद्य-

भास तद्वचसद्वास निव्यस्य योगमाहात्म्यख्यापनाय सूर्यमण्डलपर्यन्तमाकाशगामितया देहादिक नीत्वा लोकदृष्ट्याऽर्त्यामित्वशास्त्रिणि मुक्तदृष्ट्याऽद्वैते ब्रह्मण्येव घटमङ्गे घटाकाशत्रदुपाधिनाशमात्रैर्यैर केरलीभास गच्छामीवेति शुक्रनिश्चयमभिधाय धूमादिमार्गं विनिव्य पर्नतादीन्सकलस्थानरजङ्गमान्नारद च पृष्ट्वा पितर गत्वा तद्वचन श्रुतवृत्ता पित्रा मन्नेत्रतोपणार्थं तारत्स्थीयतामित्युक्तोऽपि—

निरपेक्ष शुको भूत्वा नि ज्ञेहो मुक्तसशय ।

मोक्षमेवानुसचिन्व्य गमनाय मनो दधे ॥

पितर स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तम ।

कैलासपृष्ठ विपुल सिद्धसधनिधेयितम् ॥

इति तस्य कैलासपृष्ठगमनोक्त्याऽध्याय समापित । ततोऽग्निमाध्याये भीष्म उवाच—

गिरिशृङ्ग समारूढ्य सुतो व्यासस्य भारत ।

समदेशे विविक्ते स नि शलाक उपाविशत् ।

धारयामास चाऽऽत्मान यथाशास्त्र यथाविधि ॥

पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ।

इत्यादिना तस्य तत्र योगधारणा ब्रह्मानन्दमाकाशगमन नारदाख्यगुरो प्रदक्षिणीकरणपूर्वकमनुज्ञाग्रहण देवकृतपुष्पवर्षणमप्सरोगणदर्शन मलयाचलगमन तत्रोर्वस्यादिदर्शन वसुलेनापि पित्राऽय कथ त्यक्त इत्यादिसविस्मयोर्वशीवच श्रवण सकलदिगाद्यवलोकन तत् दिगाद्यधिष्ठातृदेवतादर्शनम् ।

पिता यद्यनुगच्छे मा क्रोशमान शुकेति वै ।

सत्त प्रतिवचो देय सर्वैरेव समाहितै ॥

इत्यादिना दिगादिदेवताप्रार्थन ततस्त प्रार्थितस्य देवतादिभि स्वीकरण चोपरर्ष्याध्याय समापित । ततोऽग्निमाध्याये भीष्म उवाच—

इत्येवमुक्त्वा वचन ब्रह्मर्षि स महात्मा ।

प्रातिष्ठत शुक्र सिद्धिं हित्वा दोषाश्चतुर्विधान् ॥

टीका—इत्येवमिति । दोषान्, सात्विक न्मे क्षप्रतिबधकान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यमदानेन - किल्बिषससर्गानैश्वर्याख्यान् । यदाह मनु—

प्राणायामैर्दहेदेनो धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण ससर्गान्व्यानेनानैश्वरान्गुणान् ॥

इति वा । योगानिति पाठे त्रितर्कत्रिचारान दाप्सिताऽप्यास्तकलानीत्यर्थ । इत्यादिना सस्य सत्त्वादिगुणत कार्यादिसर्गान्निभानत्यागमुपरर्ष—

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स त्रिधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥

टीका—तस्मिन्नादित्यान्तर्यामिणि परब्रह्मणि नित्ये पुनरावृत्तिवर्जिते यतो निर्गुणे प्रत्यतिष्ठत् । इत्यन्तर्यामिन्त्रोपलक्षिताद्वेतात्ममात्रप्रतिष्ठत्वेन स्वप्रकाशत्व महापुरूपस्य देहलयेन दर्शनराहिल्याहोकाणामभाग्यसूचकोत्पातजात तस्य शुभशकुनसूचक शुभनृष्ट्यादिक मेरु-हिमरत्नवर्णरजतशृङ्गाम्या मार्गरोधन योगमहिम्ना तद्भेदन देवादिसाधुनाद मन्दाकिन्या क्रीडन्नम्राप्सरोगणदर्शन व्यासानुगमन चोपाख्याय—

शुकस्तु मारतादूर्ध्वं गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।

दर्शयिष्या प्रभाय स्व ब्रह्मभूतोऽभरत्तदा ॥

टीका—शुकस्त्विति । मारतात्सूत्रात्मन ऊर्ध्वम् । ' वायुर्यं गौतम तासूत्रम् ' इति श्रुते । इति तस्य निदेहकैवल्य व्यासहृताह्वान दिगादिसर्गदेवताकृतप्रतिपचन व्यास प्रति शिवागमन शुकस्य पञ्चमहाभूतस्वभावरक्षण छायाशुकप्रदान चोपाख्यायाप्याय-शतोपरि सप्तपञ्चाशत्तमाख्य समापित इति । न चैतेषां प्रारब्धमेव तथेति । तथा च योगिनामित्यादे पूर्वव्याख्याने मयैव दत्तोत्तरत्वात् । तस्मादुक्तमेवोक्तोदाहरणजातमिति सिद्ध योगप्राबन्धम् । कल्पभेदात्कथाभेद इति न्यायेन श्रीभागवतत्रासिष्टादिगतशुकोपाख्या-नव्यवस्था ज्ञेयेति दिक् ।

ननु किमेतानता प्राचीनानां शुकादिमहानुभानानां योगीन्द्राणां योगाम्यासस्य प्रारब्ध-विष्मसनशक्तत्वेऽपीदानींतनानां ज्ञानिनां तु तादृशेश्वर्याभानादुर्लभैर जीवन्मुक्तिरिति चेत्स-त्यम् । यद्यप्याधुनिकानां प्रारब्धानस्थापिनदेहादिद्वेतात्मभासस्य प्रचलितमयोगाद्यभ्यासेन समूलोन्मूलनेऽप्यायुष्ट्यायुपाधिना सामर्थ्याभावेऽपि प्रतिक्षणविक्षोभप्रदनिवयामिलापलक्षणका-मादिदृष्टिरूपविक्षेपक्षपणे जीवन्मुक्तूणां न काऽपि क्षतिरित्याह यद्यपीत्यादिना—

यद्यप्यल्पायुषामस्माकं तादृशो योगो न संभवति, तथाऽपि कामा-दिर्धावृत्तिनिरोधमात्रे को नाग प्रयासः । यदि शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राबल्यं नाङ्गी क्रियते तदा चिकित्सामारभ्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां सर्वेषामान-र्थक्यं प्रसज्येत ।

अस्य ' शतायुर्वै पुरा ' इति श्रुत्या शतवर्षनियमेऽपि कलिकालादिशाश्वणिकमा-शुर्वेना तथाविधानामस्माकमित्युक्त्या स्वस्यापि जीवन्मुक्तुन्व चोक्तिरिति । अस्माकम्, अस्मदादीना जीवन्मुक्तूणाम् । ' सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ' इत्यादिवदन्येषामपि

शास्त्रीयप्रत्यस्य प्राबल्यानङ्गीकारे चिकित्सापदवाच्यस्थूलदेहैकदोषनाशकायुर्वेदमूलकसुश्रुतचरकादिवैद्यशास्त्रमारभ्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां वेदान्तान्तानां सर्वेषां शास्त्राणामिति शेषः । आनर्थक्यं प्रसज्येत, निष्प्रयोजनत्व स्यादिति प्रतिबन्दी । मोक्षसाधनेति पाठे तु चिकित्सापदेन हरीतक्यादिभेजं ग्रहणम् । तदारभ्य मोक्षसाधनं यत्तत्प्रज्ञानं तदन्तानां सर्वेषां हितसाधनानामिति शेषः । शेषं प्राग्भूत् । तस्मान्छास्ति हितमुपदिशतीति शास्त्रं वेदादि तत्रोपदिष्टत्वेन जात. शास्त्रीयो न तु लौकिकः । ईदृग्यः प्रकृष्ट. सद्यः परमानन्दप्रदः पुनर्दृश्यमानध्वंसको यो यन्न उद्योगो न तु यागादिवज्जन्मान्तरे क्षयिष्णुसुखदः परिणामदुःसदश्च । तस्य प्राप्त्यं प्रारब्धध्वंसकत्वेन प्रकृष्टबलत्रतरत्वमङ्गीकार्यमेव योगस्येत्याशयः ।

ननु कृतेऽपि कारीरीष्ट्यादिरूपे शास्त्रीयप्रयत्ने तत्फलस्य वृष्ट्यादेः कदाचिदभावोऽपि दृष्ट इति प्रारब्धकर्मैव दुरन्तं, ततस्तत्रैव शास्त्रीयस्यापि प्रयत्नस्य कुण्ठीभाव एव । न हि तात्रन्मात्रेण सकलशास्त्रतत्रत्येष्टसाधनान्यतरानर्थक्यप्रसक्तिरूपा प्रतिबन्दी प्रारब्धेतरत्र शास्त्रीयप्रयत्नसार्धक्याङ्गीकारादिति चेत् । बाढम् । नैतावता प्रतिबन्दीमोचनम् । तथा हि—यदि प्रारब्धाग्रे शास्त्रीयस्यापि प्रयत्नस्य सर्वथा कुण्ठीभाव एव सिद्धस्तर्हि तस्य सर्वत्र स्वकार्यकारित्वलक्षणं प्राबल्यं तु क्षतमेव तथात्वेऽथ शास्त्रीयप्रयत्नात्मक कर्मादिकामिष्टसाधनमनुष्ठेयं तज्जन्मान्तरे यदा प्रारब्धत्वेनापूर्वद्वारा परिणमेत्तदैव फलदं स्यान्न सद्य इति सद्य.फलदातृ-चिकित्साचखिलशास्त्रवैयर्थ्यलक्षणप्रतिबन्दीतादवस्यमेव । न हि कश्चिद्गुणो जन्मान्तरे ममाऽऽरोग्य भूयादिति धियाऽधुनौपधमधिसेवते, न वा कश्चिन्मुमुक्षुरपि जन्मान्तरे मम मोक्षो भवत्विति धियाऽधुनैव बोधं साधयति । तस्मात्सर्वत्र शास्त्रीयप्रयत्नप्राबल्यस्य प्रारब्धे संकोच प्रारब्धस्य ततः प्राप्त्यं तादृशस्थले सद्यः फलदातृकारीयादिव्यापाराणां नैष्कल्यं जन्मान्तरे फलदातृत्वं वा तद्बोधकशास्त्रस्याप्रामाण्यं चेति त्वन्मतस्यानेकगौरवदुष्टत्वाङ्गुतस्य सद्य फलदातृत्वस्य हानिस्तथाऽश्रुतस्य जन्मान्तरफलदातृत्वस्य कल्याणं चेत्याद्यनेकदोषप्रस्त-त्वाद्द्वर लाघनात्तादृशस्थले कारीर्यादिशास्त्रीयप्रयत्नत्र्यङ्गत्वकरणभेदेत्याशयेनाऽऽह—

नहि कादाचित्ककर्मफलविसंवादादत्रेण दौर्बल्यमापादयितुं शक्यम् । अन्यथा कादाचित्कं पराजयं दृष्ट्वा सर्वैर्मूर्खैर्गजाश्वादिसेनोपेक्ष्येत ।

नहीति । कदाचिद्भव कादाचित्कः स चासी कर्मणां सद्य फलदातृकारीयादीनां फलस्य वृष्ट्यादेर्विसंवादे निषीत कृतेऽपि शास्त्रीये प्रयत्ने फल तु नैव जात तस्माद्व्यर्थ एव यनस्तद्बोधिशशास्त्रमपि यत्ररुमेवेत्यादिश्लेषः सनादः परस्पर जनानां सम्यङ्निर्णयपूर्वक वादो भाषणं येनाभावेन न एव कर्मसत्यविसंवादमात्र तेन । मात्रचा शास्त्रीयप्रयत्ने प्राप्तप्राभा-वोऽप्यस्तः । तेनानुष्ठानभेदगुणादेव फलभय इति प्यनितम् । कदाचि कर्मत्र्यङ्गत्वमज्ञातमा-रीर्यादिकर्मरुद्रयोक्तरीर्यमनादेनोरमानादेन दौर्बल्यं सामर्थ्यादित्यभाषादयितुं दोषन-

याऽऽनेतु न हि शक्यम् । हिरवधारणे नैव शक्यमित्यर्थ । शास्त्रीयप्रयनस्येति शेष । तस्माद्यथा यथा शास्त्रीयप्रयनपुष्टिस्तथा तथेष्टफलदृष्टिरिति सर्वव्ययस्य सभवाच्छास्त्रीयप्रय ल्प्रभावस्य सर्वथा स्वीकरणीयमेवेति भाव । किंच शास्त्रीयप्रतिबन्दी मोक्षमुद्युक्तस्य तव तन्मोचन तु दूरे प्रयुत सर्पभिया पलायवृश्चिकेन दष्ट इति यायेन लौकिक्यपि द्वितीया प्रतिबन्दी गले पततीत्यभिप्रायेणाऽऽह—अन्यथेति । कादाचिकसस्यै फलद्वर्मफला भावमात्रेण प्रारब्धाप्रे शास्त्रीयप्रयनदौर्वत्याङ्गीकारे सति पराजयमपजय दृष्ट्वा विलोक्य सर्वे प्राचीनैरर्वाचीनैश्च भूपै पृथ्वीपालनेऽभुर्भिनं तूदासीनेर्गजाश्वादिसेना चातुरङ्ग बलमुपेक्ष्येत त्यज्येत । कादाचिकपरराजयादेव प्रारब्धैवप्राप्त्ये नृपै स्वबल लक्त स्यादिति द्वितीया लौकिकी प्रतिबन्दी । तस्मान्न त्वमत साध्विति ध्वनि ।

न च लौकिकप्रतिबन्दा न शास्त्रार्थनिर्णय समुचित इति शङ्क्यम् । पूर्वाचीरैरपि तथा कृतत्वादित्याह—

अत एवाऽऽनन्दबोधाचार्या आहुः—“नह्यजीर्णमयादाहारपरित्यागो भिक्षुकमयाद्वा स्थात्यनधिभ्रवणं, चूकामयाद्वा प्रावरणपरित्यागः” इति । शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य प्राबल्यं वसिष्ठरामसंवादे विस्पष्टमवगम्यते— सर्वमेवेह हि सदेत्यारभ्य तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठेत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

अत एवेति । कादाचिकफलादर्शनेऽपि शास्त्रीयप्रयनस्य प्राबल्याङ्गीकारादेव । आनन्दबोधाचार्या । आनन्दव्यञ्जकोऽद्वैतसुखद्योतको बोधो ज्ञान येषां ते तथा यथार्थ नामान इत्यर्थ । ते च त आचार्याश्च । मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इतिकोशाद्वैतदर्शदर्शिवेन परमप्रामाणिका इत्यर्थ । तद्वच पठति—न हीति । अजीर्णमयात्, न जीर्णं परि पक्वमजीर्णं तस्य (तस्मात्) भव तस्मात् । धातुनैपत्यद्वारा रोगापादकमजीर्णं मेऽन्वभ क्षणेन भविष्यतीति भीत्येत्यर्थ । आहारपरित्याग । आह्रियते भक्षणार्थं गृह्यत इत्या हारो योग्यमन्न तस्य परित सर्वतस्त्याग । न हि नैव लोकै कादाचिकाजीर्णदर्शनेन सर्वथाऽन्नभक्षण त्यजत इति भाव । अत्र परीयुपसर्गाद्वैतमितसितपूतान्नभिन्नमन्न तु त्यज्यत एव साद्भिरिति व्यज्यते । वाद्याग्रहहननार्थमुदाहरणानाहुल्यम् । भिक्षुकमयात् । भिक्षुतीति भिक्षुक । प्राप्तमात्र भवेद्विक्षेति वचनात् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च त्रिदार्थी गुरूपोषक ।

अप्यग क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षव स्मृता ॥

इति पण्णा भिक्षुकचोक्तेश्च यथावयतम स्वल्पयाचकस्तस्य (तस्मात्) भयात् । पाके कृते प्रायेण भिक्षुका भिक्षुार्थमायान्तेव । आगतेषु च तेव्यतिथिवेमुत्पत्त्यमीत्या स्वल्प मप्यन्न दातव्य स्यादेव तेन च धनन्ययस्ततो दारिद्र्यदु खगिति भाव्येयर्थ । स्थात्यनधि-

श्रयणम् । स्थाली पाकपात्रनिशेपस्तस्या अनधिश्रयणम् । अधिश्रयण पचनार्थं तण्डुलादिपूरणपूर्वकं महानसे स्थापन तदभाव । न हीति सर्वत्रानुपङ्ग । यूका जन्तुनिशेपस्तद्भयात्तद्दृशतदशभयादित्यर्थः । प्रकर्मण शीतलजादिनिवारणक्षमत्वेनाऽऽवृणो-
त्याच्छादयति देहमिति प्रावरण वस्त्र कम्बलादि च । शेष प्राग्गतम् । एव च लौकिकशा-
स्त्रीयप्रतिबन्धन्तयुक्तिसहस्रवशात्पारम्पर्यदौर्बल्यपूर्वकं शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राग्ल्ये सिद्धे तत्र
द्वात्रिंशत्साहस्र्यारयनृहयोगत्रासिष्टापरनामकमोक्षोपायसङ्गकश्रीमद्वाल्मीकिविरचितदेवदूतोक्तम-
हारामायणसमर्ति प्रतिजानीते—शास्त्रीयस्येति । पदत्रयमिदं तु विवृतमेवाधस्तान्निकट
एव । कस्मिन्स्थल इत्यत आह—वसिष्ठेति । वसिष्ठरामयो सनाद परमार्थप्रभप्रतिबन्धन
तस्मिन् । कियता प्रथेनेयत्राऽऽह—सर्वमिति । अत्रोक्तप्रन्धस्थानि यावदुपयुक्तान्येन
कानिचिपद्यान्मुदाह्रियते न तु सर्वाणि प्रथगौरवभियेति ज्ञेयम् ।

त प्रथ वृहद्वासिष्ठीयमुमुक्षुव्यवहाराल्पद्वितीयप्रकरणगतनमसर्गस्थमपि मय्यत्रासिष्ठी-
यतत्प्रकरणगतप्रथमसर्गस्थमेव पठति वसिष्ठ इत्यादिना—

वसिष्ठः—“ सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।

सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ”

सर्वं पुत्रवित्तस्वर्गलोकब्रह्मलोकादिफलं, पौरुषं पुत्रकामेष्टिकृपिवा-
णिज्यज्योतिष्टोमब्रह्मोपासनांनुष्ठानलक्षणः पुरुषप्रयत्नः ।

उवाचेति शेष । अत्र मूलकार्यानि पदानि न विवृतानि तान्येव मया विव्रियन्ते ।
सर्वमेवेहेति । हे रघुनन्दन । इह संसारे । सदा निरन्तरम् । सर्वेण निखिलेनाधिकारि-
णा । सम्यगिति । ईदृशात्पौरुषात्समवाप्यते हीयन्वय । रलयो सावर्ण्यात्पूनुत्पान-
प्यधिकारिण स्वमहिम्ना नन्दयति ब्रह्मानन्द प्रापयति स तथा तत्समुद्भौ । अस्मिन्संसारे
हि द्विविधा जना सदसदपदवाच्या क्रमा महातो लघुवश्च । तत्राऽऽद्याना ब्रह्मामैक्या-
नुभवात्तच्चिदप्यानदाय परापेक्षेयशिक्षणामेव तदपेक्षेति भवानद्वैतामरूपोऽपि भक्त-
दशा दीनानुक्म्पिवस्वामाव्याप्रवृत्तलीलाप्रवृत्त मायया धृत्वा लोकानामैहिकादिमुक्तिपर्यन्त
हित कथं स्यादिति पृच्छसीति सरोधनतापर्यम् । इह, इदतयाऽनुभूयमानेऽहमादिदृश्यल-
क्षणे । संसारे, सम्यक्वर्ग्यन्त्रयायेनोर्ध्वावोभागे संसृत स्वर्गनरकादौ गच्छति जीवा
अस्मिन्निति तथा तत्र । यद्वा सम्यगेव रत्नप्रकाशानतानन्दवेनातिरम्य परमात्मैवापिना
शिवेन 'तमेव भातमनुभाति सर्वम्' इतिश्रुतेर्यान्द्रदृश्यसत्तामानप्रयोजकत्वेन च 'सारी
बले स्थिराशे च' इति निश्चासार सकलद्वैतवाचानधित्वेन निरराशो यस्मिन्स तथा तत्रेत्यर्थः ।
एतेन 'परमाभावरोपोऽपि तसत्यत्रनिश्चय' इत्यादिचित्रदीपोत्तर्यावृत्तयनाधेनाभावितप्र

हात्मैक्यनिश्चयस्यापि विचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यैककरणकचरमप्रभारूपान्तःकरणवृत्ति-
रूपत्वेन संसारान्तःपातित्वमेवेति सूचितम् । सदा कालत्रये । एवकारोऽप्यर्थे । सर्वमपि
हितम् । सम्यक्प्रयुक्तात् । अनुपरम एव सम्यक्प्रयोग इत्येतदीकाकाराः । सम्यग्यथाविधि
प्रकर्षेण तदेकपरत्वरूपोत्कर्षेण युक्ताद्योजितादित्यर्थः । पौरुषात्, व्याख्येयलक्षणात् । सम-
वाप्यते हि । सम्यग्भिन्नानाहतत्वेनैवावाप्यते । हिरवधारणे । प्राप्यत एवेति यावत् । एतेन
सम्यक्प्रकर्षेण च न योजितं चैपौरुषं तदा फलानुदये तु नैव शास्त्रवैयर्थ्यामिति द्योतितम् ।
आचार्यः श्लोकगतं सर्वमिति पदं विवृणोति—सर्वं पुत्रेत्यादिना । पुत्रः संभावितनर-
काथित्रादित्रातृत्वविशिष्ट आत्मजो न तु केवलः । वित्तं धनम् । स्वर्गलोको धूमादिमार्ग-
गम्यः पितृलोकः । ब्रह्मलोकोऽर्चिरादिमार्गगम्यः सत्यलोकः । आदिना मोक्षः । एतेषां
समाहारस्तद्रूपं यत्कलं तत्तथेत्यर्थः । तथा श्लोकगतपौरुषपदार्थमप्याह—पौरुषमित्यादिना ।
पूर्वतन्त्र एव प्रसिद्धा पुत्रकामेष्टिः । कृषिर्वाण्ड्यं चापि वैश्यकर्म प्रसिद्धमेव । तथा 'ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ज्योतिष्टोमनामा स्वर्गसाधनीभूतो यागोऽपि । ब्रह्मोपा-
सनं निरन्तरसगुणनिर्गुणान्यतरब्रह्मचर्यान्तम् । एतेषामनुष्ठानं निरक्तसम्यक्प्रयुक्तत्वपूर्वक
विधानं तल्लक्षणं स्वरूपं यस्य सः । एतादृशो यः पुरुषस्य जीवस्याधिकारिणः प्रयत्नस्तत्पौ-
रुषमित्यर्थः ।

पौरुषं द्विधा विभज्य तत्फलभेदमप्याह—

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् ।

तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥

उच्छास्त्रं परस्त्रीगमनपरद्रव्यापहरणादि । शास्त्रितं नित्यनैमित्तिका-
नुष्ठानादि । अनर्थो नरकः । अर्थेषु स्वर्गादिषु परमो मोक्षः परमार्थः ।

आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ।

गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः संपद्यते हितः ॥

अलं संपूर्णं सम्यगित्यर्थः । गुणैर्युक्तेनेत्यध्याहारः । हितः श्रेयोरूपः ।

उच्छास्त्रमिति । इदमपि मय्यवासिष्ठ एव पञ्चमसर्गं । उच्छास्त्रितं शास्त्रं येनेतु-
च्छास्त्रं व्याख्येयलक्षणम् । शास्त्रेण निहितं शास्त्रितम्, एतदपि व्याख्येयलक्षणम् ।
इति भेदाद्विविधं द्विप्रकारकं पौरुषं स्मृतम् । एतद्वयमपि क्रमेणानर्थपरमार्थपोर्व्याख्येययोः
कारणे इत्यर्थः । उच्छास्त्रं विवृणोति—उच्छास्त्रं परस्त्रीति । परस्त्रिया स्वान्तरमप्या
गमनं परद्रव्यस्य स्वेतरधनस्यापहरणं प्रसिद्धमेव । आदिपदादभक्ष्यमक्षणाद्यपि । तथा
शास्त्रितमपि स्पष्टयति—शास्त्रितं नित्येति । नित्यं संन्याबन्दिनादि नैमित्तिकं जाते-
ष्ट्यादि तपोरनुष्ठानं यथाविधि विधानम् । आदिना ज्ञानसाधनशमादितं पादनपुरःसरं

सत्सपादन ज्ञेयम् । अनर्थपदार्थं कथयति—अनर्थ इति । नरकं कुर्मीपाकादि । परमार्थं लक्षयति—अर्थेऽपि । अर्थ्यन्तेऽधिकारिमिराभिलष्यन्त इत्यर्थः, तेषु स्वर्गादिषु । आदिना ब्रह्मलोकः । तेषु सत्यलोकान्तेषु सर्वेषु मुहुतसमधिगम्यपदार्थेषु मये परमं स्वामाभिन्नं नान्यसिद्धतया त्रिंशत्साध्यत्वाद्दानावृत्तत्वेन ज्ञानैकव्यङ्ग्यत्वादात्मत्वेनाविनाशित्वाच्चिद्रूपेण नित्यप्रत्यक्षत्वात् स्वतः प्रियत्वेनाऽऽनन्दरूपत्वादद्वैतत्वेनाभयं राघवसर्वोत्कृष्टं पराऽनुपमा मा स्वप्रकाशानं दाद्वैतचिद्रूपा शोभा यस्येति वा । तत्र शास्त्रितमपि प्रतिज्ञातसम्यक्प्रयुक्तत्वादिगुणकदम्बत्रिंशष्टमेव पौरुषं परमार्थसाधकं नान्यदित्याह—
आबाल्यादिति । इदमपि पद्यं गध्यत्सिष्ठ एव पञ्चमे सर्वे तथा सप्तमे च । बालपञ्चवर्षत्रया कुमारः, तत एवोपनयनादिसभवेन शास्त्राधिकारात् । यद्यप्येतदधुना दुर्लभं तथाऽपि यौवने तु यतनीयमेवेति रहस्यम् । यद्वा बालोऽत्र ग्रहणधारणासमर्थस्तस्य भागो बाल्यं तदा मर्यादीकृत्येति तथा तदारभ्येत्यर्थः । अलं मनः पूर्णम् । अम्यस्तैः परिचितं रूपैः । शास्त्रेति । शास्तीति शास्त्रं हितोपदेष्टुं वेदादि । तथा सता साधूना जीवमुक्ता नामिति यावत् । सगमं समागमस्तच्च स चेति तथा तावादी येषां शमादीनां ते तथा तैरित्यर्थः । एतादृशैश्च गुणैः युक्तेनेत्यार्थिकम् । एतादृशेन । **पुरुषेति ।** पुरुषार्थेऽङ्गु कृतसंख्यावन्दनादिनिदिध्यासनान्तोद्योगेनेति यावत् । सः, प्रसिद्धो मोक्षाख्यः । स्वार्थ इति पाठे त्वामरूपोऽर्थः । हितं परमानन्दद्वैतामरूपत्वेनाभिलषितोऽर्थः पुमर्थः सपद्यते सपन्नो भवति न लवन्येत्यर्थः । अत्र हितपदं त्रिर्नर्गवारणार्थम् । बाल्यपदस्य मङ्कलद्वितीयार्थेऽनुग्रहोऽपि तत्रैव पञ्चमसर्वे—

बाल्ये गतेऽविरतकल्पितकेलिलोले दोर्दण्डमण्डनय प्रभृतिप्रयनात् ।

सत्सगमैः पदपदार्थविभुद्भुद्धिं कुर्यान्नरः स्वगुणदोषनिचारणानि ॥ इति ।

तत्र मूलकृदेवाल्पदनिश्चितार्थं कथयति—**अलं सपूर्णमिति ।** शास्त्राम्यसादिगुणानां पुरःप्रयनाङ्गत्वार्थमव्याहारमाह—**गुणैर्युक्तेनेतीति ।** हितपदार्थमाह—**श्रेयो-रूप इति ।** 'मोक्षं वैतल्यनिर्वाणश्रेयोनि श्रेयसाधृतम्' इत्यमरा मोक्ष एतेत्यर्थः ।

ननु सत्यं कर्तव्यं एतं पुरःप्रयत्नं शास्त्रीयं प्रसंगार्थं तथाऽपि तस्यैव तस्यैव स्वातन्त्र्याभावात् तत्सिद्धिरित्यज्ञातशास्त्ररहस्यानामाशङ्कामप्यनुकम्पया श्रीरामः शङ्कते—

श्रीरामः—प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा ।

मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥

वासना धर्माधर्मरूपा जीवगताः सस्काराः ।

वसिष्ठः—अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतम् ।

स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥

यतो वासनापरतन्त्रो भवानत एव हि पारतन्त्र्यनिवारणाय स्वोत्साहसंपादितो मनोवाक्कायजन्यः पुरुषव्यापारोऽपेक्षितः ।

श्रीराम इति । उवाचेति शेषः । हे मुने प्राक्तनं वासनाजालं मां यथा नियोजयति तथैवाहं तिष्ठामि यतः कृपणः किं करोमीत्यन्वयः । हे मुने मननशीलत्वादिना मत्संशयोच्छेदकश्च श्रीवसिष्ठ । प्राक्तन प्राग्भव जन्मान्तरीयमित्यर्थः । वासनाजालं कर्मतत्फलसंस्कारसमूहः । माम्, अस्मच्छब्दोपलक्षितमहंकारविशिष्ट सर्वमप्यधिकारिणमिति यावत् । यथा येन प्रकारेण तीव्रादिमध्ये यथा क्माऽपि रीत्या नियोजयति नितरा राजादिवद्वलायोजयति सदसदन्यतरवर्त्मनि प्रेरयति तथैव तथैव रीत्या न त्वीदपि विपरीतया तिष्ठामि तत्र तत्र मार्गं स्थिरी भवामि । एव तर्हि पौरुषं कुतो न करोमीत्याऽऽह—कृपण इति । वासनापिशाचिकापारतन्त्र्यादीन् इत्यर्थः । अत एतादृशोऽहम्

एवं पुरुषकारेण सर्वमेव रचूहह ।

प्राप्यते नेतरेणेह तस्मत्स शुभदोऽस्तु ते ॥

इत्यन्तप्राक्तनमन्थेन यन्मम पुरप्रयत्नावस्थानजन्मनमुपदिष्ट तत्र किं करोमि । किंशब्द आक्षेपे । न किमपि हितसाधनं कर्तुं शक्नोमीत्याशयः । तत्र वासनाशब्दार्थमाहुर्मूलकाराः—वासना इति । धर्माधर्मो निरूप्येत वैस्ते धर्माधर्मरूपाः पुण्यपापसूचका जीवगताधिद्रामासोपलक्षितान्तःकरणस्थाः संस्कारा भावनापूर्वप्रज्ञापरपर्यायाः कर्मतत्फलोपभोगगन्धा इत्यर्थः । तथा चोक्तं बृहदारण्यप्रकार्तिके—

कर्मणः क्रियमाणस्य संस्कारो यो हृदि श्रितः ।

तत्कलयस्य च मुक्तस्य पूर्वप्रज्ञेति सोप्यते ॥ इति ।

एवं तर्हि समीचीनमेव यदि त्वया 'वैषम्यनैवृण्ये न सापेक्षत्वात्' इति परमेश्वरस्य जीवकर्मानुसारेण फलदातृत्वेन विषमत्वनिर्दिष्टत्वाभावात्प्रोक्तं न्यायमननुसंधार्थेश्वरपारतन्त्र्यमेव स्वस्याङ्गीकृतं स्यात्तर्हि पाशुपतभागवतादियत्प्रन्मतखण्डने प्रसक्तत्वेन प्रवृत्ताद्वैतविचारविरामात्काठिन्यमेवामिष्यत्तु नास्तीति तुष्टे वसिष्ठ उवाचेति । क्वचिद्वासिष्ठपुस्तकादेश्च श्रीशब्दोऽप्यादेश्च दृष्ट, तदा श्रीमाथासौ वसिष्ठश्चेति विग्रहः । श्रीरत्राणिमार्गेश्वर्यपूर्वकर्जाः मुक्तिमपत्तिरेव । अत एव, शास्त्रीयपौरुष्यनाश्वनासनापारतन्त्र्यदेव । हीति प्रतिद्वम् । हे राम, समययुक्तमनाधिकारित्वेन शुर्यादीनिति रामानुजमुद्धी । शाश्वत श्रेय प्राप्तेऽपि । अविनाशि निर्वाणमद्वैतैकैरन्य प्राप्तयमीत्यर्थः । वर्तमानसत्मीप्ये वर्तमानवद्वयपदेन । कर्तव्यताऽऽह—स्यप्रवर्ततेति । स्वस्य पुरस्य प्रवृत्त्यन्वितमेगादित्त्वो यो यन उत्साहस्तेनोपनीने नृगुणिन तेन । एतादृशेन शास्त्रीयपुण्यप्रवर्तनेनेत्यर्थः । उपायान्तरसाह्यां प्रकाट—नान्दधेति । तत्र तापधमदुर्मृत्काराः—यत्त श्वादिना । या, हेतोः ।

वासनापरतन्त्रः । वासनैव परमुच्छ्रयं तन्त्रमियं तन्त्रं शास्त्रवन्नियामकं यस्य सः । वासनै-
कपरार्थीन इत्यर्थः । भ्रान्तत्वमसि । अत एव, अस्मादेन कारणादीश्वरवदपरिहार्यत्वा-
भावात् ।

प्राक्तनं वैहिक चेति द्विविधं त्रिद्वि + + ।

प्राक्तनोऽद्यतनेनाऽऽशु पुरुषार्थेन जीयते ॥

इत्यत्रै [हिक] वासनायाः शास्त्रीयपौरुषनाश्याच्च । हीति निश्चयेन । पारतन्त्र्य-
निरारणाय । अ[धीन]त्वध्वंसार्थम् । स्वोत्साहसपादितः, निजोत्कण्ठा [प्रापितः] ।
मनोवाकायजन्यः, देहद्वयोद्भूतः । पुरुषव्यापारः जीव[स्य] शास्त्रीयतनोऽपेक्षितः ।
अवश्यमभिलषित इत्यर्थः ।

उक्तार्थोपपादनार्थं वासनानां शुभाशुभत्वभेदेन द्विविधां सिद्धवत्कृत्य तत्सङ्गानं विकल्पेन
पृच्छति—

द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते ।

प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथ वा ॥

किं धर्माधर्मावुभावपि त्वां नियोजयत उतैकतर इति विकल्पः ।
एकतरपक्षेऽपि शुभोऽशुभो वेत्यर्थसिद्धौ विकल्पः ।

वासनीधेन शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे ।

तत्कर्मिणाऽऽशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

द्विविध इति । हे राम ते प्राक्तनो वासनाव्यूहः शुभोऽशुश्चेति द्विविधोऽपि विद्यतेऽथ
वा द्वयोर्मध्य एकतरो वेति वदेत्यध्याहृत्य योग्यम् । उक्तार्थं सवोधनम् । प्राक्तनः पूर्वज-
न्मम । वासनाव्यूहः, निरक्तवासनानिचयः । शुभः, सुखदः । इतिभेदेन द्विविधो
द्विप्रकारोऽपि विद्यते वर्तते । अथ वा यद्वा । द्वयोर्मध्य उभयोरन्तरा । एकतरो वेति
वद ब्रूहीत्यर्थः । तत्र तात्पर्यमाहुर्मूलकारा—किं धर्माधर्मावित्यादिना । धर्माधर्मावि-
त्युपलक्षणं यावच्छुभाशुभवासनयोः ।

इत्थं हि शुभाशुभे वासने । ' त निद्याकर्मणां समन्यारभेते पूर्वप्रज्ञा च ' इति श्रुत्या
देहाधारम्भकत्वं निद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासङ्गकानां त्रयाणामपि पदार्थानामुक्तं तत्र न हि मृतस्य
निद्याकर्मणां स्वरूपेण स्थातुमर्हत् कारकभेदाभावादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तत्प्राधान्या-
च्चस्या युक्ता पृथगुक्तिरिति पूर्वोदाहृतायां शास्त्रप्रकाशिकारयायां वार्तिकामृतव्याख्यायामा-
नन्दज्ञाननिरचितायां निद्याकर्मणोर्वासनात्मनैव स्थित्युपपादनात्प्रत्येकं तच्चातुर्विध्यस्य पूर्वो-
क्तसक्षेपशारीरकादावुक्तत्वाच्च निहितनिहितसमनिद्याकर्मतत्सकारतत्फलसकाररूपा शुभना-
सना तथा निषिद्धनिषिद्धसमनिद्याकर्मतत्सकारतत्फलसकाररूपाऽऽशुभनासना चेति ।

अत्रोदाहरणानि क्रमेण स्फुटं लिख्यन्ते—तत्र प्रिहिता विद्या देवतोपासनादिरूपा । प्रिहितसमा, आकास्मिन्नेतनामूर्तिदर्शनादिरूपा । प्रिहित कर्म सन्धानन्दनादि । प्रिहितसमं पिपीलिकादिभ्यो बुद्ध्या निपिने गत्वाऽन्नदानादि । एतेषा चतुर्णां सस्कारास्तथैतेषा ततोऽपि पूर्वजन्मकृताना यानि जन्मान्तरे फलानि देवलोकाद्यातिरूपाणि तेषा च सस्कारा इति शुभभासनोदाहरणानि । तथा निपिद्धा विद्या स्त्रीचिन्तनादिरूपा । निपिद्धसमा यदृग्ठया काकापिडावपेक्षणात्मिका । निपिद्ध कर्म फलाण्डुभक्षणादि । निपिद्धसम तृणच्छेदनादि । एतेषामपि चतुर्णां प्राग्प्रकृतत्वाना च नरकादीना सस्कारा इत्यशुभभासनोदाहरणानि च ज्ञेयानि । तस्माद्बुक्तलक्षणैर् धर्माधर्मशब्दाभिधेयैः शुभाशुभभासनाराशी उभात्रपि त्वानियोजयत , नितरा सदसन्मार्गयोः प्रेरयत । स्पष्टमेवात्रशिष्टम् । तत्र श्रीरामस्य व्यग्रहारदशाऽप्युत्तमतमाधिका-
रित्वाद्बुभयभासनाप्रैर्यत्वपक्षोऽशुभभासनामात्रप्रैर्यत्वपक्षश्च नैव युज्यत इति परिशेषाच्छुभभा-
सनामात्रप्रैर्यत्वपक्षमेवाहीकृत्य पृच्छति—**धासनौघेनेति ।** शुद्धेन निरक्तलक्षणेन शुभे-
नेत्यर्थ । अपनीयसे चेसन्मार्ग एत्र प्रत्येते चेत् । अशु शीघ्रमेव । शाश्वत पद प्राप्स्यसि
मुक्तिमद्वैतात्मतया लप्स्यसीत्यर्थ । शेष व्याख्येयार्थं मूलकारे ।

तत्रेति पदार्थमाह—

तत्रै तस्मिन्वक्षे तत्तर्हि तेनैव क्रमेण शुभधासनया प्रापितेनैवाऽऽच-
रणेन प्रयत्नान्तरनिरपेक्षेण शाश्वतं पदं मोक्षम् ।

अथ चेदशुभो भावस्त्वां घोजयति संकटे ।

प्राक्तनस्तदसौ यत्नाञ्जेतव्यो भवता स्वयम् ॥

भावो भावैना । तत्तर्हि यत्नोऽशुभविरोधिशारीयधर्मानुष्ठानं तेन स्वयं जेतव्यः, न तु युद्धे मृत्युमुत्पेनेव पुरुषान्तरमुत्पेन(ण) जेतुं शक्यः ।

तत्र तस्मिन्निति । शुभभासनैककारणस्वपक्ष इत्यर्थ । तेनेति पद विद्यायति—
शुभधासनयेति । निरक्तलक्षणशुभभासनया । प्रापितेनैव सप्पादितेनैव तत्क्रमेण शुभेने-
चेति पाठे क्रमशब्दवाच्याचरणस्यैव विशेषण शुभेनेति । क्रमते जीव स्वायुरतिक्रामति
प्रतिक्षणमुत्तृच्यति येनेति व्युत्पत्त्या विप्रक्षित क्रमपदार्थमाह—**आचरणेनेति ।** आच-
रणेन, कायिकादिसर्वव्यापारेण । एवकाराद्यत्र दर्शयति—**प्रयत्नान्तरेति ।** अन्य प्रयत्न
इति प्रयत्नान्तर तस्मिन्निर्गताऽपेक्षा यस्य तेन । स्वत एव फलदानदक्षेणेनर्च । शाश्वतव-
दस्यत्वमाह—**मोक्षमिति ।** यदि पूर्वोक्तगत्या दीनजनार्जनकपरापणतयाऽशुभभासनामात्रपर-

अशुमाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।

जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्दृढात् ॥

यथा शिशुर्मृद्भक्षणान्निवार्य फलक्षणे योज्यते, मणिमुक्ताद्याकर्षणा-
न्निवार्य कन्दुकाद्याकर्षणे योज्यते तथा चित्तमपि सत्सङ्गेन तत्तद्विपरी-
तविषयान्निवारयितुं शक्यम् ।

शुभाशुभाभ्यामिति । भो राम यदि तव वासनासरिद्भुभाशुभाभ्यामुभा-
भ्यामपि मार्गाम्या वहन्त्यस्ति तर्हि पूर्वोक्तलक्षणेन पौरुषेण प्रयत्नेन शुभे पथि
योजनीयेति योजना । बाहनीयेत्यपि पाठः । विचारवैराग्यादिप्रयत्ने सन्मार्ग एव
सा नियोजनीयेत्यर्थः । अत्र सरिच्छब्दितनदीरूपकेण वासनानिरोधस्य प्रबलतमय-
त्नसाध्यत्व तस्या स्वनिमज्जनहेतुत्वेनानुपेक्ष्यत च घन्यते । तत्तात्पर्यमाहुर्मूल-
कारा—उभयपक्षे स्थितिः । तुशब्दस्तान्नाद्यपि शुभाशुभनासनयोरन्यतरैकपारत-
न्ये सयुक्तीत्या तन्निरास स्यात्तथाऽप्युभयपारतन्ये क प्रतीकार इति प्रश्नव्या-
वृत्त्यर्थः । एव तर्ह्यशुभनासनैकपारतन्यपेक्षयाऽत्राप्य एव शास्त्रीय प्रयत्नोऽपेक्षित
इत्याह—शुभभागस्येत्यादिना । शुभभागस्य शुभनासनाशस्य । प्रयत्नेति । उक्त-
रीत्या तस्य शनैर्मोक्षफलैकहेतुत्वात्तन्निरासाय प्रयत्नानपेक्षत्वेऽपीत्यर्थः । अशुभभागम्,
अशुभनासनाशम् । शास्त्रीयप्रयत्नेन, ' तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण ' ।
' नानुव्यायाद्बहुशब्दान्वाचो निग्लापन हि तत् ' इत्यादिश्रुत्याद्युक्तविवेकवैराग्ययोगाभ्या-
सैकनिष्ठयलक्षणप्रयत्नेनेत्यर्थः । निवार्य पुनरनुदयपर्यन्त निवृत्तस्य । ननु निरक्तशास्त्रीय
प्रयत्नेन तत्काल निवारितेऽप्यशुभनासनाशे पुनरनुदयस्तु तस्य दु शक्य एव सौभर्यादियो-
गीद्राणामपि मस्यमैथुनदर्शनरूपोदीपनविभागात्प्रसामप्रसारेण यान्तोपमोगनासनोदयदर्श-
नादित्याशङ्का मनसि निधाय निरक्तप्रयत्नसातत्यमेव स्थापनीय न तु सजाते कार्ये स
समुपेक्ष्य इत्याशयेनाऽऽह—शुभमेवेति । तस्य, अशुभनासनाशस्य । स्थाने, निरक्त-
रीत्या सामप्रसारेणोदयस्थाने । समाचरेत्, सम्यग्दृढतमनेनानुतिष्ठेन्न त्वेतावत्कालमुक्तय-
त्नाभ्यासशास्त्रिनो मम विमनेन कोविद्यल्लादिरूपसामग्र्याभसनेति सगर्वोदासीन्येनेत्यर्थः ।
अत्र शुभमेवेत्यवधारण त्वययोगव्यवच्छेदार्थं तेन शुभशुभनिलक्षणस्य तादृश्यादेव्युदासः ।
इतिशब्दस्तु रहस्योपदेशसामान्यार्थः । निरक्तश्लोकार्थमेव वमिष्ट स्पष्टी करोति—अशुभेत्थिति ।
हे चरिणां पर नास्ति योगसम बलमिति वचनायोगिना मध्ये श्रेष्ठ रघुवीर त्व एव मनोऽ-
शुभेषु समाधिष्ट चेद्वलेन पुरुषार्थेन शुभेष्वेवावतारयेति स्वार्थः । एतेन वासनाया सत्पा-
ररूपत्वेन धर्मवगम्यवाच्यमुक्त शुभभागनशादिक स्यादिति निरस्तम् । मन प्रचरत्स्य
सवार्थस्येन तत्समभादिति । अत्र शुभादिपदानि व्याकुर्यन्ति मूलकारा—अशुभेत्थि

त्यादिना । परस्त्रीद्रव्यादिषु, अन्यस्य कान्तासु कनकादिषु चेत्यर्थ । अत्राऽऽदिशब्देन क्षेत्रादि । शास्त्रेति । शास्त्रमुत्तरममासेनात्र तदर्थोऽद्वैत ब्रह्मैव देवता शिवादिष्वन्यतर परमेश्वरलीलाभिग्रहस्तद्ग्रहान तदेवाकारवृत्तिसातत्यम् । आदिपदेन योगत्यागयोर्ग्रह । शेष स्पष्टम् । एव वासनानाशस्य महत्तमप्रष्टसाव्यत्वेनोदासीन शिष्य प्रति तसौलभ्यमाह वसिष्ठ — अशुभादिति । न त्वेतावता तद्विश्वसनीयमित्याह—तस्मादपीति । इतरत्, अशुभम् । चालयेद्दलादिति । उक्तमर्यादादित्रलात्कारेण निवारयेदित्यर्थ । अशुभादिति शेष । शिशुदृष्टान्त स्पष्टयन्ति मूलवृत्त — यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । सप्तह्नेन, साधुसमागममता मुमुक्षुणा । यद्वा ' महसेवा द्वारमाहुर्विमुक्ते ' इति श्रीमद्भागवतोक्ते सप्तह्णक्षणासुसाधनाख्यकरणेनेत्यर्थ । शेष तूक्तार्थम् ।

ननु दृष्टान्तीकृताशिशोरसद्विषयान्निवारण ताडनादिनाऽपि समवर्तीति प्रकृते बलशब्दित प्राणायामाद्यम्यासलक्षणेन योगेन दुर्विषयेभ्यो मनसो निवारण कर्तव्य किंचोपायात्तरेणेत्याशङ्क्य तत्र मृदुस्तीव्रश्चेति बालप्रतीकरण इव मनोवशीकरणेऽप्युपायद्वय वर्तते क्रमेण शीघ्रदीर्घकालाम्या सिद्धिकारकमतोऽत्र

द्विविधो वासनाव्यूह शुभधैनाशुभश्च ते ।

प्राक्तनो नियते राम द्वयोरैकतरोऽत्र वा ॥

इत्यादिपूर्वप्रश्नश्च्यनित प्रप्रमोपाय एवोत्तमाधिकारिणाऽऽश्रयणीय इति वक्ति वसिष्ठ —

समतासान्त्वनेनाऽऽशु न द्रागिति शनैः शनैः ।

पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥

चपलस्य पशोर्वन्धनस्थाने प्रवेशनाय द्वाद्दुपायौ भवतः, हरितवृणप्रदर्शनकण्डूयनादिकं धावपारुष्यदण्डादिभ्रंसेनं चेति । तत्राऽऽद्येन सहसा प्रवेश्यते द्वितीयेनेतस्ततो धावञ्शनैः शनैः प्रवेश्यते । तथा शत्रुमित्रादिसमेत्वबोधनं प्राणायामप्रत्याहारादिपूरुषप्रयत्नश्चेत्पेतौ द्वौ चित्तशान्त्युपायौ । तत्राऽऽद्येन मृदुयोगेन शीघ्रं लालयेत् । द्वितीयेन हठयोगेन द्रागिति न लालयेत्कित्तु शनैः शनैः ।

समतेति । तदुक्तमपरोक्षानुभूतौ—

एभिरङ्गै समायुक्तो राजयोग उदाहृत ।

किंचिपक्वपायाणा हृद्योगेन सयुत ॥ इति ।

तदर्थं सदृष्टान्तं स्पष्टयन्ति मूलकाराः—चण्डलस्येत्यादिना । ‘अपशवो अन्ये गोअ-
श्वेभ्यः’ इत्यादिश्रुतेर्गवादेः पशोरित्यर्थः । चण्डलस्येति विशेषणात्सरलस्य तस्य व्युदासः । तस्य
बन्धनस्थाने प्रवेशनाय यत्नानपेक्षत्वादित्यर्थः । अत्र पशुदृष्टान्तेन वसिष्ठोक्तबालकदृष्टान्ते
स्वल्पयत्नसाध्यत्वरूपमस्वारस्यं सूचितम् । तस्माच्चित्तबालकस्त्वयं चण्डलपशुतुल्यत्वेन महत्त-
रयत्नसाध्य इति नैवोपेक्षणीय इति तत्त्वम् । किं तदुपायद्वयमित्यत आह—हरिततृणेति ।
आद्य आदिशब्देन मृदुभाषणादि द्वितीये च रज्ज्वादि । तैर्भर्त्सनं भीतिजननमित्यर्थः ।
नन्वस्तु नामैतदुपायद्वयं किमेतावतेत्यत आह—तत्रेति । उक्तोपायद्वयमथ इत्यर्थः ।
आद्येन हरिततृणादीत्युक्तप्रथमोपायेनेत्यर्थः । सहसा ज्ञातिरिति । द्वितीयेन वाक्पारष्येत्याद्यु-
क्तेनेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति ।

मुह्यन्मित्रार्युदासीनमथ्यस्यद्वेष्यबन्धु ।

साधुष्वपि च पापेषु सम्बुद्धिर्विशिष्यते ॥

इति श्रीभगवद्गीतोक्तदिशा सर्वस्य मुह्यदादेः परमार्थतोऽद्वैतब्रह्मरूपत्वात्तदनुसंधानस्य
चारंवारं समुदीपनमित्यर्थः । प्राणायामेति । आदिपदाद्धारणादि । जत्रापि कालविभेदं
साधनविभेदेनाऽऽह—तत्रेत्यादिना । अस्य मृदुत्वं तु स्थूलायासराहित्यादेव । योगत्वं
च चित्तस्याद्वैते ब्रह्मणि समाधायकत्वेन । लालयेत्सुमान्बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । द्वितीयेनेति ।
हृत्त्वं स्थूलेपायत्वादाग्रहंरूपत्वाच्चास्य । द्राक्, ‘साक्’ इदित्यञ्जसाहायद्राब्जुसपदि द्रुते ।
इतिकोशाच्छीघ्रमित्यर्थः । इतिशब्दः पूर्वोक्तमृदुयोगपरामर्शार्थः । एवं च यथा मृदुयोगेना-
धिकारी शीघ्रं चित्तं वशी कुर्यान्न तथा हृद्योगेन किंतु शनैः शनैरिति सबन्धः । तस्मा-
दुक्तमृदुयोग एव श्रेयानिति भावः ।

ननु ‘वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानगाम्नां प्रपद्यते’ इति ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
परां गतिम्’ इति च श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेः कथं निरक्तमृदुयोगेन शीघ्रं चित्तवशीकरण-
संभावनाऽपि । न चोक्तदृष्टान्तप्रशाक्ताऽत्रानुपपत्तिरिति वाच्यम् । न हि दृष्टान्तमात्रेणार्थ-
सिद्धिरिति न्यायेन तस्याकिंचित्करत्वात् । नो चेज्जगत्सत्यं सत्यत्रहकार्थवान्छुद्रतन्तुकार्थी-
भूतशुभ्रपटवदित्यनुमानेन जगत्सत्यत्वापत्तिः । तस्मात्प्राणायामादिलक्षणो हृद्योग एव
चित्तज्ञान्युपायो न तु योगान्तरमपीत्यत आह भगवान्वसिष्ठः—

द्वागभ्यासपशाद्याति यदा ते वासनोदयम् ।

तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनं ॥

मृदुयोगाभ्यासाच्छीघ्रमेव सद्वासनोदये सति साफल्यमभ्यासस्य
मन्तरूपं न त्यक्त्वात्तेनासंभाषना शङ्कनीया ।

द्रागिति । हेऽरिर्मर्दन, अरीन् ' जहि शत्रु महानाहो कर्मरूप दुरासदम् ' इति स्मृते कामादिशत्रुर्मर्दयति विवेकवैराग्यादिशस्त्रैर्नाशयतीति तथा तत्सबुद्धौ । भो मुमुक्षु श्रेष्ठ रघुरित्यर्थ । त्व तदा तस्मिन्कालेऽभ्यासस्य तत्र तृत्तमाविचारित्वस्योक्तसन्निधनेन सूचितत्वाद्मृदुयोगाभ्यासस्य साफल्य सार्थक्य निद्वेषेन जानं ह्येव न त्वत्यकालेनेप कथ ममेष्टसिद्धिर्जाता बहूनामिन्याद्युदाहृतशास्त्रे तु परमार्थसिद्धेर्भूरिक्लसाधनसाध्यतोत्तरेतो नैरेप सा किंतु विरहिण कामिनीसनिधानामात्रेऽपि तत्साक्षाचारवद्भ्रान्तिरेवेय काचिदि त्यसभावनदिक कर्तव्यमित्याशय । अत्रैकाराग्याहारस्तु मूकारैर्विद्वृताशयवशादेव । ननु कोऽसौ काळ इत्यत आह पूर्वधेन—**द्रागभ्यासवशादिति** । यदा यस्मिन्काले ते तत्राभ्यासप्रशान्तिरक्तमृदुयोगाभ्यासप्रभावद्राक्श्रीप्रमपि । अत्राप्यपिशब्दाभ्याहारो निरक्तप्रयोजन एव । वासना, शत्रुमित्रादिषु समस्वरूपप्रलभमाननाननुसवान विनैराकस्मादर्धमुत्त प्रबुद्धबालकस्य स्वमातृनामग्रहणप्रसर्जन ब्रह्मामत्रवृत्त्युदीपकधित्ते सस्कारविशेष इत्यर्थ । उदय निरक्तवृत्त्युपलब्धनुमितप्रादुर्भावं याति प्राप्नोतीत्यर्थ । तस्माद्बहूनामिन्याद्युक्तशास्त्र तु मन्दाधिकारिविषयमतो नैव कुतर्कसपक्वान्नया मृतो यो दशम सोऽह कथ स्यामित्यादि वन्निरक्तफलप्राप्तप्रभावनान्निधेयमिति तात्पर्यम् । अत्र मय्यत्रासिष्टटीकाकारेण तु प्रागभ्यासेत्येव पाठो मुख्यत्वेनोरीकृत । तद्यथा— प्रागिति । अस्मिञ्जमभ्यास कुर्वतस्ते प्रागभ्यासप्रशाब्दाग्ज मनोऽभ्यासवशात् । अथ वा प्राक्पूर्वयसि ' आगत्यादलमभ्यसै ' इत्युक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । अरिर्मर्दनेति सन्निधनेनोत्तमाधिकारिण एव निराक्षितत्वात्तन्वात्वे जमान्तरीयाभ्यासस्य पूर्वयोभ्यासस्य वाऽनुपयुक्त्याच्छ्रीप्रबलद मृदुयोगाभ्याससूचकद्रा कशब्दस्यैव युक्तत्वाच्च । न च योगध्रष्ट्यायेन जमान्तरागभ्यासप्रत एवोत्तमाधिकारित्व सम्भवतीति वाच्यम् । तथाऽपि सद्य फलजनकमृदुयोगानभ्यासित्वेन तस्यानुत्तमत्वस्वयं सिद्धत्वात् । तस्माद्मूलकारादतो द्रागित्येव पाठ सार्थायानिति । अत एव मूलकारास्तदा शय स्फुटयन्ति—**मृद्वित्यादिना** । अर्थस्तु स्पष्ट एव ।

नन्वस्त्वेव शुभवासनापारत यपक्षेऽशुभवासनापरत त्र्यपक्ष उभयपारतन्त्र्यपक्षेऽप्युत्तमाधिकारिभेदेन पूर्वोक्तमृदुयोगादिसाधननेष्ट सिद्धिस्ताथाऽपि फले सदिग्धमेव तपारतन्त्र्यादि तदा कस्तत्रोपाय इति चच्छुभवासनाशब्दित पुण्यसस्कारो कर्म एव सध्यावदनायसप्रवात समाप्य तत्रै तस्मार्तकाम्यनिषिद्धशून्यनित्यादिकर्म अनुष्ठानादन्तर्यामिप्रसादेन सपादनीयस्तनैव निखिलेष्टसिद्धि स्यादित्याह भगवान्वसिष्ठ —

संदिग्धापामपि मृशं शुभामेव समाहर ।

शुभाया वासनावृद्धौ तात दोषो न कश्चन ॥

शुभवासनाऽभ्यस्यमाना संपूर्णा न वेति यदा सदेहस्तदाऽपि शुभामभ्यसेदेव । तद्यथा सहस्रजपे प्रवृत्तस्य दशमी शतसख्या यदा संदिग्धा

तदा पुनरपि शतं जपेत् । असंपूर्तौ संपूर्तिः संफलिष्यति । संपूर्तौ तु तद्वृद्धौ न सहस्रजपो दुष्यति तद्वत् ।

संदिग्धायामपीति । नन्वेवमुक्तमाधिकारिणो निरक्तमृदुयोगान्यासेन शीघ्रमेवोक्तलक्षणवासनोदये निरक्ताभ्याससाफल्यज्ञानेन सतोषो भविष्यत्येव परतु मध्यमाद्यधिकारिणो यदा पुरप्रथमनाद्विदितप्रणायामादिलक्षणहठयोगमभ्यस(स्य)तः शास्त्रीयतादृग्निचाराभ्यान्निरक्तलक्षणवासनोदयज्ञानस्यैव दौर्लभ्यं तदा तेन किं कार्यमित्याशङ्काया समवलम्बितसाधनानुष्ठानमेवेत्याह स एव—संदिग्धायामपीति । अपिशब्देन तत्र तु पूर्वोक्तसंबुध्योत्तमाधिकारित्वात्सैव सदिग्धत्वशङ्कालेशोऽपि तथाऽप्यन्यमुमुक्षुकरणया त्वन्मनसि प्रतिविप्सा चेत्तत्रेदं समाधानमिति ध्वनितम् । तातोति निरक्तोत्तमाधिकारित्वादीनदयालयत्वाच्च श्रीरामस्य सप्रेमसत्रोधनम् । अयि रघुनन्दन । सदिग्धायाम् निरक्तोदयप्राप्त्या फलिता वा न चा मदन्यस्यमाननिरक्तहठयोगान्यासद्वारा शुभवासनेति सशयप्रस्तायां फलीभूतपूर्वोक्तशुभवासनाया सत्यामित्यर्थः । त्व भृश दीर्घकालादिनाऽत्यन्तम् । शुभाभेन निरक्तयोगरूपसाधनीभूतशुभवासनाभेन । अवधारण तु सदेहवशात्साधनात्प्रागादिव्यावृत्त्यै । समाहर, यात्रफलोदय सम्यक्सपादयेत्यर्थ । ननु तर्हि * पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इति श्रुतेः शुभवासना तानस्ताद्यस्करूढानुदये जन्मापादिकैरेति चेन्नेत्याह शेषेण । शुभायामिति । तदाशय विनृष्यते मूढकाराः—शुभवासनेति । अपिशब्देन सदेहाभावे तदभ्यसनं तु कैमुत्यसिद्धमेवेति सूचितम् । तत्र दृष्टान्त प्रतिजानीते—तद्यथेति । त निरादयति—सहस्रेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तद्वादिति ।

नन्वेव कियत्काठ साधनश्रेया. सोऽव्या इति दिद्यन्त प्रति तदर्थं कथयन्समाधत्ते भगवान्सिष्टोऽव्युपक्षेत्यादिभिस्त्रिभिः—

अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ।
गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥
ततः पक्करूपायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।
शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनाधो निराधिना ॥

इति रीत्या भट्टसंमतानि प्रत्यक्षानुमानोपमानाद्यर्थोपत्यनुपलब्ध्याख्यानि । एतेषा लक्षणादि
 त्तुक्त वेदान्तपरिभाषायाम् । मयाऽत्र विस्तरभिया प्रष्टतानुपयोगाच्च नैव तदुदाह्रियते ।
 तैर्गुरुराख्यप्रमाणैः सद्गुरुरेदाभ्यामुपदिष्टप्रत्यक्षादिभिः प्रमातरणैरित्यर्थः । निर्णीत निश्चि-
 तम् । आचर ईकिवाद्यखिमोक्षसाधन कुर्वित्यर्थः । ननु वेदस्य तथा निरक्तगुरुवाक्य-
 स्यापि शब्दप्रमाणत्वाच्छब्दस्य प्रामाण्यसिद्धौ वेदादेस्तत्सिद्धिस्तत्र तत्सिद्धौ तद्वेधितप्रमाणा-
 न्तर्गतशब्दे प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । सत्सारस्यानादित्वेन तद्रूपवेदतन्निष्ठप्रामाण्य-
 योरप्यनादित्वात् । ननु तथाऽपि वेदे कोपदिष्टानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानीति चेन्न । तद्व्य-
 ङ्गवाक्योपगम्भात् । तथा हि चक्षुरे सत्यमिति प्रत्यक्षस्य । तत्रेव भय त्रिदुषोऽमन्वान
 स्येत्यनुमानस्य । आकाशान्तर्गतश्च नित्य इत्युपमानस्य । नापेदनिम्ननुने त बृहन्तमिति
 शब्दस्य । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यर्थापत्तेः । अत्र
 वाच किञ्च सोम्य न निभालयस इत्यनुपलब्धेरिति । तस्माद्यानृद्व्यापरोक्षसाक्षात्कारमुक्तना-
 धन कार्यभेदेति भावः । तुशब्दोऽवधारणे । तु स्याद्भेदेऽवधारण इत्यमरः । अस्त्वेव
 तत्रापि निरक्तज्ञानोच्यं किं कार्यमित्यत्र आह—तत इति । ततः, दृढापरोक्षसाक्षात्कारो-
 च्छरम् । पक्वकायेण क्षीणप्रतिभेनेत्यर्थः । अत एव नून निश्चित विज्ञातवस्तुना दृढापरो-
 क्षानुभूताद्वैततत्त्वेनेत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—‘कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते’
 इति । एतादृशेन भो रघुनीर त्वयाऽसौ प्रागभ्यस्तत्त्वेन प्रकृत शुभोऽपि वासनौघ शान्त्या-
 दिसस्कारसमुदायोऽपि त्यायोऽनादरणीयः । तत्र हेतु वदस्त त्रिशिनाष्टि—निराधिनेति ।
 कर्तव्यत्वात्साधिर्हानेनेत्यर्थः ।

ननु ‘ द्वित्रिभो वासनाब्यूह शुभधेयाशुभध ते ’ इत्यादौ शुभवासनाकदम्बस्य सपाद-
 नीयवमुक्त तत्र किं तद्व्यक्षणमियाकाङ्क्षाया तसूचयन्मुक्तमेवार्थं पिण्डीकृत्योपदिशति—

यदतिभुमगमार्थसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनो ज्ञ मार्धंशुद्धया ।

अधिगमय पद् सदाऽविशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥

स्पष्टार्थः । तस्माद्योगाभ्यासेन कर्माद्यभिभवसंभवाज्जीवन्मुक्तौ न
 विधादितव्यमिति ।

इति जीवन्मुक्तिस्वरूपम् ।

यदिति । हे ज्ञ जानातीति ज्ञस्तत्सुद्वै भो तत्रैव रघुनारेत्यर्थः । न च श्रीरामस्य
 वसिष्ठ प्रति तत्र प्रष्टुमुक्ततया जिज्ञासुत्वोपलम्भात्प्रमुक्तसंशोधनमिति शङ्क्यम् । ज्ञान-

१ क. स ग घ ङ च षवुद्धया । २ क. ल ग. घ. ङ च षद्वितीयं त° ।

३ क. ख. ग. घ. ङ च एतदर्थः । ४ क. ग. ग. घ. ङ च. 'न कामाय' ।

रक्षाप्रकरणे वासिष्ठवाक्येनैव तत्र तथात्वस्य मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् । लं यदतिमुग्गं तथाऽऽर्ष्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य भावशुद्धया मनः सदाऽविशोकं पदमधिगमयेति योजना । अतिमुभगम् । अति, अत्यन्तम् । अविनाशाति यावत् । तत्रापि सुष्ठु शोभनो भग ऐश्वर्यादिपद्गुणलक्षणो भगवत्स्वभावो येन तत्तथा । नन्वेतदेव कथं ज्ञायेतेति चेत्तत्राऽऽह—
आर्येति । आर्याः साधारस्तैः सेवितं सर्वदाऽनुष्ठितमित्यर्थः । अत एव तैत्तिरियाणां संहित्योपनिषद्यान्नापते—‘ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ’ इति । व्याख्यातं चेदं मूलकारैरेव पूर्वाश्रमे माधवाचार्यदशायाम्—कर्म श्रौतमग्निहोत्रादिकं स्मार्तं संव्यावन्दनादिकं च । उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोतीतिवाक्यद्वयं श्रुतवतः श्रौते कर्मणि संदेहः स्यात् । स्मार्तेऽपि संप्यादेवता पुरयमूर्तिः स्त्रीमूर्तिरेति वचनद्वयेन संदेहः । वृत्तं कुलपरम्परगतो लौकिक आचारः । तत्रापि मातुलमुताविवाहमांसभक्षणादिविप्रतिपत्तिदर्शिनः संदेहो भवति । तदानीं यस्मिन्देसो यस्मिन्काले यस्मिन्कुले स्वयं वर्तते तत्र तेषु देशकालकुलविशेषेषु वर्तमानाः संमर्शाद्विशेषणविशिष्टा ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्संदिग्धे विषये यथा वर्तेरस्तथा त्वमपि वर्तस्व । रागद्वेषौत्सुक्यादिदोषराहित्येन सम्यक्शास्त्रार्थनिर्णयकुशलाः संमर्शिनः । नित्यनैमित्तिकानुष्ठाने स्वयं प्रवृत्ता युक्ताः । तत्राप्या समन्ताद्युक्ता आयुक्ताः । अवैकल्येन सम्यगनुष्ठानस्याम इत्येवमभियुक्ता इत्यर्थः । रूक्षेण क्रोधेनाऽऽग्रहेण वा रहिता अलूक्षाः । धर्ममेव कामयन्ते न तु लाभपूजादिकमिति धर्मकामा इति । एतेन ‘ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ’ इत्यादिवचनमपि प्यात्पातम् । तच्छुभं पुण्यमित्यर्थः । एवं चाविनाशैश्वर्यप्रदत्वे सति साधुसेवितत्वं शुभत्वमिति तद्वृक्षणं सिद्धम् । निमेषोन्मेषाद्रावतिव्याप्तिगारणाय पूर्वद्वयम् । न च सावैतरालं संदिग्धत्वापत्तेः । तरमाद्युक्तमेवोक्तलक्षणमिति भावः । एतादृशं शुभमनुसृत्यावलम्ब्य भावशुद्धया भाव आशयस्तस्य शुद्धिर्निर्मलता तथा शुद्धसरमात्रप्रधानचित्त-
 तथेत्यर्थः । मनः, अन्तःकरणम् । सदाऽविशोकं, ‘ तरति शोकमात्मवित् ’ इति श्रुते-
 निरन्तरं विगतशोकं नित्यानन्दरूपमिति यावत् । पदम्, अद्वैतात्मतरं मुमुक्षुप्राप्यं स्वरूपमित्यर्थः । अधिगमय प्रापय । अद्वैते ब्रह्मणि चित्तं स्थिरी कुर्वित्यर्थः ।

त्यत्र धर्ममधर्मं च उभे सत्यानुते त्यत्र ।

उभे सत्यानुते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यत्र ॥

इतिस्मृतेर्निरक्तज्ञानदासोत्तरं ब्रह्माद्वैताकारं मनोऽपि तस्या देयमेवेत्याह—तद्विधिति ।

रात्रु निरक्तज्ञानाद्भ्रमम् । तदपि विचारितमहासाक्यजन्य ब्रह्मात्मैक्याकारमनोरूप तत्त्वज्ञानमपि । अरिभन्दोऽत्र निरक्तशुभमाननामूनीभूदकृतउक्षणपुण्यपुत्रत्यागम्य कैमुतिकन्या-
 यतिरूपगृचनार्थः । अयमुष्य, अह शर्नात्यभिनिवेशगमोनेव त्यजेत्यर्थः । साधु, अद्वैत

प्रसैव । तिष्ठ, निर्विकल्पकसमाधिस्थत्वेन सततगभूयारोहणशक्तिदेकरतो भवेत्यर्थः । तस्मादावत्तत्त्वान्मोह पूर्वोक्तशुभवासनावीजीभूतोक्तलक्षणशुभशब्दराच्यपुण्यानुसरणं कर्तव्यं ततस्त बोधमपि हित्वाऽमप्रज्ञातसमाधिनिष्ठेनैव भाव्यं कैत्र कथा पुनः शुभादिकर्मतद्वासनादित्यागस्येति तात्पर्यम् । नन्दस्य श्लोकत्रयस्य मूलकारैः किमन्यथो न निवृत्त इत्यत आहुर्मूलकाराः—स्पष्टार्थ इति । उदाहृतश्लोकानामनुत्पन्नेत्यादीनां समूह इति शेष । निगमयति—तस्मादिति । उत्तरीत्या शास्त्रीयप्रयत्नप्राप्त्यादित्यर्थः । योगान्यासेन निरक्तमृदादियोगान्यासेन । कर्मेति । कर्मात्र देहारम्भक प्रारब्धास्यम् । आदिशब्देन वासनापरपर्यायाश्वित्तिनिष्ठाः सकलसंस्काराः । तेषामभिभवः, दीपानयनेन तमस इव मज्ज्यादिना वह्निगतदाहशक्तेश्चैव परामनस्तस्य संभवः प्रतिपादितशास्त्रादिना वैमत्याभावस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः । जीवन्मुक्तौ प्रागुक्तलक्षणाया न विनिर्दिष्टव्यं शिष्यादिभिर्विपरीतो वादस्तावन्नैव कर्तव्य इत्यर्थः । उपसहरति—इतीति । इत्युक्तप्रकारेण । अथ केयं जीवन्मुक्तिरितिप्रश्नोत्तरीभूतं जीवन्मुक्तिस्वरूप निरूपणमिति शेषः ।

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकाशे षोडशे गुरोः ।

जीवन्मुक्तिस्वरूपस्योद्घासः पादप्रसादतः ॥

इति जीवन्मुक्तिस्वरूपोद्घासस्तृतीयः ॥ ३ ॥

एवमथ केय जीवन्मुक्तिरिति प्रथमप्रश्नोत्तरमभिधाय किंन तत्र प्रमाणमिति द्वितीयप्रश्नोत्तरमनसरसगत्याऽभिदधन्प्रतिजानीते श्रुतीत्यादिना—

श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानि । तानि च कठवह्ण्यादिषु पठन्ति—‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ इति । जीवन्नेव वृद्धबन्धनात्कामादेर्विशेषेण मुक्तः सन्वेहपाते भाविबन्धाद्विशेषेण मुच्यते ।

जीवन्मुक्तिसद्भावे, जीवन्मुक्तेर्विद्यमानत्व इत्यर्थः । ननु कुत्रत्यानि श्रुतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानीत्यत आह—तानि चेति । च प्रसिद्धौ । आदिना वृहदारण्यकादि । पठन्ति, अध्येतार इति शेषः । तत्र प्रथमोद्दिष्ट कठवह्ण्यादिसाम्यमुदाहरति—विमुक्तश्चेति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थं सर्वत्र । तद्व्याचष्टे—जीवन्नेवेत्यादिना । जीवन्नेव, प्राणधारण वृत्तेश्च । अन्धारण तु—

अन्तकाष्ठे च ममेव स्मरन्मुक्ता कलेररम् ।

य प्रयाति स मद्भावे याति नास्यत्र सशय ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तदेहपातव्यावृत्तौ । दृढप्रधनात् 'दृढ कामान्य कामयते मन्यमान स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतामनस्त्विहैव सर्वे प्रविर्तीयन्ति कामा ' इति श्रुतेर्ज्ञानं विना कोदयुपायैरप्यनिरस्यमेतादृशं यद्बन्धनं बन्धनीभूतरञ्जनादिरित् पास्त न्यापदकं तस्मात् । एतादृशा कामादे । कामो दृश्यन्स्तु निशेषाभिलाष । आदिशब्दा प्रोधादि । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामं क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ इति ॥

मुमुक्षुष्यादौ तु सर्वोऽपि निरुक्तकामादिव बन्धनामुच्यते एव परं तु जामदग्नादावपि ' पुनर्भ्रमेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मता ' इति चित्रद्वीपोक्तमूलकारणवचनामुरोधेन तत्त्वबोधफली भूतपुनर्भ्रम्युदयाभावशब्दितास्वदृशा स्वस्मिन्नव्यासाप्रतिभासात्तथात्वनिश्चया विशेषग्रहणम् । मुक्तं सन्, बन्धहीनं सन् । देहपाते प्रारब्धवर्गसमाप्तौ शरीरपतनोपलक्षितलिङ्गशरीरत्वसे सतीत्यर्थः । तथा च श्रुति— ' न तस्य प्राणा उक्तामत्यत्रैव समर्णीयते ' इति । विवृता श्वेय श्रीमदुरेश्वराचार्यचरणारणनडिनरेणुभिर्वातिं कामृते—

जिबृक्षयायस तत शास्त्राचार्यामनिश्चयात् ।

तस्मोऽक्तामन्ति न प्राणा आसते नापि तत्र ते ॥

स्थित्युक्तान्त्योर्हि यो हेतुराग्नाविद्यादिलक्षणः ।

ध्वस्तत्वात्तस्य सर्वस्य प्रत्यग्याथात्म्यदर्शनात् ॥

यत एवमत प्राणा सम्यग्ज्ञानस्य जन्मनि ।

नेऽक्तामन्ति न तिग्मन्ति न च नश्यन्त्यहेतुतः ॥

रञ्जुमर्षो यथा लोके ज्ञातरञ्जुस्तत्तत्रकः ।

नोक्तामन्ति न चाप्यास्ते न च नश्यन्ति रञ्जुतः ॥

स्थित्युक्तान्तिविनाशानां रञ्जुस्तत्र यतस्ततः ।

रञ्जुज्ञानसमुपचौ रञ्जा नायोऽरिष्यते । इति ॥

मानिषधात्, उत्तरक्षणादौ द्वैतानुभवादिपर्यर्थः । विशेषेण, काठप्रवेऽपि दृश्या यमासाभाररूपे चर्येण । मुच्यते, जामदग्नादौ रमदृष्ट्यश्चादिभयादिव निर्मुक्त इव भवतित्यर्थः ।

ननु किं तद्विषेयमियत् आह—वेदानादियादिना माविदेहबन्धान्मुच्यत इत्यन्तः—

वेदनाः प्रागपि शमदमादिसंपादनेन कामादिभ्यो मुच्यत एव, तथाऽप्युत्पन्नानां कामादीनां तत्र प्रयत्नेन निरोधः । अत्र तु धीवृत्त्यनुदय-
मात्रादनुत्पत्तिरेव ततो विशेषेणेत्युच्यते । तथा प्रलये देहपाते च सति
किञ्चित्कालं भाविदेहबन्धान्मुच्यते । अत्र त्वात्यन्तिको मोक्ष इत्यभिप्रेत्य
विशेषेणेत्युक्तम् ।

वेदनात्, दृढतमोद्वैतात्मतरुनाक्षात्कारात् । प्रागपि पूर्वमपि । ननु तरुज्ञानात्प्राक्कामा-
दिभ्यो मुक्ते का सामग्रीत्याशङ्क्य ' शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठु समाहितो भूत्वाऽऽम-
न्येनाऽऽमान पश्यति '

' नात्रितो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमामुयात् ' ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिरशेन शमादिसपत्तिरेवेत्याह—शमदमादीति । शमादिना
सन्यासे सत्यग्निहोत्रादिकर्मण सकारादेव निर्मुक्तिं स्यान्न तु कामादेरित्यत आह—
कामादिभ्य इति । अवधारण तु यत्र सन्यासे सत्यपि कामाद्युपलम्भस्तत्र तत्साधनी-
भूतशमादिपरिपाकाभावा एवेति नियमनार्थम् । तर्हि को विशेषो जीवन्मुक्ताविति
चेत्तमाह—तथाऽपीति । उत्पन्नानां सस्कारादिनाऽऽविर्भूतानाम् । कामादीनां विषया-
भिद्यापतप्रतिघातजक्षोभादीनामिष्यर्थ । तत्र मुमुक्षुदशायाम् । प्रयत्नेन

अर्थानामर्जने दु ख तथैव परिपालने ।

नाशे दु खं व्यये दु ख धिगर्थान्क्लेशकारिण ॥ इति ।

मासपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

स्नाय्वस्थिप्रन्थिशालिन्या ख्रिया किमिदं शोभनम् ॥

इति च त्रिकैर्पूर्वात्त्वलक्षणप्रवृत्तेन यत्नेनेत्यर्थ । अत्र जीवन्मुक्तिदशायाम् । तुशब्दो
वैलक्षण्यार्थः । तदेनाऽऽह—धीवृत्तीति । धिय बुद्धेर्या वृत्तय काश्च सकलैत्यादि-
श्रुत्यादौ प्रसिद्धास्तासामनुदय प्राक्प्रागभावास्ताऽन्मात्रात्तदेकहेतोरित्यर्थ । अनुत्पत्ति-
रेवेति । न तु मुमुक्षुवस्थायामित्येवज्ञानां तेषां शमादिना नाशनमिति भावः । उक्तमर्थं
हेतुत्वेन योजयति—तत इति । ततस्तस्मान्निरक्तलक्षण्यलक्षणाद्धेतोरित्यर्थ । उच्यते
विमुक्तक्षेत्र्युदाहृतकटपट्टीराक्येऽस्माभिर्व्याख्यायत इत्यर्थ । एव प्रथमपदगतविशेषस्वरूप
निरूप्य द्वितीयगत निरूपयति—तथेति । प्रलये मायावच्छिन्नब्रह्ममात्रावशेषलक्षणे

प्राकृतिके हिरण्यगर्भविशिष्टतन्मात्रावशेषलक्षणे दैनदिनापरनाम्नि वैकृतिके कारणमात्रो-
पलम्भलक्षणे सुषुप्त्याख्ये नित्ये च प्रलय इत्यर्थः । देहपाते प्रारब्धकर्मसमाप्त्या
स्थूलशरीरविरह इत्यर्थः । चः समुच्चये । किं तत्राऽऽत्यन्तिकी देहबन्धान्मुक्ति-
नेत्याह—किंचित्कालमिति । क्रियाविशेषणमिदम् । यावत्प्रारब्धकर्मानुदयमित्यर्थः ।
माधीति । नित्यप्रलयपक्षे भावी यो देहलक्षणो बन्धस्तस्मादिति समाप्तः ।
अन्यत्र तु भावी यो देहः स चासौ बन्धश्चेति व्याख्येयम् । अत्रापि तुशब्दार्थः प्राग्बुद्धेव ।
अत्र विदेहकैवल्ये । आत्यन्तिकः पुन प्रतीतिहीनः । मोक्षः कामादिसकाशाभिर्मुक्तिः ।
किं तत इत्यत आह—इतीति । इति निरुक्तमर्थम् । अभिप्रेत्य, मनसि निधाय । उक्त
विमुच्यत इतिपदव्याख्यानेऽस्माभिः कथितमित्यर्थः । एव च विमुक्तश्चेति जीवन्मुक्तिर्विमु-
च्यत इति विदेहमुक्तिश्चेति भावः ।

कठवल्त्यादिष्वित्यत्राऽऽदिपदद्योतितमुद्दिशति—

बृहदारण्यके पठ्यते—

‘ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ’ इति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि ‘ सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव
सभाणोऽभाण इव ’ इति ।

बृहदारण्यक इति । पठ्यते, अध्येतृभिर्गुरुपरम्परयेति शेषः । तदाह—यदेति ।
अस्योपदेशाधिकारित्वेन प्रकृतस्य मुमुक्षोर्हृदि चित्ते श्रिताः सत्कारद्वाराऽऽश्रिता ये कामा समी-
हिताभिलाषरूपवृत्तिविशेषाः । उपलक्षणमिदं क्रोधोदेरपि । विषयाणामनेकत्वाद्बहुवचनम् । ते
सर्वेऽपि संपूर्णा अपि न तु कोचिदेव तथात्वे तु पुन ससारापत्ते, यदा यस्मिन्नविद्याध्वसकाळे
प्रमुच्यन्ते प्रकल्पेण सुषुप्त्यादिनिलक्षणपुनरद्रयाभाजलक्षणोत्कर्षेण मुच्यन्ते चिज्जडैक्यग्रन्धि
भेदात्तत्त्वसाक्षात्कारदाढ्येन शिथिला भवन्तीत्यर्थः । किं ततस्तदाह—अथेत्युत्तरार्धेन । अथ
निरुक्तकाममोक्षलक्षणग्रन्थिभिदादिफलैश्चरक्षणमेव । मर्त्य, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
न्यायेन मनुष्यत्वाद्यथासौपलक्षितो मुमुक्षुरित्यर्थः । ‘मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा’
इत्यमरः । अमृतो भवति, ‘मोक्ष कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनि श्रेयसामृतम्’ इत्यमरोक्ते कैवल्य-
भिरुत्पन्ना मरुप एव जायत इत्यर्थः । किं देहपातोत्तर नेत्याह—अत्रेति । अत्र वर्तमानशरीर
एव ब्रह्माद्वैतामतत्त्वं समश्नुते सम्यग्जीवन्मुक्तशरण्याश्रयात्सर्वदा भासमानवेनाश्रुते प्रप्नो-
तीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानदाढ्योश्चरक्षण एवामृतत्वप्राप्तिर्न तु क्रममुक्त्यव्याप्तिप्रकटदहराद्युपासन

इव देहपातापेक्षाऽस्तीति भावः । कठश्रुतौ तु जीमन्मुक्तिरिदेहमुक्तिश्चोक्ता । अत्र तु जीमन्मुक्तिरेवेति प्रथमत्राक्येऽस्वरसादिद वाक्यान्तरमुदाहृतमिति ध्येयम् । उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसमतिरप्यस्तीत्याह—**श्रुत्यन्तरेऽपीति** । अन्यशास्त्रीयश्रुतानपीत्यर्थः । जीमन्मुक्तोक्या तदनस्थोक्तिरस्तीति शेषः । तद्वाक्य पठति—**सचक्षुरचक्षुरिवेत्यादिना** । व्याख्याता चेयं श्रुति श्रीमदानन्दज्ञानं श्रीमच्छारीरभाष्यव्याख्याने समन्ययसूत्रे—**वस्तुतोऽचक्षुरपि वाधितानु-वृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यमिति** । तस्मात्स्वदृशा स्वस्मिन्नप्यासाप्रतिभासादद्वैतब्रह्मरूपत्वेन वस्तुतोऽचक्षुस्तथाऽपि यात्रापारब्ध लोकदृष्टया तस्य चित्ताध्यासस्थितिरस्तीति कृत्वा सचक्षुरिव जीमन्मुक्तो भवतीति पूर्वोक्तलक्षणसगतिरपि समनुसंधेयेति भावः । शेष स्पष्टमेव ।

• न केवलमस्मिन्नशे समुदाहृतमिदं श्रुतिप्रयमेव किंतु दिक्प्रदर्शनार्थमेवेदमतस्वरयैवजातीयक शाखान्तरोपनिषत्स्वप्यन्विष्य वाक्यजातमुदाहरणीयमिन्याह—

एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । स्मृतिषु जीवन्मुक्तं स्थितप्रज्ञमगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाभ्रम्यादिनामभिस्तत्र तत्र व्यवह्रियन्ते । वसिष्ठरामसंवादे 'नृणां ज्ञानैकनिष्ठानाम्' इत्यारभ्य 'सत्किंचिद्वशिष्यते' इत्यन्तेन ग्रन्थेन जीवन्मुक्तः पठ्यते ।

एवमन्यत्रापीति । तथा हि—'यतो वाचो निरतन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति' इति तैत्तिरीयोपनिषदि । 'यस्मिन्तर्वाणि भूतान्प्राप्तैराम्भुद्विजानत । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति काण्वानामीशाख्यमन्त्रोपनिषदि । 'एव विजानन्नामरतिरात्मर्वाड आत्ममिथुन आत्मानन्द स स्वराद्भवति' इति ऋग्वेदोपनिषदपि । एव प्रतिज्ञानुरोधेन जीमन्मुक्तिसद्भावे श्रुतिप्रचासि प्रमाणत्वेनोदाहृत्य क्रमप्राप्तानि स्मृतिप्रचास्युदाहृतुं तानि सर्वाण्यपि निरक्तश्रुतिप्रचन वदवस्थावत्ता कथनेनैव निरक्तावस्था बोधयन्तीति वदस्तत्र तत्र तेऽपि पृथक्पृथक्संज्ञान्तरेणैव व्यवह्रियन्त इति तन्नामभेदकथनपूर्वकमभिधत्ते—**स्मृतिष्विति** । जीवज्जनदृष्टया प्राणधारणं कुर्वन्सन्मुक्त स्वदृशा बन्धहीनो जीवन्मुक्तः । स्थिता प्रतिप्रधरादित्येनाचला प्रज्ञा ब्रह्मविद्याफलीभूतसार्वादिक्स्वस्वरूपरङ्गतिर्यस्य स स्थितप्रज्ञः । भगो लोकदृष्टया पद्भुगुणैश्वर्यसमूहो विद्यते यस्य स भगवानद्वैत परमात्मा त भजते सार्वादिक्स्वरूपा स्वामरूपत्वेन सेवते इति भगवद्भक्तः । गुणैर्मय सत्त्वाद्युपलक्षितयावद्दृश्यपदार्थैर्मयोऽस्तीतस्तान्तिरुम्य निरक्तस्पर्शा स्वभिन्नत्वेनैते परमार्थतो नैव सन्तीति तिररदृश्य वर्तमानो गुणातीति । 'पाण्डित्य निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत्' 'पाण्डित्य च वाल्य च निर्विद्याथ मुनिरमौन च मौन च निर्विद्याथ ब्राह्मण' इतिश्रुते पाण्डित्यादिशब्दनाच्याना क्रमेण श्रवणमनननि

दिध्यासानां परिपाकजनितनिष्प्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारफलशाली ब्रह्म निरुत्तरीत्याऽद्वैतात्मत्वं जानातीति ब्राह्मणः । वर्णा ब्राह्मणादय आश्रमा ब्रह्मचर्यादयस्तदुपलक्षितान्यावद्वैतविषयान-
तिरुम्य निरुक्तात्मविद्याफलवस्थयाऽनाद्यय वर्तत इत्यतिवर्णाश्रमी । आदिपदेन

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टादमकायनः ॥

इति श्रीभगवद्गीतोक्तैर्युक्तास्यसंज्ञान्तरसंग्रहः । उपलक्षणमिदं मुन्यादिसंज्ञानां तत्र तत्र प्रसिद्धानामपि । अत्रोक्तसंज्ञाभिर्ज्ञानिनो व्यग्रहियन्त इत्यव्याहृत्यान्ययः । तत्रोद्देशानुसारेण प्राथमिकत्वाञ्जीवन्मुक्ततावत्कोक्त इत्याकाङ्क्षायां मध्यवासिष्ठे बृहदासिष्ठसारीभूतेऽप्यसा-
विपता प्रकथेनाभिमर्णत इत्याह—वसिष्ठेत्यादिना । तमेवग्रन्थं पठति—वसिष्ठ
इत्यादिना—

वसिष्ठः—

नृणां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम् ।

*सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहमुक्ततेव या ॥

ज्ञानैकनिष्ठत्वं लौकिकवैदिककर्मत्यागः । देहेन्द्रियसदसद्भावमा-
त्रेण मुक्तिद्वयस्य विशेषो न त्वनुभवतः । द्वैतपतीतेरुभयत्रामावात् ।
श्रीरामः—

ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

बृहि पेन तथैवाहं यते शास्त्रजया दृशा ॥

उवाचेति शेषः । तत्र तारुन्नीतृप्रत्ययं जीवन्मुक्तिं स्मृति—नृणामिति । तत्र
बृहदासिष्ठे तु श्रीवसिष्ठ उवाच—

तश्चित्तास्तद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

फथयन्तश्च तन्नियं तुन्यन्ति च रमन्ति च ॥

रायणत्वमतः सा वक्ष्यमाणगुणा जीवन्मुक्ततोदेतीति संबन्धः । अद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा लोकदृशाऽनुवृत्तेदेहेन्द्रियादिबाधितद्वैतावभाससत्त्वेऽपि कैत्रल्यानस्थाऽऽविर्भवतीति भावः । सा केत्यत आह—विदेहेति । छन्दोभङ्गस्तार्पः । या विदेहेकैत्रल्यसदृशीत्यर्थः । सादृश्यमत्र दृश्यावभासराहित्यमेव । तस्योभयत्राप्यनूनातिरेकात् । नन्वत्र किं ज्ञानैकनिष्ठत्वं समत किं ज्ञानपदलक्ष्यस्वप्रकाशाद्वैतब्रह्ममात्रनिष्ठत्वमुत ज्ञानशब्दिततत्साक्षात्कारतत्साधनादितत्परत्वम् । नाऽऽय । ' नि.शेषवाञ्छन.कायप्रवृत्त्युपरमात्मिका । ब्रह्मनिष्ठा ' इति वार्तिकसारे मूलकारैरेव लक्षितब्रह्मनिष्ठापरनामकत्वसाध्यमविष्यज्जीवन्मुक्तिसिद्धयाऽप्रिमग्रन्थविरोधात् । नाप्यन्य. । आत्मेति द्वितीयविशेषणानर्थक्यादित्याशङ्क्य तत्स्वयमेव लक्षयति—ज्ञानेति । विधिनस्तसाधन. सन्यास इति यानत् । नन्वेव यदि मुक्तिद्वयसाम्यं तर्हि कोऽनयोर्विशेष इत्यत्राऽह—देहेन्द्रियेति । यथासख्य सद्भावादि । विशेषान्तरराहित्येऽनुभवतस्तदैक्ये च हेतुमाह—द्वैतेति । अथ प्रवृत्तजीवन्मुक्तलक्षणप्रपञ्चार्थं श्रीरामप्रश्न तत्रत्यमेवाप्रिम लिखति—श्रीराम इति । उवाचेति प्राग्वत् । ब्रह्मन्निति । वसिष्ठसन्नेधनमिदम् । विदेहमुक्तस्योक्तश्लोक उपमानत्वात् प्राथम्यम् । उक्तप्रश्ने प्रयोजनमाह—येनेति । दृशा ज्ञानेनेत्यर्थ ।

अथ वसिष्ठः श्रीरामप्रश्नाशयमन्वार्थं जीवन्मुक्तौ विदेहमुक्तेरुपरमातीवृत्तत्वेनात्र तद्वतो लक्षणप्रश्नस्य प्राथम्येऽपि जीवन्मुक्त्यालक्षणज्ञानोत्तरमेव तादृशमादिसपादनार्थं मुमुक्षुत्वन्संभवेन तद्वृत्तक्षणस्यैव प्रपञ्चन प्रथमतश्चकारेत्याह मूलकार —

वसिष्ठः—यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।

अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

इदं प्रतीयमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्प्रतिपत्तुर्देहेन्द्रियव्यवहारेण सह महाप्रलये परमेश्वरेणोपसंहृतं सत्स्वरूपोपमर्देनास्तं गतं भवति ।

वसिष्ठ इति । उवाचेति शेष । यथास्थितमियादिभिः प्रवृत्तमप्ययोगमासिष्ठस्यैः सतभिः श्लोकैः । एतेन केन प्रथेनोवाचेति शङ्कोपशम सूचित । इदं चिद्व्याम्येन प्रयक्षमखिलदृश्यम् । यथेति । व्यापराद्रिकादिसत्त्वया. यथाऽऽर्द्रमानमप्रीत्यगाप्यसिद्धत्वात् धकाराद्व्योम्य । न तु मुन्यादापि निरीनमित्यर्थः । व्यवहारेति । लोकदृष्टया जाग्रदादिषु स्वस्ववर्णाश्रमातुचिन्त्यापारविशिष्टस्वार्थान्यर्थ । एतादृशस्य यस्यास्त गतं परत्वमिदं भासते तथा व्योम चिदाकाशमेव वाधारधित्वेनाद्वैतामग्न्य स्थितमसाधितत्वेन विद्यमानं भवति स जीवन्मुक्त उच्यते इत्यन्वय । नाग्निदमस्तु सनिष्ठमिति वचनाच्चक्षुरादिमनिष्ठं प्रयत्नप्रमाणरुग्णम्य जगद्मद्य तथा च क सर्वदृश्यमंप्रह इत्याशङ्क्य तदासाय स्वयमेव निगदयति—इदमिति । प्रतीयमानं साक्षात्परमग्या या

प्रत्यप्रतीतिविषयमित्यर्थः । एतस्त्वशब्देन प्रकृते बाधमेव बन्तुं प्रसंगहे तत्प्रतिपत्तुरस्य जीवन्मुक्तस्य देहाद्यभावेन व्यवहारित्वाभावात्पूर्वग्रन्थविरोधं द्योतयन्प्रलये देहाद्यभावं स्फुटयति—प्रतिपत्तुरिति । प्रमातुः प्रकृतजीवन्मुक्तस्येत्यर्थः ।

प्रकृतजीवन्मुक्ती तु प्रलयवैलक्षण्यमुपक्षिपति—

अत्र तु न तथा, किंतु विद्यत एव देहेन्द्रियव्यवहारो गिरिनद्यादिकं च परमेश्वरेणानुपसंहृतत्वाद्यथापूर्वमयतिष्ठमानं सत्सर्वैरन्यैः प्राणिभिर्विस्पष्टमवलोक्यते । जीवन्मुक्तस्य तत्प्रत्यायकधीवृत्त्यभावात्सुषुप्ताविव सर्वमस्तं गतं भवति । स्वयंप्रकाशमानचिद्योम केवलमवशिष्यते बुद्धस्य । सुषुप्ता तात्कालिकंधीवृत्त्यभावसाम्येऽपि मायिधीवृत्तिबीजस्य सद्भावात् जीवन्मुक्तत्वम् ।

नोदेति नास्तमायाति सुरे दुःखे मुत्प्रमा ।

यथाप्राप्ते स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

अत्र स्विति । तुशब्दः प्रलयवैपरीत्यार्थः । तर्हि किमत्रास्तीत्यत आह—किंत्विति । तत्र हेतुः—परमेश्वरेणेति । अत एव—यथेत्यादि । अन्यदद्वयानर्त्यमाह व्युत्थितसमाहितत्वान्यां पूर्वोक्तबाधितद्वैतप्रतीत्यवस्थान्वैलक्षण्येन—जीवन्मुक्तस्येत्यादिना । ननु सर्वस्तगमने किंचिदधिष्ठानारोणोऽत्ययं वाच्यः । अन्यथा शून्यत्वादापत्तेरित्यत आह—स्वयमिति । स्वयंप्रकाशमानचिद्योमैव केवलं बुद्धस्योक्तजीवन्मुक्तस्यावशिष्यत इति । भाषीति । बीजमात्रकर्मज्ञानसंस्काराः । सुषुप्तावित्यादि । न जीवन्मुक्तत्वमिति संबन्धः । यद्यपि मुत्तौ समर्थौ च तत्कालिकबुद्धिद्वितिराहित्यं समानमेव तथाऽपि जाग्रतः पुरस्य भविष्यद्दृष्टादिरिषयकमनोवृत्तिकारणीभूताविद्याकामकर्मणां मुक्त्याकारपरिणतगाढतमोस्त्वत्वेन सपरहणमाधितदमायाय नैव तत्र जीवन्मुक्तश्रवणस्योद्वैतस्वप्नप्रकाशासंविदानन्दमात्रत्वाऽवस्थिततत्रव्यवस्थातिव्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्यम् । अत एव—नोदेतीति । समाहितस्य ज्ञानिन इत्यर्थिकम् । अत एव—यथेत्यादि । प्राग्भाषादित्यत्र कर्मभेदेनूपादियमुपादिभेदा इत्यर्थः । अत्र मुत्तद्विपदेन तत्प्रयोजकविषयनिकर्ष एव वागधन्वविरणार्थिनां कण्ठरीरेण मह गंघोमउधणो प्रादाभिततृत्पभावादिपक्षतयः ।

तत्र मुत्तप्रभावर्यं कथयति—

मुत्तप्रमा हर्षः । चन्दनसत्कारादिमुत्ते प्राप्तेऽपि संतारिण इव हर्षो

नोदेति । अस्तमयो दैन्यम् । धनहानिधिकारादिदुःखे प्राप्तेऽपि न दीनो भवति । इदानींतनस्वप्रयत्नविशेषमन्तरेण प्रारब्धकर्मापादितपूर्व-
प्रवाहागतभिक्षान्नादिकं यथाप्राप्तं तस्मिन्स्थितिर्देहरक्षा । समाधिदार्ढ्येन
स्रक्चन्द्रनादिप्रतीत्यभावात्कदाचिच्च्युत्थानदशायामापाततः प्रतीतावपि
धिवेकदार्ढ्येन हेयोपोदयबुद्धयभावाद्द्वर्पादिराहित्यभुंषपद्यते ।

मुखप्रभेति । एवं सुखपदार्थमपि विशदयति—चन्दनेत्यादिना । चन्दनालेपनेन यः
सत्कारः पूजाविशेषः । आदिनोशीरव्यजनपचनादि । इत्यादिलक्षणे सुखे मुखप्रयोजके जन-
कर्तृक उपचारे प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः । तत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तं स्पष्टयति—संसारिण इवे-
त्यादिना । अथ मुखप्रभाप्रतियोगिकास्तमयपदार्थं स्वविरक्षितमाह—अस्तमय इत्या-
दिना । एवं दुःखपदमपि तदप्रयोजकपरतयैव व्याकरोति—धनेत्यादिना । एवं यथाप्राप्तपद-
मपि विशदयति—इदानींतनेत्यादिना । अत्रेदानींतनेति स्वप्रयत्नविशेषणेन प्राक्तनस्य स्व-
प्रयत्नस्यैव प्रारब्धकर्मत्वात्तत्समूहः । तत्रापि विशेषपदेन हस्तोदकप्राशनप्रासागिलनादिसं-
ग्रहः । एवं च

ज्ञानं शौच तथा भिक्षा नियमेकान्तशीलता ।

भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥

इतिवचनात् ।

ज्ञानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

ब्रह्मामृत पित्रेद्रैक्षमेकान्तो द्वैतवर्जनम् ॥

इति तद्भाष्यानाच्च व्युत्थानसमाधानोभयावच्छेदेन क्रमादुभयसंभवेन

माधुकरमसंक्लृप्त वाक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिक चोपपन्न भैक्षं पञ्चनिध सृष्टम् ॥

इतिस्मृत्युक्तपञ्चनिधभैक्षेषु माधुकरादिषु स्वस्थानं प्रति भक्तजनानीतमुपपन्नारयभैक्षमेव
प्रकृते पर्यवस्यति तस्यैकोक्तरूपत्वसमादित्यभिप्रायः । एवं स्थितिपदार्थं कथयति—
स्थितिरिति । मन्वेनं भैक्षान्नान्नद्रक्तैरपितत्स्रक्चन्द्रनादिना हर्षादिरपि स्वादित्यत्राऽऽह—
समाधीत्यादिना । प्रतीतावपीति । स्रगादेरेत्यार्थिकम् ।

ननु कथं हेयोपादेयबुद्धयभावात्तर्क इत्यतः पुनर्नासिष्ठपद्यमेवोदाहरति—

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'ति । मुच्यमान्' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'द्वेनेन हे' ।

३ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'वत्तु' । ४ ग. घ. 'मुत्तय' ।

यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यमावाजागर्ति । मनोवृत्तिरहितत्वात्सुषुप्तिस्थः । अत एवेन्द्रियैरर्थोपलब्धिस्थितस्य जाग्रतो लक्षणस्याभावाज्जाग्रन्न विद्यते । सत्यपि बोधे जाग्रमानो ब्रह्मविश्वा-
मिमानादिभिर्भोगार्थापादितकामादिभिश्च धीदोषो वासना । वृत्तिराहि-
त्वेन तद्दोषाभावाच्चिर्वासनत्वम् ।

य इति । तद्व्याकरोति—चक्षुरादीति । आदिना श्रोत्रचाग्राद्यनुक्तैन्द्रियसंग्रहः । एतन्मुक्तजागरे हेतुमुक्तयोक्तसुषुप्तिस्थत्वे हेतुमाह—मनोवृत्तीति । व्युत्थितस्य हि योगिनो यथाऽभ्यासपाटवं किंचित्काळं गाढनिद्राया व्युत्थितस्य देवद्रतस्य क्षणं वासनानन्द इव स्वरूपानन्दनिर्विकल्पसमाधिरनुवर्तत एव यथा तत्संस्कारदाढ्यम्, तेन तदज्ञायां प्रारब्धापादितप्राथमिकबुद्धिसंकल्पोत्तरक्षण एव श्रोत्रादीनि सयत्करणानि स्वस्वगोलक-
स्थानि मुदेर्निःसृत्य भ्रमन्ति, तृतीयक्षणे पुनर्बुद्धिः प्राक्तनसंस्कारपरिपाकादद्द्वैतामाकारं
संपद्यत इति तत्कालानच्छेदेन मनःशब्दव्याप्यसंकल्पविकल्प्यात्मकान्तःकरणशून्यत्वाभावाद्दुक्तं
सुषुप्तिस्थत्वं तथा प्रतिपादितरीत्येन्द्रियाणां स्वस्वगोलकावस्थित्योक्तं जाग्रणमप्युपपद्यत
त्येति भावः । अथ द्वितीयपादेनास्य हेतुहेतुमद्भावसंगतिमभिपद्यते—अत एवेत्यादिना ।
तत्र प्राचीनाचार्योक्तप्राप्रदवस्थाच्छ्रवणाभावं हेतुमाह—इन्द्रियैरित्यादिना । एतन्मुक्त-
संज्ञापर्यमत्याह—सत्यपीत्यादिना निर्वासनत्वमित्यन्तेन । अत्राद्वैतब्रह्ममैक्यवि-
पयकस्य बोधस्याऽऽर्धकद्वैतमित्यागोदकत्याह्मविरत्राभिमानादिवश्यमाणदोषासंभवेऽपि
प्राचीनसंस्कारप्रारब्धावयोनयो दत्तापि सत्यः । ब्रह्मविश्चेति । ऊयं हि यातयत्यस्य
प्राग्ब्रह्मसंज्ञाप्रमाणं प्रतिपादित एव । आदिना तदीयमेव गोकामत्र सापमूढकर्मोपशान-
तिर्यं च । भोगेति । अत्रोपहरणं संभरितक एव ।

नरेणं सर्वेषां स्थानदशायागपि वृत्तिराहित्येन चैव प्राग्भूतनिगहन्तोदकप्राप्तनस्य पर-
पावे भक्तवर्नेरक्षणं प्राग्भूतनिगहन्तस्य गिलनस्य च यथ समान इत्यत्र
आह—

रागद्वेषमपादनामनुरूपं परस्यपि ।
योऽन्तर्धोमवद्वत्पच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

रागानुरूपं मोजनादिप्रवृत्तिः । द्वेषानुरूपं षोडशकापालिकादिभ्यो विमुखत्वम् । मयानुरूपं संप्रध्यानादिभ्योऽपसरणम् । आदिशब्देन मात्सर्यानुरूपमितरयोर्गिभ्य आधिक्येन समाध्यनुष्ठानम् । सत्यपि द्युत्थानदशापामीदृशाचरणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विधान्तचित्तस्य फाल्गुण्यरहितत्वात्स्वच्छत्वम् । यथा ध्वोमि धूमधूलिमेघादियुक्तोऽपि निर्लेपस्वभावत्वादतिशयेन स्वच्छत्वं तद्वत् ।

रागद्वेषेति । तत्र रागानुरूपं निरुणोति—रागेति । आदिना स्नानगौरवायन-प्रवृत्तयः । अथ द्वेषानुरूपचमन्यभिनतमाह—द्वेषानुरूपमिति । आदिनाऽऽर्तये-कापनशाक्तदयः । एवं मयानुरूपमपि तदभिधत्ते—मयानुरूपमिति । मूळ आदि-पदरूपमाह—आदिशब्देनेति । ननु प्रवृत्तमलनिष्ठस्य योगिन आदौ रागाद्यनुरूपा-चरणमेवासंभवि यथाकर्तुं चिदनुधानदशायां तसंभवेऽप्युक्तरीत्याऽऽदिपदोक्तमान्तर्यानुरूपमा-चरणमनुक्तमेव यादाहक्य तदपि स्वसंभवं कथयति—इतरेत्यादिना । एवं पूर्वार्धमभिवि-युक्तोत्तरार्धमपि व्याकर्तुं पृथमनूयापिनान्दस्वारसं सूचयन्तंस्कारजन्वराजसादिनृत्तिट्टनाप्या-सलक्षणान्तःफाल्गुण्यरहित्ये निरतिशयन्यागयोग्यायां चित्तरास्वादितार्द्रतमस्वामैक्यामृत-त्वमेव हेतुयेन व्यनक्ति—सत्यपीत्यादिना । इदं पदद्वयं प्रापित इत्यनन्तरं योज्यम् । तत्र व्योमच्छान्तं व्याचष्टे—यद्येत्यादिना । मेघादीत्यादिपदेन नीहारम् ।

ननु कथमेतद्वयेदित्यत आह—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

पूर्वार्धं विद्वत्संन्यासप्रस्ताधे व्याख्यातम् । लोके बद्धस्य पुरुषस्य शास्त्रीयं कर्म कुर्वतोऽहं कर्तेति चिदात्माऽहंकृतो भवति । भाविस्वर्गं प्राप्स्यामीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते । अकुर्वतस्तु त्यक्तवानस्मीत्यहंकृत-त्वम् । स्वर्गालामविषादो लेपः । एवं प्रतिपिद्धकर्माणि लौकिककर्माणि च यथासंभवं योजनीयम् । जीवन्मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्द्व-र्षाद्यभावाच्च न दोषद्वयम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाश्चोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपं भो' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपं बी' ।

३ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'न मात्तुर्दादि, मा' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'माप्याद्यु' ।

५ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'दन्तः१६९७' । ६ क. ख. ङ. 'ति तद्वा धि' ७ क. घ. च.

'पादादिलेपः ।

अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्तत्वात्तस्माद्भोको नोद्विजते । अत एवैतस्मि-
ल्लोकस्याप्यधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्यचिद्दृष्टस्य तत्प्रवृत्तावप्येतच्चित्ते
तादृग्विकल्पानुदयाच्चायमपि नोद्विजते ।

यस्येति । एतद्विचरितुं पूर्वार्धं तु प्रागेन विद्वत्सन्यासोपन्यासे विवृतमिति स्मारयति—
पूर्वार्धमिति । तद्यथा भगवद्गीतायाकथम्

यस्य नाहङ्गतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इगार्होक्तात्र हन्ति न निरभ्यते ॥

इत्युदाहृत्य यस्य ब्रह्मविदो भाव सत्तास्वभाव आत्मा नाहङ्गतो नाहकारेण तादात्म्या-
ध्यासातिशयादन्तर्भावित । बुद्धिलेपः सशय इति । अथैतेन सह प्रकृतमपि पुनर्विवृतोति
सोत्तरार्ध—लोक इत्यादिना । अहङ्गत, अहकारतादात्म्याध्यासमापादित इत्यर्थ । एव
लोकेऽहङ्गतत्वं कर्तृभावशब्दितस्यचिदात्मन्यहङ्गतात्वं यक्ष्यमाणजीवमुक्ते तद्भ्रष्टतिरेकप्रदर्श-
नायाभिधाय बुद्धिलेपमप्यभिधत्ते—मार्वात्त्यादिना । एव कूर्जत आत्माहङ्गतबुद्धि-
लेपातुपपाद्यावृत्तस्तावाह—अकुर्वन्तस्त्वित्यादिना । अकूर्जत आत्स्यादिना शास्त्री-
यमेव सध्यावन्दनजातेष्टयादिलक्षणनित्यादिकर्माप्यनुर्वाणस्य बद्धस्य पुरूपस्येत्यर्थ ।
तुशब्द प्राक्तनवैलक्षण्यार्थ । एवमुक्ताहङ्गतबुद्धिलेपावन्यत्राप्यतिदिशति—एवमित्यादि ।
प्रतिपिद्वकर्मण्यगम्यागमनादाग्रहमनेन पापेन नरकमेष्यामीत्यहङ्गतत्वाध्यासस्तथा धिन्ना
मूढाधर्ममिति विपादेन बुद्धिलेपश्च सुप्रसिद्ध एव । तद्वह्नौकिककर्मणि वदपुरूपस्येव रजक-
क्षाण्डितत्वेनातिशुद्धस्यैरोष्णीपादेर्वारणेऽहमद्य रम्य इत्याभाऽहङ्गतो भवति तेन जना मा
सत्कारिष्यन्तीति सुखाशपाद्बुद्धिलेपश्च भवति । तद्विपरीते मलिनोष्णीपादिधारणे त्वहमद्या
रम्यस्तेन जनास्त्वसत्कारिष्यन्तीति दुःखचितया च तात्रापि प्रसिद्धतरादेवेति भाव ।
अस्त्वेव तत किं प्रकृत इत्यत आह—जीवन्मुक्तस्य त्वित्यादिना । अत्रापि तुशब्दो
वैलक्षण्यार्थक एव । तत्र क्रमाद्देतद्वयमाह—तादात्म्येति । एतेनाऽऽमाहङ्गतत्वाभाव
सूचित । हर्षादीति । एतेन बुद्धिलेपाभावो बोध्य । अत एव यस्मादिति । एतद्ब्रह्मा-
चष्टे—अधिक्षेपेत्यादिना । अधिक्षेपो दुर्वाक्यम् । आदिना निष्ठीवनम् ।

ननु प्राक्तनलोकपूर्वार्धोक्तेश्चै तृतीयपादेन हर्षेत्यादिना यो हेतुरक्त स मूलकारैरपि न
विवृतो नापि त्वयाऽपि । तत्र यथाश्रुत एव सारल्यमिति चेत्तदेव हर्षादीराहित्यं तत्र कुत
सिद्धमित्यत्राग्रिमल्लोक सगृह्णाति—

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।

यः सचित्तोऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

शत्रुमित्रमानावमानादिविकल्पाः, संसारकलनाः शान्ता यस्य सः ।
चतुःपष्टिविधाः कलाः । तत्सन्द्भावेऽपि तदभिमानव्यवहारयोरमावाञ्छि-
ष्कलत्वम् । चित्तस्य स्वरूपेण सन्द्भावेऽपि वृत्त्यनुदयान्निश्चितत्वम् ।
चिन्तेति पाठे वासमावशादात्मघ्यानवृत्तिसन्द्भावेऽपि लौकिकवृत्त्यमावा-
ञ्छिश्चिन्तत्वम् ।

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।

परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

परगृहे विवाहोत्सवादी स्वयं गत्वा तत्प्रीत्यै तदीयकार्येषु व्यव-
हरन्नपि लामालामयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसंतापं न प्राप्नोति पथैव-
मयं मुक्तः स्वकार्येऽपि शीतलः । न केवलं संतापामावाच्छीतलत्वं
किंतु पूर्णस्वरूपानुसंधानावपि ।

इति जीवन्मुक्तिलक्षणम् ।

शान्तेति । एतद्व्याकरोति—शत्रुमित्रेत्यादिना । आदिना रागेद्वेषादयः । एवं
द्वितीयपादमपि व्याचष्टे—चतुःपष्टीत्यादिना । चतुःपष्टिकलास्तु दशमस्कन्धटीकायां
प्रसिद्धा एवाथाप्यनतिप्रयोजकत्वान्नेह प्रपञ्च्यन्ते । तद्वृत्तीयचरणमपि विवृणोति—चित्त-
स्थेत्यादिना । एवं चास्मिन्पाठे ह्यसंप्रज्ञातसमाधिशीलत्वं पाठान्तरे तु संप्रज्ञातसमाधिशील-
त्वमिति ध्येयम् । एवं पुनरन्तेन समाहितजीवन्मुक्तलक्षणं प्रपञ्च्य पुनर्व्युत्थिततद्दृश्यापि
साधकावबोधदाढ्यार्थं संक्षिपति—यः समस्तेत्यादिवासिष्ठत्रयसैव । तद्विशदयति—
परगृह इत्यादिना । एव परार्थेष्विवेति मूलोक्तं दृष्टान्तं स्पष्टीकृत्य दार्ष्टान्तिकं प्रकृतयति—
एवमयमित्यादिना । एवं पूर्णोतिपदमपि प्रागुदीरितानुनादेन विवृणोति—न केवल-
मित्यादिशेषेण । नन्वेतावता समाहितव्युत्थितजीवन्मुक्तसाधारणलक्षणं किं संपन्नमिति
चेन्न । पूर्णस्वरूपेत्याद्यन्वयप्रत्यस्यैव सत्यकत्वात् । तथा हि पूर्णस्वरूपानुसंधानवत्त्वं हि
जीवन्मुक्तत्वम् । तच्च समाहितव्युत्थितयोरुभयोरपि तयोः समानमेव । तद्यथा—पूर्णं वस्तु-
पश्चिच्छेद्रामाव. पूर्णत्वमित्यद्वैतसिद्ध्युक्तेर्यावद्धर्माभावोपलक्षित तदात्मकं सच्चिदानन्दाद्वैतं
ब्रह्म तच्च तदात्मस्वरूप शोधितत्वपदार्थीभूत प्रत्यक्चिन्मात्रं तस्य यदनुसंधानं तत्र-
मस्यादिवाक्यविधेकजन्यावाधितापरोक्षप्रामाण्यं यत्सम्यग्यथावद्दानं स्वबुद्धौ तदाकारवृत्त्या
संस्थापनमिव ।

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचरा ।

स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥

इति तत्त्वत्रिकोक्ते सूक्ष्मवृत्त्या व्युत्थाने ज्ञातत्वेन स्थूलवृत्त्यात्मकं च विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । एव चेद जीवन्मुक्त्याल्यधर्मस्त्वैव सविशेषणत्रिष्यादिन्यायेन रक्षणमित्युपसहरति—इतीत्यादिना ।

एव जीवन्मुक्तलक्षणं साक्षिष्याथ विदेहमुक्तेर्लक्षणमपि साक्षिपति सप्रतिज्ञमथेत्यादिना—

अथ विदेहमुक्तलक्षणम्—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुदतत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥

यथा वायुः कदाचिच्चलत्वं त्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते तथा मुक्तात्माऽप्युपाधिकृतं संसारं त्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते ।

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सञ्जासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥

उदयास्तमयौ हर्षविषादौ । न शाम्यति न च तत्परित्यागी लिङ्गदेहस्यात्रैव लीनत्वात् । सद्वाच्यो जगद्धेतुरविद्यामायोपाधिर्न प्राज्ञेश्वरः । नासद्वाच्योऽपि भूतभौतिकः । न दूरस्थ इत्युक्त्या न मायातीतः । न चेत्युक्त्या स्थूलमुक्तमीपस्थोऽपि निषिध्यते । अहं न चेति न समष्टिश्च । नेतर इति न व्यष्टिश्च । व्यवहारयोग्यो विकल्पः कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

तत्प्रतिपादकं निरक्तनासिष्ठप्रत्याग्रिमश्लोकानेवोदाहरति—जीवन्मुक्तपदमित्यादिना । तत्राऽऽथ पद्य व्याकरोति—यथेत्यादिना । नन्वेव चेपुन संसारापत्तिः । दृष्टान्तीकृतस्य वायो कालान्तरे चलनरन्मुक्तात्मनोऽपि कालान्तरे संसारापत्तेः स्वाभाविकत्वापात्तेन दुर्निरस्तत्वादित्याशङ्क्य हेत्वभावादुक्तदृष्टान्तस्य तु किञ्चित्कालं सव्यापारस्यापि कालान्तरे निर्व्यापारत्वात्पुनरात्मप्रार्थित्यद्वैत्याशयेन तत्रैव श्लेषान्तररन्मुदाहरति—विदेहमुक्त इति । तं विनृणोति—उदयेत्यादिना । नन्वेव सूर्याद्युदयास्तमयव्युदासेऽपि वीतरागेऽतिव्याप्तिस्तस्य हर्षविषादशून्यत्वादित्यत आह—न च तत्परित्यागीति । तत्र हेतु—लिङ्गेत्यादिना । अत्रैव, 'न तस्य प्रणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समनीयन्ते' इति श्रुते प्रारब्धक्षयक्षण एव

‘गताः कला पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदिनतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति ॥

इति श्रुत्यन्तरोक्तरीत्या सत्यसंकल्पेश्वरलीलाशनेन प्रतिभासमानापञ्चकृतपञ्चमूलात्मरु-
ततद्गुपादानाथच्छिन्नपरमामाभिवसोपाधिकब्रह्मण्येति यावत् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायो-
त्तरार्धं व्याकरोति—सद्वाच्य इत्यादिना । सच्छब्दनाच्य इत्यर्थः । एतादृशोऽविद्यामा-
योपाधिः । क्रमादित्यार्थिकम् । प्राज्ञेश्वरः । एव चात्रियोपाधिः । प्राज्ञः, मायोपाधिरीश्वरोऽपि ।
जगद्धेतुः, यथाक्रमं प्रातिभासिकव्यापहारिकजन्यजगतोरभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति
यावत् । न, तदा नैवास्तीत्यर्थः । एवं नासन्नित्यपि स्फुटयति—नासदित्यादिना । पूर्वस्य
कारणत्वेनैव सत्त्वमस्य तु कार्यत्वेनासत्त्वमित्याशयः । अथ न दूरेत्याद्याशयं विशदयति—
न दूरस्थ इत्युक्त्वेत्यादिना । फलितमाह—व्यवहारेति ।

एव यदि व्यपहारयोग्यतानच्छेदकानच्छिन्नयावद्भ्रान्तच्छिन्नमद्वैतं ब्रह्मैव तदा चेत्तर्हि
शून्यमादव्युदासेऽपि निरक्तधर्माभावरूपधर्मेणैव तस्य सधर्मकत्वमित्यत आह—

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनारयमनभिव्यक्तं सत्किंचिद्वशिष्यते ॥

एवं विदेहमुक्त्या सादृश्योक्तेर्जीवतोऽपि यावन्निर्विकल्पकातिशय-
स्तार्धदुत्तमत्वं द्रष्टव्यम् ।

तत इति । यासिष्टयत एव । तत, लोकदृष्टिकल्पितप्रारब्धपरिसमाप्तिप्रयुक्तजी-
वन्मुक्तदेहपातानन्तरमित्यर्थः । स्तिमितेति । स्तिमित कृत्स्नं निर्विकारमेव सद्गम्भी-
रमतलस्पर्शजलमिवानन्तमिति यावत् । एव तर्हि किं तमस्तेजो वा नेत्याह—न तेज
इत्यादिना । एतेन कार्यकारणभावरैलक्ष्यं व्यज्यते । अत एव ततं व्याप्तम् । एवं च
गम्भीरपदघनितप्रागुक्तदौशिकपरिच्छेदविधुरत्वमन्नास्तविकपरिच्छेदशून्यत्वमपि तत्र व्यक्त
भवति । अत एव—अनारयमित्यादि । नामरूपामकद्वैतातीतमित्यर्थः । एतादृशं
किंचिदनाद्भ्रमनसगम्य संदेव सर्वनाधावधिभूतमामनत्वमगशीष्यते स्वप्रकाशसुगमेन वर्तत
इति । एतेन काठिकपरिच्छेदराहित्यमपि तत्र द्योत्यते । एव चाखिलस्य द्वैतस्य सन्मात्रा-
त्मनि बाधावधित्वेनात्रशिष्यमाणे शुक्तिरजतादित्रिकल्पिनत्वेन कल्पितप्रतियोगिक्रमावामात्रयो-
रभिष्टानैकायत्तमत्वात्कल्पितद्वैताभावोऽपि निरक्तद्वैतसन्मात्ररूपपिष्टानस्वरूप
एवेति भावः । नन्वेवमपि जीवन्मुक्तलक्षणकथनोत्तरं विदेहमुक्तलक्षणकथनमिदमप्रयोजक-
मिति चेत्सत्यम् । निरक्तजीवन्मुक्तवर्णने समाहितत्वेनापि तस्य तत्र तत्र भूरितरवर्णितत्वाकिं

समाहित एवासानुत्तम उत व्युत्थित एव वा किञ्चोभावपीति सशयशामकत्वेनैतदुपन्याससाफल्यमित्यभिप्राय विशदयति—**एवमित्यादिना ।** एव, पूर्वोक्तसकलजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तलक्षणघटकवासिष्ठवाक्यसदभेदोत्पत्तौ । **विदेहेति ।** विदेहकैरत्येन सहेति यावत् । **सावृश्येति ।** सौत्यकथनात् । समाहितजीवन्मुक्तलक्षणनाक्योक्ततदवस्थाविशेषस्येति शेष । जीवतोऽपि मुक्तस्त्वैवार्थिकम् । **निर्विकल्पकेति ।** असप्रज्ञातसमाध्युत्कर्ष इत्यर्थः । एव चेदमपि जीवन्मुक्तस्यैवावसप्रज्ञाताभिधानिर्विकल्पसमाधिनिष्ठाधिरूढस्य देवहृत्युपभादेरिव लक्षणमवगन्तव्यम् । तेन नेह विदेहमुक्तलक्षणत्वेनाऽऽचार्ये पृथगुपसंहार कृत । उपक्रमस्त्वथ विदेहमुक्तलक्षणमितिकथितनिर्विकल्प्यातिशयसादृश्यादेवेति ध्येय धीरे । ननु श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिस्तद्भावे प्रमाणानीति प्रमाणप्रतिपादनमुपन्यस्याऽऽदौ लक्षणकथनमेव कथमिति चेन्न । सत्य ज्ञानमित्यादिवाक्यनलक्षणनाक्यत्वेऽपि प्रमाणत्वानपायात् । न चैन तर्हि स्थितप्रज्ञादिवाक्यानामपि प्रमाणवाक्यत्वेऽपि लक्षणनाक्यतापत्तिरिति साप्रतम् । तत्र यतो वेत्यादिलक्षणनाक्येषु ब्रह्मपदस्येव जीवन्मुक्तपदस्याभावाल्लक्षणनाक्येषु तु सर्वत्र तासत्वाच्चेति सहृदया एवाऽऽचार्यहृदय विदाकुर्वन्तु ।

इति जीवन्मुक्तिलक्षणोद्घासधतुर्थे ॥ ४ ॥

अथ प्रागुद्दिष्टप्रमाणानुसारेण प्राप्त स्थितप्रज्ञ कोक्त इत्यपेक्षायामाह **मगवद्वीतास्वित्यादिना—**

मगवद्वीतासु द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञः पठ्यते—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्यै का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रमायेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

तत्र हि—

श्रुतिविप्रतिपन्नो ते यदा स्यास्यति निश्चला ।

सनाधानचला बुद्धिस्तदा योगमत्राप्यसि ॥

इति पूर्वश्लोक । अत्र टीका गूढार्थदीपिका सर्वत्र—अन्त करणशुद्धयेनजातनिर्देशस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—ते तत्र बुद्धि श्रुतिभिर्नानाविधफलत्रयगौरिचारिततात्पर्ये निप्रतिपन्नाऽनेकविधसशयविपर्यासतत्त्वेन शिक्षिता प्राक् । यदा यस्मिन्काळे शुद्धिजर्घनेकजनितेन दोषदर्शनेन त विक्षेप परित्यज्य । समाधौ परमाप्तानि । निश्चला जाग्रत्स्यप्रदर्शनलक्षणविक्षेपरहिता । अचला मुमुक्षुस्मूर्त्तान्वीभावादिरूपलक्षणचलनरहिता सती स्यास्यति । ल्यविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् । अथ वा निश्चला, असभावनाविपरीतभाननारहिता । अचला, दीर्घकालादरनेरन्तार्यमन्कारसेवनेर्वि-

जातीयप्रत्ययादृषिता सर्ता निर्गतप्रदीपनदामनि स्थास्यतीति योजना । तदा तस्मिन्काले योग जीनपरमामैस्यलक्षण तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमण्डसाक्षात्कार सर्वयोगफलमनाप्स्यसि । तदा पुनः साध्यान्तराभागाकृतदृश्य स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्राय । एव लब्धापसरः स्थितप्रज्ञलक्षण ज्ञातुम्—अर्जुन उवाच यान्येव हि जीनमुक्ताना लक्षणानि तान्येव मुमुभूणा मोक्षोपायभूतानीति मन्वान । स्थिता निश्चलाऽह ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽनस्थाद्वयवान्समाहितो व्युत्थितचित्तश्चेति । अतो विशिनष्टि—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा । कर्मणि पट्टी । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणम् । समाधिस्थ स्थितप्रज्ञ केन लक्षणेनान्यैर्व्यग्रहियत इत्यर्थ । स च व्युत्थितचित्त स्थितप्रज्ञ स्वय कि भाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्देपादिलक्षण किं कथ प्रभाषेत । सर्वत्र सभाननाया लिङ् । तथा—किमासीतेति । व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथ बहिरिन्द्रियाणा निग्रह करोति । तन्निग्रहामानकाले च किं ब्रजेत कथ निपया प्राप्नोति । तत्कर्तृकभाषणासनब्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थ । तदेव चत्वार प्रश्ना । समाहितास्थितप्रज्ञ एक । व्युत्थितस्थितप्रज्ञे त्रय इति । केशवेतिसन्निधनात्सर्वा तर्कामितया तमेनैतादृश रहस्य वक्तु समर्थोऽसीति सूचयति । एतेषा चतुर्णां प्रश्नाना क्रमेणोत्तर भगवानुवाच यावदध्याय-समाप्ति ।

एव निरक्तभगवद्गैताश्लोकीय माधुसूदन व्याख्यानमुदाहृत्याथ मूलकारनिरूपिततत्तात्पर्यं मया विमियते । तत्राऽऽदौ स्थितप्रज्ञस्येव प्रज्ञापदार्थं प्रकर्षेणाद्वैतामत्वेन ज्ञायते ब्रह्मानया सेति निग्रहसिद्ध प्रज्ञापदार्थं द्वेषिष्येन प्रतिजानीते प्रज्ञेत्यादिना—

प्रज्ञा तत्त्वज्ञानम् । तद्विचिन्तं स्थितमस्थितं चेति । यथा जारेऽनुर-
क्ताया नार्याः सर्वेष्वपि व्यवहारेषु बुद्धिर्जारमेव ध्यायति, प्रमाणप्रैमि-
तानि क्रियमाणान्यपि गृहकर्माणि सद्य एव विस्मर्यन्ते, तथा परवैरा-
ग्योपेतस्य योगाभ्यासपाटवेनात्यन्तवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्त्वज्ञाने
बुद्धिर्जारीमिव नैरन्तर्येण तत्त्वं ध्यायति तदिदं स्थितं ज्ञानम् । उक्तगु-
णरहितस्य केनापि पुण्यविशेषेण कदाचिदुत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने गृहकर्म-
वत्तत्रैव तत्त्वं विस्मर्यते तदिदमस्थितं ज्ञानम् । एतदेवामिप्रेत्य वसिष्ठ
आह—

१ क. ल. ग. ङ. च 'पतीना' । २ क. ल. ग. घ. ङ. च. 'ने तद्बुद्धिं' । ३ क. ल. ङ. च. स्थितप्रज्ञा ।

परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।
तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥
एवं तच्चे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्हिर्व्यवहरन्नपि ॥

तत्र स्थितप्रज्ञः कालभेदाह्विविधः समाहितो व्युत्थितश्च । तयोरुभयो-
र्लक्षणं पूर्वोत्तराभ्यामर्धाभ्यां पृच्छति समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का-
माया कीदृशीर्लक्षणवाचकैः शब्दैरयं भाष्यते, व्युत्थितस्थितप्रज्ञः कादृ-
ग्व्यवहारं करोति, तस्योपवेशनगमने मन्देभ्यो विलक्षणे कीदृशे ।

श्रीमगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

तत्र वासिष्ठसमिति तात्पर्यत आह सहजान्त यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिक स्पष्टयति—
तथेत्यादिना । परत्वमत्र यादृद्दृश्ये दु लप्रमितिजन्यसार्वादिकानादस्त्वमेव । एव स्थितज्ञान
निर्णयार्थित तदाह—उत्तेत्यादिना । तत्रोत्पत्त्यभिप्रेक्षण एव । तत्र वासिष्ठ-
वाक्यमत्रतारयति—एतदेवेत्यादिना । तदेव सगृह्णाति—परेत्यादिद्वाम्याम् । अथ स्थित-
प्रज्ञस्यापि द्वैत्रिष्यमाह—तत्रेत्यादिना । तत्र गीतावाक्यं योजयति—तयोरित्यादिना । समा-
धानवचनमाह—श्रीत्यादिना । अत्र टीका माधुसूदनी—कामान्कामतफलादीन्मनोवृत्तिभिरो-
पाप्रमाणविपर्ययरिक्ल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान् । सर्वान्निर्वशेषान्प्रक-
र्षेण कारणत्रायेण यदा जहाति परित्यजति । सर्वमृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्त-
दोच्यते । समाधिस्थ इति शेष । कामानामनात्मधर्मत्रेण परित्यागयोग्यतामाह—मनोग-
तानिति । यदि ह्यात्मधर्मा स्तुस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् बह्व्यौष्यतस्वाभारिकमात् ।
मनसस्तु धर्मा एतेऽतस्तपरित्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः । ननु स्थितप्रज्ञस्य मुख्यप्र-
सादात्तद्गम्य सतोपरिशेष प्रीतीपते स कथं कामपरित्यागे स्यादित्यत आह—आत्मन्येव
परमानन्दरूपे न त्यनानमि तुच्छे । आत्मना स्वप्रकाशाच्चिद्रूपेण भासमाने तुष्टो न तु वृत्त्या
तुष्ट परितुष्ट परमपुत्र्यर्थलाभात् । तथा च श्रुति—‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि श्रिता । अथ मन्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति । तथा च समाधिस्थ स्थित
प्रज्ञ एवर्षिर्लक्षणवाचिभि शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ।

अपमूलकारा समुदाहृतगीतावाक्यं व्याचिरयातुमिच्छन् प्रथमं कामत्रैविष्यं विदधाति
कामा इत्यादिना—

कामास्त्रिविधा बाह्या आन्तरा वासनामात्ररूपाश्चेति । उपाजितमोद-
कादपो बाह्याः । आशामोदकादप्य आन्तराः । पथि पतिततृणादिवदा-
पाततः प्रतीता वासनारूपाश्च । समाहितोऽशेषधीवृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परि-
त्यजति । अस्ति चास्य मुसप्रसादलिङ्गमभ्यः संतोषः । स च न कामे किंत्वा-
त्मन्येव । कामानां त्यक्तत्वात्, धुद्धेः परमानन्दरूपेणाऽऽत्मतत्त्वाभिमुत्त-
त्वाच्च । न चात्र संप्रज्ञातसमाधाविवाऽऽत्मानन्दो मनोवृत्त्योऽहिरूपते
किंतु स्वप्रकाशचिद्रूपेणाऽऽत्मना । संतोषश्च न धृत्तिरूपः किंतु तत्संस्का-
ररूपः । एवंविधैर्लक्षणवाचकैः शब्दैः समाहितो भाष्यते ।

अत्र काम्यन्त इति कामा इतिप्रहास्तर्वेऽपि स्रक्तुन्दरीमुवर्णादीश्रविषयाः, तथा
कामोऽभिलाष इति कोशाच्च निषयतदभिलाषोपलक्षिताखिलश्रुत्तिविशेषा इत्यर्थः । तान्यु-
त्पादयति—उपाजितेत्यादिना । आपाततः । पातं चक्षुरादिनिपातरूपं संनिकर्यं तद्वि-
षयाज्ञानमात्रनाशं वा मर्यादीकृत्येत्यापातं तेनेति सार्वविभक्तिकरस्मारीः । प्रतीताः सामान्यतो
ज्ञाताः । अत एव—वासनेति । संस्कारात्मना मन स्या इत्यर्थः । कामे, निरुत्तान्यतम-
निषयानिषयक इत्यर्थः । परमानन्देति । अद्वैतानन्दाकारत्वेनेति यावत् । उद्विष्यते,
विषयी क्रियते । शिष्टं तु सकलं स्पष्टमेव ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

धीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

दुःखं रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा संतापात्मिका प्रति-
कूला चित्तवृत्तिः । तादृशे दुःखे प्राप्ते सत्यहं पापो धिद्ध्यां दुरात्मानमि-
त्यनुतापाश्मिद्धा तमोगुणवृत्तिविकारत्वेन भ्रान्तिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः ।
यद्यप्ययं विवेक इवाऽऽस्माति तथाऽपि पूर्वस्मिञ्जन्मनि चेत्तरपापवृत्ति-
प्रतिबन्धकरधारसप्रयोजनो भवति । इदानीं तु निष्प्रयोजन इति
आन्तिर्त्तं दृष्टव्यम् ।

अत्रापि टीका माधुसूदन्येनेय सगृह्यते—इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशन-
गमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किं प्रभाषेते-वस्योत्तरमाह द्याम्याम्—
दु खानि त्रिस्थानि । शोकमोह-ज्वरक्षिरोरोगादिनिमित्तान्याप्यात्मिकानि । व्याघ्रसर्पादि-
प्रयुक्तान्याधिभौतिकानि । अस्तिवातादिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि । तेषु दुःखेषु

रज परिणामसत्तापालकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्न दुःखपरिहार-
क्षमतया व्याकुल न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमना । अविवेकिनो हि दुःख-
प्राप्तौ सत्यामहो पापोऽह धिङ्मा दुरात्मानमेतादृश दुःखभागिन को मे दुःखमीदृश
निराकुर्यादित्यनुतापालको भ्रान्तिरूपस्तामसश्चित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो जायते । यद्य
पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकात्नेन सफल स्यात् । भोगकाले तु भग्नका-
रणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वानिष्प्रयोजन । दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःख
जायत इत्यविवेकभ्रमरूपत्वान्न विवेकिन स्थितप्रज्ञस्य स भवति । दुःखमात्र हि प्रारब्ध-
कर्मणा प्राप्यते नतु तदुत्तरकालीनो भ्रमोऽपि । ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धक-
र्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेन्न । स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासभवात्तज्जन्यदु-
ःखप्रापकप्रारब्धाभावात् । यथाकथञ्चिदेहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि
वाधितानुत्थोपपत्तेरिति विस्तरेणान्ने वक्ष्यते । तथा सुखेषु सत्प्रपरिणामरूपप्रीत्यामकचि-
त्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यप्रापितेषु । विगतस्पृह, आगामितज्जातीयसुखेषु
स्पृहारहित । स्पृहा हि नाम सुखानुभववृत्तिकाले तज्जातीयसुखस्य कारण धर्ममननुप्राय
वृथैर तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते । न हि
कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति । अतो यथा सति कारणे कार्यं मा भूदिति वृथाकाङ्-
क्षारूप उद्वेगो विवेकिनो न सम्भवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्ष-
रूपा तृष्णात्मिका स्पृहाऽपि नोपपद्यते । प्रारब्धकर्मण सुखमात्रप्रापकत्वाद्दर्पात्मिका वा
चित्तवृत्ति स्पृहाशन्देनोक्ता साऽपि भ्रान्तिरेव । अहो धन्योऽह यस्य ममेदृश सुखमुप-
स्थित को वा मया तुल्यस्त्रिभुवने वेन चोपायेन ममेदृश सुख न निच्छिद्येतेत्येवमात्मि
कोऽप्युत्तररूपा तामसी चित्तवृत्ति । अत एवोक्त भाष्ये—‘ नात्रिविवेचनायाधाने य सुखान्य-
नुद्विग्नसति स विगतस्पृहः ’ इति । वक्ष्यति च—‘ न प्रहृष्येत्प्रिय प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य
चाप्रियम् ’ इति । साऽपि न विवेकिन सम्भवति भ्रान्तिरूपत्वात् । तथा वीतरागभय-
क्रोध । राग शोभनाप्यासनिग्रहनो विषयेषु रजनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिरे-
शरूप । रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निरारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्या-
त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एव रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निरारणसामर्थ्यमामनो
मन्यमानस्याभिचलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेष क्रोध । ते सर्वेऽपि निरपर्ययरूपत्रादिगता
यस्मात्स तथा । एतादृशो मुनिर्मनशील सन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एतदक्षण स्थितधी
स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यसिद्धार्थमनुद्वेगानि स्पृहत्वादिवान्न प्रगापत इत्यत्र उक्त । एव
चान्वोऽपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत्, सुखे न प्रहृष्येत्, रागभयक्रोधरहितश्च मरेदित्यभि
प्राप । अपात्र मूलकृता म्यारयान विव्रियते—तत्राऽऽदौ दुःखपर्ययं प्रथयति—
दुःखमित्यादिना । रोगादीति । आदिनाऽऽपिजन्याऽप्यसौ । तदुपादानमाह—रजो-

गुणोति । तत्स्वरूपमाह—संतापेति । तत्कार्यमाह—प्रतिकूलेति । अविद्यावृत्ति-
व्यावृत्तये चित्तेति । फलितं प्रकृत आह—तादृश इति । ततः किं तदाह—
अहं पाप इत्यादिना । एवं चेदं दुःखादनुजायमानत्वसम्पत्तापजनकत्वाम्यामनुतापरूप-
मेवेत्याह—इतीत्यादिना । तत्र वक्ष्यमाणभ्रान्तिरूपतां साधयितुमादौ हेतुमाह—तम
इति । ' प्रमादमोहौ तमसः ' इति भगवद्ब्रह्मसूत्रप्रधाना येयमावरणविक्षेपरूपा
चित्तवृत्तिस्तद्वृत्तयो यो विकारः परिणामस्तरनेत्यर्थः । फलितमाह—भ्रान्तीत्यादिना ।
ननु भ्रान्तिर्ह्यविवेकः प्रकृतानुतापस्तु तत्परिपन्थी प्रतीयत इत्यत आह—यद्यपीत्यादि ।
तत्र हेतुमाह—तथाऽपीत्यादिना । तत्पापेति । निरुक्तानुतापकारणीभूतदुरितवर्तनप-
रिरोधकत्वादित्यर्थः ।

एवमाचार्यः श्रीमद्भगवद्भक्तस्य प्रथमचरणं व्याख्यायाथ द्वितीयं तं व्याकुर्माणः सुर-
पदार्थं कथयति सुखमित्यादिना—

सुखं राज्यपुत्रलाभादिनिमित्तजन्या सात्त्विकी प्रीतिरूपाऽनुकूला
चित्तवृत्तिः । तस्मिन्गुणे सत्पागागिनस्तादृशस्य सुरस्य कारणं पुण्य-
मननुष्ठाय वृथैव तदपेक्षा तागसी चित्तवृत्तिः स्पृहा । तत्र च सुखदुः-
सयोः प्रारब्धकर्मप्रापितत्वाद्युत्थितचित्तस्य वृत्तिसंभवाच्च तदुभयगुणप-
द्यते । उद्वेगस्पृहे न विवेकिनः संभवतः । तथा रागभयक्रोधाश्च ताम-
सत्त्वेन कर्मणा प्रापितत्वाभावात्तास्य विद्यन्ते । एवंलक्षणांलक्षितः
स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिःस्पृहत्वादिगमकं
यथो मायत इत्यर्थः ।

यः सर्वज्ञानभिद्येहस्तत्तत्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

ननुपादानं वदन्तां विदित्ति—सात्त्विकीति । यन्मग्नमाह—प्रीतीति ।
तत्कार्यमाह—अनुकूलेति । ननु भवत्येव तत्र किं प्रकृत इत्याऽऽह—तस्मिन्नि-
त्यादिना । तदिति । मुक्तपेक्षा लक्षणेति यावत् । तामसी तम प्रधाना । नन्वेवमपि किं
सत्ताऽऽह—तत्र येत्यादिना । दुःखमुद्वेगस्पृहासु मय्य इत्यर्थः । चम्यर्थे । उपर्यु-
क्तमिदं रागभयक्रोधानामर्त्याह—तथेति । रागादयः युनो नाम्य विद्यन्त
इत्यत आह—तामसत्त्वेनेत्यादिना । कर्मणा, प्रारब्धकर्मणा । गगार्दीनां
स्वरूपापि तु श्रममुद्वेगान्चाङ्गीकृत्येव । फलितमाह—एवमित्यादिभेदेभ्यः ।

अत्र टीका भाष्यसूदनी सगृह्यते सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेह । यस्मिन्स्त्य-
न्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते स तादृशोऽन्यविषय प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः
स्नेह । सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेह । भगवति परमात्मनि तु सर्वथाऽभिस्नेहवान्भवे-
देव । अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत्, प्रारब्धकर्मपरिप्रापितम् । शुभ
सुखहेतु विषय प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सर न प्रशसति । अशुभ दुःख-
हेतु विषय प्राप्य न द्वेष्टि, अन्तरसूयापूर्वक न निन्दति । अज्ञस्य सुखहेतुर्य स्वकल-
त्रादि स शुभो विषय । तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाऽभिनन्द स च
तामस । तद्गुणकथनादे परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतु
परकीयविद्याप्रकर्षादिरेन प्रत्यशुभो विषय । तन्निदाप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेष
सोऽपि तामस । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तान्निन्दद्वेषौ भ्रान्ति-
रूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञे समगत । तस्माद्दिञ्चालकाभावादनभिस्ने-
हस्य हर्षविषयादरहितस्य मुने प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थ । एवमन्योऽपि मुमुक्षु सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत्, शुभ प्राप्य न प्रशसेत्,
अशुभ प्राप्य न निन्देदित्यभिप्राय । अत्र च निन्दाप्रशसादिरूपा वाचो न प्रभापत
इति व्यतिरेक ।

अथ मूलकारा प्रकृतमुदाहृत गीतायाक्य व्यकुर्वन्त प्रथम स्नेहपदार्थं विवृण्वन्ति
यस्मिन्नित्यादिना—

यस्मिन्स्त्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशोऽन्यविषय-
स्तामसवृत्तिविशेषः स्नेहः । सुरहेतुर्यः स्वकलत्रादिः शुभं(मः) । तद्गुण-
कथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिरभिनन्दः । अत्र गुणकथनस्य परप्ररोचनार्थ-
त्वाभावेन व्यर्थत्वात्तद्भेदुरभिनन्दस्तामसः । असूयोत्पादनेन दुःखहेतुः
परकीयविद्यादिरेन प्रत्यशुभो विषयः । तन्निन्दाप्रवर्तिका धीवृत्तिर्द्वेषः ।
सोऽपि तामसः । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । त एते
तामसा धर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीय सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

व्युत्थितस्य समस्ततामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाग्यामभिहितः । समा-
हितस्य तु न वृत्त्य एव सन्ति । कुतस्तामसत्वशङ्केत्यभिप्रायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवजं रसोऽप्यस्य परं हृद्वा निवर्तते ॥

प्रारब्धकर्म सुखदुःखहेतून्कांश्चिद्विषयांश्चन्द्रोदयान्धकारादिरूपान्स्व-
यमेव संपादयति । अन्यांस्तु गृहक्षेत्रादीन्पुरुषोद्योगद्वारेण । तत्र चन्द्रो-
दयादयः पूर्वेणोन्द्रियादिसंहारलक्षणेन समाधिर्नैव निवर्तन्ते नान्यथा ।
गृहादयस्तु समाधिमन्तरेणापि निवर्तन्ते । आहरणमाहार उद्योगः ।
निरुद्योगस्य गृहादिविषया निवर्तन्ते । रसस्तु न निवर्तते । रसो मानसी
तृष्णा । साऽपि परमानन्दरूपस्य परस्य ब्रह्मणो दर्शने सति स्वल्पा-
नन्दहेतुभ्यो निवर्तते । 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं
लोकः' इति श्रुतेः ।

एवं शुभपदार्थमपि व्युत्पादयन्ति—सुखेत्यादिना । तद्वदभिनन्दपदवाच्यमपि विवे-
चयति—तद्गुणकथनादीति । एतस्य वक्ष्यमाणतामसत्वे हेतुं प्रथयति—अत्रेत्या-
दिना । एवमशुभपदार्थमपि प्रकृतोपयुक्तं कथयति—असूयेत्यादिना । ततः किं
तत्राऽऽह—तन्निन्देत्यादिना । एव द्वेषं व्युत्पाद्य तस्य तामसत्वं विधत्ते—सोऽपीति ।
तत्र हेतुमाह—तन्निन्दाया इतिप्रभृतिना । फलितं कथयन्नुपसंहरति—त एत-
इत्यादिना । न हि श्रुतियुक्त्यनुभूतिशतैरन्वयव्यतिरेकतः सकलसाध्यसाधननिरेकशरदर्क-
समुदये सति भ्रमतमः सभवतीति भावः । इदानीमुक्तानुवादपूर्वकं यदा संहरत इत्यादि-
श्लोकतात्पर्यमाह—द्युत्थितस्येत्यादिनेत्यभिप्राय इत्यन्तेन । ननु रोगिणः काष्ठतप-
स्विनो वा विषयानि वृत्तिमूढस्यापि दृश्यते कथमसौ प्रकृतजीवन्मुक्तलक्षणमित्याशङ्क्य प्रवृत्तस्य
विषया विनिवर्तन्त इत्यादिपद्यस्य स्वारस्य निशदयति—प्रारब्धेत्यादिना । यद्यप्येते सर्व-
साधारणाः [परमे]श्वरकृतत्वादथापि तत्र तत्तज्जीवानां मुखादिहेतुत्वाभिमान[जनकेन्द्रिय]-
सन्निकर्षतस्तत्प्रारब्धकृतमिति बोध्यम् । अथासाधारणान्विषयान्विशदयति—अन्यांस्त्व-
त्यादिना । किं ततस्तदाह—तत्रेत्यादिना । पूर्णेण, यदा सहरते चायमित्यत्रोक्तेन । एकार-
व्याजस्य योतयस्तनिराचष्टे—नान्यथेति । अन्यथा कर्मादिव्यापारेण । असाधारणवि-
षयानिवृत्तौ विशेषमाह—गृहादपस्त्वित्यादिना । कथमिति चेत्तत्राऽऽह—आहरण-
मित्यादिना । ततः सम्यगेत्येत आह—रसस्त्विति । त लक्षयति—रस इति । स्वामि-
कानिशापरिणामरूपेष्टत्रिषयत्रिषयविषयकाभिलाषलक्षणतृष्णादिवारणाय—मानसीति ।
एवं तर्हि कथमसौ रसो निवर्ततेत्येत आह—साऽपीत्यादिना । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—
हिमित्यादिना । अत्रापि प्राग्ब्रह्माधुसूदन्येन टीका संगृह्यते—एवंच सरागत्रिषयनिवृत्तिः
स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मान्नासति परमात्मसम्पर्कदर्शने सराग-
त्रिषयोच्छेदस्तस्मात्सारागत्रिषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनाभिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यनेन
संपादयेदित्यभिप्रायः ।

शेष । फलितमाह—तदेतदित्यादि । एव च मुमुक्षुव मुक्तेनापि समाध्यम्यास चार्प इति ।

ननूक्तनगान्वय्यासामाने किं स्यादित्याशङ्क्य जीवमुक्तिरूपपुरार्थयोम्यवलक्षण प्रणारा एवेति वक्तु भगवद्वाक्यद्वयमेवाऽऽचार्य समुदाहरति—ध्यायत इत्यादिना—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधान्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

असति समाध्यम्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः । सङ्गो ध्येयविषयसंनिधिः, संमोहो विषेकपराद्मुसृत्वम्, स्मृतिविभ्रमस्तत्त्वानुसंधानामावः । बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभावः ।

तदिदं सक्षेपतो निवृणोत्पसतीत्यादिना । उपेति । प्रकृतलोकद्वयेन भगवत्तेति शेष । तत्र सङ्गपदार्थं कथयति—सङ्ग इत्यादिना । मानस इत्यार्थिकम् । एव सपोहमप्याह—संमोह इत्यादिना । मनस इति शेष । तद्बुद्धि-स्मृतिविभ्रममपि विशदयति—स्मृतीत्यादिना । तथा बुद्धिनाशमपि प्रबोधयति—बुद्धी-त्यादिना । इदं हि भगवता सर्वज्ञानमुनीश्वराणां मत्तरीत्यैव । तत्र हि ब्रह्मचारिण साङ्गस्वाध्यायाप्ययन मुरबुते कुर्वत सद्य एव व्याकरणादिनाऽऽगतापातिकपदतदर्थज्ञानवत् स्वशाखोक्तमहानाक्याङ्गला मैत्रयपिपयकमार्थिकद्वैतमिध्याऽनफलक तत्त्वज्ञानमपरोक्षप्रमारूपमेव जायते तथाऽपि तद्विषयरासनाप्रमाणासभाननाप्रमेयासभावनासाधनविपरीतमाननाफल विपरीतभावनाभिधपञ्चमिधप्रतिनधै प्रतिबद्धत्वेनाविद्याष्वस्तिबलक्षणमुक्त्यपर्यन्तसाध्येन भवति । तेना च प्रतिनधाना नित्यानित्यनस्तुविवेकादिसाधनेद्बुद्धमुमुक्षया शब्दपरोभयत्रलविदाचार्य-चरणविचारितचतुर्लक्षण्या च भ्रमाद्विष्यसे सति निरक्ताद्रतामतत्वज्ञानमेव स्फकाराभना चित्तस्य सम्पणाचपरारणे बहिस्तृणदाहमिन् मूलाज्ञानतद्व्याप्यतत्कार्यरूपनिखिलद्वैतनाधम द्वैव विद्यते । ततः सप्रकाशाद्वैतामानदलक्षणा मुक्ति स्वतः सिद्धेवेति प्रक्रिया स्थिता । तदुक्तं तदीय एव सक्षेपदारीरके—

पुरापरार्थमटिना विषया निरञ्चश्रुतदयाऽपि यथा ।

न फलव्य भर्तुःत्रियया भवति श्रुतिसमनाऽपि तु तथाऽऽजनि धी ॥

पुरापरार्थनिगमे तु पुनः प्रतिनधकच्युदसनासफगा ।

नागिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति एवमाङ्गमति धूमउता । इति ॥

विस्तरस्तु तत्र तटीकायां माधुसूदन्यामेव च द्रष्टव्यः । एवं चात्र निदिध्यासनाभिधसमा-
ध्यम्यासविरहे सति मोक्षसाधनं कर्माद्यैव सोऽपि सन्निवपयसुखविशेष एव सकलदुःखा-
नास्कन्दित इति साधनफलयोर्विपरीतभाजनाया उपचयः पुष्टिस्तदृक्षणेन दोषेणेत्यर्थः ।
अत्र मधुसूदनाचार्यस्तु बुद्धिनाश एव व्याख्यातः—बुद्धेरैकाम्याकारमनोवृत्तेर्नाशो विपरी-
तभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धादनुपचित्पत्रायाश्च फलायोम्यमेव निव्य इति । इदं तु
निवरणमतरीत्येति दिक् । विस्तरेण चैतदग्रे जीवन्मुक्तिप्रयोजनप्रकरणे ज्ञानरक्षानिरू-
पणे प्रदर्शयिष्याम इतीहोपरम्यते । मूलकारैर्हि वार्तिकनिवरणसारौ कुर्वाद्भिरिह वक्ष्ये
निविदिषान्यासमिन्याद्युपक्रम्य वार्तिकमतरीत्या भाविदेहाभाजलक्षणविदेहमुक्तेर्ज्ञानिसमका-
लयाः कारणत्व निविदिषासंन्यास एतेक्तम् । निवरणमतरीत्या तु यौगिकपञ्चम्यादिनि-
भूमिस्वामकजीवद्विदेहैकतयात्मकजीवन्मुक्तेः कारणत्व विद्वत्संन्यास एतेक्तं प्रारब्धक्षय-
समकालान्तावृत्ताद्वयमितेरेव सप्तस्कारसर्वदेतत्राधकत्वस्य तन्मनेष्ट्यादिति तत्रम् ।

ननु भवत्येवं समाध्यम्यासाभावे परमानर्थस्तथाऽपि यात्रस्तमाधिसत्त्वं तात्रकाळ द्वैता-
नुभवदुःखाभावेऽपि प्रारब्धफलोपभोगार्थं व्युत्थानानश्यभावेन पुनस्तदृशायां दुःखता-
दवस्थमेवेत्याशङ्क्याप्रिमधोकं संगृह्णाति—

रागद्वेषवियुक्तेस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवशैर्बोधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

विधेयात्मायं षशीकृतमनस्त्वं, प्रसादो जैर्मलयं बन्धराहित्यम् । समा-
ध्यम्यासयुक्तस्तद्वासनाबलाद्व्युत्थानदशाधामिन्द्रियैर्व्यधहरन्नपि प्रसादं
सम्पक्वप्राप्नोति । तदेतत्किं व्रजेतेतिप्रश्नस्योत्तरम् । उपरितनेनापि बहुना
ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः प्रपञ्चितः । ननु प्रज्ञायाः स्थित्युत्पत्तिभ्यां प्रागपि
साधनत्वेन रागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितम् । वाटम् । तथाऽप्यस्ति विशेषः ।
स च भेषोमागंकारैर्दाशितः—

विद्यास्थितये प्राग्भे साधनमूताः प्रपत्नानिष्पाद्याः ।

लक्षणमूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे ॥

जीवन्मुक्तिमित्तीमां वदन्त्यवस्थां स्थितात्मसंघोधाम् ।

याधितभेदप्रतिमामयाधितात्मावघोधसामर्थ्यात् । इति ॥

तार्थकथनेन—विधेयेति । एवं प्रसादपदार्थं कथयति—प्रसाद इत्यादिना । अप्र-
तिबद्धाद्वैतरत्नाभेक्यनिपयकबोधेनेत्यार्थिकम् । फलितमाह—समाध्यभ्यासेतिप्रभृतिना ।
अथैतस्य प्राक्तनप्रश्नसंगतिमाह—तदेतदित्यादिना । एव यावदध्यायसमाप्त्यग्रिमग्रन्थ-
स्यापि सारस्य स्थितप्रज्ञप्रतिपादन एतेत्याह—उपरीत्यादिना । एव भगवद्गीतागतस्थि-
त्तप्रज्ञप्रकरणे समुपसहते सति तत्र स्थूणानिखननन्यायेन तददृष्टीकरणार्थं शङ्कते—
नन्वित्यादिना । तदङ्गी करोति—वाढमिति । तत्र विशेषमभिधेत्ते—तथाऽपी-
त्यादिना । कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षया तत्र प्राचीनाचार्यवचनत एव स्पष्टीकरण प्रतिजा-
नीते—स चेत्यादिना । श्रेयोमार्ग ' मुक्ति कैवल्यनिर्माणश्रेयोनि श्रेयसामृतम् ' इत्य-
मरादन्वर्थनामा कश्चिन्मोक्षमार्गप्रतिपादको ग्रन्थस्त बुर्नन्तीति ते तथा तैरित्यर्थ । आद-
रार्थं बहुवचनम् । तदुक्तार्थाद्वयमप्युदाहरति—विद्यास्थितय इत्यादिना । निचाया
अद्वैतरत्नाभेक्यनिपयकापरोक्षप्रमाया या स्थिति सततस्मृतिप्रयोजकसस्कारात्मना मनस्य-
वस्थितिस्तस्या इत्यर्थ । ये नित्यानित्यमस्तुत्रिकादयो मुमुक्षान्ता यावन्तो निवृत्तिधर्मा
इत्यार्थिकम् । शिष्ट तु स्पष्टमेव ।

एवमुदिष्टक्रमानुसारेण स्थितप्रज्ञनिरूपणानन्तरमत्रप्राप्त भगवद्भक्त निरूपयितुमु-
पक्रमते—

भगवद्भक्तो द्वादशाध्याये भगवता वर्णितः—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदनिश्चयः ।

मर्षर्षितमनोवद्विष्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ [इति] ।

ईश्वरार्पितमनस्त्वेन समाहितस्यान्यानुसंधानाभावात्, द्युस्थितस्या-
प्युदासीनानुसंधानेन हर्षविषादाभावाच्च सुखदुःखसाम्यम् । एवं वक्ष्य-
माणेष्वपि द्वेष्टेषु द्रष्टव्यम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुमपरित्यागी मक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सद्भविर्जितः ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मोनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ इति ।

अत्रापि पूर्ववद्विशेषो धार्तिककारैर्दर्शितः—

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥ इति ।

गुणातीतश्चतुर्दशाध्याये वर्णितः—

अर्जुन उवाच—कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चेतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥

त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां परिणामविशेषात्सर्वसंसारः प्रवर्तते । ततो गुणातीतत्वमसंसारित्वं, जीवन्मुक्तत्वमिति यावत् । लिङ्गानि परेषामेतदीयगुणातीतत्वबोधकानि । आचारस्तदीयमनःसंचारप्रकारः । कथमिति साधनप्रश्नः ।

भगवद्भक्त इति । भगवद्गीताया एवेति शेष । तत्राय श्लोकयुग्मं सगृह्णाति—
अद्वेष्टृत्यादि । तत्तात्पर्यमाह—ईश्वरार्पितेत्यादिना । अद्वैत ब्रह्मैवाज्ञानोपहितचैतन्य-
लक्षणजीवदृष्ट्याऽस्तीश्वर इतिपक्षाभिप्रायैर्देवदम् । तत्रैकतरीरैकजीवनादाभिद्यदृष्टिदृष्टेः
संमतत्वेन तद्दशाया तदेकोपयोगात् ' दृष्टिसृष्टिमिमा ब्रह्मानुभवी बहु मन्यते ' इत्यनुभूति-
प्रकाशे मूलकारैरेव तथैवोक्तवाच्य । उक्ततात्पर्यसूचनप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति—एव-
मिति । अत्र सर्वत्र पदव्याख्यानं तु गाधुसूदन्या गूढार्थदीपिकायामेव द्रष्टव्यम् । अथ
निरक्तातिदेशस्थलादिश्लोकानपि समुदाहरति—पस्मादित्यादिना । ' कोपक्रोधामररोप-
प्रतिधा. ' इति ' सन्ननिकेतनम् ' इति चामर । इहापि प्राग्बदेय जिज्ञासुजीवन्मुक्तयो
साधनलक्षणभेदेन व्यनस्था श्रीमद्वार्तिककृदुक्ताऽस्तीत्याह—अत्रापिति । तत्र नैष्कर्म्य
सिद्धिस्थं तद्वाक्यमेव पठति—उत्पन्नेति । अधोक्तक्रमगत गुणातीत प्रस्तौति—
गुणातीत इति । भगवद्गीताया इत्यार्थिकम् । तत्राऽऽदानर्जुनप्रश्नाह—अर्जुन
उवाचेत्यादिना । त सक्षेपतो व्याचष्टे—त्रय इत्यादिना । तत्र लिङ्गाद्यर्थं कथयति—
लिङ्गानीत्यादिना ।

नन्वेवमर्जुनप्रश्नेऽपि प्रश्नस्यास्य रहस्यनिपद्यकत्वात्किं भगवतात्पूर्वामेवाऽऽसेव्यत आह—

श्रीभगवानुवाच—प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गन्ते ॥
 समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
 मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
 मां च योऽव्यभिचारेण मक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः । ते च जाग्रत्स्वप्रयोः प्रवर्तन्ते । सुषुप्तिसमाधिश्चूर्णवृत्तित्वावस्थामु निवर्तन्ते । प्रवृत्तिश्च द्विविधा-
 अनुकूलप्रतिकूल चेति । तत्र मूढो जागरणे प्रतिकूलप्रवृत्तिं द्वेष्टि ।
 अनुकूलप्रवृत्तिं काङ्क्षति । गुणातीतस्य त्वनुकूलप्रतिकूलाध्यासाभावाद्दे-
 पाकाङ्क्षे न स्तः । यथा द्वयोः कलहं कुर्यतीरवलोकायिता कश्चित्तटस्थः
 स्वयं केवलमुदास्ते न तु जयपराजयाम्यामितस्ततश्चाल्यते तथा
 गुणातीतो विवेकी स्वयमुदास्ते । गुणा गुणेषु वर्तन्ते न त्वहमिति
 विवेकादौदासीन्यम् । अहमेव करोमीत्यध्यासो विचलनम् । न चास्य
 तदस्ति । तदिदं किमाचार इति प्रश्नस्योत्तरम् । समदुःखसुखादीनि
 लिङ्गानि, अव्यभिचारिमक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेन परमारमसेवेति
 गुणात्पयसाधनप्रश्नस्योत्तरम् ।

श्रीति । किमुगचैत्यपेक्षायां तद्वाक्यान्वये संलियति—प्रकाशं चेत्यादिना । तानि
 संक्षेपतो निवृत्तौति—प्रकाशेत्यादिना । शून्येति । शून्यवृत्तिरौदासीन्यम् । मूर्ध्नामरणा-
 दीनां निरायामेनान्तर्भावः । तत्र प्रवृत्तिं भिनत्ति—प्रवृत्तिश्चेति । मूः, अविचारवान् ।
 एवमनुकूलप्रवृत्त्याभावात्समदुःखप्रवृत्त्यादौ समाश्रमणे दृष्टान्तं रणदृश्यति—पथेत्यादिना ।
 दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । औदासीन्ये हेतुमाह—गुणा इत्यौदेना । गुणाः,
 वादिप्रतिवादिनोरिव परस्परविरोधिनेऽन्त करणादिशुचिनेन परिणता मरणादिगुणा इत्यर्थः ।
 गुणेषु स्वापमर्थोक्तगुणेषु । वर्तन्ते, उपमर्दकावेन निवृत्तौति यावन् । अथ विचलनमपि
 गुणैर्यो न विचान्यन् इतिवाक्येन व्याचष्टे—अहमेवेत्यादिना । पत्न्यामाह—तदिदं-
 मिति । अथ घृष्टानि लिङ्गान्धिताम्भ्यामप्यभ्यस्यदृष्टानि मक्षिपति—समेत्यादिना ।

आदिना स्वस्थपदेष्टाद्वैतात्मानुसधानशास्त्रिणादि । एव चरमश्लोकस्यापि रहस्यभूत गुणात्यय-
साधन ध्वनयति—अव्यभिचारीत्यादिना । स एनाहमित्यनुसधानाभिधनिदिध्यासनवि-
शिष्टाप्रतिबद्धा मसाक्षा कारपूर्वकर्जाभन्मुक्तिसुखैकफलकतदेकाकारवृत्तिसातत्यसपादनेनेत्यर्थ ।
शिष्टस्तु स्पष्ट एनात्रत्यसमूहसर्गपदत इत्यर्थ । परेति । इयमैक्याद्वैणी सेनाऽपि गुणाति-
क्रमणकरणमस्तीत्यप्याहार । अत एव—इतीति ।

अधोदेशक्रमप्रात त लिखक्षधिपुराचार्य के कुत्र वा स वर्णित इत्यपेक्षायामाह
ब्राह्मण इत्यादिना—

ब्राह्मणो व्यासादिभिर्वर्णितः—

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्थशापिनम् ।

बाहूपधायिनं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मविद्वाची 'अथ ब्राह्मणः' इति श्रुत्या वर्णितः । ब्रह्म-
विदश्च विद्वत्संन्यासाधिकारात् । 'यथाजातरूपधरो नाऽऽच्छादनं
चरति परमहंसः' इत्यादिश्रुत्या परिग्रहराहित्यस्य मुख्यत्वामिधानाद्-
नुत्तरीयत्वादिकं तस्य युक्तम् ।

आदि श्रुत्यादि । मोक्षधर्मादाविति शेष । तद्वाक्यमेवाऽऽह—अनुत्तरीयेति ।
बाहूपधायिन, बाहुमेगोप भूमो निद्राकालायच्छेदेन शिरोध प्रदेशलक्षणेऽतिसमीपदेशे दधाति
स्थापयति त ङीलस्तमित्यर्थ । शिष्ट तु स्पष्टमेव । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह—ब्राह्मण-
शब्द इत्यादिना । किमत्र मानमित्यतस्तद्विशस्त विशिनष्टि—अथेत्यादिना । बृहदारण्यके
हि काण्डे समास्नायत एवम् । एतस्याऽऽदिपूरणम्—'पाण्डित्य निर्णय बाल्येन तिष्ठसेपा-
ण्डित्य च बाल्य च निर्विद्याथ मुनिरमौन च मौन च निर्विच' इति । अस्यार्थस्तु मूलकृद्भिरे-
यानुभूतिप्रकाशे प्रदर्शित —

पाण्डित्यमाल्यमौनानि श्रवणादीनि तैरयम् ।

भजति ब्राह्मणस्तत्र ब्राह्मण्य ब्रह्मरूपता ॥ इत्यादिना ।

तत किं तदाह—ब्रह्मविदश्चेत्यादिना । चोऽनधारणे । नन्वेवमप्यनुत्तरीयत्वादिके
प्रकृते किमागतमित्यत आह—यथेत्यादिसप्रमाणोपन्यासम् । नन्वेतावताऽपि किं तत्राऽऽ-
ह—परिग्रहेत्यादिना । एव च यतो ब्रह्मनिद एव निद्रासंन्यासाधिकारोऽत पाण्डित्यादि-
पदवाच्यभ्रण्णादिरयोर्नसजाततदनसाक्षात्कारेण कृतनिद्रासंन्यासत्वाद्ब्राह्मणपदनाच्यत्व तस्य,

अनुत्तरीयत्वादिकं तु तस्य यथाजातेत्यारम्य मुख्यत्वाभिधानाद्धेतोर्युक्तमिति सन्धः । अनुत्तरीयत्वादिकमिन्द्राऽऽदिपदेनानुपस्तीर्यशापिवादिकं ग्राह्यम् । एव यथाजातरूपेत्यादिश्रुत्यर्थस्वन्ते परमहसोपनिषत्कार्याने यद्यपि मूलकारैरेव स्पष्टीकृतोऽस्यथापि मुखान्नोद्यार्थं मया दिव्यात्रेण प्रमाश्यते—यथाजातस्य मातु शरीराद्विनिष्क्रान्तस्यान्यूनानतिरिक्तानयनात्मकस्यैव रूपस्याऽऽकारस्य धरो धारक इत्यर्थः । एतेन दिग्मन्त्रत्व विधिमुखेनेन श्रुत्याऽस्य सदर्शितम् । एव निषेधमुखेनापि तस्य तद्दर्शयितुं नाऽऽऽदानमिन्द्रादिश्रुति स्पष्टतरैव । अत्राप्यादिपदादुक्तार्थोपपादकस्तत्रयत्राक्यशेष एव ग्राह्यः । तद्वद्यथाजातरूपेत्यत्र जात्मिकशरीरैतरशिखासूत्राम्बरादिधारणस्यैव व्युदासः । न तु तात्कालिकसूक्ष्मावयवैतरस्थूलानयनानामसाप्तसम्वादिति भावः । एतेन दण्डमन्त्रा वसनप्राहिणा गौणमपि न पारमहस्य किंतु ध्यानमात्रनिष्ठयथाजातरूपधरत्न(त्व)तन्मुख्य दण्डकन्धादिमत्त्वेन तद्गौणमेवेति फलितम् ।

ननु भवत्वेन परमहसस्याऽऽशावसनत्वमथापि व्युत्थितस्य तस्य शीतादिधारण कथं स्यात्कथं वा निष्परिग्रहस्य पात्राभावेऽशनपानादिव्यवहार, स्थानानलम्बाभावे शयनादिव्यवस्थेत्याशङ्का शमयस्तत्रत्यमेव श्लोकान्तर समुदाहरति—

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्र क्वचनशापी स्वात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशयनस्थानापेक्षायामप्यशनाद्भिगतौ गुणदोषौ नान्विष्येते । उदरपूरणपुष्ट्यादिरूपस्य निर्वाहस्य समत्वान्निष्प्रयोजनस्य गुणदोषविचारस्य चित्तदोषत्वात् । अत एव भागवते पठ्यते—

किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।

गुणदोषदृशिर्दोषा गुणस्तुभयवर्जितः ॥ इति ।

कन्धाकौपीनवासास्तु दण्डधूमध्यानतत्परः ।

एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्रह्मोपदेशादिना प्राण्यनुजिघृक्षयाऽमुत्सृज्यज्ञापनेन श्रद्धामुत्पादयितुं दण्डकौपीनादिलिङ्गं धारयेत् । 'कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपमोर्गार्थाय लोकस्थोपकारार्थाय च परिग्रहेत्' इति श्रुतेः । अनुजिघृक्षयाऽपि तदीयां स्वयं गृहकृत्यादिवातां न कुर्यात्किंतु ध्यानपरो भवेत् । 'तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतेः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ १

इति श्रुतेश्च ।

ब्रह्मोपदेशस्त्वन्या वाङ्मन मवतीति न ध्यानविरोधी । तच्च ध्यानमेका-
कित्वे निर्दिष्टं संभवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

एको भिक्षुर्पथोक्तः स्थाह्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
राजादिवार्ता तेषां स्याद्भिक्षावार्ता परस्परम् ॥ इति ।

येन केनचिदिति । तत्तात्पर्यमाह—देहेत्यादिना । अशनादिगतगुणाद्यनन्वेपणं
हेतुमाह—उदरेत्यादिना । अर्धसुप्तप्रबुद्धबालस्थाराशनादिगतगुणद्रोषावनन्वेपयतोऽपि यादृश्यु-
दरपूर्तिशरीरपुष्टिशीताद्यपाकृतिनिद्रासंपत्तिर्भवति तादृश्यैशाननयसनशयनस्थानेषु गुणादि(व)
विवेचयतः पुरुषस्यासौ संपद्यत इति देहनिर्वाहसाम्यादित्यर्थः । ततः किं तदाह—
निष्प्रयोजनस्येत्यादिना । तत्र भागवतमपि प्रमाणयति—अत एवेति । तत्परमेव
संलिखति—किं वर्णितेनेति । एवं मुख्यपरमहंसाख्यब्राह्मणं व्युत्थितं संलक्ष्य गौणं तं
लक्षयितुं तदग्रन्थस्यमेव श्लोकान्तरं पठति—कन्थेति । तं संक्षेपतो व्याचष्टे—ब्रह्मोपदेशे-
त्यादिना । कौपीनादीति । कूपपतनं नरकनिपतनं येन जीवोऽर्हति तत्कौपीनं पापं
तत्साधनाच्छिन्नं तदेकाच्छादक वस्त्रमपि कौपीनम् । आदिना कन्थादिकमाच्छादनमित्यर्थः ।
तत्र श्रुति प्रमाणयति—कौपीनमित्यादि । नन्वेव लोकानुग्रहेच्छायां सत्यां तत्सङ्गेनाति-
प्रसङ्गस्तत्राऽह—अनुजिघृक्षयाऽपीत्यादिना । ननु कुत इदमत आह—तमेवे-
त्यादिना । ननु ब्रह्मोपदेशकरणप्रवृत्तौ कथं ध्यानं तत्राऽह—ब्रह्मोपदेशस्त्विति ।
तुप्तान्द्रोऽत्राऽऽशङ्कान्त्यै । नन्वेवं तर्ह्यन्यस्य जिज्ञासोर्यत्यादेः सङ्गः स्यात्तत्राऽह—
तच्चेत्यादिना । स्पष्टमेवापरम् ।

अथैतेन विद्वत्संन्यासिना प्रणामद्भयो मनुष्येभ्यस्तापदाशार्वादीऽपि यदा विशेषतो नैन
प्रदातव्यस्तदा व्यापारान्तरस्य कैव कथेत्याशयेन तदग्रन्थस्यमेव श्लोकान्तरं संगृह्णाति—

निराशेषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

विशिष्टः संसारिभिः प्रणमतां पुरुषाणामाशीर्वादः प्रयुज्यते । यस्य यद्वेक्षितं तं प्रति तद्भिष्टुद्धिप्रार्थनमाशीः । तथा च पुरुषाणां भिन्न-
कथित्वात्तद्भिमतान्वेषणे द्यग्रचित्तस्य लोकवासना वर्धते । सा च
ज्ञानविरोधिनी । तथा च स्मृत्यन्ते—

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

एतच्चाऽऽरम्भनमस्कारादिव्यपि द्रष्टव्यम् । आरम्भः स्वार्थं परोपका-
रार्थं वा गृहक्षेत्रादिसंवादनप्रयत्नः । तावेतावाशीर्वादात्मनो मुक्तेन
त्याज्यौ । न चाऽऽशीर्वादामाये प्रेणमतां नृणां खेदः शङ्कुनीयः ।
लोकवासनासेदयोरुभयोः परिहाराय निश्चिन्ताशीर्वादप्रतिनिधित्वेन
नारायणशब्दप्रयोगात् । आरम्भस्तु सर्वोऽपि द्रष्ट एव । तथा च
स्मृतिः—

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ इति ।

निराश्रयमिति । त व्याकरोति—विशिष्टः संसारिभिरित्यादिना । लोके
हि त्रिभिर्दोषैश्चात्तपोरयोधिककामादिनेति शेषः । एतादृशैः संसारिभिरत्रैर्द्विजैरित्यार्थिकम् ।
तत्राऽऽश्रय लक्षयति—यस्येत्यादिना । तं प्रतीति द्वितीयाऽत्रानच्छेदार्थिकैव । यथा
स्वभार्यां प्रति सुपुत्रप्रार्थनमीश्वरचरणसरोज प्रति चरति चत्र इति प्रयोगे तद्द्रव्यापि ।
एव चेश्वर प्रतीत्यर्थसमाजागतमेव । तथा च तदत्रच्छेदेनेश्वर प्रति तद्भिष्टुद्धिप्रार्थन-
मिति पर्यवसितम् । ननु भगवत्वेन लोकव्यवहारस्तथाऽपि किं प्रकृत इत्यासाङ्ग्य फलितमाह-
तथा चेत्यादिना । उपलक्षणमिदं स्त्र्यादेरपि । तत्रेष्टापत्तिं प्रत्याह—सा चेति ।
नन्विदं लोकवासनाशब्दितगुणदोषप्रमादिसम्कारसतत्या यदुक्त ज्ञानेन सह विरोधिच
तत्किं तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं मधनजन्यरहन्त्युत्पातरणीमन्धकाष्टनिष्टार्द्रत्वमदुत तत्फलप्रति-
बन्धकत्वं समुपनेऽपि बहो कदाचिन्मण्यादिप्रतिबन्धकसनिधानेन तस्य ततो दाहप्रतिबन्ध-
कत्वमत् । नाऽऽस्य । प्रकृतस्य ब्राह्मणपदेष्टस्य विद्वत्सन्त्यासिन प्रागेव ज्ञानोत्पत्तेः ।
नान्य । निरक्तविरोधित्वापेक्षे प्रकृतप्रमाणत्वेनोदाहरिष्यमाणस्मृतिनाक्ये ज्ञानं यथावन्नैव
जायत इति निरक्तवासनया ज्ञानाद्योत्पत्तिप्रतिबन्धस्यैव कण्ठत एवोक्तत्वेन फलप्रतिबन्धे प्रमाणा-
भावात् । तस्मात्कथमिव सा चेयादिप्रतिज्ञेति चेन्न । स्मृतेरक्तोभयप्रतिबन्धकत्वपरत्वस्यापि
समवात् । तथा हि यथाश्रुते तावद्यथानच्छेदेनाप्रतिबन्धापरोक्षज्ञानग्रहात्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं
जीवन्मुक्त्याख्यकृत्पर्यन्ततन्महाच्च तत्फलप्रतिबन्धकत्वमपि समवतीति । एवं च यथा विविदि-

पोर्लोकवासनादिरामुरसपञ्चानोत्पत्तिप्रतिबन्धिका तथा त्रिटुपस्तस्काररपाऽसौ तदीयफली-
भूतसतताद्वैतामतरानुसधानलक्षणनीचमुक्तिप्रतिबन्धिकेति सक्षेप । ननु लोकवासनाया
ज्ञानोत्पत्तितत्फलोभयनिरोधिवे किं मानमियत आह—तथा चेत्यादि । अभिहितमिति
शेष । तदेव स्मृततर पठति—लोकवासनयेत्यादि । लोकवासनादिसकाराननक
त्वेन जीवमुक्ते ब्राह्मणारणे प्रतिपादित प्रणमदुद्देशेनाऽऽशीर्वादप्रयेक्तृत्वाभासमयेपामन्या
रम्भावभासानामुपश्लक्षकतयाऽभिधत्ते—एतच्चेत्यादिना । तत्राऽऽशानारम्भपदनिबन्धितार्थ
सक्षिपति—आरम्भ इत्यादिना । षष्टितगाह—ताधेतामित्यादिना । मुक्तेन जीवमु
क्तेन । अथोक्तार्थान्निर्दिष्टप्रदानाभावे सन्यासमर्त्यस्वीभूतादिसाभङ्गप्रमङ्गशाशङ्क्य भ्रमयति—न
चेत्यादिना प्रयोगादित्येन । नारायणेति । जीवमुक्तिविरसन्यासितृतादित्यार्थवम् ।
आशीर्वादस्य ब्राह्मणे प्रवृत्ते ह्यभाव प्रागारम्भादित्येति दिष्ट प्रपञ्चयितुमारम्भस्य सर्वस्यापि
दीर्घ्य प्रतिजानीते—आरम्भस्तिवत्यादिना । तत्र मान प्रतिजानीत—तथा चेति ।
तामेव पठति—सर्वैत्यर्थेन ।

एव निर्नमस्कारपद व्यावर्तुं नमस्कारनिषधस्य प्राप्तपूर्वकं वाच्यतात्प्रसिद्धा विधि
दिपासन्वासिनि दर्शयति—

नमस्कारोऽपि विधिदिपासन्वासिनोऽभिहितः—

यो मवेत्पूर्वसन्पासी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नतराय कदाचन । इति ॥

तत्र पूर्वत्वधर्मतुल्यत्वविचारे चित्तविक्षिप्यते । अत एव नमस्कार-
मात्रे बहवः कलहायमाना उपलभ्यन्ते । तत्र निमित्तं यार्तिककारार्दे-
शितम्—

प्रमादिनो घाहिक्षित्ता, पिशुना कलहोत्तुकाः ।

सन्पासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसदृषिताशयाः । इति ॥

मुक्तस्य नमस्कारामायो मगयत्वादेर्देशितः—

नामाद्विभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेतिस्थतोऽद्वये ।

प्रणमेत्क तदाऽऽत्मज्ञो न कायं कर्मणा तदा । इति ॥

चित्तकालुष्यहेतोर्नमस्कारस्य प्रतिषेधेऽपि सर्वसाध्यवृद्ध्या प्रसाद्दे-
तुर्नमस्कारोऽभ्युपेयते ।

नमस्कारोऽपीति । अदिना मायानित्यलोकवासनेन कर्मणा तत्राप्यनवपु
दाय सूर्यो । तन्निधायकसामने पठती—यो भवेदिति । ननु वि स्यात्

कार्य एव विविदिषामन्याग्निना नमस्कारः पूर्वसंन्यासिने धर्मतानुल्यापेयत आह—
 तद्येत्यादिना । तर्दायविचारे चित्तविशेषजनकत्वे मानापेक्षायां तदाह—अत एवेत्यादिना ।
 यतो विविदिषामन्यासिनामपि पूर्व्यादिविचारे चित्तविशेषजनकत्वमत एवेत्यर्थः । ननु
 किन्त्र निमित्तमित्यपेक्षायां विचारविरह एवेति श्रीमद्भिर्वातिपकारचरणरेव दर्शितमियाह—
 तद्येत्यादिना । तत्र तद्वाग्विमेत पठति—प्रमादिन इति । प्रमादे हेतुः—बहिरिति ।
 तत्र हेतुः—पिष्टुना इति । तत्रापि हेतुः—कलहेति । अपिना तदन्येषु तर्कमुच्यं
 योन्ये । तत्रापि हेतुः—द्वेषेति । देवं दिष्टमियमरादिष्टदुष्टचित्ता इत्यर्थः । नन्वेवमपि
 किं प्रहृत जीवन्मुक्ते विद्वत्संन्यासिनि ब्राह्मण इत्यत आह—मुक्तस्थेत्यादिना । भगव-
 दिति । भगवन्तो पद्गुणैश्वर्यशास्त्रिणां पादौ येषां ते तथा । यद्वा भगवन्तः पद्गुणैश्वर्य-
 शास्त्रिनो विष्णुविष्वाक्षरताराः पद्मपादमुरेश्वराचार्यादयोऽन्तेनासिनः पादयोर्नित्यं नमनाद्यर्थं
 येषां ते तथा तैः श्रीमद्ब्राह्मणकारैरित्यर्थः । तत्र तद्वाक्यमपि पठति—नामादिभ्य इति ।
 आदिना रूपं कर्म चेत्यर्थः । परे, अधिष्ठानवात्तदसंबद्ध इत्यर्थः । अत एव भूमि,
 अपरिच्छिन्ने । अत एव स्वाराज्ये, स्वप्रकाशासुखरूपे । अत एवाद्वये, ब्रह्मणि ।
 स्थितस्तदेकतया वर्तमानो यदि चरमप्रमया स्याच्चेत्तदा जीवन्मुक्त्यवस्थायामात्मज्ञो ब्रह्मनिष्ठः
 कं प्रणमेपारमार्थिकस्य द्वितीयस्यैवामावात्कंचिदपि नैव नमस्कार्यादित्यर्थः । ननु व्युधान-
 दशायां व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य वा द्वितीयस्य सत्त्वमस्तीत्यत्राऽऽह—नेत्यादिना ।
 फलितमाह—चित्तेत्यादिना ।

ननु निराशिपमनारम्भ निर्निमस्कारमित्यादिप्रकृतोदाहृतव्यारयेयवाक्यविरुद्धमेवेदं जीव-
 न्मुक्तस्यापि सर्वसाम्यबुद्ध्याऽपि नमस्काराङ्गीकरणमियाशब्दक्य तत्र स्मृतिमेव प्रमा-
 णयति—

तथा च स्मृतिः—ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेद्वण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् । इति ॥

स्तुतिर्मनुष्यविषया प्रतिपिध्यते न त्वीश्वरविषया । तथा च स्मृतिः—

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।

तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥

अक्षीणत्वमहीनत्वम् । अत एव स्मृतिः—

अलब्ध्या न विषादी स्यात्काले यद्यशनं क्वचित् ।

लब्ध्या न हृष्येच्छ्रुतिमानुमयं देवतन्त्रितम् । इति ॥

क्षीणकर्मत्वं विधिनिषेधातीतत्वम् । ' निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को
 विधिः को निषेधः ' इति स्मरणात् । एतदेषाभिप्रेत्य भगवताऽप्युक्तम्—

एतदेवामिप्रेत्यावमानं आदेयतथा स्मर्यते—

तथा चरेत वै योगी सतां धर्मभेनुस्मरन् ।

जना यथाऽवमन्पेरन्गच्छेपुर्नैव संगतिम् ॥ इति ।

स्त्रीषु द्विविधो दोषः, प्रतिपिन्द्रत्वं जुगुप्सितत्वं चेति । तत्र प्रतिपि-
न्द्रत्वमात्रं कदाचिद्रागात्पारब्धबलाद्बुद्ध्द्यते । तदामिप्रेत्याऽऽह स्मृतिः—

मात्रा स्वप्ना दुहित्रा वा न प्विक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्रांसमपि कर्षति ॥

तथा च स्मृतिभिर्जुगुप्सा वर्णिता—

स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च ।

अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्च्यते ॥

चर्मरपण्डं द्विधा भिन्नमयानोद्गारधूपितम् ।

ये रमन्ति नरास्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥ इति ।

‘ ये रमन्ति नरास्तत्र किमितुल्याः कथं न ते ’ इति वा पाठः । अतः
प्रतिपेधजुगुप्सयोरुभयोर्विवक्षया कुणपकृष्टान्तोऽत्रामिहितः ।

येन पूर्णमिवाऽऽकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।

शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

संसारिणामेकाकित्वेनावस्थानं मयालस्यादिहेतुत्वाद्दुर्ज्यम् । जनैस-
मूहस्त्वतथाविधत्वाद्भ्युपेयः । योगिनस्तु तद्विपरीतत्वम् । एकाकित्वे
सत्यविघ्नेन ध्यानानुवृत्तौ परिपूर्णेन परमानन्दात्मना सर्वमाकाशं पूर्ण-
मिवावमासते । अतो मयालस्यशोकमोहादयो न भवन्ति ।

अहेरिवेति । एतत्तत्पर्यमाह—राजादिवार्तेत्यादिना । तत्र स्मृतिमपि प्रमाण-
यति—अत एवेति । तामेव पठति—असन्मानादिति । अदुग्धेति छेदः । सा
यथा लोके शास्त्रे च निश्चैय तत्राऽयमपीति भावः । अत एवोक्तविद्रावमानमेव यत्नेने-
पादद्यादित्यत्रापि स्मृतिं प्रतिजानीते—एतदेवेत्यादिना । तामेवाऽऽह—तथा चरेते-
त्यादिना । अथ स्त्रीदोषं विवृणोति—स्त्रीष्वित्यादिना । तद्वैद्विष्यं विशदयति—
प्रतिपिन्द्रत्वमित्यादिना । तत्राऽऽयदेयत्वे स्मृतिमभिधातुमाह—तत्रेत्यादिना । तामेव

१ क. ल. ग. प. छ. च. 'न उपादे' । २ क. ल. छ. 'मदुग्धम्' । ३ घ. छ. 'गतम्' ।
४ क. ल. छ. वा 'नेकशय्यास' । ५ क. ए. छ. 'न संबन्धश्चान' । ग. घ. 'न संबन्धस्त्व' ।
च. 'नसंबन्धस्त्व' ।

पठति—मात्रेति । विविक्तविजनेत्यमरः । एवमेगान्यमपि प्रपञ्चयति—तथा चेत्यादिना ।
ताः स्मृतीरेवाऽऽह—स्त्रीणामित्यादिना । बहुवचनं मूलेऽत्रोपलक्षणविधयैव फलितमाह—
अत इति । लक्षणान्तरमप्यस्य—येनेति । तद्विवृणोति—संसारिणामित्यादिना ।

नन्वेकान्ते जीवन्मुक्तस्य भयालस्यादयः कुतो न भवन्तीत्यत्र श्रुत्यैव हेतुं प्रति-
बोधयति—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवामूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति श्रुतेः ।

जनाकीर्णस्थानं राजवार्तादिना ध्यानविरोधित्वादानन्दात्मप्रतीति-
रहितं तच्छून्यमिव चित्तं क्लेशयति । जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वा-
च्चेत्यर्थः । अतिवर्णाश्रमी सूतसंहितायां मुक्तिसण्डे पञ्चमाध्याये विष्णुं
प्रति परमेश्वरेण वर्णितः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

अतिवर्णाश्रमी तेऽपि क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षणाः ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।

न कस्यापि मवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तमः ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरूणां गुरुरुच्यते ।

तत्समो नाधिकश्चास्मिह्येकेऽस्त्येव न संशयः ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ।

पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥

परं तत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वर्णाश्रमनिर्मुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणम् ।

महादेवं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥

नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥

१ क. ए. ड. 'र्णमिति जनसाहेनं स्था' । २ क. घ. च. 'त्तम । अ' । ३ क. घ.
'प्रभम् । ४ क. ख. ग. ड. च. योऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थासाक्षिणं वेदा । म' ।

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु ।
 तथा मत्संनिधानेन समस्तं चेष्टते जगत् ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 सुवर्णे हारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः ॥
 कल्पिता मायया तद्द्वज्जगन्मध्येष सर्वदा ।
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।
 महदादि जगन्मायामयं मध्येव कल्पितम् ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 चाण्डालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥
 अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ।
 ध्योमघत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबन्धवर्जितः ॥
 एकरूपो महादेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ।
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 विनष्टदिग्भ्रमस्वापि यथा पूर्वा विमाति दिक् ।
 तथा विज्ञानविष्वस्तं जगन्मे माति तन्न हि ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।
 तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ॥
 स वर्णानाश्रमान्तर्वानतीत्य स्यात्तमनि स्थितः ।
 यस्य कथा साधमान्वर्णानात्मन्पेव स्थितः पुमान् ॥
 सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तबोद्धिभिः ।
 न देहो नेन्द्रियं प्राणो न मनोबुद्ध्यहंकृती ॥
 न चित्तं नैव माया वै न च दशोमादिकं जगत् ।
 न कर्ता न च भोक्ता च न च भोजयिता तथा ॥
 केवलं चित्तदानन्दो ब्रह्मैवाऽऽमा यथार्थतः ।
 जलस्य चलनादिव चञ्चलत्वं यथा रवेः ॥

तथाऽहंकारसंसर्गादेव संसार आत्मनः ।
 तस्मादुन्मगता वर्णा आश्रमा अपि केशव ॥
 आत्मन्पारोपिता एव भ्रान्त्या तेनाऽऽत्मवेदिनाम् ।
 न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ॥
 आत्मविज्ञानिनां नास्ति तथा चान्यज्जनार्दन ।
 स्वात्मविज्ञानिनां निष्ठाभीष्टशीमम्बुजेक्षण ॥
 मायया मोहिता मर्या नैव जानन्ति सर्वदा ।
 न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ।
 द्रष्टुं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषां सैव केशव ।
 यत्र मुक्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संपर्मा ॥
 प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव ।
 एवमात्मानमहं हं निराकारं निरञ्जनम् ॥
 नित्यशुद्धं निरामासं सच्चिन्मात्रं परामृतम् ।
 यो विजानाति धेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ॥
 सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स एव गुरुहृत्तमः । इति ॥

यस्मिन्निति । जीवन्मुक्त्यनवस्थाविशेष इत्यर्थः । विजानतः, विद्वत्संन्यासिनो जीवन्मुक्तस्य । सर्वाणि संपूर्णानि । भूतानि भवनधर्माणि स्वसत्तैस्त्वत्तसत्ताफान्यखिलदृश्यानीति यावत् । यथारः स स्याशुरेवेतिन्यायेन बाधायां सामानाधिकरण्यादात्मैरामुद्वैतं ब्रह्मेनाऽऽसीदिति संसन्धः । अनुपसृतः, अपरोक्षानुभवोद्यरमतुसंदेहत इत्यर्थः । सिद्धं तु स्पष्टमेव । एवं शून्यं यस्य जनाकीर्णमिति यथाश्रुतं व्याख्याय व्ययवेनापि व्याकरोति—जनाकीर्णेत्यादिना । तत्र हेतु आह—जगत इत्यादिना । अत्राप्यं प्रयोगः—जनाकीर्णस्यैत हेयं चित्तरेभदत्वाद्यतिरिक्ते ब्रह्मवत् । एवं च जनाकीर्णत्वात्तस्य ज्ञानिदुःखदत्वमेवेति भावः । अथोदेताक्रमप्राप्तातिवर्णाश्रमिणमाह—अतीत्यादि । तद्वन्धमेवात्र संप्रणाति—ब्रह्मचारीत्यादिना । सकलोऽप्यय प्रप्य. सरल एवेति नैव व्याख्याया इति दिक् ।

एवं स्थितप्रसन्नभगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणानि वर्णाश्रम्यभिधानैर्भगवद्गोतादिस्मृतिवाक्यानि स्थानप्रवर्तणे चार्थे प्राग्यसिद्धास्मर्तुश्चित्तस्य जीवन्मुक्तस्वरमिणो जीवन्मुक्त्यनवस्थायां प्रमाणान्मुक्त्यनवस्थायां जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रतिपादन कथोदितक्रम निगमयति तत्रेषुनित्यादिना—
 तदेवं ' विमुक्तश्च विमुच्यते ' इत्यादिश्रुतयो जीवन्मुक्तस्थितप्रसन्न-

१ क. ल. म. ट. प. '७णशदे' । २ क. ल. ट. 'नित्यादि' तथा ना-व्यवर्तनादेन ।
 अन्वयेत्यादिना निष्ठास्यं वेदुषु' । ३ क. ल. म. ट. 'तिरि' ।

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ इति ।

न केवलमेकैकाभ्यासे फलाभावः किंतु तत्स्वरूपमपि न सिध्य-
तीत्याह—

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।

मिथः कारणतां गत्वा द्रुःसाध्यानि स्थितानि हि ॥ इति ।

त्रयाणामेतेषां मध्ये द्वयोर्द्वयोर्मेलने त्रीणि द्वंद्वानि भवन्ति । तत्र
मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं व्यतिरेकमुपेक्षाऽऽह—

यावद्विहीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।

न क्षीणा वासना यावत्तावच्चिंतं न शाम्यति ॥

प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्वयं
मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते । तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं
परित्यज्य निरुद्धत्वाकारेण परिणामः । तथा च पतञ्जलिर्योगशास्त्रे
सूत्रयामास—‘व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षण-
चित्तान्वयो निरोधपरिणामः’ इति । व्युत्थानसंस्कारा अभिमूयन्ते,
निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति, निरोधयुक्तः क्षणश्चित्तान्वीयते, सोऽयं
मनोनाश इत्यवगन्तव्यम् । पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहस्रोत्पद्यमानस्य
क्रोधाविद्वृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतसंस्कारो वासना । पूर्वपूर्वाभ्यासेन
चित्ते वास्यमानत्वात् । तस्याश्च वासनायाः क्षयो नाम विवेकजन्यायां
शान्त्याधिवासनायां वृथायां सत्यपि बाह्यानिमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः ।

जन्मान्तरेति । अत्रोत्तरार्धे तच्छब्दानुरोधात्समानलिङ्गवचनो यच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
ननु माऽह तत फलमथापि प्रयेकमेकैक त्ववस्य सिध्येदिति चेन्नेयाशयेन तपयमेवाव-
तार्याऽऽह—न केवलमित्यादिना । द्रु साध्यानि । एकैकवेनेति शेष । तत्र हेतु
दोत्याति—अशास्त्राभिवादिना । तत किं तत्राऽऽह—तत्रेत्यादिना । तदेव एव
पठति—यावदिति । तत्रोपपत्तिमाह—प्रदीपज्वालेत्यादिना । एतेन मननात्मक-
त्वादिति हेतौ हेतुर्योक्ति । फलितमाह—तस्य नाशो नामेति । एवमुर्दि मनो-
नाश उक्षयति—वृत्तिरूपेत्यादिना । यथा सामुद्र जल मेघमुखनिविष्ट पदाचित्तच्छै-
त्यातिशयप्रशान्त्याक्तन समुद्रस्थितिदशापन्नमातविशेषाधुपाधिसिद्धलहर्यादिपरिणाम परित्यज्य
करकाकारेण परममधुरिण्या च परिणमते तद्वदिद मनोऽपि वृत्तिसातत्यरूप परिणाम परि-

स्य धनीभूतत्वाकारेण यदभ्यासादिना परिणमतेऽयमेव मनोनाश इत्याशयः । ननु किमत्र मानवित्तस्तदाह—तथा चेत्यादिना । सूत्रत्यादिनैव चारितार्थे चरकसूत्रस्थान-
व्यावृत्तये योगेत्यादि । तदेव सूत्रं लिखति—**ध्युत्थानेत्यादि** । तत्तात्पर्यं प्रष्टते
योजयति—**ध्युत्थानेत्यादिना** । तथा च श्रूयते—

‘ यथा निरिन्धनो वह्नि स्वयोनानुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्त स्वयोनानुपशाम्यति ’ इति ।

एव वासनाक्षयमपि लक्षयति—**पूर्वापरित्यादिना** तत्स्वरूप निरूप्य । तत्र हेतुमाह—
पूर्वपूर्वाभ्यासेनेत्यादिना । शिष्टं तु स्पष्टतममेव ।

एवं दुर्गान्धितस्य पटस्य यथा रजकद्वारकधारनेन नैर्मल्येऽपि मृगमदपट्वासकादिमु-
भिद्रव्यसन्निकर्षपूर्वकमुनिवधनाभ्यासतः सुरभीकरणे सर्वथा दुर्गन्धादिभ्यस्त सपद्यत इति
मुप्रसिद्धमेव तथा मनोऽप्यनादिससारदुर्वासनादूपित सदनेकजन्मसपादितमुष्टतशुद्ध विचा-
रवैराग्याद्यदिच्छनिश्चितसाधने सकलदुःसस्वारविधुर भवतीति सिद्धमपि प्रष्टते मनोना-
शावासनाक्षययोर्द्वये परस्परसाहाय्ये किमायातमित्यतस्तद्विशदयति तत्र मनोनाशो-
त्यादिना—

तत्र मनोनाशामाये वृत्तिपूत्पद्यमानासु कदाचिद्वाह्यनिमित्तेन क्रोधा-
द्युत्पत्तेर्नास्ति वासनाक्षयः । अक्षीणायां तु वासनायां तथैव वृत्त्युत्पाद-
नान्नास्ति मनोनाशः । तत्त्वज्ञानमनोनाशयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरे-
कसुरेणाऽऽह—

यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।

यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ इति ।

इदं सर्वमार्थमेव प्रतीयमानं तु रूपरसादिकं जगन्मायामयं न त्वेतद्-
स्तुतोऽस्तीति निश्चयस्तत्त्वज्ञानम् । तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां
सन्दाये सति तद्दोषराश्वित्तवृत्तयो न निवारयितुं शक्यन्ते । यथा
प्रक्षिप्यमाणेष्विन्धनादिषु वह्निज्वाला न निवारयन्ते तद्वदसति चित्तोपशमे
वृत्तिभिर्गृह्यमाणेषु रूपादिषु ‘निह नानाऽस्ति किंचन’ इति श्रुतेर्जयमानः
प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षाविरोधशङ्का ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्त्वनि-
श्चयो नोदियात् । वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरेक-
सुरेणाऽऽह—

यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ।

यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ इति ।

गवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाश्रमिप्रतिपादकस्मृतियाक्यानि च जीव-
न्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानीति स्थितम् ।

इति जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रकरणम् ।

श्रुतिवाक्यमिदं त्वधस्तादेव मूलकारैरेव निवृत्तम्, एव स्मृतिवाक्यान्यप्यनिर्णाय-
मीतरसङ्गविद्वत्सन्धासिचर्याप्रतिबोधकानि । तदत्रोपन्यासत्रमसा(स्वा)रस्यादतिवर्णाश्रमि
वाक्यान्येनान्ते सगृहीतानीति तत्रैवाऽऽचार्यस्य तात्पर्यपर्यवसानं प्रतीयते । तत्र च तै
परमसारत्वेन निगदव्याख्यातत्वं मुमुक्षुनैर्व्याख्यानमपि किमपि नैनालेखि यद्यप्यथापि वक्ष्यमाणे
पद्ये वासनाक्षयप्रकरणे स्वतात्पर्यस्याऽऽचार्यं कण्ठत एव सोपन्यासाक्षेप—तर्ह्यभासत्वा-
नुसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इतिचेच्चिरं जीवतु भवानियमेनास्मदभिमता जीवन्मु-
क्तिरियुक्तत्वात्तस्य च दृढतरविचारैकसाध्यत्वात्तत्रात्रस्योक्तातिवर्णाश्रमिवाक्येष्वेव सत्त्वाजी-
वन्मुक्तादिब्राह्मणान्तवाक्येषु तु त्यागयोगयोरपि भूरीतर विराजमानत्वाच्च । तस्मान्नैव बभ्र
मितव्यमस्मिन्कालेकालेऽद्यालयायुषामल्पसत्त्वाना कदाऽपि शीतोष्णाद्यस्तहिष्णूना च कथमिय
जीवन्मुक्तिं सिध्येदिति शिष्यम् ।

इति जीवन्मुक्तिप्रमाणोद्घासः पञ्चमः सपूर्णः ।

अथ द्वितीयं वासनाक्षयप्रकरणम् ।

एव प्रमाणविषयकप्रश्नोत्तरं सविस्तरं तद्व्यनिपादनेनाभिधायेदानीं जीवन्मुक्तेरेव साधन-
विषयकस्य तृतीयप्रश्नस्योत्तरमभिधास्यन्नादौ वासनाक्षयाख्यप्रथमतस्ताधननिरूपयिष्या
मगयानाचार्यं प्रतिजानीतेऽधेत्यादिना—

अथ जीवन्मुक्तिसाधनं निरूपयामः । तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्ष-
यास्तत्साधनम् । अत एव वासिष्ठरामायणस्यावसाने 'जीवन्मुक्तशरी-
राणाम्' एतस्मिन्प्रस्तावे वसिष्ठ आह—

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।

समकालं चिराम्यस्ता भवन्ति फलदायिनः । इति ॥

अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—

त्रय एते समं यावन्न स्वम्पस्ता मुहुर्मुहुः ।

तावन्न पदसंप्राप्तिर्भविष्यति समाशतैः । इति ॥

समकालाम्प्राप्तमाभावे बाधकमाह—

एकैकशो नियेयन्ते पद्येते चिरैर्यत्नतः ।

तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकलिता इव । इति ॥

१ क. ड. °ण उपश्रमनकरणस्या° । २ क. ख. ड. °वा इमे । इ° । ३ क. ख. ग. ड.
°भवत्यलम् ।

यथा संध्यावन्दनमार्जने सहविनियुक्तानामापो हि धेत्यादीनां तिसृणामृचां मध्ये प्रतिदिनमेकैकस्या ऋचः पाठे शास्त्रीयानुष्ठानं न सिध्यति । यथा वा पङ्कमन्त्राणामेकैकमन्त्रेण न सिद्धिः । यथा वा लोके शाकसूपौदनादीनामेकैकेन न भोजनसिद्धिस्तद्वत् । चिराभ्यासस्य प्रयोजनमाह—

त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो हृदाः ।

निःशङ्कमेव ब्रुवन्ति विसच्छेदाद्गुणा इव । इति ॥

तदभिधत्ते—तत्त्वज्ञानेत्यादिना सामान्यतः समुचितमेव । अत्रार्थोपीर्यं पशुमाल-
भेत्यत्र मिलितयोर्देवतात्ववत्त्वज्ञानादीनां समुच्चय एव जीवन्मुक्तिसाधनं न तु प्रत्येकं
तत्साधनमित्येकवचनप्रयोगादन्यथा तत्त्वज्ञानस्य जीवन्मुक्तेः प्रागेव विद्वत्संन्यासाधिकारिवि-
शेषणत्वेन सिद्धतया तत्सिद्धयापत्तेर्वासनाक्षयादेरप्रे तत्साधनतया विधानानापत्तेश्चेत्याकृतम् ।
तत्र सप्रपञ्चं प्रमाणत्वेन श्रीवसिष्ठवचनमाह—अत एवेत्यादिना सहेत्ववतरणम् । एव-
मत्राऽऽर्पवाक्येऽपि समकालमित्युक्त्या तदेव विद्यते । तदेव व्यतिरेकमुखेणापि तत्रैवोक्तमि-
त्याह—अन्वयमित्यादिना । समेति । हायनोऽस्त्री शरत्समेत्यमरः । न केवलं जीव-
न्मुक्तिरूपपदाप्राप्तिरेव तत्त्वज्ञानादीनामसमान्यासे किंतु विक्षेपविशेषद्वारा तत्प्रतिबन्ध एवे-
त्यत्र तदीभवचनान्तरमप्यवतारयति—समकालेत्यादिना । तद्वाक्यं संगृह्णाति—एकै-
कश इति । तत्र चरमचरणोक्तं दृष्टान्तं स्पष्टयति—पथेतिप्रभृतिना । एव शुद्धवैदि-
कानां संमतेनोदाहरणेन दृष्टान्तं विस्पष्टीकृत्य वेदप्रधान तन्त्रोपसर्जनरीत्या संप्याद्यनुष्ठातृणा-
मधिकाधिकारिणामभिमतनोदाहरणान्तरेणापि निरुक्तदृष्टान्तं स्पष्टयति—पथा वेत्यादिना ।
पङ्कमन्त्रास्वाश्वलायनीयगृह्यपरिशिष्टे गायत्र्याश्चतुरक्षरशो विभागेन हृदयाद्यह्न्यासमन्त्राः
प्रसिद्धा एव । परं तु तत्र तेनैवाप्रे न्यासस्यास्य ' इममप्येके नेच्छन्ति स हि विधिरवै-
दिकः ' इत्यवैदिकापराभिधतान्त्रिकत्वामिधानान्मध्यमाधिकारिविषयत्व ज्ञेयम् । प्रथमव्याख्यान-
े हास्वरसस्तु शुद्धवैदिकाधिकारिदौर्लभ्यमेव । एवमत्र समुच्चयानुष्ठानरचनदादूर्धार्यं लोकदृष्टान्त-
मपि स्पष्टयति—पथा वा लोक इत्यादिना । ननु भवत्वेवं तत्त्वज्ञानादित्रयस्य समुच्चय
एवाभीष्टजीवन्मुक्तिसाधकत्वमथापि किमिति तस्य चिरकालोपेक्षेत्याशङ्क्य तत्समाधातुं
तद्वाक्यमेवावतार्यं पठति—चिरेत्यादिना । गुणा विसतन्तयः ।

ननु भवत्वेवं तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाख्यजीवन्मुक्तिसाधनत्रयसमुच्चयस्यैव चिरा-
भ्यासे फलावश्यंभावः । परं तु सूर्योदयतमश्वयात्यन्यायेन सकृदपि तदनुष्ठानमस्त्विष्टपुष्टि-
कारमित्याशङ्क्य तन्व्यतिरेके फलव्यतिरेकविधायक तद्वाक्यमेवावतार्योदाहरति तस्यैवे-
त्यादिना—

तस्यैव व्यतिरेकमाह—

क्रोधादिवासनास्वनष्टासु शमदमादिसाधनामावाञ्छ तत्त्वज्ञानमुदेति । अज्ञाते चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्य सत्यत्वभ्रमस्यानपायान्न वासना क्षीयते ।

एवं मनोनाशवारानाक्षयात्मकप्रथमद्वंद्वे परस्परसापेक्षत्वं प्रकटीकृत्येदानीं तत्त्वज्ञानमनोनाशद्वंद्वेऽपि तदिदर्शयिषुस्तत्रापि व्यतिरेकतस्तत्प्रतिपादकं यासिष्टत्राक्यमेवावतारयति— तत्त्वज्ञानेत्यादिना । तदेवाऽऽह—**यावदिति** । तद्विवृष्वन्प्रथमं तत्त्वज्ञानस्य मनोनाशं प्रत्यपेक्षामाह—**इदं सर्वमित्यादिना** । इदं, कूटस्थदृग्विषयतावच्छिन्नम् । सर्वं, यावद्वैतमित्यर्थः । आत्मैव, बाधासामानाधिकरण्यपक्षेण चोरोऽयं स्थाणुरेवेत्यादिवत्साक्षित्वोपलक्षितं ब्रह्मैवेति यावत् । ननु तर्हि प्रतीयमानस्यास्य नामरूपात्मकस्य जगतः कथमपलाप इत्यत्राऽऽह—**प्रतीयमानं** वित्यादिना । उपलक्षणमिदं शब्दादेरपि । मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेर्मायिकत्वेनेन्द्रजालादिवन्मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु भवत्येतत्त्वज्ञानं ततः किं तत्राऽऽह—**तस्येत्यादिना** । सद्भावे सत्यत्वे सतीत्येतत् । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** । आदिना घृतादि । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तद्वदित्यादिना** । ननु नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुत्या बाधितमेव द्वैतमत आह—**नेह नानाऽस्तीत्यादिना** । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । एवं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोरपि परस्परकारणत्वमपि प्राग्ब्रह्मदेव भगवता वसिष्ठेनैवोक्तमित्याह—**वासनेत्यादिना** । तद्वाक्यमेरोदाहृत्य विवृणोति—**यावदित्यादिना** ।

नन्वस्त्वेवं व्यतिरेकमुखेण निरक्तरूपाणां त्रयाणां द्वंद्वानामन्योन्यसापेक्षत्वमथापि व्यतिरेकस्याप्यन्वयपूर्वकतायाः प्रायो दृष्टत्वात्तेनापि तेषां तथात्वं तस्य वाच्यमेवेत्यपेक्षायां स्वयमेव तत्कथनं प्रतिजानीते यथोक्तानामित्यादिना—

यथोक्तानां त्रयाणां द्वंद्वानामन्योन्यकारणात्त्वमन्वयमुखेन घषमुदाहरामः । मनसि नष्टे सति संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यानिमित्तस्याप्रतीती वासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति । तदिदं मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वम् । 'वृश्यते त्वद्यथा बुद्ध्या' इति श्रुतेरात्मैवयामिमुखसर्वचेर्दर्शनहेतुत्वादितरकृत्स्नवृत्तिनाशस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमवगम्यते । सति च तत्त्वज्ञाने मिथ्याभूते जगति नरविपाणादाविव धावृत्त्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्वृत्त्यनुपयोगाच्चिरिन्धनाग्निवन्मनो नश्यति । तदिदं मनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वम् । तत्त्वज्ञानस्य क्रोधादिवासनाक्षयहेतुतां धार्तिककार आह—

रिषौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥ इति ।

क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्य शमादेर्ज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धम् । वसिष्ठोऽपि—

गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता ।

परस्परं विवर्धते द्वे पद्मसरसी इव ॥ इति ।

तदिदं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वैतम् ।

तत्र मनोनाशनासनाक्षयद्वंद्वस्याऽऽदान्न्योन्यसापेक्षत्वमन्यमुत्पेन प्रदर्शयति—मनसि नष्ट इत्यादिना । निगमयति—तदिदमित्यादिना । अन्योन्यसापेक्षमन्ययेनापि सिद्धमिति शेषः । एवं प्रथमद्वंद्वे मनोनाशनासनाक्षयप्रतियोगिकेऽन्वयेन परस्परसापेक्षत्वं प्रदर्शयति मनोनाशतत्त्वज्ञानप्रतियोगिकद्वंद्वेऽपि तद्दर्शयति—दृश्यते स्वप्नयथेत्यादिना । अत्रयथा ब्रह्मात्म्यैक्याकारत्वेन परमपूज्यपेत्यर्थः । तत्रापि मननादिकादिकस्युल्लव्यावृत्तये—सूक्ष्मेति । एतेन निदिभ्यासनं ध्वन्यते । एवं तत्त्वज्ञानस्यापि मनोनाशहेतुत्वमाह—सति चेत्यादिना । ननु भगवतेन तत्त्वज्ञानेन दृश्यस्य मिथ्यात्वान्नरनिपाणत्रत्तद्विषयकनृत्पनुदयस्तथाऽपि जीवन्मुक्तिमुत्सार्थमात्माकारवृत्तिसातत्यमपेक्षितमेवेत्यत आह—आत्मनश्चेत्यादिना । एवमुपपादितं मनोनाशतत्त्वज्ञानप्रतियोगिकं द्वितीयद्वंद्वमुपसंहरति—तदिदमिति । अत्रापि शेषपूर्णं तु प्राग्नेदेन । अथ वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वे परस्परसापेक्षत्वं विनक्षुराचार्यस्तत्त्वज्ञाने वासनाक्षयकारणतायां श्रीममुरेश्वराचार्यचरणसंमतिमानेदयति—तत्त्वज्ञानस्येत्यादिना । तत्रार्तिकमेव संगृह्णाति—रिषाविति । समेति । निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृतेः समं च तदेकात्म्यं चेति फर्मधारयनिग्रहः । एवं वासनाक्षयस्यापि ज्ञानहेतुत्वं प्रसिध्याऽभिधत्ते—क्रोधादीत्यादिना । तत्र वासिष्ठोऽप्यपि साधनतरणं संवादयति—वसिष्ठोऽपीत्यादिना । पद्मति । अत्र पद्मसरसोः शोभावृद्धिरेव परस्परयत्तत्त्वेनातिप्रसङ्गभङ्गार्थं यथा निरक्षिता तद्वत्तन्मादिगुणज्ञानयोरपीत्याशयः । एव च नेदमुक्तद्वंद्वप्रितयऽन्यन्वयेनान्योन्यकारणं करोत्कन्वितमपि तु प्राचीनाचार्यममनमेवेति चोच्यते । उपमहरति—तदि-त्यादिना ।

ननु भगवतेन तत्त्वज्ञानार्थिनां प्रयाणां परस्परमन्यवपन्नतिरेकान्यां कारणनमयापि प्रयाणां समुपसर्धिकमेव किंचिच्छरण वाच्यमनेयनेक्षायां वासिष्ठोऽप्येव तदाह—
तत्त्वज्ञानेऽपि साधनतरणम्—

तत्त्वज्ञानार्थिनां प्रयाणां संवादाने साधनमाह—

तस्माद्वापद्यत्नेन पौरुषेण विवेकिना ।

मोगेच्छां दूरतस्त्वत्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ इति ।

पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनाद्ययं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहादिरूपो निर्बन्धः । विवेको नाम विमज्जनिश्चयः । तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं, मनोनाशस्य योगः, वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति । मोगेच्छायाः स्वल्पाया अप्यभ्युपगमे ' हविषा कृष्णवर्त्मवभूय एवामिवर्धते ' इति न्यायेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्दूरत इत्युक्तम् । ननु पूर्वत्र विविदिषासंन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिरिति व्यवस्था वर्णिता । तथा च सति प्रथमतस्तत्त्वज्ञानं संपाद्य पश्चाद्विद्वत्संन्यासं कृत्वा जीवतः स्वस्य बन्धरूपयोर्वासनामनोवृत्त्योर्विनाशः संपादनीय इति भाति । अत्र तु तत्त्वज्ञानादीनां सहैवाभ्यासो नियम्यते । अतः पूर्वोत्तरविरोध इति चेत् । नायं दोषः । प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्थोपपत्तेः । विविदिषासंन्यासिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ । विद्वत्संन्यासिनस्तद्विपरीतम् । अतः सहाभ्यास उभयत्राप्यविरुद्धः । न च तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण कृतार्थस्य किमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेति शङ्कनीयम् । जीवन्मुक्तिप्रयोजनरूपणेन परिहरिष्यमाणत्वात् ।

तद्वाक्यमेव पठति—तस्मादिति । तद्व्याचष्टे—पौरुष इत्यादिना । पुरुषस्यापमिति । व्युत्पत्ते पुरुषकार इत्यर्थः । तत्त्वमेव विवृणोति—केनापीत्यादिना । आदिना तत्तत्साध्याद्यसाधकशास्त्रविहितो व्यापार एव । एव चक्ष्यमाणे तत्त्वज्ञानादित्रयसमुदायस्याव्यभिचारिसाधने यान्द्मोगेच्छात्यन्तिकत्यागलक्षणेऽपि कारण निरक्तलक्षण पुरुषकारमभिहित प्रति विशेषणीभूत तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां करणसवरनिराकरणप्रयोजक विवेकविशदी करोति—विवेको नामेत्यादिना । अस्त्वेव विवेकिनेति विशेषणोपयोगस्तथाऽपि दूरत इत्यस्याभिप्रायं तु न कलयाम इत्यत आह—मोगेच्छाया इत्यादिना । एव तत्त्वज्ञानादिव्यवस्थासिद्धौ शिष्यादि पूर्वोत्तरप्रत्यन्निरोध शङ्कते—ननु पूर्वत्रेत्यारभ्येति चेदित्यन्तेन । तत्र सिद्धान्ती समाधातु प्रतिजानीते—नायं दोष इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेत्यादिना । त स्फुटयति—विविदिषेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—न चेत्यादिना । कालस्यैव काली सर्गाधारत्वसर्वनियामकत्वप्रयोजिका या शक्तिसेना ' इन सूर्ये प्रभौ राशि ' इत्यभिधानात्प्रभुत्वादिनियामिका यस्य स तथेति कालीनपदप्रयोग साधु ।

तत्रापि पुनः शङ्कते ननु विद्वत्संन्यासिन इत्यादिना—

ननु विद्वत्संन्यासिनो वेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैफल्याद्वेदनस्य च स्वरूपेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यस्थाननुष्ठेयत्वाद्दुपसर्जनत्वेऽप्युत्तरकालीनोऽभ्यासः कीदृश इति चेत् । केनापि द्वारेण पुनः पुनस्तत्त्वानुस्मरणमिति ब्रूमः । तादृशश्चाभ्यासो लीलोपाख्यानं दर्शितः—

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥ इति ।

मनोनाशवासनाक्षयाभ्यासावपि तत्रैव दर्शिता—

अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञानुज्ञेयस्य वस्तुनः ।

युक्त्या शास्त्रैर्यन्तते ये तेऽप्यत्राभ्यासिनः स्थिताः ॥ इति ।

ज्ञानुज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः । स्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यन्ताभावसंपत्तिः । युक्तिर्योगः । सोऽयं मनोनाशाभ्यासः ।

दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।

रतिर्धनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ॥ इति ।

सोऽयं वासनाक्षयाभ्यासः ।

प्रमाणप्रमेयमात्रपरतन्त्रत्वात्कर्तुं, दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनादकर्तुं, घटे पटचक्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वाच्चान्यथाकर्तुमशक्यत्वं बोध्यम् । प्रकृते हि ज्ञानशब्देन प्रकरणादद्वैतब्रह्मात्मैक्यमात्रविषयकविचारितस्वशास्त्रीयवेदान्तमहावाक्यकरणकप्रमाया एव विपक्षितत्वात् । समाधत्ते— केनापीत्यादिना । नन्वेतत्सिद्धान्ते यद्ययव्यासलक्षणभाष्यीयभामत्यनुसारेण स्मृतेः सामान्यतो भ्रान्तित्वमेवास्त्वयापि न्यायरत्नापलीनिर्णीतेनानुमितयथार्थविषयकत्वेन कचिदपरोक्षविषयिण्याः समानविषयकत्वश्रयमाणचिन्तनादिलक्षणासुसधानोपयोगित्वमपि संभवति परं तु केनापीतिपदस्वरस्यात्र द्वाराण्यनेकानि प्रतीयन्ते तानि कार्नात्यतस्तानि सप्रमाणमकटयति—तादृशश्चेत्यादिना । वासिष्टीय एतेत्यार्थिकम् । तद्वाक्यमेव पठति— तच्चिन्तनमिति । एकान्ते गिरिगुहादौ ध्ये चिन्तायामिति स्मृतेः प्रत्यग्रलक्ष्यविषयकप्रत्ययैकतानतालक्षणं ध्यानमित्यर्थः । स्वापेक्षया न्यूनं सतीर्ष्यादौ तत्कथनम् । स्वसमे

तस्मिन्नन्योन्यं परस्परं प्रबोधनम् । फलितमाह—एतदेकेत्यादिना । एतेषु द्वारेषु मध्ये केनाप्येकेन द्वारेण द्वैतमिथ्यात्वपूर्वकप्रसालैक्यानुम्भानमेवेत्यर्थः । अत एव—सर्गादावे-
वेति । दृश्यमुत्पत्तियोग्यमाकाशादिद्वैतं, स्पष्टमन्यत् । तथेदं जगत्, गच्छति तत्प्रविद्यया
नश्यतीति व्युत्पत्तिसिद्धमिदमनाद्यत्रियादिदृश्यपदकमिति यावत् । तथाऽहं साधनादिमि-
थ्यादृश्यरूपभास्यनिरूपितभासकताक्रान्तः साक्षीत्यर्थः । नास्त्येव, तद्वन्नैरास्मीति सवन्धः ।
अत एवेति बोधाभ्यास बुधाः पण्डिताः परमुक्तं विदुरित्यन्वयः । नन्वेवं मनोनाशावासनाक्ष-
याभ्यासात्रपि वाच्यावित्यत आह—मनोनाशेत्यादिना । तत्राऽऽयसूचक वाक्यं पठति—अत्य-
न्तेति । तव्याचष्टे—ज्ञातृज्ञेययोरित्यादिना । अत्रेति मूलेऽस्मिन्मनोनाशाभ्यास इत्यर्थः ।
अत्र मनोनाशाभ्यासपदाभासाभिगमनेन तत्तामाह—सोऽपमिति । एवमन्यमप्याह—
दृश्येति । रतिरित्यादि । अखण्डानन्दचिदित्यर्थः ।

ननूक्तनासिष्ठनाम्नेषु तु तत्त्वज्ञानाद्यभ्यासत्रय प्रधानोपसर्जनभावं विनैव शक्यादिवृत्त्या
प्रतीयते, श्रीमद्विस्तु विविदिपासत्यासिनस्तत्त्वज्ञानाभ्यास. प्रधान मनोनाशाद्यभ्यासद्वयमुपस-
र्जनं विद्वत्सत्यासिनस्तु तद्विपरीतमिति तत्समुच्चयानुष्ठानोपपादनोत्तरमुक्त तत्सांगत्य निरक्त-
वाक्यैः सह कथमिति शिष्याद्याशङ्का शमयिष्यन्स्वयमेव शङ्कते तेष्वित्यादिना—

तेष्वेतेषु त्रिष्वभ्यासेषु सामान्येन प्रतीयमानेषु प्रधानोपसर्जनभावो
न विवेक्तुं शक्यत इति चेन्मैषम् । प्रयोजनानुसारेण विवेक्तुं
शक्यत्वात् । मुमुक्षोः पुरुषस्य जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति प्रयो-
जनद्वयम् । अत एव 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रूयते । तत्र
जीवतः पुरुषस्य दैवसंपदा मोक्षः, आसुरसंपदा बन्धः । तच्च षोडशा-
ध्याये भगवताऽभिहितम्—

देवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ॥ इति ।

ते च संपदौ तत्रैवाभिहिते—

अमयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानियोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्वमक्रोधस्स्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
मयन्ति संपदं देवीमभिजातस्य मारत ॥

एवं चतुर्णामाश्रमाणांसाधारणाधर्मानुक्त्वा चतुर्णां वर्णानामाह—आर्जवमक्रत्वं श्रद्धानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थासंगोपनम् ॥ १ ॥

प्राणिञ्चिच्छेदो हिंसा तदहेतुत्वमार्हसा । सत्यमनर्थाननुबन्धि यथाभूतार्थवचनम् । परै-
राक्रोशे ताडने वा कृते सति प्रातो यः क्रोधस्तस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागु-
च्छेस्यागः संन्यासः । दमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः । परस्मै परोक्षे
परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोऽपैशुनम् । दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा । अलोद्धृष्टमि-
न्द्रियाणां विषयसंनिधानेऽव्याधीक्रियत्वम् । मार्दवमक्रत्वं कृथापूर्वपक्षादिकारिष्वपि शिष्या-
दिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयितृत्वं वा । हीरकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्पतिबन्धिका
लोकलज्जा । अचापलं प्रयोजनं विनाऽपि वाक्याभ्यादिव्यापारयितृत्वं चापलं तदभावः ।
आर्जवाद्योऽचापलान्ता ब्राह्मणस्यासाधारणा धर्माः ॥ २ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मदूरेनभिभाव्यत्वम् । क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिमवहेतुं
प्रति क्रोधस्यानुत्वत्तिः । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तमभकः प्रयत्नविशेषः । येनो-
त्तम्भितानि करणानि शरीरं च नायसीदन्ति । एतन्नयं क्षत्रियस्यासाधारणम् । शौचमा-
न्यन्तरमर्थप्रयोगादीं मायानृतादिराहित्यं न तु मृज्वलादिजनितं वाद्यमात्रं प्राह्यम् । तस्य
शरीरशुद्धिरूपतया वाद्यत्वेनान्तःकरणवासनात्वाभावात् । तद्वासनानामेव सात्त्विकादिभेद-
भिन्नानां दैव्यासुर्यादिसंपद्रूपत्वेनात्र प्रतिषिपादयितृत्वात् । स्याप्यायत्वेनचिद्रूपेण
वासनारूपत्वे तदप्यादेयमेव । द्रोहः परजिवासया शत्रुग्रहणादि तदभावोऽद्रोहः । एतद्वयं
यैःस्यसासाधारणम् । अल्पं मानिताऽऽमनि पूज्यत्वात्तत्रायभाषनाऽतिमानिता तदभावो
नातिमानिता पूज्येषु नद्धता । अथ शूद्रस्यासाधारणो धर्मः । ‘ समेतं वेदानुचनेन
ब्राह्मणा विविदिरन्ति वज्रेण दानेन तपसाऽनाशयेन ’ इत्यादिश्रुत्या विविदिशीपयोगिकतया
विनियुक्ता असाधारणाः साधारणाधर्माधर्माः इहोपलक्ष्यन्ते । एते धर्मा भवन्ति
निष्पद्यन्ते देवी शुद्धमत्स्यमी संपदं वासनासतति शरीरारम्भकाले पुण्यकर्मभिरभिव्यक्त्याम-
भिव्यक्त्य जातस्य पुरस्स । ‘ त विद्याकर्मणा समन्वारभेत पूर्वज्ञा च ’ ‘ पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भरति पापः पापेन ’ इत्यादिश्रुताभ्यः । हे भारतेति संबोधयन्शुद्धसंतो-
द्भवनेन पूतवाधमेतादृशधर्मयोभ्योऽर्भाति सूचयति ॥ ३ ॥

आदेयत्वेन देवी तपदमुक्त्वेदानीं हेयत्वेनाऽऽसुरी मपदमेरेन श्रेकेन सत्त्वियाऽऽह—
दम्भो धार्मिकतयाऽऽननः स्यात्तनम् । तदेव धर्मेचक्रियम् । दर्शो धनस्यवनादिनिमित्तो
नहदवधिरणाहेतुर्गरीरमेव । अतिमान आनन्यन्तपुण्यवृत्तिगपाप्यारोपः । ‘ देवाधा-
सुतार्थमेव प्राधान्याः पशुर्वै ततोऽमुत्त अतिमानेनेन कस्मिन् यय जुहुयामेति श्रेय-
वाऽऽस्येत् जुह्वतधरेस्तेऽतिमानेनेन परावन्नुत्तस्वरातिमन्वेत् परमास्य देतन्मुयं यद-

तिमानः' इति शतपथ उक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्ति-
विशेषः । पारुष्य प्रत्यक्षररूक्षवदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्ताना भानभूताना चापलादिदोषाणा
समुच्चयार्थः । अज्ञान कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः । चक्षब्दोऽनुक्तानामभावभूताना-
मधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थः । आसुरीमसुरमरणहेतुभूता रजस्तमोमयी संपदमशुभवासना-
संतति शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य दम्भाद्या अज्ञा-
नान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वमयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति सवोधयन्विशुद्धमानृत्येन
तदयोग्यत्व सूचयतीति ॥ ४ ॥

असुरमरणहेतुभूतामित्यासुरसंपद्विशेषण त्वसुर रजस्तमःप्रकृतिकल्पेनासुरधर्माभूतदम्भा-
द्युक्तसंस्कारोदयविशिष्ट यन्मरण तत्कारणीभूतामित्यर्थः । एव च दम्भदर्पाद्यासुरसंपदन्वि-
तस्य मरणेऽप्ययस्य तत्संस्कारोद्रेकात् ' य य वाऽपि स्मरन्भावम् ' इत्याद्यष्टमोक्तनियमे-
नाप्रेऽपि तादृगेव शरीराद्याप्या दुर्निस्य एव ससार इतीहैव तत्यागेन स निरस्य इति
व्याख्येयम् ।

ननु देवी सपद्मव्रता त्रिभिः श्लोकेः प्रपञ्चिताऽख्यासुरी त्वेकेनैकोकेति किमे-
तात्रत्येयासावित्याशङ्का शमयितु मूलविधातार एवाऽऽहुः पुनरपीत्यादिना—

पुनरप्याऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरसंपत्प्रपञ्चिता । तत्राशास्त्रीयायाः स्व-
भावसिद्धाया आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया
देवसंपदा सद्वासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्मवति । वासनाक्षयवन्म-
नोनाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते—

मन एव भद्रुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।

अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥

निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।

यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।

एतद्ध्यानं च ज्ञानं च शेषो न्यायस्य विस्तरः । इति ॥

बन्धो द्विविधः, तीव्रो मृदुश्च । तत्राऽऽसुरसंपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वा-
स्तीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पादक-
त्वाच्च मृदुबन्धः । तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबन्ध एव निवर्तते, मनोनाशेन
तूमपम् ।

तिमानः' इति शतपथ उक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्त करणवृत्ति-
निशेषः । पारप्य प्रत्यक्षररूक्षनदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्ताना भावभूताना चापलादिदोषाणा
समुच्चयार्थः । अज्ञान कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः । चशब्दोऽनुक्तानामभावभूताना-
मवृत्त्यादिदोषाणा समुच्चयार्थः । आसुरीमसुरमरणहेतुभूता रजस्तमोमयी सपदमशुभवासना-
संतति शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य कुपुरपस्य दम्भाया अज्ञा-
नान्ता दोषा एव मनन्ति न त्वमयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति सनोधयन्विशुद्धमात्तुत्वेन
तदयोग्यत्व सूचयतीति ॥ ४ ॥

असुरमरणहेतुभूतामित्यासुरसपद्विशेषण तसुर रजस्तम प्रकृतिवत्त्वेनासुरधर्मीभूतदम्भा-
द्युक्तसंस्कारोदयनिशिष्ट यन्मरण तकारणीभूतामित्यर्थः । एव च दम्भदर्पाद्यासुरसपदन्वि-
तस्य मरणेऽप्यस्य तत्संस्कारोद्रेकात् ' य य वाऽपि स्मरन्मानम् ' इत्याद्यष्टमोक्तनियमे-
नाप्रेऽपि तादृगेव शरीराद्याप्या दुर्निस्य एव ससार इतीहैव तत्त्यागेन स निरस्य इति
व्याख्येयम् ।

ननु देवी सपद्मगता त्रिभिः श्लोकेः प्रपञ्चिताऽत्यासुरी त्वेकेनेयोक्तेति किमे-
तापयेनासानियाशङ्का शमयितु मूलनिधातार एनाऽऽहुः पुनरपीत्यादिना—

पुनरप्याऽध्यापपरिसमाप्तेरासुरसंपत्प्रपञ्चिता । तत्राशास्त्रीयायाः स्व-
भावसिद्धाया आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया
दैवसंपदा सद्भासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्मवति । वासनाक्षयवन्त-
नानाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥
यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥
निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो वृद्धि ।
यदा यात्युन्मनीमायं तदा तत्परमं पदम् ॥
तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।
एतद्ध्यानं च ज्ञानं च शेषो न्यायस्य विस्तरः । इति ॥

बन्धो द्विविधः, तीमो मृदुश्च । तत्राऽऽसुरसंपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वा-
त्तीमो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिरस्तु स्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पादक-
त्वाच्च मृदुबन्धः । तत्र वासनाक्षयेण तीमबन्ध एव नियतंते, मनोनाशेन
तूमयम् ।

अध्यायपरिसमाप्तिं मर्यादीकृत्याऽध्यायपरिसमाप्तेरध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । फलित-
तमाह—तत्रेत्यादिना । ननु भववेव वासनाक्षयस्य जीवमुक्तिहेतुः मनोनाशस्य तु
तत्कारणत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—वासनेत्यादिना । अथ तामेवाधवेदीयामृतविद्रूप-
निपद्गतश्रुतिं पठति—मन्न एवेत्यादिना । यदा यात्यामनो भावमित्यपि पाठः । भावोऽन-
सत्त्वैव । आसन इति पृष्ठी तु राहो शिर इत्यादिवदभेदार्थैव । तथा चाऽऽत्मस्वरूपा
सत्तामित्यर्थः । यदा यात्युन्मनीभाजमिति पाठे तून्मनीभाज उच्यते श्रीमद्भियुक्तैः—

अर्थादर्थान्तरं वृत्तिर्गन्तुं चलति चान्तरे ।

अनाधारा निर्विकारा यादृशी सोमनी स्मृता ॥ इति ।

एव च विकारशब्दितविषयविधुरवृत्तित्वमुन्मनीवमिति फलितम् । तथा च वधाय
विषयासक्तमित्यादीन्पुष्पक्रमादिवाक्यान्पि सगतानि । नन्वेव निर्विषयत्वेन हृदि मनसो
निरोधोऽपि कियत्कालं प्रयत्नमभ्यसनीय इत्यत्राऽऽह—पावदिति । हृदि स्वगोलकी
भूतहृत्कमलावच्छेदेनेत्यर्थः । क्षय सकल्पादिवृत्तिविलय प्रतिगत प्राप्त भवतीति योजना ।
अथैतस्यैव मुख्यसाधनं विधत्ते—एतदित्यादिना । एतदुक्तमनोनिरोधनमेव ध्यान
सगुणादर्ज्ञान निर्गुणपरब्रह्मण प्रयत्नप्रमासाधनमप्यस्तीति सप्रथमं । नन्वेव तर्ह्यैरितशब्द-
ब्रह्मण का गतिरित्यत आह—शेष इति । तत किं तत्राऽऽह—बन्ध इत्यादिना ।
तत्राऽऽद्यस्वरूपमाह—तत्रेत्यादिना । अन्यस्यापि तदाह—द्वैतमात्रेति । एवमपि किं
प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत्रेत्यादिना । नन्वेव तर्हि मनोनाशेनापि मृदुबन्ध एव निवर्ततेत्यत
आह—मनोनाशेन त्विति । तुशब्द पूर्ववैलक्षण्यार्थः । उभय तत्रादि ।

एव मनोनाशेन तूभयमित्यत्राऽऽलोकेन तमोरक्षोवसमानदेशावच्छेदेनैव नश्यतीति गूढा-
भिसाधिमज्जानान शङ्कते तर्ह्येत्यादिना—

तर्हि मनोनाशेनैवालं वासनाक्षयस्तु निरर्थक इति चेन्न । भोगहेतुना
प्रबलेन प्रारब्धेन द्युत्थापिते मनसि वासनाक्षयस्य तीव्रबन्धनिवारणार्थ-
त्वात् । भोगस्य मृदुबन्धेनाप्युपपत्तेः । तामसवृत्तयस्तीव्रबन्धः । सात्त्विक-
कराजसवृत्तिद्वयं मृदुबन्धः । एतच्च दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यत्र स्पष्टी-
कृतम् । एव च सति मृदुबन्धस्याभ्युपेतत्वात्तीव्रबन्धस्य वासनाक्षयेणैव
निवृत्तेरनर्थको मनोनाश इति चेन्न । दुर्बलप्रारब्धापादितानामवश्यं-
माधिभोगानां प्रतीकारार्थत्वात् । तादृग्भोगस्य प्रतीकारनिवर्त्यत्वमभि-
प्रेत्येदमाहुः—

अवश्यंभाविभोगानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः ॥ इति ।

अथ सिद्धान्ती तावदुक्तशङ्कामितिशब्देनानूद्य समाधातु प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुमाह—भोगहेतुनेत्यादिना । इदं हासाधारणकारणसप्रहणार्थमेव । नोचेत्सर्वस्यापि प्रारब्धस्य भोगमात्रहेतुत्वप्रसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेनेनैव साधारणकारणाभूतानां जात्यायुर्जनकप्रारब्धाशपिशेषाणां व्युदासेऽपि पुनः प्रबलविशेषणं व्यर्थमेवेति चेन्न । प्रबलपदेन तात्कालिकभोगदत्वस्य विवक्षितत्वादित्याशयः । नन्वेव चेत्तर्ह्युक्तप्रारब्धेनापि जात्यायुषोरुत्तरित्वा व्युदासेन देहाभावे भोग एव न स्यात् । न च 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'ज्ञानाग्निं सर्वं कर्माणि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्ध्यामिष्टापत्तिरिति साप्रतम् । तयोः 'भोगेन वितरे क्षपयित्वा सपद्यते' इति सूत्रेणानारब्धफलककर्मनिषयकत्वात्, 'प्रारब्धं त्विह मुन्यताम्' इति सोपानपञ्चकादौ भाष्यकारादिभिरपि तथेतिभिहितत्वाच्च । तस्मात्किमत्र रहस्यमित्यत आचार्यस्तावद्यथाऽर्धसुप्तप्रबुद्धबालस्य भोजनादिभोगो मृदुजाग्रदवस्थमाऽपि जायते तथा तीव्रेतरमन्थसुप्तप्रारब्धेनास्तु भोग इति निगूढाशयत आह—भोगस्येति । भोगो हि सुखाद्यन्यतरसाक्षात्कार एव तसाक्षिप्रत्यक्षलक्षणः । स तु द्वैतप्रतीतिमात्रमपेक्षते । दृश्यते हि कस्तूरीकुणपधूमगन्धाम्या सुखाद्यनुभवं प्रोक्तदम्भाद्यासुरसपदमन्तराऽपि । ननु भवत्वेन द्वैतप्रतीतिमात्रं मृदुबन्धस्तेन प्रारब्धकर्मोपभोगोऽपि तथाऽपि यदुक्तमनुपदमेन 'बन्धो द्विविधः । तत्राऽऽसुरसपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वातीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमेकेशरूपत्वादासुरसपदुत्पादकत्वाच्च मृदुबन्धः' इति तत्र बन्धशब्दार्थस्य सामान्यतः श्लेषपर्यायीभूतादु खरूपत्वमेव प्रतीयते तस्याव्यवहितकारणामूलत्वेन दम्भाद्यासुरसपदस्तीव्रबन्धत्वं द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु दम्भाद्यासुरसपत्कारणत्वेन तत्कार्याभूतश्लेशरूपत्वाभावेन च मृदुबन्धत्व प्रतिपादितं तात्कथमुपपद्यते । मृदुबन्धेनापि भोगमुपपादयताऽनेनोत्तरग्रन्थेन कस्तूरीकुणपधूमगन्धाम्या सुखदु खजन्मनिदर्शनतः प्रारब्धभोगजननसमाप्तनया मनस्वाख्यातेन सह निरोधात् । पूर्वं मृदुबन्धस्य श्लेशजनकासुरसपजननत्वमुक्तमिह तु मृदुबन्धस्याप्यासुरसपदसाक्षादेव दु एजनकत्वं भोगोपपत्त्योपपादितमिति स्फुट एव निरोधस्तत्राऽऽह—तामसवृत्तय इत्यादिना । दु खं हि श्रेयापरनामकमासुरसपत्कार्यमपि तामसावृत्तिरूपमेवेत्यत्र न कोऽपि निरादः । यद्यपि दु खेष्वनुद्विगमना इत्यादिर्गीता श्लोकनिरणे प्राङ्मूलकारैर्दु ए रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा सतापाभिका प्रतिबुद्धा चित्तवृत्तिरिति तस्य राजस्तन्मेवोक्तमथापि प्रकृते साक्षादेव क्लेशहेतुत्वादिद्युक्तेः सारस्वान्तधुसुदनाचार्यैरासुरसपदो रजस्तमोमयी सपदमिति तमोमयत्व-

स्यापि निशेषितनाच्च तामसवृत्तचमेन दु खस्योचितमिति प्रतिभाति । यद्वा क्लेशप
 देनात्र पातञ्जलसूत्रोक्ता पञ्चापि क्लेशा स्वीकार्या । तथा च तसूत्रम्—‘अत्रियास्मितारागद्वे-
 पाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा ’ इति । एव तदृक्षणायपि तत्रैव सूत्रितानि—‘अनित्याशुचिदु-
 खानामसु नित्यशुचिसुखामरयातिरत्रिया ’ ‘दिग्दर्शनशक्तयोरेका मतेनास्मिता ’ ‘ सुखानु-
 शयी राग ’ ‘दु खानुशयी द्वेष ’ ‘स्वरसनाही निदुषोऽपि तथाखुदोऽभिनिवेश ’ इति ।
 एव च दम्भदर्पादिरूपाया प्रकृताया आसुरसपदोऽज्ञानरूपेऽश्लेषेऽत्रियारयक्लेश प्रत्युपादानत्व
 तथाऽतिमाने तस्मिन्नभिमान प्रति क्रोधे त्वस्मितारागद्वेषा प्रतीति समुचितमेव । तेनाऽऽसु-
 रसपप्रधानाज्ञानामतिमानक्रोधाज्ञानाना तामसवृत्तित्वेनैव तीव्रपथत्व पूर्वात्तरप्र-
 न्धयो समानमेव । यच्च पूर्वग्रथे द्वैतप्रतीतिरूपस्य मृदुवधस्य क्लेशकारणीभूतासुरसपत्का
 रणत्वमुचामुत्तरग्रथे तु भोगजनपत्वेन साक्षादेव क्लेशकारणत्वमभिहितमिति विरुद्धमि-
 भाति तदप्यत्रिकमूलकमेव । तथा हि—भोग सर्वोऽपि सुखदु खान्यतरसाक्षात्कारामा
 कस्तूर्यादिग धादिरूपद्वैतप्रतीतिजन्योऽपि मये सूक्ष्मतया करणरञ्जनापारस्थानायानासुरस
 पप्रधानाशीभूतातिमानाज्ञानादिमात्रोपादानकान्द्वेशानु पाथेन भवतीत्यानस्यकमेव । अन्यथा
 रम्यास्थिततृणादिप्रतीत्याऽपि भोगापत्ते । तस्मादुत्तरग्रथेऽप्युत्तरीया पूर्वग्रथोक्तमासुर-
 सपञ्जनकत्व द्वैतप्रतीत्यामकस्य मृदुवधस्याऽऽनस्यकमेव तथा सारित्रकाराजसवृत्तिद्वयाम
 कत्वमपि । ‘ सत्यासजायते ज्ञान रजसो लोभ एव च ’ इति स्मृते प्रथम कस्तूरीगध-
 ज्ञान तदुत्तरमेव तत्र रम्यनुद्या लोभ इति क्रमात्सारिकादिद्वैत्यामकत्व तत्रानुभवसिद्धमेव ।
 न चैवमपि तत्र न दु खमत कथ क्लेशपूर्वत्व तस्येति साप्रतम् । नियोगावच्छेदेन
 तस्यापि दु खरूपत्वात् । कुणपधूमगधज्ञानस्याप्येव वियोगावच्छेदेन सुखरूपत्वाच्च ।
 तदुक्त मदीयाया बोधैक्यसिद्धौ—

यद्वत्पाटलगुल्मक वितनुते सौरय च दु ख क्रमा
 लुम्पात्कण्टकतो द्वय द्वयमपि प्राप्याऽनवाप्याऽपि च ॥
 ससारे रमणीमुख प्रियमत्र व्याघ्रादिक चाप्रिय
 कुर्यात्तद्वदिद द्वय द्वयमपीत्यामैव भूमा सुप्तम् ॥ इति ।

विस्तरस्वत्रैतद्वैतिकाया मामक्यामेवानकलनीय । एव च सर्वत्रोत्तरीया साधकस्य त्रि-
 किन प्रपञ्चे दु खदुःखिरेव द्वैतानुलभानासिद्धस्य त्वद्वैतमानुभवानुभवदुःखिरेव परिष्क-
 रतीति इक् । ननुक्तपथद्वये किं मानमियत अह—एतच्चेयादिना । तद्यथा—
 स्थितप्रणवदृक्षणत्रिचारे हि दु खेष्वनुद्विग्नमना इति श्लोक पठित्वा दु ग्न रोगादिनिमित्तजन्या
 रजोगुणनिकाररूपा सतापामिका प्रतिक्रिया चित्तवृत्ति । तादृशे दु खे प्राप्ते मन्यह पार्थ
 धिब्वा दुरामानमिष्यनुतापामिका तमोगुणनिवारणेन भ्रान्तिरपा चित्तवृत्तिरद्वेग ।
 यद्यन्य विवेक इवाऽऽभाति तथाऽपि पूर्वस्मिन्नमनि चेतन्यापप्रवृत्तिप्रतिनिवारणासप्रयो-

मन्दगे तिरस्कृत्य भोगान्प्रायेण चिन्तयन् ।

धियाऽऽज्जान द्रद्वमुख प्राप्नोति मिथुन यथा ॥

सुप्तगेऽतिनिर्भिन्नो निर्भिकल्पसमाधिमान् ।

आत्मानन्दावशेष सनास्ते मुक्त उद्वयः ॥

इत्यादि प्रतिपादितम् । नन्वेवमपि मध्यगेगाख्यप्रारब्धापादितद्वैतमात्रप्रतीतिजन्यकस्तूरी-
कुणपधूपगन्धजनिताविद्यादिपञ्चशसूक्ष्मद्वारकसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणमृदुबन्धप्रती-
कारप्रयोजनत्व मनोनाशस्यानुपपन्नमेव तस्य मन्दादितद्वेगमात्रसाध्यताया उक्तवाक्यैरेव सिद्ध-
त्वादिति चेत् । सत्यम् । निरक्तमध्यगेगाख्यप्रारब्धशान्च्छेदेनैव शास्त्रविचारवतो यतत
पुरयस्य मन्दादिवेगात्मकतद्द(दध्)सस्य मनोनाशैकसाध्यत्वात्तदशायामेव यनगदियावच्छा-
स्त्रस्य सार्धक्यादन्यथा तदनारम्भापत्तेर्दुर्बलत्वाच्च । अयमेवाऽऽशयः प्राचीनाचार्याणामप्यव-
श्यभाविभोगाना प्रतिकारो भवेद्यदीत्यादिवाक्य पठतामस्तीत्याह—**तादृग्भोगस्येत्यादिना ।**
मध्यप्रारब्धापादितमृदुबन्धजनिताभोगस्यैत्यर्थ । **प्रतीकारेति ।** मनोनाशविनाश्यत्वम् ।
इद, सद्य एव वक्ष्यमाण वाक्यम् । आहु , पूर्वाचार्या इत्यार्थिकम् । तदेवोदाहरति—
अवश्यंभावीति । अत्र भावानामित्यपपाठ एव भोगस्य प्रतीकारेतिमूलकारावतरणवि-
रोधात् । एव च नलादीना विद्वत्सत्यासस्य क्षत्रियत्वेन दण्डधारणादिरूपस्य गौणस्य राज्य-
कर्तृत्वेनर्षादिव मुख्यस्य चाभावेन मनोनाशरूपनिरक्तप्रारब्धप्रतीकाराभावादेव तेषा तदा
दु खलेप इत्याशय । न चेदमेतत्पद्यतापर्यकल्पन तृप्तिदीपविरद्धमिति वाच्यम् । तन्मते
नलादीना तीव्रवेगप्रारब्धवत्त्वादित्युभयाविरद्धत्वमिति ।

तदेवं जीवन्मुक्तिं प्रति वासनाक्षयमनोनाशयोः साक्षात्साधनत्वात्प्रा-
धान्यम् । तत्त्वज्ञानं तूभयोत्पादनेन व्यवहितत्वाद्दुपसर्जनम् । तत्त्वज्ञा-
नस्य वासनाक्षयहेतुत्वं बहुधा श्रुती श्रूयते—**‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाप-
हानिः’ * । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकी जहाति’ ।**
‘तरति शोकमात्मवित्’ । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनु पश्यतः’ ।
‘ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः’ इति । मनोनाशहेतुत्वं च तत्त्वज्ञानस्य
श्रुतिसिद्धम् । विद्यादशामभिप्रेत्येवं श्रूयते—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्’ इत्यादि । गौडपादाचार्याश्चाऽऽहुः—

* ग. प. चेत्येवमनोरेकमुत्तरेषु ‘क्षीमे क्लेशेर्जनमृत्पुनहाणि’ इत्यधिकम् ।

आत्मसत्तानुरोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तद्ग्रहः ॥ इति ।

जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशाविव विदेहमुक्तेः साक्षात्साधनत्वा-
ज्ज्ञानं प्रधानम् ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते’ इति स्मृतेः ।

केवलस्याऽऽत्मनो भावः कैवल्य देहादिरहितत्वं तच्च ज्ञानादेव
प्राप्यते । सदेहत्वस्याज्ञानकल्पितत्वेन ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् । ज्ञानादेव-
त्येवकारेण कर्मव्यावृत्तिः । ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’ इति श्रुतेः ।
यस्तु ज्ञानशास्त्रमन्यस्य यथासंभवं वासनाक्षयमनोनाशाद्यभ्यस्य
सगुणं ब्रह्मोपास्ते न तस्य कैवल्यमस्ति लिङ्गदेहस्यानपायात् । अत
एवकारेण तावपि व्यावर्त्यते । येन मुच्यत इत्यस्यायमर्थः—येन ज्ञान-
प्राप्तिबलत्वेन कृत्स्नबन्धाद्विमुच्यत इति ।

फलितमाह—तदेवमित्यादिनोपसर्जनमित्यन्तेन । जीवन्मुक्तिं प्रतीत्यत्राप्यन्वेति । ननु
तत्त्वज्ञानस्याऽऽदौ वासनाक्षय प्रयेव कारणत्वे किं प्रमाणमित्यत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानस्थे-
त्यादि । ध्रुयते, आम्नातरेनाऽऽकर्ष्यत इत्यर्थः । तान्येव श्रुतिनाक्यानि पठति—
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशेत्यादिना । पाशा प्रसिद्धपाशवचीत्रवधरूपा प्रागुक्ताखिलताम
सकृत्त एव बधकवापाशाभिधा इति यावत् । नन्वेवमपि मनोनाश प्रति तत्त्वज्ञानस्य कथ
कारणत्व वासनाक्षय प्रति त्यागस्येवात्रापि योगस्यैव कारणत्वादित्यत आह—विद्येति ।
तामेव श्रुतिं सगृह्णाति—यत्रेति । आदिना तर्केन क रस्येदि यादितद्वाक्यशेषो ग्राह्यः ।
नन्विद वाक्य ‘स्वाप्ययसपत्योरयतरापेक्षमाविष्टृत हि’ इति सूत्रेण सुप्तिविदेहकैवल्याय
तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यस्वरसात्तत्र समयतरमाह—गौडेति । चोऽप्यर्थे । तत्कारिकामेव
लिखति—आत्मेति । ग्राह्येत्यादि । ग्राह्यस्य इत्यस्यैव निर्मनस्त्वत्वार्यनिर्विकल्पस
माभ्युपलक्षितचिमात्रावस्थितिदशात्पामस्फूर्तावित्यर्थः । तदिति । तस्य चिमात्रस्य द्वैत
वदप्रहो भास्यवेन प्रकाशो न भवति किंतु स्वप्रकाशत्वेन तस्यमेव भासत इयेतत् । ननु
विदेहमुक्तौ किं प्रधान साधनमित्यपेक्षया तदाह—जीवन्मुक्तेरियादिना । तत्र मान
माह—ज्ञानादेवेति हेतुव्याजेन । तामेव विवृणीति—केवलस्येत्यादिना । स्पष्ट
मेवाप्यत् ।

ननु वन्धे वृत्तेतिविशेषणं किं जीवन्मुक्तिनिरस्ये वन्धे तीव्रादिभेदेन द्वैविध्यमद्विदेह-
मुक्त्या तत्त्वज्ञानजन्ययाऽनादिभावरूपशोभिततत्त्वंपदार्थैक्यलक्षणचिन्मात्राश्रयविषयमूलाज्ञान-
प्यस्यात्मिकया निरस्येऽपि वन्धेऽस्ति वैविध्यमिति चेदोमित्याह—

वन्धश्चानेकविधः—अविद्याग्रन्थिरब्रह्मत्वं हृदयग्रन्थिः संशयः कर्मा-
ण्यसर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्मेत्यादिशब्दैस्तत्र तत्र व्यवहारात् । त एते-
वन्धाः सर्वेऽपि ज्ञाननिवर्त्याः । तथा च श्रुतयः—‘एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य’ । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ । ‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह’
‘तमेव विदित्वाऽस्ति मृत्युमेति’ ।

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्मूयो न जायते ॥

‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति’ । इत्यादीन्यसर्वत्वादि-
वन्धनिवृत्तिपराणि वाक्याण्यत्रोदाहरणीयानि ।

वन्धश्चेति । तत्प्रकारेणाऽऽह—अविद्येत्यादिना हेतूक्तिन्याजेन । आदिनाऽसा-
र्वात्म्यं ब्राह्मम् । एतन्मूलीभूतानुपदेदाद्वैतश्रुतिनाक्येष्यन्ते सार्वान्त्वप्रतिबोधकवाक्यस्यैव
ज्ञानकलकथनार्थत्वेनोदाहृतं नात् । ननु वेन वा साधनेनेते निवर्तन्त इत्याशङ्क्या समा-
धत्ते—एत इत्यादिना । एतेन ज्ञाननिर्यन्वस्वरूप विवरणाचार्यसमतमद्वैतसिद्ध्युक्त मिथ्यात्वं
सर्वेषामपि बन्धानामुक्तं भवति । अथ श्रुतय एवोक्तवन्धनामव्यवहारस्थलत्वेन समता इति
स्वाकृत स्पष्टयति—तथा चेति । ता एव यद्योदेशक्रमेण लिखति—एतद्यो वेदेत्यादिना ।
अविद्याग्रन्थिमू, अहमज्ञ इत्यविद्यातादात्म्याप्यासामित्यर्थ । सोम्येति । शौनकार्यशिष्य
प्रत्यङ्गिर सज्ञस्य गुरोर्मुमुक्षुत्वेन प्रियदर्शनत्वासुबुद्धिः । गुहा तु पञ्चकोशरूपा प्रसिद्धैव ।
हृदयग्रन्थिरन्त करणेन सहाह मन्ताऽह बोद्धेत्यादितादात्म्याप्यास एव । परमे, अव्यावृत्त-
त्वेनोक्तं । व्योमन्, देशपरिच्छेदविधुरेऽज्ञान इति यावत् । निहितं, तदावृत्तत्वेन तत्र
स्थापितमित्यर्थ । सहेति । ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्यशेषात्प्रकाशात्वेन वास्तविक-

षट्स्थज्ञानरूपेण यावद्दृश्यसाक्षित्वोपलक्षितब्रह्मणा दैशिकादित्रिविधपरिच्छेदशून्येन सन्मात्र-
वस्तुना साकमित्येतत् । एतेन मूलज्ञाननाशात्परमार्थिकैक्यलक्षणकैवल्यावस्थायामखण्डा-
नन्दरूपतया मनुष्यानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दातिर्योत्यते । असर्वस्वादीति । अत्राऽऽदिना
' ब्रह्मविदाप्नोति परम् ' इतिवाक्यप्रभृतीति परशब्दितनिरतिशयानन्दप्रतियोगिकापरप्राप्त्या-
दिनिवृत्तियान्यानि ।

एवं विदेहमुक्तेस्तत्त्वसाक्षात्कारसमकालीनत्वं प्राग्भूयः प्रबोधितमपि विस्मरणशीलं शिष्यं
प्रत्याचार्यः करुणया प्रतिबोधयति सेयमित्यादिना—

सेयं विदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना ज्ञेया । ब्रह्मण्यविद्यारोपि-
तानामेतेषां बन्धानां विद्यया विनाशे सति पुनरुत्पत्त्यसंभवादेननुम-
वाच्च । तदेतद्विद्ययासमकालीनत्वं भाष्यकारः समन्वयसूत्रे प्रपञ्चया-
मास—' तदाधिगम उत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ' इति ।
ननु वर्तमानदेहपातानन्तरमाविनी विदेहमुक्तिरिति बहवो वर्णयन्ति ।
तथा च श्रुतिः—' तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये ' इति ।
वाक्यवृत्तावप्युक्तम्—

प्रारब्धकर्मवेगेण जीवन्मुक्तो यदा भवेत् ।

कंचित्कालमथाऽऽरब्धकर्मबन्धस्य संक्षये ॥

निरस्तातिशयानन्दं वैष्णवं परमं पदम् ।

पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

सूत्रकारोऽप्याह—' भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ' इति । इतरे
प्रारब्धपुण्यपापे । वसिष्ठोऽप्याह—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ इति ।

नायंदोषः, विवक्षया विशेषेण मतद्वयस्याविरोधात् । विदेहमुक्ति-
रित्यैत्रानेन देहशब्देन कृशं देहजातं विवक्षित्वा बहुभिर्बर्णितम् ।
अस्माभिस्तु भाविदेहमात्रविवक्षयोच्यते । तदनारम्भायैव ज्ञानसंपाद-
नात् । अयं तु देहः पूर्वमेवाऽऽरब्धः । अतो ज्ञानेनाप्यस्याऽऽरम्भो वार-
यितुं न शक्यते । एतद्देहनिवृत्तिरपि न ज्ञानफलम् । अज्ञानिनामप्या-
रब्धकर्मक्षये तन्निवृत्तेः ।

तच्छब्देदंशब्दावुपक्रमानुभययोरेव निगमनव्याजेन व्यञ्जकौ । तत्र हेतू आह—
 ब्रह्मणीत्यादिना । तत्रासाप्रदाधिकत्वशङ्का शमयति—तवेतदित्यादिना । तत्रापि
 शङ्कते—नन्वित्यादिना । एष बहुयादिसमताऽपि निरुक्तशङ्का भगवतो भाष्यकारस्य
 पुरस्ताद्भास्फरोदयसमये तिमिरोच्चयत्कत्तृणायमानैरेत्यत आह—तथा चेति । तस्य
 जीवन्मुक्तस्य । तावदेव, तावत्कालपर्यन्तमेव । चिर, द्वैतस्वरूपलक्षिताद्वैतात्मरूपकैरनल्याय
 विलम्ब इत्यर्थः । यावन्न त्रिमोक्ष्ये, यावत्कालपर्यन्त प्रारब्धफल निःशेषमुपमुज्य दृश्यं न
 त्यजति । अथ, प्रारब्धफलनिरवशेषोपभोगाव्यनाहितलोकदृष्टिकल्पितोत्तरक्षण एवेति यावत् ।
 सपत्स्ये, सपत्स्यति निरुक्तकैरत्य प्राप्तमेव द्वैताप्रतीत्या प्रामोतीत्यर्थः । तदुक्त तैत्तिरीय-
 धार्तिके—

सत्यादिलक्ष्याज्ञानोत्था सत्याद्यर्थनिषेधधी-

धर्मनैनाऽऽप्तमाप्नोति केवलज्ञानहानतः ॥

एष ज्ञात विजानाति विमुक्तश्च विमुच्यते ।

निरर्तते निवृत्त च त्रिर्न शपथयाम्यहम् । इति ।

ननुक्तसूत्रमाष्यविरोध इय श्रुतिरपि तदनुरोधेनेव व्याख्येयेत्यत आह—वाक्येति ।
 भाष्यकारचरणैरेवेति शेषः । तच्छ्लोकान्नेम पठति—प्रारब्धेत्यादिना । यदा, अन्या-
 ध्वस्तिकारकाद्वैतप्रमितिक्षण इत्यर्थः । एष च सद्योमुक्त्यर्थमेवोक्तप्रमा प्रवृत्ता तथाऽपि
 प्रारब्धकर्मभोगेण दृष्येच्छया पार्थरथदाहकाश्चथामनसाह्वानसा किंचित्काल प्रतिबध्यत
 एवेति भावः । तत्र सूत्रमप्यनुकूलयति—सूत्रेति । तद्विद्वेति—इतरे इति । वासि-
 ष्वचोऽप्युदाहरति—वासिष्ठ इत्यादिना । अस्पन्देति । न विद्यते स्पन्दो यस्य तत्ता
 नमस्तामिव । सरलमेनापरम् ।

एव नाय दोष इत्यादिना विदेहमुक्तिविषयकाक्षेपस्य निरक्षाविशेषद्वारकसमाधाने कृतेऽपि
 तत्र परमते कृत्स्न देहजातमित्यत्र कृत्स्नपदेन वर्तमानदेहस्तथा भाविदेहस्तद्विद्वद्देहश्चेति
 देहत्रयमपि मुक्ती ध्वसप्रतियोगित्वेन त्रिवक्षितमिति निर्विवादमेव । स्वमते तु भाविस्पन्दे-
 हमात्रमेव तथेति सद्युक्तिवमुक्त्या वर्तमानदेहमिदृशिरपि ज्ञानफलत्वेन वक्तुं न शक्यत
 इत्यपि सहेतुकमुक्त, तत्र शिष्यादि शङ्कते तर्हि वर्तमानेत्यादिना—

तर्हि वर्तमानलिङ्गदेहनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तु । ज्ञानमन्तरेण तदनिवृत्ते-
 रिति चेन्न । सत्यपि जाने जीवन्मुक्ते तन्निवृत्त्यभावात् । ननु ज्ञानस्य
 किंचित्कालं प्रारब्धेन कर्मणा प्रतिबन्धेनानिवर्तकत्वेऽपि प्रतिबन्धक्षये
 लिङ्गदेहनिवर्तकत्वं भविष्यतीति चेन्न । पञ्चपादिकाचार्येण ' यतो

ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् ' इत्युपपादितत्वात् । तर्हि लिङ्गदेहनिवृत्तेः किं साधनमिति चेत्सामग्रीनिवृत्तिरिति ज्ञूमः । द्विविधं हि कार्यनिवर्तकं विरोधिसद्भावः सामग्रीनिवृत्तिश्च । तद्यथा विरोधिना वायुना तैलवर्तिसामग्रीनिवृत्त्या वा दीपो निवर्तते । लिङ्गदेहस्य साक्षाद्विरोधिनं न पश्यामः । सामग्री द्विधा प्रारब्धमनारब्धं चेति । ताभ्यामुमाभ्यामज्ञानिनां लिङ्गदेह इहामुत्र चावतिष्ठते । ज्ञानिनां त्वनारब्धे ज्ञानेन निवृत्ते प्रारब्धे च भोगेन निवृत्ते तैलवर्तिरहितप्रदीपयत्सामग्रीनिवृत्त्या लिङ्गदेहो निवर्तते । अतो न तन्निवृत्तिर्ज्ञानफलम् ।

अत्र वर्तमानपदं साक्षात्परम्परया च ज्ञानकारणत्वेन वर्तमानो यो लिङ्गदेह इत्यादिविग्रहमात्रसूचकं न तु भाविलिङ्गशरीरव्यावर्तकम् । तत्रापकसामग्र्यभावादिति भावः । तत्र हेतुमाह—ज्ञानमन्तरेणेत्यादिना । अथोक्तशङ्कां सिद्धान्त्यनूय तद्विदलनं प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—सत्यपीत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य सप्रमाणं सम्पाद्यते—नन्वित्यारम्भोपपादितत्वादित्यन्तेन । एवं लिङ्गदेहभङ्गे साधनममन्वानः पृच्छति—तर्हीत्यादिना । तत्रश्रमनूय सिद्धान्ती समाधत्ते—इति चेत्सामग्रीत्यादिना । तत्रोपपत्तिमाह—द्विविधं हीत्यादिना । तद्द्वैविध्यमेवाऽऽह—विरोधीत्यादिना । तदुदाहरति—तद्यथेत्यादिना । तत्र दार्ष्टान्तिके प्रकृते प्रथमाभावमाह—लिङ्गेति । परिशेषापदान्यावशेषे तत्रापि द्वैविध्यं विधत्ते—प्रारब्धमित्यादिना । अत्रानारब्धपदेन तत्तत्संचितानि ग्राह्याणि । अप्रिमप्रारब्धोपयोगित्वाच्च । तत्र हेतुं द्योतयति—ताभ्यामित्यादिना । ननु तिष्ठत्वमज्ञानिनां लिङ्गदेहस्तान्यां परं तु ज्ञानिनां मुक्त्यर्थं तन्निवृत्तिरावश्यक्येव सा कथं तत्राऽऽह—ज्ञानिनां त्वित्यादिना । फलितमाह—अत इति ।

तत्राप्युक्त्युक्त्यैव शङ्कते—

नन्वेनेन न्यायेन भाविदेहानारम्भोऽपि न ज्ञानफलम् । तथाहि किमनारम्भ एव फलं किंवा तत्प्रतिपालनम् । नाऽऽद्यः । तस्य प्रागभावरूपत्वेनानादिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, अनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैव भाविदेहारम्भप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेः । न च तन्निवृत्तिः फलम् । अविद्यानिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् । नैप दोषः । भाविजन्मानारम्भादीनां विद्याफलत्वस्य प्रामाणिकत्वान् । 'यस्मात्सूयो न जायते' इत्याद्युदाहृतश्रुतयस्तत्र प्रमाणम् । न च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायेन विरोधः । अज्ञानसहभावनियतानामब्रह्मत्वादीनामज्ञानशब्देन पञ्चवादिनाचार्यैर्विदक्षितत्वात् ।

नन्विति । तदुपपादयति—तथा हीत्यादिना । तत्र विकल्प्य पृच्छति—किम-
 नारम्भ एवेत्यादिना । तत्राऽऽद्य प्रत्याह—नाऽऽद्य इति । तत्र हेतु तार्किकरुमत-
 रीत्याऽऽह—तस्येति । द्वितीय निराकरोति—नेति । तत्रापि हेतुमाह—अनारब्धे-
 स्यादिना । आशङ्क्य दूषयति—न चेति । तत्र हेतु प्राक्समुदाहृतपञ्चपादिकारीत्येव
 प्रतिपादयति—अधिष्ठेत्यादिना । अथ सिद्धान्ती निरुक्ताशङ्का प्रशमयितु प्रतिजानीते—
 नेति । तत्र हेतु प्रतिबोधयति—मावीत्यादिना । ननु भाविजमानारम्भादयोऽप्यद्वै-
 तत्रसाल्मैक्यप्रियङ्गापरोक्षज्ञानफलमिन्यस्य प्रामाणिकत्व यत्प्रतिज्ञात तर्हि कानि तत्प्रतिबोध-
 कानि प्रमाणानीत्यत आह—यस्मादित्यादिना । अत्र बहुवचनेन ‘ एतयो वेद निहित
 गुहाया सोऽविद्याप्रथि विकिरतीह सोम्य ’ इत्यादय प्रागुदाहृता सर्वा अपि श्रुतयो
 ग्राह्या परम्परया भाविज माभाप्रतिपादिका । प्रकृतश्रुतिस्तु ‘ यस्तु विज्ञानयान्भवति’
 इत्यादिस्वरूपा साक्षादेव तत्प्रतिपादिकेति सेनोदाहारः । अथैव तर्हि त्वयैव प्रागुदाहृतधीमप-
 ष्वपादिकाचार्यवचनविरोध इति शङ्कनमयुक्तमेवेति प्रतिजानीते—न चेत्यादिना ।
 न्यायेनेति । सधुक्तिरुपाक्येन सहेत्यर्थ । तत्र तद्विवक्षालक्षण हेतु स्पष्टयति—अज्ञाने-
 स्यादिना । अग्राहमज्ञ इत्यविद्यातादात्म्याध्यासेऽविद्याप्रध्यायये तन्निवृत्तिनान्तरीयकनिवृत्तेः
 सर्वसमत राज्ञपात्रुमुमादिसानिव्यनिवृत्तौ स्फटिकरत्नमनिवृत्तिदर्शनाच्च तत्त्याग इत्यादाय ।
 नन्वेवमन्यज्ञानेयादि विशेषणमत्रह्यत्वादीना किमितीति चेन्न । अज्ञानलक्षणे धर्मिष्यत्रह्य-
 त्वादीना तदप्रध्याययतदध्यासवत्तन्निवृत्तिसमकालनिवृत्तिकथनार्थं तादात्म्यापेदनाय सार्थ-
 क्यात् । तद्यथा—अत्रह्यत्व हि ब्रह्मप्रतियोगिक आमानुयोगिको भेदापरनामाऽन्योन्याभावा-
 एव, अह ब्रह्म न भवामीति प्राय सर्वाज्ञजीवानुभवात् । स चाज्ञानवन्निर्वचनानर्हतया
 तावन्निर्वचनानर्ह एव । तथा हि—प्रतियोग्यादिज्ञानमतरा सामान्यत ससर्गाभावस्यापि
 ज्ञान न जायते किमुतान्योन्याभावात्मनो भेदस्य । एव च ब्रह्मणि प्रतियोगिता चाऽऽम-
 न्यनुयोगिताऽपि भेदज्ञानमात्रायत्ता तद्वेदज्ञान चोक्तप्रतियोगितादिज्ञानैकभाष्यमिति परस्पर-
 श्रय । किंच प्रथम प्रतियोगिताश्रयीभूतस्य ब्रह्मण एव ज्ञान सकल भेद प्रमदेव सभवति ।
 तदतरा तदुदयस्य फारत्रयेऽप्यसमवात् । तथा च क भेदसिद्धयासाऽपि । तदुक्त वार्तिक-
 फारचरणं—

अव्यावृत्ताननुगत वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।

ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनि ॥ इति ।

न च ‘ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ’ ‘ सन्तमेन ततो निदु ’ इति श्रुते ‘ परेश्व ब्रह्म-
 विज्ञान शब्द देगिन्पूर्वम् ’ इति तत्रविनेने द्राह्वनसूत्रमहितास्पृनेश्च ब्रह्मण परेश्वज्ञा-
 नस्य भेदाविरोधिनाऽपि समय इति साप्रनम् । तथाऽपि तत्र प्रतियोगिताज्ञानमिद्वेभेदसि

द्भेकापेक्षतयोक्तदोषतादस्य्यान् । किञ्चिद्भानसहभागनियतानामब्रह्मत्वादीनामितिविशेषणा-
दब्रह्मत्वादेरनादिव त्वज्ञानवत्सहभाननैयत्याविनाभावसिद्धमेव । तथा च कथं 'पडस्माक-
मनादय ' इति कारिकाया पूर्वाचार्यकृतमनादिवस्तुसपरिगणनमपि सगच्छेत । तस्मात्—

अविद्याया अविद्यात्व इदमेव तु लक्षणम् ।

यद्यप्यनासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥

इति धार्तिकोक्ते प्रमाणपदान्यविचारजन्यानुमानासहिष्णुत्वेनाब्रह्मत्वस्याज्ञानानतिरिक्त-
स्वमेवेति सिद्धम् । तथा च न पद्मपादिकाचार्यरचननिरोधगन्त्रोऽपि । मूढे तदविरोधार्थ
मज्ञानसहभावेत्यादिस्तद्विक्षोपपादनग्रन्थस्तु स्थूलदृगनुरोधेनैवेति ध्येय धीरै । न चेत्
तर्ह्यन्यथाऽनुभवविरोध इत्यादिनिवृत्तिरपीष्यन्त प्रकृतोत्तरग्रन्थ कथमब्रह्मत्वादेरज्ञानानतिरिक्ते
सगत स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानप्रागभावनिवृत्त्यनुभवदुक्तानुभवस्यापि सामञ्जसादिति सक्षेप ।
एव प्रागुद्दिष्टाप्रतिधरधमव्येऽविद्याग्रन्थिब्रह्मत्व च निचारितम्, इदानीं नमप्राप्तस्तृतीयो
हृदयग्रन्थिरसौ विचार्यते । तत्र स तानदधस्ताद्विद्वत्सन्वासाप्रस्तावे भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रु-
तिव्याख्यानासरे यथाश्रुत एव वर्णित — हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याप्याप्तोऽनाद्यविद्या-
निर्मितत्वेन ग्रन्थिन्द्रसक्षेपरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते इति । चित्रदीपे तु मूलद्विरेण 'यदा
सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय ' इति श्रुत्यन्तरनिररणेऽसौ प्रकारा तरेण निशेषत एव—

यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति ।

कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषत ॥

अहकारचिदामानायेकावृत्त्यानिषेकत ।

इद मे स्यादित् मे स्यादित्तीच्छा कामराज्यिता ॥

अप्रदेश्य चिदामान पृथक्पश्यनहकृतिम् ।

इच्छस्तु कोटिनस्तूनि न वाधो ग्रन्थिभेदत ॥

ग्रन्थिभेदेऽपि सभाव्या इच्छा प्रारब्धदोषत ।

मुद्गनाऽपि पापनहुन्त्यादसतोपो यदा तत्र ॥

अहकारगते ऽथैर्दहव्याप्यादिभिस्तत्र ।

वृक्षादिनामनाशैर्वा चिद्रूपानि किं भवेत् ॥

ग्रन्थिभेदापुराऽप्येवमिति चेत्तत्र विस्तर ।

अपमेव ग्रन्थिभेदस्य तत्र हृत्नी भयान् ॥

नैव जानति मूढायेमोऽय ग्रन्थिर्न चपर ।

ग्रन्थिभेदमात्रेण वैशम्यं मूढबुद्धयो ॥ इति ।

अनुभूतिप्रमाणेऽपि मुद्गनादिप्रथमधुनिरण्यने—

अहंकारस्य कर्तृत्वं चित्तव्यस्य तथा चित्तः ।
स्फूर्तिं चाहंकृतौ प्रन्धिं कुर्यान्माया तयोर्दृढम् ॥ इति ।

एवं तत्रैव कठोरद्वितीयश्रुतिविवृतावपि—

अहंकारेण चैतन्यं ग्रथित्वेच्छति चैतदा ।
हृदयप्रन्धयः कामास्ते भिद्यन्ते विप्रेकिनः ॥ इति च ।

तत्रान्य एवाऽऽव्याख्याने हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याव्याप्तोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेने-
त्यादिना हृदयप्रन्धियस्वरूपमुक्तम् । तथा च—

तम प्रभानप्रकृतेस्तद्गोपायेश्वरालया ।
वियत्पवनतेजोम्बुध्रयो भूतानि जह्निरे ॥
सत्त्वाशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणारूपमुपजायते ॥
तैरन्तःकरण सर्वैर्ज्ञेयभेदेन तद्द्विधा ।
मनो निर्मलरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निधयात्मिका ॥

इति तत्रविप्रेके मूलकारोक्तरीत्येन बुद्धेः प्रकृतश्रुतौ हृदयपदवाच्यत्वेनेत्याया जन्यत्वेन
साक्षिणस्तत्र तादात्म्याव्याप्तोऽपि जन्य एव स्यात् । तेन बुद्धिप्रतिविम्बितचैतन्यस्य जीवस्य
कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिसिद्धस्यापि जन्यत्वेऽहृतात्म्यागमापत्तिः, जन्यभावत्वेन विना-
शित्वनैयत्यात्कृतविप्रणारापत्तिः, 'अजो लोको ज्ञपनागोऽनुद्योते, इति श्रुतिन्याकोपापत्तिः'

• जीव ईशो विबुद्धा चित्तथा जीवैनायोर्भिदा ।
अविद्या तद्धितोर्षोः पदस्यकमनादयः ॥

इति प्राचीनाचार्येणचनसंज्ञोचापत्तिश्च स्यात् । यद्येतपरिजिहीर्षयाऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वे-
नेत्यादिवाक्यशेषस्वारस्येन च बुद्ध्यादेरनादित्वमेवोपरी क्रियेत चैतर्हि तज्जन्यप्रतिपाद-
फाना कार्योपाधिरयं जीव इत्यादिवाह्याणां विरोधापाताः प्रसज्येत । पञ्चजो लोक
इत्यादिश्रुत्या

‘ यथा क्षय ज्योतिरामा निम्बान्त्रूप रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
उपायिना क्रियते भिन्नरूपो देव क्षेत्रध्वेनमज्ञोऽयमात्मा ’ ॥

इति सोपपत्तिशोक्तश्रुत्यनुप्राहरकश्रुत्यादिना च सहानिरोधार्थं बुद्ध्यादिजन्यप्रतिपादक-
श्रुत्यादे प्रकृते बुद्ध्यदापि अज्ञान्यमूह्यमप्येव स्थितव्यं बुद्ध्यदे. मृष्टपारम्भकाल आदि-
भारिमात्ररत्ननुत्यने चैतर्हि सत्कार्यमाद स्यात् । इत्यापत्तां निमगराद् सारपेनेति चैतृश्रु
रहस्यम् । यदमो नानिर्बचनीया ज्ञानंरुनिर्बचनीया श्रुत्यदिनिदानपि मनुज इत्येतदम
तेनापराद्धम् । एवं तर्हि बुद्ध्यदेरनादानोभूता भैराम्बु हृदयप्रन्धियरेन प्रकृते । तथा चाहं-

कारगतेच्छाद्यैरित्यादिना चित्रदीपेऽपि चिन्मात्रामनस्त्रैकालिकासङ्गत्वं प्रतिपाद्य ग्रन्थिभेदा-
 त्पुराऽप्येवमिति चेत्तत्र निस्मरेत्यनेन तच्छिष्टयानुभवाविरूढमनुवादेन दृढीकृत्यायमेवेत्यादिना
 चिन्मात्रात्मासङ्गतबोधस्यैव ग्रन्थिभेदात् विधाय नैवं जानन्तीत्यादिना मूढदुद्बयोस्त्यन्तेन
 कण्ठत एव ग्रन्थेः प्रकृतस्याविद्यामात्ररूपत्वमुपपादितमपि संगच्छेत । एतेन भिद्यन्ते हृदय-
 ग्रन्थिरिति मुण्डकश्रुतिगतहृदयग्रन्थिपदार्थनिर्णायकमहकारस्य कर्तृत्वमिवाद्यनुभूतिप्रकाशवाक्यं ।
 तथा 'यदा सर्वे प्राभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः' इति कठरत्नीगततन्निर्णायकमहकारेणेत्यादिना
 तद्वाक्यमपि व्याख्यातम् । कुर्यान्मायेति तस्य मायैकोपादानकत्वात्ते भिद्यन्ते विवेकिन इति
 ज्ञानैकनाशयत्वाच्च । न चैव तर्हि सन्कार्यवादेन सर्वस्यापि द्वैतस्याविद्यैकरूपत्वं स्यादिति
 साप्रतम् । इष्टापत्तेः । अत एवाद्वैतासिद्धौ निररणभतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव मिथ्यात्वमिद्युप-
 पादितं विस्तरत एव । एव च 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः' इति
 वार्तिकमप्यत्रैवानुक्तमिति वेदितव्यम् । एतेन संशयादयोऽभिमाः सर्वेऽपि बन्धा-
 व्याख्याताः । तथा हि—सर्वस्यापि द्वैतस्याविद्याविद्यमानत्वेन तदेकोपादानकत्वात्तन्मात्र-
 रूपत्वं मृददादिनमुच्यते । नन्वेवं चेत्तर्हि मूलकारैरेव सप्रमाणं सलक्षणं किमिति ।
 निरुक्तविधिग्रन्थविधानमप्यथापि । सयम् । तस्य प्रकृतजीवन्मुक्तिमाधर्माभूतगामनाक्षय-
 निरूपणप्रकरणेऽत्र ज्ञानस्य गौणत्वेन मुख्यत्वं तु तस्यानादिभावरूपाविद्यारूपतन्निग्रन्थ-
 निरूपणद्वारा केवलत्वात्प्रतिरेहमुक्तिदान इति प्रतिबोधनार्थत्वात्, मूलाज्ञाननिष्ठचित्तु-
 काटैकासिद्धनिवृत्तिकानुभूयमानयानद्वावाभावात्मरुभ्रमत्युपादानार्थत्वात्, तत्र प्रतिक्षणत-
 प्तानुमंथानसौकर्योपयोगाच्च । तत्र संशयात्परत्वं व्यथस्तादेव मूढे—

सेति साभासमूलानिद्या । स्वेति स्वनिष्ठारणसूक्ष्मस्थूलप्रपञ्चोपादननीजनिक्षेपास्य-
शक्तित्रयमपि । स्वेडिति जीनेशभेद । तथा—चिदिति अबिद्याचिसंनध । इति त्रयम् ।
सेति । चिदाभासत्रयतत्तादात्म्यत्रयमूलाविद्यासहित दशकमित्यर्थ । भिदि जीनेशभेदे ।
युजि, अपिद्याचिसंनधे वा ।

ननुत्तत्रयाना पञ्चपादिकाचार्यैरेखानपदेन विनक्षितवकल्पने किं मानमित्यत आह—

अन्यथाऽनुभवविरोधः । अनुभूयते ह्यज्ञाननिवृत्तिवद्वह्यत्वादिनि-
वृत्तिरपि । तस्मान्द्राविदेहराहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना ।
तथा च याज्ञवल्क्यवचनं श्रूयते—‘अमयं वै जनक प्राप्तोऽसि’ इति ।
‘एतावदरे सत्वमृतत्वम्’ इति च । श्रुत्यन्तरेऽपि—‘तमेवं विद्वानमृत इह
भवति’ इति । यद्युत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तत्फलभूता विदेहमुक्तिस्तदानीं न
भवेत्कालान्तरे च भवेत्तदा ज्योतिष्टोमादाविव ज्ञानजन्यमपूर्वं किञ्चि-
त्कल्प्यते । तथा च कर्मशास्त्र एव ज्ञानशास्त्रमन्तर्भवत् । अथोच्येत ।
मन्त्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिबद्धं ज्ञानं कालान्तरे विदेहमुक्तिं
दास्यतीति । मैवम् । अविरोधात् । न ह्यस्मद्भिन्नता भाविदेहात्यन्ता-
भावलक्षणविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्थापकेन प्रारब्धेन विरुध्यते ।
येन प्रतिबध्येत । किञ्च क्षणिकत्वेन कालान्तरे स्थयमविद्यमानं ज्ञानं
कथं मुक्तिं दद्यात् । ज्ञानान्तरं चरमसाक्षात्कारलक्षणमुत्परस्यत इति
चेन्न । साधनामावात् । प्रतिबन्धकप्रारब्धनिवृत्तैव सह गुरुशास्त्रदेहे-
न्द्रियाद्यशेषजगत्प्रतिभासनिवृत्तेः किं तत्साधनं स्यात् ।

अन्यथेति । एव चानुभवानुपपत्तिरेवैव मानमित्यर्थ । तदुक्तं वार्तिके—

अन्यथानुपपत्तिधेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टथदृष्टिवैमत्य सेन *सर्पत्रलायते ॥ इति ।

- ० नन्वसाधप्यनुभूतिरेखाना चेतुच्छैवेत्यत्राऽऽह—अनुभूयते हीत्यादिना । हिरवधारणे
प्रसिद्धौ वा । ‘प्राणोऽसि प्रज्ञामा’ इति कौपीतकिश्रुताविद्भवाक्य प्रतर्दनं प्रति ।
‘अहमात्मा गुडाकेश’ इत्यर्जुन प्रति स्मृतौ भगवद्वाक्यमपि । ‘तदेकोऽनक्षिष्ट शिव
केवलोऽहम्’ इति भगवतो भाष्यकारचरणारणनलिनस्यापि दशश्लोक्या वाक्यानि ।

* उ ‘बलाधिका’ इति पाठान्तरम् ।

१ क. ल. ग. घ ङ च किं ते साध० ।

फटितमाह—तस्मादिति । तत्र गानमाह—तथा चेति । तद्व्यक्तमेव पठति—
अमयं वा इति । तत्रान्यश्रुतिमपि भैरव्यात्राक्षणगां समुच्चिनोति—एतावदिति ।
श्रुत्यन्तरमपि संवादयति—श्रुत्यन्तरेऽपीत्यादिना । एवं योगानन्देऽपि—

ब्रह्मवित्परमामोति शोकं तरति चाऽऽमवित् ।
स्मो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति नान्यथा ॥
प्रतिष्ठां विन्दते स्वस्मिन्यदा स्यादथ सोऽभयः ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति युतश्चन ॥
एतमेव तपेनैषा चिन्ता कर्माभिसंभृता ।
कृते च कर्मणी स्वामरूपेणैव पश्यति ॥
ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणैः क्लेशैर्न जन्मभान् ।
देवं ज्ञात्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ॥
नैन कृताकृते पुण्यपापे तापयतः कश्चित् ।

इत्यादिकलश्रुतिमूचनादिना । अथ प्रतिपादिसंमन्निद्रेहमुक्तिपक्षेऽनिष्ठापत्तिं स्पष्टयति—
यदीत्यादिना । ततः प्राप्तदोषोद्धारमाशङ्क्य दूषयति—अथोच्येतेत्यादिना । तत्र
हेतुमाह—अधिरोधादिति । तं व्याकरोति—न हीत्यादिना । दूषणान्तरमपि
प्रतिपादीयनिद्रेहमुक्तिपक्षे प्रक्षिपति—किं चेत्यादिना । तत्रापि दोषोद्धारमाशङ्क्य तं
प्रशमयति—ज्ञानान्तरमिति प्रभृतिना । तत्र हेतुमाह—साधनेति । तमुपपादयति—
प्रतिबन्धकेत्यादिना । आदिना तसंमन्तचमप्रमोषाशनमन्त.करणं प्राणम् ।

३

तत्रापि शिष्यादिश्रुतिनिरोधं मन्यतः संस्तर्यं पृच्छति तर्हीत्यादिना—

तार्हि ' भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ' इत्यस्याः भ्रुतेः कोऽर्थ इति
चेत् । आरब्धान्ते निमित्ताभावाद्देहेन्द्रियाद्यशेषनैमित्तिकनिवृत्तिरित्ये-
वायं । ततो भयद्विभक्ता धर्ममानदेह्राहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिः
पश्चाद्वस्तुं अस्मद्विभक्ता तु ज्ञानसमकालीनेषु । एतदेवाभिप्रेत्य भग-
वाञ्छेष आह—

तीर्थं श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥ इति ।

तस्माद्दिदेहमुक्ता साक्षात्साधनस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रधानत्वमुपपन्नम् ।
वासनाक्षयमनोनाशपोज्ञानसाधनत्वेन व्यपहितत्वाद्युपसर्जनस्यम् । आसु-

स्वासनाक्षयकारिण्या दैववासनाया ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृत्योरुपल-
भ्यते—‘शान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्पेवाऽऽत्मानं
पश्येत्’ इति श्रुतिः । स्मृतिरपि—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःसदोपानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
धिविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा । इति ॥

अथ सिद्धान्ती तदाशङ्कामनूय समाधत्ते—इति चेदित्यादिना । निमित्तेति ।
उपरधरण्यवच्छेदेन तरणिकिरणसयोगाभावे प्रागाप्तनाक्यादिना बाधितस्यापि यावदुपाधि-
प्रतिभासमानमृगजलस्य लयनदित्यर्थः । तेन तदानीं तन्मतसिद्धविदेहमुक्तिमनुमोदते—
तत इत्यादिना । एव तर्हि भवदभिमतता निदेहमुक्तिः कथमित्यत आह—अस्मदभि-
मतत्वेत्यादिना । तत्र शेषसमतिं विशेषयति—एतदेवेति । परमार्थसारस्यां तद्व्यापिने
पठति—तीर्थं इति । निगमयति—तस्मादित्यादिना । नन्वामुरवासनायाः क्षयका-
रिण्या दैववासनायास्तत्त्वज्ञानसाधनत्वे किं मानमित्यत्राऽऽह—आसुरेत्यादिना । ते एतानु-
क्रमेणोदाहरति—शान्त इत्यादिना यदतोऽन्यथेत्यन्तेन । तत्र शान्तिदान्ती त्वन्त-
र्बहिरिन्द्रियनिग्रहावेव । उपरतिः सन्यासः । तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । श्र-
णादौ चित्तकाष्ठ्य समाधिः । श्रद्धाविच इति माष्यदिनपाठः । तत्र गुरुक्तेनेदान्तवाक्यार्थाव-
श्यभावित्वनिश्चयः श्रद्धा । तदेव वित्त सर्वस्य यस्येति विग्रहः । स्मृत्यर्थस्तु स्पष्ट एवाधापि
निपमारा व्याकुल्यादिवानुपदमेनाऽऽचार्यः । विस्तरस्तु गृहार्थदीपिकाया माधुसूदन्यामेव
द्रष्टव्य इति शिवम् ।

तत्राभिष्वङ्गपदार्थं कथयति—

अन्यस्मिन्नहंशुद्धिरभिष्वङ्गः । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधन-
मित्यर्थः । मनोनाशस्यापि ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्—‘ततस्तु
तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इति श्रुतिः । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन

देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति च । प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः ।

थं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

उच्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ इति स्मृतिः ।

तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेहमुक्तिजीवन्मुक्तिवशाद्गुणप्रधानभावव्यवस्था सिद्धा । ननु विविदिपासंन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमात्रं किं वा पुनरपि संपादनप्रयत्नोऽपेक्षितः । नाऽऽद्यः । तत्त्वज्ञानस्येवान्ययोरप्यतत्त्वसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तौदराभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । इतरपौरिष्य ज्ञानस्यापि प्रयत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रयुक्तौदासीन्याभावप्रसङ्गात् । नायं दोषः । ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमितरपौर्यत्नसाध्यत्वमित्यङ्गीकारात् । तथा हि—विद्याधिकारी द्विविधः, कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति । तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तते तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतत्त्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्तौ स्वत एव सिध्यतः । तादृश एव शास्त्राभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी । ततस्तं प्रति शास्त्रेषु सहोपन्यासात्स्वरूपेण विविक्ताद्यपि विद्वत्संन्यासविविदिपासंन्यासो संकीर्णाविव प्रतिमासेते ।

अन्यस्मिन्निति । पुत्रभिरकलत्राद्यत्रित्यर्थः । एवं प्रकृते ज्ञानपदविरक्षितार्थमपि कथयति—ज्ञापत इत्यादिना । नन्वेवमपि मनोनाशस्य ज्ञानसाधनत्वे किं मानमिन्यत आह—मनोनाशस्वापीत्यादिना । तत्र श्रुती उदाहरति—ततस्त्वित्यादिना । तत्रान्यां व्याचष्टे—प्रत्यगात्मेत्यादिना । स्मृतिमाह—यमिति । फलितमाह—तदेवमित्यादिना । तत्रापि शङ्कते सविकल्पदयम्—नन्वित्यादिना । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—नाद्य इति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—तत्त्वेत्यादिना । द्वितीयं प्रत्याह—न द्वितीय इति । तत्र हेतुमाह—इतरपौरिष्येत्यादिना । समाधानमय सिद्धान्ती प्रतिजानति—नापमिति । तत्र हेतुमाह—ज्ञानस्येत्यादिना । तदेवोपपादयति—तथा हीत्यादिमा सप्रतिशम् । तत्र संप्रह्वान्यमाह—विद्याधिकारीति । तद्देवित्वं सप्रतिशत्ते—कृतेत्यादिना । आर्यं निरादयति—तत्रेत्यादिना । ननु किमिदमुपास्यं को वाऽप्य साक्षात्कारः सा योगास्तिः । तत्राऽऽप्ये किमुप तर्माप आसितुमस् भुवि मूस्तत्तायामितिधातुस्यां वर्तितुं

योग्यमिति व्युत्पत्त्या निरुदावस्थानयोग्यं वस्तु कस्तूर्यादि विरक्षितमिति भूपे किं वा गुरु-
मुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादिप्रयोगाद्ब्रह्मा गुर्नादिकमेव । आद्ये दृष्टसौगन्ध्यलाभलोभेन
स्वत एव प्रहृत्युपपत्तौ शास्त्रीयनिर्दिशैर्यर्थापत्ति, अन्येऽपि प्रयोगव्यवहारदेर्लोकत एव
सिद्धान्तिपि गुर्नाद्यनुगतोपास्ततावच्छेदकाज्ञानानिरासेन प्रश्रुतादवस्थापतिश्चेति । एतेन द्विती-
यतृतीयप्रश्नापि प्रत्युक्तौ । बुद्ध्यचित्रन्यायेन निषयस्यैवासिद्धया तयोर्नन्यापुत्रसाक्षात्कारादि-
समकक्षत्वेन तद्विषयकप्रश्नासंगते । तस्मात्किमत्राऽऽचार्यतात्पर्यमिति चेदुच्यते । ध्यान
नाम मानसी क्रियैवेति समन्वयसूत्रस्थभाव्यप्रचनार्थस्यै देवतायै हनिर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद्द-
ष्टकारिष्यन्निति । उच्यन्तामस्त यन्तमादित्यमभिध्यायन्निति । अहरह. सध्यामुपासीतेत्यादि-
श्रुतिशक्तेन च सचोदिता ध्यानाद्यपरनामिक्ता भावनाख्या सजातीयमात्रमनोवृत्तिसततिरेत्रो-
पास्तिस्तत्कर्मभूत वस्तूपस्य तद्विषयकधाक्षुपप्रमाविशेष एव तत्साक्षात्कार इति । तत्र ह्ययो-
रेतयोस्पास्तिसामान्यैर्नायत्तरूपनिरूपणत्वादादावुपास्तिरेव निश्चित्यते । सा चोक्तरूपा ह्युपा-
स्तिर्द्विविधा । प्रतीकाहप्रहमेदात् । तदुक्त मदीयाद्वैताधिकरणचिन्तामणिमालाप्रभाया प्रथ-
माध्यायस्य प्रथमपादोये सप्तमाधिकरणे सामोक्तोद्गीथविद्येत्यादिपद्यप्रकारे सप्रमाण सोदा-
हरण च । उपासनाविषयश्चतुर्विधा । तदुक्त शिखगीतायाम्—

उपासाविधयस्तत्र चत्वार परिकीर्तिताः ।

सपदारोपसर्गाध्यासा इति मनीषिभिः ॥

अल्पस्य चाधिकत्वेन गुणयोगाद्विचिन्तनम् ।

अनन्त वै मन इति सपद्विचिरदाहृत ॥

विधिरारोप्य योपासा साऽऽरोप परिकीर्तित ।

यद्बर्द्धकारमुद्गीथमुपासीतेत्युदाहृत ॥

क्रियायोगेन(ण) चोपासाविधि सर्ग उच्यते ।

समर्तवायु प्रलये भूतान्येकोऽनसीदति ॥

आरोपो बुद्धिपूर्णेण य उपासाविधिश्च स ।

योपित्वाग्निमतिर्यद्बुद्धदध्यास उदाहृत ॥

उपसगम्य बुद्ध्या यदासन देवतात्मना ।

तदुपासनमन्त स्यात्तद्वहि सपदाद्य ॥ इति ।

तत्र प्रथमस्य सपद्मोपासनविधिप्रतिपादकश्लोकस्य सरलत्वात् विहायान्तिष्ठव्याख्यान-
मपि तत्रैव मामकम् । विधिरारोप्येति । सन्धमिति शेष । तथा च सन्धमारोप्य
योपासा सा विधिरारोपस्तस्या विधिरारोपार्य परिकीर्तितो भवतीत्यर्थ । विधिरारोप्येति
पाठे तु निर्धायते प्रमानोपकारकनयेति विधिरङ्ग तत्राऽऽरोप्य योपासेत्यादि प्राग्गन्त । तमुदाह-
रति—यद्बुद्धिति । यथोद्गीथाख्यमामभागस्थितत्वमत्रेण प्रणा उद्गीथत्वेनोपासन विहित

भरतीत्यर्थः । या क्रियायोगेनो(णो)पासा, उपासना स विधिः संनर्ग उच्यते इति संन्यः । उदाहरति — संनर्तेति । यथैक एव सनर्तयायुः प्रलये भूतान्यवसीदति तथैक एव प्राणय-
युगन्तर्पहिःकरणानि वशी करोतीति क्रियायोगात्प्राणयुः संनर्गतनोपास्य इत्यर्थः ।
संहन्येति पाठे तु वायुर्भूतयायुः प्राणययुश्च प्रलये महाप्रलये मुपुष्यतरये च । भूतानि स्र-
ञ्चभूतान्यन्याद्रीनि, प्राणस्तु यागादीनि । एकः, अस्तहाय एव । अवसीदति, अन्तर्भावि-
तण्यर्थः । अवसादयति स्वर्गीनानि करोतीत्यर्थः । आरोपो बुद्धीति । बुद्धिपूर्णेण बुद्धिः
प्रत्यक्षादिजन्यसाधप्रमा सा पूर्ण यत्र तेनेत्यर्थः । य आरोपः स उपासाविधिरारोपास्त्यो
भरतीत्यर्थः । तमुदाहरति — योपितीति । यद्वयोपिन्यग्निमतिः । ‘ योपा वायु गौतमाग्निः
इत्यादिशास्त्रप्रहितपद्याप्रिविद्यायां योपिन्यग्निवुद्धिः स उपासाविधिरभ्यास आरोप इत्यर्थः ।
एवं संपदारोपसंनर्गाभ्यासरूपा क्रमाद्गुणसन्धक्रियाशास्त्रमात्रज्ञयोगाच्चतुर्विधा चार्था
प्रतीकोपासनामभियायाधुनाऽऽन्तरामहप्रहोपासनां सगुणामेवामिधत्त—उपसंगम्येति । तादा-
त्म्येन संचिन्त्येत्यर्थः । आसनमवस्थानम् । एवं च देवतात्मना देवतारूपेणेति विर-
क्षायां सगुणाहंप्रहोपासनाऽपि लक्षिता भरतीति भावः । तस्यैरान्तर्पहिर्भेदेन सत्ताभेदम-
भिधत्त—तदित्यादिना । तथा चात्राऽऽदित्यमण्डलान्तर्गतहिरण्यपारमेश्वरलीलाविग्रहप्रती-
कावच्छेदेन तच्चिन्तन प्रतीयते । तत्त्वभ्यामन्वयमेव प्रतीकोपासनं यथा नाम ग्रहंशुपामी-
तेति शास्त्राक्षाधि ब्रह्मवुद्धिः शाब्दप्रामादिप्रतिमाया निष्क्यादिवुद्धिधेति । तत्र यद्यपि
सगुणरात्मन्नेन निर्गुणत्वमेव पर्यवस्यत्यथाप्यहंप्रहाभावेनाऽऽत्मन दात्म्याभावात्कथं पूर्वाधि-

एवं योपिदवच्छिन्नाग्निचाधिष्ठातृभूताग्नेश्च विप्रहाणां चाक्षुप्रप्रत्यक्षयोग्यतायाः संभवादुपपद्यत एवोक्तसाक्षात्कारः प्रतीकोपासनोपास्यानाम् । एतेन सगुणाहंप्रहोपासनोपास्यासाक्षात्कारोऽपि व्याख्यातः । बृहयोगवासिष्ठेऽहंप्रहेणाऽऽत्मनि विष्णुमुपासितुः प्रह्लादस्य तन्माहात्म्येन तथैव चतुर्भुजाद्यनुभववर्णनात् । निर्गुणाहंप्रहोपासनफलीभूतार्पज्ञानारयाद्वैतात्मैक्यसाक्षात्कारस्य सर्वसाक्षात्कारोत्तमस्यैव तत्पारिपाके प्रागुपपादितत्वान्न काऽप्यत्रानुपपत्तिरिति संक्षेपः । अत्र ' यदि ज्ञाने प्रवर्तते ' इति यदिशब्दं प्रयुञ्जताऽऽचार्यैणैतादृशाधिकारसपत्तेः परमदौर्लभ्यं ध्वनित, तत्कस्माद्धेतोरित्याशङ्क्य तत्तद्देवतासलोकतादिसगुणपञ्चविधगौणमुक्तीनामप्यनादरणादित्याशयेन समाधानः कलितमाह—तदेत्यादिना । विष्णुसायुष्यान्तविषयमुखस्य क्षयित्वेनानादरणाद्वासनाक्षयस्य दृढत्व निरक्तोपास्यासाक्षात्कारान्तोपासनानुष्ठानस्याङ्गीभूताद्याङ्गयोगानुष्ठानं विना स्वप्नेऽप्यसभयान्मनोनाशस्य दृढत्वमिति बोध्यम् । ततः किं तदाह—ज्ञानादूर्ध्वमित्यादिना । स्वत एव । ' एतदेव विदित्वा मुनिर्भवति ' इत्यादिश्रुतीनां स्वारस्यपर्यालोचन विना स्वभावात् एतेत्यर्थः । तत्र हेतु द्योतयति—तादृश एवेति । शास्त्रेति । ' शान्तो दान्तः ' इत्यादिश्रुतीनाम्, ' अभयं सत्वसशुद्धिः ' इत्यादिसृष्टीनाम्, ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इत्यादिसूत्रस्य च समत इत्येतत् । अस्त्वेवमेतानताऽपि किं प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत इत्यादिना । सहोपन्यासादिति । ' एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ' इत्यादिनिविदिपासन्यासप्रतिपादकशास्त्रस्य ' एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ' इति विद्वत्सन्त्यासप्रतिपादकशास्त्रादूर्ध्वमव्यवधानेनाऽऽज्ञानादिति यावत् । बहुवचन तु ' किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमत्माऽय लोक ' इत्यादिश्रुत्यादिसंप्रहार्धमेनेत्याकृतम् ।

ननु भगवन्त्वं प्राक्प्रतिज्ञातद्विनिधिविद्याधिकारिणोर्मध्ये कृतोपास्यास्यस्य प्रथमस्यैवं व्यवस्था तथाऽपि द्वितीयस्याकृतोपासतेः काऽसावित्यत आहृदानीं तनास्त्वित्यादिना—

इदानीं तनास्तु प्रायेणाकृतोपास्तय एवौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यार्थां प्रवर्तन्ते । वासनाक्षयमनोनाशी च तात्कालिकौ संपादयन्ति । तावता श्रवणमनननिदिध्यासनानि निष्पाद्यन्ते । तैश्च वृद्धाभ्यस्तैरज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्तत्त्वज्ञानं सम्यगुदेति । तस्य बाधकप्रमाणामावाञ्छिवृत्तायामविद्यार्थां पुनरुत्पत्तिकारणामावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यम् । वासनाक्षयमनोनाशी तु वृद्धाभ्यासाभावाद्भ्रोगप्रदेन प्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशदीपवत्सहसा निवर्तते । तथा च वसिष्ठः—

पूर्वेभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संमतः ।
दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेहन्मूलनादपि ॥

अर्जुनोऽपि—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्बृद्धम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ इति ।

तस्मादिदानींतनानां विद्वत्संन्यासिनां ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रम् । वास-
नाक्षयमनोनाशौ तु प्रयत्नसाध्याविति सिद्धम् । ननु केयं वासना
यस्याः क्षयाय प्रयतितव्यमिति चेत्तत्स्वरूपमाह—वसिष्ठः—

दृढेवासनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥
मावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।
भवत्याशु महाबाहो विगतैतरसंस्मृतिः ॥
तादृश्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
संपश्यति यदैवैतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥
वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
भ्रान्तिं पश्यति दुर्वृष्टिः सर्वं भववशादिव* ॥ इति ।

विद्यायामद्वैतप्रह्लाविद्यायामित्यर्थः । विषयस्ततमीयम् । सहसा स्वकीयवासनाक्षयादिसा-
मग्रीदारब्धमविचार्यैव प्रवर्तन्त इत्यन्वयः । अत एव—वासनेति । अदृढत्यागयोगौ । ततः
किं तदाह—तावतेति । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्कलं न स्यादित्यत आह—तैश्चेति । न
चैवमपि प्रतिबद्धाभेदाहामात्रन्मूलज्ञानध्वंसस्ततो न स्यादिति वाच्यम् । अग्नौ मण्यादि-
वत्प्रकृते प्रतिबन्धकाभावादित्याह—तस्येत्यादिना । तदुक्तम्—

प्रमाणेत्तपदिता, विद्या, प्रमाणं, प्रवृत्तं विद्या ।
न नश्यति न वेदान्ताव्यबलं मानमिष्यते । इति ।

* क. ख. ड. पुस्तकेष्वत्र “ मनुषिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शीर्षं नापि
षाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ अस्तप्रमपतिष्ठ ते जगदाह्वनीश्वरम् । अपरस्तरसंभूतं किमन्य-
त्कामदौकुम् ॥ एतौ दृष्टिमवष्टभ्य नशात्मानोऽस्पृहदयः । मभवन्नुग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽ-
दिताः ” ॥ इति श्लोकत्रयमधिकं दृश्यते ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. °द्वंशपायाकिति स्थितम् । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. °दभा-
वन° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. भ्रान्त ।

ननु दीपादिना तम शमेऽपि तद्विहे क्षणान्तरे तत्पुसर्पणवद्ब्रह्मावरणमज्ञानान्तरेण स्यादेवेति चेन्न । एकाज्ञानपक्षे बुद्धिभेदाज्जीवभेदेऽपि यद्बुद्ध्युपादानाज्ञानशम समुच्यते, जीव मुक्तिपक्षे यात्रप्रारब्ध तद्देशभासेन द्वैतप्रतीति, नानाज्ञानपक्षे तु न.काऽप्यनुपपत्ति, पट्टाज्ञानैरेव घटाद्यावरणोपपत्तिथेति सर्वव्यवस्थितेरित्याशयेनाऽऽह—निवृत्तायामित्यादिना । तस्य, तत्त्वज्ञानपट्टीभूतावियाध्वस्तिरूपप्रागुक्तविदेरमोक्षस्येत्यर्थ । तत किं प्रकृत इत्यत आह—वासनाक्षयेत्यादिना । तत्र वासिष्ठीगीति प्रमाणयति—तथा चेत्यादिना । फालितमाह—तस्मादित्यादिना । तत सप्रश्न वासनास्वरूप सामान्यत सप्रमाण निरूपयति—नन्वित्यादिना मदवशादिवेत्यन्तेन । अत्र दृढेति तृतीयान्तेन तदनादित्य व्यज्यते ।

अत्रोदाहरणाकाङ्क्षाया सामान्यतस्तसक्षिपत्यत्र चेत्यादिना—

अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्ममापाभेदतद्रतापशब्दसुशब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेशः सामान्यत उदाहरणम् । विशेषतस्तु भेदानुक्त्वा पश्चाद्दुदाहरणम् । यथोक्तां वासनामभिप्रेत्य बृहदारण्यके श्रूयते—‘स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते’ इति । वासनाभेदो वाल्मीकिना दर्शितः—

वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मुनिना तथा ।

मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मघिनाशिनी ॥

अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी ।

जन्ममृत्पुकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥

पुनर्जन्माद्गुरं त्यक्त्वा स्थिता समृष्टबीजवत् ।

देहार्थं धियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते । इति ॥

देहादीनां पञ्चकोशाना तत्साक्षिणश्चिदात्मनश्च भेदावरकमज्ञानं तेन सुषु घनीभूत आकारो यस्याः सेयमज्ञानसुघनाकारा । यथा क्षीरं तक्रमेलनेन घनीभूतं भवति, यथा वा विलीनं घृतं शीतलप्रदेशे चिरमवस्थापितं सुघनी भवति तथा वासना द्रष्टव्या । घनीभावश्चात्र भ्रान्तिपरम्परा ।

अत्र प्राणिपदेनोक्ताभिनिवेशवता तिर्यक्त्वमेव न तु मनुष्यत्रयीति चोच्यते । विशेषतः मनुष्येक्षया वक्ष्यमाणचेन तसावित्तर प्रतिजानीते—विशेषतस्त्वित्यादिना । ननुक्तमृति-

मूर्त्तभूताऽत्र श्रुति केत्यत्राऽऽह—यथोक्तामित्यादिना । तामेव श्रुतिं पठति—स यथेति । कामो ह्यनादिसस्कार एव वासनापरनामाऽन्तीय कार्यतर्क्य पूर्वप्रज्ञाभिध सदसहो कशास्त्रज्ञानवर्मसूक्ष्मायस्याविशेष एवारिवादिनिष्ठोऽष्टधा सुप्रपञ्चित एव मदीये प्रारब्धध्वान्तविष्वसने सप्रमाणम् । क्रतुस्वरूपमुक्तमेतद्व्यारण्येन एवानुभूतिप्रकाशे—

रुचेरतिशय काम्ये निपये क्रतुरीर्यते ।

पाक्षिक कर्म कामे स्यात्करोत्येव क्रतौ सति । इति ॥

ननु भगवत्वेव वासनासामान्यस्वरूप तद्विशेषस्तु य प्राग्प्रवृत्त्यमाणत्वेन प्रतिज्ञात स कथमित्यपेक्षायामाह—वासनाभेद इति । तद्वाक्यान्वयेन पठति—वासना द्विविधेत्यादिना । तत्कार्यभेदमाह—मलिनैत्यर्थेन । भगवत्वेव तत्कार्यमत्रापि प्रथम मलिनाया स्वरूपमेव कथमित्याकाङ्क्षायामाह—अज्ञानेति । तत्सर्गस्वीभूत धर्मजातमाह—घनेति । मलिना जन्महेतुरिति प्रागुक्त जन्मपद जन्ममृत्युसहस्रपरम्पराद्यजित्सुखदुःख रूपसत्सारचक्रस्याप्युपलक्षणमेवेत्याशयेन पुनस्तां त्रिनिशति—जन्ममृत्युकरीत्यर्थेनैव । एव मलिनवासनां साक्षिन्याथ शुद्धा तामभिधत्ते—पुनरिति । संमृष्टेति । सम्यग्भर्जितमीक्षादिधान्यत्रदित्यर्थ । एव च तद्यथा भक्षणमात्रोपयोगि एजादिरूप तथेय शरीरनिर्वाहोपयोगिनी भवतीति भाव । अथाज्ञानसुखनाकारपद व्याचष्टे—देहेत्यादिना परम्परैस्वन्तेन ।

ननुचमलिनवासना गीतासु कोक्तव्यत आह—

तां चाऽऽसुरसंपद्विवरणे मगवानाह—

* प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभृतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥

एतां दृष्टिमपष्टम्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रमथन्त्युग्रकर्माणाः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

काममाभित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्दृष्ट्वाऽसद्भारान्प्रयतन्तेऽशुचिप्रताः ॥

* म. प. च. टीकेतद्विदित्तुपुत्रवेधेतपणोवप्रदत्तानेऽथ इत्य —“दृष्टिं च निवृत्तिं च, एतौ वेदात्प्राप्तोपशोधप्रदकन्य दग्निताऽमे एतदीपर ” इति ।

विन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥
 आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः †
 ईहन्ते काममोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् । इति ॥

[+ त आसुरा जगदसत्यमाहुः । नास्ति सत्यं वेदपुराणाविप्रमाणं यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः । वेदानां प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः । अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः । तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यत्राऽऽह—अपरस्परैति । अपरश्च परश्चेत्यपरस्परम् । अपरस्परतोऽन्योन्यतः स्त्रीपुरुषमिश्रुनात्संभूतं जगत्किमन्यत्कारणमस्य, नास्त्यन्यत्किंचित् । किंतु कामहेतुकं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः] धर्नाहंकारश्च तत्रैवोदाहृतः—

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
 ईश्वरोऽहमहं मोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखा ।
 आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सहशो मया ॥
 यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥
 प्रसक्ताः काममोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । इति ॥

एतेन पुनर्जन्मकारणत्वमुदाहृतं भवति । तच्च पुनः प्रपञ्चितम्—

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
 अहंकारं बलं दुर्षं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
 तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतस्योऽयं मन्यन्त्युत्तराय एव ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम् । इति ॥

तां चेति । तद्वाक्यान्येव पठति—प्रवृत्तिं केल्यादिपोडशाप्यायगपद्भिः । तदर्थं संक्षेपेण विवृणोति—त आसुरा इत्यारभ्येत्याहुरित्यर्थ इत्यन्तेन । नन्वेवं सामान्यतो मलिनवासनायां भगवद्गीतोदाहरणेऽपि तद्वर्नीभावः कोदाहृत इत्यत्राऽऽह—
घनाहंकारश्चेति । तद्वाक्यान्यपि संगृह्णाति—इदमद्येत्यादिचतुर्भिः । एतदर्थं संक्षिप्य पूर्वोक्तवासिष्ठवाक्येन सह योजयति—एतेनेति । वाक्ययोर्भेदेतत्प्रपञ्चनमेवेत्याह—तच्चेति । कैर्वाक्यैः प्रपञ्चितमित्याकाङ्क्षायां तान्येव लिखति—आत्मेत्यादिचतुर्भिः । इह विस्तरस्तु श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां गूढार्थदीपिकायामेवास्तुसंख्ये(धि)यः । प्रायः स्फुटत्वादत्यन्तानपेक्षत्वाच्च नात्र मया प्रतन्यत इति तत्त्वम् ।

ननु भवत्वेवं मलिनवासनाप्रपञ्चनं तथाऽपि शुद्धवासनायास्तत्कथमित्याशङ्क्य प्राग्व्य-
सिष्ठवाक्येन पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वेत्यादिना सूत्रितां तत्सामान्यस्वरूपं स्मारयति—

शुद्धवासना तु ज्ञातज्ञेया । ज्ञेयस्वरूपं त्रयोदशाध्याये भगवानाह—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वमृचैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं परमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

अविमक्तं च भूतेषु विमक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रमविष्णु च ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

[* ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्] इति ।

अत्र तदस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगन्तुं सोपाधिकनिरुपाधिक-
स्वरूपद्वयमुपन्यस्तम् । [+ कदाचित्संबन्धि सद्यलक्षयति तत्तदस्थलक्ष-

* इत्यर्थं प. उ. पुस्तकयोरेव । + ग. प. च. उ. पुस्तकेऽपि कदाचिदित्यारभ्य प्रकाश-
भन्त इतिवन्तो भव्यो न विद्येते ।

णम् । यथा देवदत्तगृहम् । तथा कालत्रयसंबन्धि सद्यल्लक्षयति तत्स्वरूपलक्षणम् । यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति ।] ननु त्यक्तपूर्वापरविचारत्वं वासनालक्षणमुक्तम् । ज्ञेयज्ञानं च विचारजन्यम् । अतो न शुद्धायां तल्लक्षणमस्ति । मैवम् । लक्षणे दृढभावनयेत्युक्तत्वात् । यथा बहुषु जन्मसु दृढभाषितत्वेनास्मिञ्जन्मनि विनैव परोपदेशमहंकारममकारकामक्रोधादयो मलिनवासनयोत्पद्यन्ते । तथा प्राथमिकबोधस्य विचारजन्यत्वेऽपि दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैर्भाविते तस्ये पश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमन्तरेणैव पुरोवर्तिघटादिवत्सहस्रा तत्त्वं परिस्फुरति । तादृश्या बोधानुवृत्त्या सहित इन्द्रियव्यवहारः शुद्धवासना । सा च देहजीवनमात्रायोपयुज्यते । न तु दम्भदर्पाद्यासुरसंपदुःपादनाप, नापि जन्मान्तरहेतुधर्माधर्मोत्पादनाप । यथा भृष्टानि व्रीह्यादिवीजानि कुसूलपूरणमात्रायोपयुक्तानि । न तु रुचिरान्नाय, नापि सस्यनिष्पत्तये तद्वत् ।

शुद्धवासना स्थिति । पूर्वैलक्षण्यार्थस्तुशब्दः । ननु बुद्ध्यचित्रन्यायेनाऽऽदौ ज्ञेयस्वरूपमेव न ज्ञातं क पुनस्तद्वदितोक्तवासनास्वरूपं ज्ञातव्यमित्यत्राऽऽह—ज्ञेयेति । तद्वाक्यान्येव पठति—ज्ञेयं यत्तदित्यादिना विष्ठितमित्यन्तेन पद्भिः । तत्तात्पर्यमाह—अत्रेत्यादिना । तदस्थेति । यथा कश्चित्पान्थः कश्चिदनेचरं क जलमिति पृच्छस्तेन पुरोवर्तिनि मराळे जलमित्युपदिश्यते । तत्र स मराळशब्दितराजहसः सरसस्तदस्थ एव सज्जलस्य लक्षकः कदाचिसमद्वयेनोपलक्षणमेवेत्यते तद्वत्सर्वतःपाणिपादनादिनोपलक्षणेन सोपाधिकस्वरूपमेवागन्तुमुक्तमित्याकृतम् । एवमनादिमदित्यादिस्वरूपलक्षण निरुपाधिकस्वरूपमेवागन्तुमुक्तमिति तत्त्वम् । तत्र शङ्कते—नश्चित्यादिना । दृढभावनया त्यक्तेत्यादिवासिष्टमाख्यैरेत्यर्थः । समाधातु प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—उक्षण इति । त निरूपोति—यथेत्यादिना । एव दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । एव शुद्धवासनालक्षण परिपृच्य सद्यन्ता स्पष्टयति—सा चेत्यादिना । तत्कार्यप्रदर्शनमपि । शृष्टानि लाजता नीतानि । कुसूलेति । उदरपूरणमपि तैः कुसूटपूरणममेवेति भावः ।

नन्वेवमस्त्वय शुद्धवासना देहमत्रनिर्वाहोपयोगिन्यथापि प्रागुक्तमलिनवासनायाः विभे-
तस्या इवेकविधन्वेवेत माळिन्यादेव वैविध्यमित्याशङ्क्यान्य एवेत्याशयेन समापने—

मलिना च वासना त्रिधा—लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति । सर्वे जना यथा मां न निन्दन्ति यथा वा स्तुवन्ति तथैव सर्वथाऽऽचरिष्यामीत्यभिनिवेशो लोकवासना । तस्याः संपादयितुमशक्यत्वान्मलिनत्वम् । तथा हि—

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।

इत्यादिना बहुधा वात्मीकिः पप्रच्छ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

इत्यादिना प्रत्युत्तरं नारदो ददौ । तादृशस्यापि रामस्य पतिव्रता-शिरोमणिभूताया जगन्मातुः सीतायाश्च श्रोतुमशक्यो जनापवादः संप्रवृत्तः किमु वक्तव्यमन्येषाम् । तथा हि देशविशेषेण परस्परनिन्दाबाहुल्यमुपलभ्यते । दाक्षिणात्यैर्विपरीतरा[हा] वेदविदो विप्रा मांसमक्षिणो निन्दन्ते । औत्तरेयै(राहै)श्च मातुलसुतोद्वाहिनो यात्रासु मृन्नाण्डवाहिनो दाक्षिणात्या निन्दन्ते । बह्वृचा आश्वलायनशास्त्रीयाः काण्वशास्त्रामप्रशस्तां मन्यन्ते । वाजसनेयिनस्तु वैपरीत्येन । एवं स्वस्वकुलगोत्रबन्धुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसा परकीयनिन्दा च, आविद्वद्ज्ञानागोपालं सर्वत्र प्रसिद्धा । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“ शुचिः पिशाचो विचलो विचक्षणः

क्षमोऽप्यशक्तो बलवांश्च दुष्टः ।

निश्चित्तचोरः सुमगोऽपि कामी

को लोकमाराधयितुं समर्थः ” ॥ इति ।

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ इति च ।

अतो लोकवासनाया मलिनत्वमभिप्रेत्य योगीश्वरस्य तुल्यनिन्दास्तु-तिर्वै मोक्षशास्त्रेषु वर्णितम् । शास्त्रवासना च त्रिविधा—पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनमनुष्ठानव्यसनं चेति । पाठस्य व्यसनं मरद्वाजेऽवगम्यते ।

मलिना चेति । अथ—

* क. ख. ग. घ. च. छ. एतु पुरतरेषु केवलस्य पयस्य “ को लोकमाराधयितुं समर्थः इति चरमचरण एव दृश्यते न सामर्थ्यकः ।

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।
देहवासया ज्ञान यथापन्नैव जायते ॥

इति यज्ञभैभवसण्टपूर्वार्धगतचतुर्दशाध्यायप्रसिद्धतत्सज्ञा सज्ञापयति—लोकैत्यादिना । तत्र लोकवासना विशदयति—सर्वं इत्यादिना । ननु कुतोऽत्र मलिनत्वं तत्राऽऽह— तस्या इति । तदुपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । तदुदाहरति—को न्वास्मि- न्नित्यादिना । एव च जीनकोटिनिग्रिष्टानामस्मदादीना तदन्येषां तद्वैसाध्यं केमुत्पसिद्धमे- वेत्याह—किंभिति । तदुदाहरति—तथा हीत्यादिना । क देश उपलभ्यते । परस्पर- निन्दानाहुल्यमित्यत आह—दाक्षिणात्यैरित्यादिना । मासेति निन्दाया हेतुगर्भं विशेष- णम् । एव मातुलेयाद्यप्येऽपि द्रष्टव्यम् । न केवलमेवमाचारिण्यपिण्येव लोककृता निन्दा- किंतु वेदशास्त्रानिपिण्यप्यसामित्याह—बह्वृचा इत्यादिना वैपरीत्येनेत्यन्तेन । उक्त- निन्दामन्यत्राप्यतिदिशति—एवमित्यादिना । आदिना देशः । उक्तलोकवासनाध्यसस्य- सर्वाद्वा दु साध्यत्वे समतमपि प्राचामाह—एतदेवेत्यादिना । फलित कथयन्प्रवृत्त निगम- यति—अत इत्यादिना । एवमत्र लोकवासना प्रपञ्च्य शास्त्रवासनामपि त्रैविध्येनाभिधत्ते- शास्त्राद्यादिना । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—पाठस्येति ।

कथं तदित्यत आह—स हीत्यादिना—

स हि पुरुषायुषत्रयेण बहून्वेदानधीत्येन्द्रेण चतुर्थाण्युपि प्रलोमित- स्तत्रापि परिशिष्टवेदाध्ययनायोद्यमं चकार तस्यापि पाठस्याशक्यत्वा- न्मलिनवासनात्प्रमू । तां चाशक्तिमिन्द्रः प्रतिबोधय पाठान्निवर्त्य ततोऽ- प्यधिकपुरुषार्थाय सगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेश । तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयब्रा- ह्मणे * द्रष्टव्यम् । तथैवाऽऽत्यन्तिकपुरुषार्थाभावाद्बहुशास्त्रध्यसनस्य- मालिन्यं कावपेयमीतायामुपलभ्यते—‘दुर्वासा मुनिर्धृतिविधशास्त्रपुस्तक- भारिः सह महादेवं नमस्कृतुं मागतस्तत्सभायां मुनिना नारदेन मारवाहि- गर्दमसाम्पमापादितः कोपात्पुस्तकानि लघणार्णवे परित्यज्य महादेवे- नाऽऽत्मविद्यायां प्रवर्तितः’ इति । आत्मविद्या चानन्तर्मुत्सस्य गुरुकारु-

* इ. पुस्तके—(आग्रणम्) “भरद्वाजो ह विदितशुभिर्नम्रचर्यमुनात् । तत् २६ जीर्णि २ स्थ- रि २ शयानम् । इन्द्र उपज्योत्तय । भद्राज । यत्ते चतुर्भानासुर्दयाम् । मिमेन दुर्वा इति । मद्रचर्यवेदेनेन शेषेयमिति । होदच । तत् २६ र्निर्गिरिगानविज्ञानानि दर्शायाचकार । तेषां २ हेकेस्तान्मुञ्चिताऽऽदरे । स होदच । भद्राजेत्यामन्त्र । वेद वा एते ” इति ।

उपरहितस्य न वेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्यते । तथा च श्रुतिः—' नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन' इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

बहुशास्त्रकथाकन्धारोमन्थेन द्रथैव किम् ।

अन्वेटध्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम् ॥ इति ।

अधीत्य चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।

ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दुर्वी पाकरसं यथा ॥ इति च ।

'नारदश्चतुःषष्टिकलाविद्याकुशलोऽप्यनात्मचित्त्वेनानुत्तमः सत्कुमार-
मुपससाद्' इति च्छन्दोगा अधीयते । अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणे निदा-
घस्योपलभ्यते । वासिष्ठैरामायणे दाशूरस्य । निदाघो हि ऋषुणा पुनः
पुनः प्रबोधयमानोऽपि कर्मश्रद्धाजाड्यं चिरं न जहौ । दाशूरश्चात्यन्त-
श्रद्धाजाड्येनानुष्ठानाय शुद्धप्रवेशं मूमौ न क्वाप्युपलभे । अस्याश्च
कर्मवासनायाः पुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वम् । तथा चाऽऽथर्वणिका अधी-
यते—

' हृवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अटादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥

अविद्यापामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

जह्यन्वमामाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना यथं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

पत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तनाऽऽनुराः क्षीणलोकाद्व्यवन्ते ॥

दृष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्तेऽत्र मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुमृतेभ्यं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इति ।

बहून्वेदानिति । वेदान्द्रोऽत्र शास्त्रपरः । अन्यथा पुण्यापुण्येषु संपूर्णत्रय्या
वपि भंगतोऽप्यनेन पुनश्चतुर्धातुः प्राप्याऽवसिद्यधरणेन्द्राप्ययनस्यापि तत्र समसाम्बन्धेन
चतुर्धाप्यनेन पुनश्च प्राप्य एवेन्द्रकर्तृकं तं प्रति त्रय्याः गुरुर्यमयनत्परितरप्रदस्तमु-
च्यन्तुर्गन्तं स्यादित्याशयः । ननु केदमुपागयानं तत्राऽऽ—तदेतदित्वादि । अथ द्विती-
यामपि शास्त्रयामनां निन्दानि सप्रमाणं सोऽत्राहणं च तथेवेत्यादिना । परित्यज्य, आगतोऽन
एव महादेवेनैवप्यहं योऽयम् । तत्र तेतुः—आत्मविद्या चेति । तत्र प्रमाणान्या—

तथा चेत्यादिना । तत्रोदाहरणमाह—नारद इत्यादिसप्रमाणम् । एवं तृतीयामपि तां सप्रमाणं सोदाहरणं तृणयति—अनुष्ठानेत्यादिना ननु । कुतः कर्मवासनायाः पुण्योत्पादकत्वेऽपि मलिनत्वं तत्राऽऽह—अस्याश्चेति । तत्र मानमाह—तथा चेत्यादिना सप्रतिज्ञं भूरितरं च ।

तत्र सृष्टिमप्याह भगवतेत्यादिना—

भगवताऽप्युक्तम्—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भौगैश्वर्यगतिं प्रति ॥
 भौगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥
 त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
 निहृद्दो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥
 यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
 तावान्सर्वेषु घेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ इति ।

दृष्येत्तुत्वाच्च शास्त्रीयवासनाया मलिनत्वम् । श्वेतकेतुरल्पेनैव कालेन सर्वान्वेदानधीत्य दर्पेण पितुरपि पुरतो विनयं न चकारेति च्छन्दोगाः पठाध्याये पठन्ति । तथा बालाकिः कानिचिदुपासनान्यवगत्य दृष्ट उशीनरादिषु बहुषु देशेषु दिग्विजयेन बहून्विपानवज्ञाय काश्यामजातशङ्खं ब्रह्मविच्छिरोमणिमनुशासितुं धाष्ट्र्यं चकारेति कौपीतकिनो वाजसनेपिनश्चाधीयते ।

पुष्पिताम्, 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यार्थस्यैव सत्त्वेन पुष्पिण्यनुपमलौमजनिका-मित्यर्थः । वेदाः पूर्वकाण्डात्मिका इत्यर्थिकम् । यावानर्थ इति । यथोदपान उदकपा-नादिमात्रप्रयोजके वापीकूपदी प्रत्येकं यावानर्थः प्रयोजनविशेषः सिध्यति तावान्सर्वोऽ-प्यर्थः, सर्वतःसंप्लुतोदके प्रचुरतरजलशालिनि मद्गादितीर्थे नृणा सिष्यस्यैकत्रैवेति प्रसिद्धमेव तथा सर्वेषु पूर्वकाण्डात्मकेष्वखिलेषु वेदेष्वप्यनुसामारयेषु यावानर्थ 'प्रथमः शंमन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति' इति श्रुतेर्होतृवाप्यर्थवैद्वान्तृयादिभिः साधितेन पनी-यजमानयोः परमाभारतोपलक्षणेन पुण्यापूर्णे 'चित्रया यजेत पशुकामः' इति 'उयो-तिष्ठेमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिज्ञापितपश्चादिदलक्षणेऽप्यप्यप्राप्तिजन्यस्तद्व्यतिष्ठन्-

मुखलक्षणो यावानर्थः प्रयोजनविशेषः सिध्यति तावान्तर्वोऽप्यर्थो विजानतोऽद्वैतब्रह्मात्मैक्य-
विषयकसाक्षात्कारशालिनो ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारिणः सदसद्विवेकादिनिदिध्यासनान्तस्तक-
लसाधनवतः संन्यासिनः संपद्यत इति शेषः । शते पञ्चाशन्त्यायेन क्षुद्रानन्दानां सर्वेषाम-
द्वैतप्रज्ञात्मैक्यभ्रमानन्द एवान्तर्भावात्कर्मकाण्डानुष्ठानसाध्याः सर्वेऽपि विषयानन्दाः स्वाद्वैता-
नन्दाप्रै तृणायमाना एवेति भावः । इतोऽपि शास्त्रवासनायास्तुच्छत्यमेवेत्याह—वृष्यत्या-
दिना । तदुदाहरति—श्वेतकेतुस्त्विदिना । उदाहरणान्तरमप्याह—तथेत्यादिना । वाज-
सनेयिनः काण्वा माच्यंदिनाश्चेत्यर्थः ।

अथावसरप्राप्तां तृतीयां देहवासनामपि तृणयिष्यंस्तस्या अपि त्रैविध्यमभिधत्ते—

देहवासनाऽप्यात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रान्तिभेदाद्विधा । तत्राऽऽ-
त्मत्वं माप्यकार उदाजहार—‘ देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता
जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः ’ इति । ‘स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः’
इत्याभ्य ‘तस्मादन्नं तदुच्यते’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन तामेव प्राकृतप्रति-
पत्तिं तैत्तिरीयाः स्पष्टी कुर्वन्ति । ‘विरोचनः प्रजापतिनाऽनुशिष्टोऽपि
स्वचित्तदोषेण देह आत्मत्ववृद्धिं वृढीकृत्यासुरान्सर्वाननुशशास’ इति
च्छन्दोगा अष्टमेऽध्याये समामनन्ति । गुणाधानं द्विविधम्—लौकिकं
शास्त्रीयं चेति । समीचीनशब्दादिसंपादनं लौकिकम् । कोमलध्वनिना
गानुमध्येतुं च तैलपानमरीचमक्षणादिना लोकाः प्रपतन्ते । मृदुस्पर्शाय
लोकाः पुष्टिकरावीषधाहाराद्युपयुञ्जते लावण्यायाम्यङ्गोद्धर्तनदुकूल-
कारानुपसेवन्ते । सौगन्ध्याय स्रगालेपने धारयन्ति । शास्त्रीयं गुणमा-
धातुं गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थादिकं संपादयन्ति । दोषापनयनं च चिकि-
त्सकोक्तीरौषधैर्मुखादिप्रक्षालनेन च लौकिकं, शांत्वाचमनादिना वैदिक-
मित्युभयविधम् । अस्याश्च देहवासनाया मालिन्यं वक्ष्यते । देहस्याऽऽ-
त्मत्वं तावद्प्रामाणिकत्वादशेषदुःसहेतुत्वाच्च मलिनत्वम् । अस्मिन्मार्थे
पूर्वाचार्यैः सर्वैरपि पराक्रान्तम् । गुणाधानं च प्रायेण न पश्यामः ।
प्रसिद्धा एव गायका अध्यापकाश्च प्रपतमाना अपि बहवो ध्वनिसौहवं
न लभन्ते । मृदुस्पर्शोऽङ्गपुष्टिश्च न नियता । लावण्यसौगन्धे अपि
दुकूलस्रगादिनिष्ठे न तु देहनिष्ठे ।

देहेति । आत्मत्वेति । आत्मत्वं च गुणाधानं च दोषापनयनं चेति तथा तद्विष-
यिण्यो वा भ्रान्तयोऽहं ब्राह्मण इति कस्तूर्याद्यान्तरलापनेन सुरमितोऽस्मि मङ्गलाम्यङ्गज्ञानेन

विमलोऽभवमिति चानुभूयमानभ्रमविभेदाभिप्रकारा देहवासनाऽपि भवतीति भावः । तत्राऽऽद्यायां मानमाह—तत्रेति । तद्भाष्यमेव शारीरकसूत्रस्थाव्यासग्रन्थगमुदाहरति— देहेत्यादिना । अथैतन्मूलीभूतां तैत्तिरीयश्रुतिमपि प्रमाणयति—स वा एष इत्यादिना । अत्र सामश्रुतिमप्यर्थतः संवादयति—विरोचन इत्यादिना । अथ गुणाधानमपि क्रमप्राप्तं द्वैविध्येनाभिधत्ते—गुणेति । तद्विवृणोति—लौकिकमिति । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—समीचीनेति । तत्र प्रसिद्धिमेव प्रमाणयति—क्रामलेत्यादिना धारयन्तीत्यन्तेन । अथ शास्त्रीयगुणाधानमप्याह—शास्त्रीयमित्यादिना । एवं दीपापनयनमपि लौकिकादिभेदेन द्विविधमुदाहरति—दीपापनयनं चेत्यादिना । उक्तदेहवासनाया गालिन्यं प्रतिजानीते—अस्याश्चेत्यादिना । तत्र देहात्मवमालिन्यमुपपादयति—देहस्येत्यादिना । एवं गुणाधानाद्यपि दूषयति—गुणाधानं चेत्यादिना न र्द्वित्यन्तेन । शिष्टं तु स्पष्टम् ।

तत्र मानमाहात एवेति सप्रतिज्ञम्—

अत एव विष्णुपुराणेऽभिहितम्—

मांसाभ्रवपूयविष्णुमूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।

देहे चेत्यतीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥

स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् ।

वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते । इति ॥

शास्त्रीयं च गुणाधानं प्रचलेन शास्त्रान्तरेणापोह्यते । यथा 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेनापवादस्तद्वत् । प्रचलतरं शास्त्रमेतदन्यशास्त्रापेक्षया—

यस्याऽऽत्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके

स्यधीः कलजादिषु भीम इज्यधीः ।

यस्तीर्थबुद्धिः सलिले न काहंचि-

ज्जनेष्वमिज्ञेषु स एव गोसत्वरः ।

* क. पुस्तकेऽत्र त्रयो धातवो वातपित्तश्लेष्माणः पृथगतयो यस्य तस्मिन्कुणपे शरीर आत्मबुद्धिः, स्यधीः कलजादिषु स्त्रीया इति बुद्धिः, भीमे भूमिविकारे इज्यधीर्देवताबुद्धिः, यस्य तीर्थमिति बुद्धिः सलिले न, अभिज्ञेषु तत्त्ववित्तु यस्य (इत्ये) ता बुद्धयो न सन्ति ए एव गोस्यपि सत्ये दारणः । यथा महा तृणादिभारवाहः । सत्ये गर्दभः इत्यधिकमुपलभ्यते ।

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।

उमयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते । इति च ॥

यद्यप्यनेन शास्त्रेण दोषापनयनं प्रतिपिध्यते न तु गुणाधानं तथाऽपि सति विरोधिनि प्रबलदोषे गुण आधातुमशक्य इत्यर्थाद्गुणाधानस्य प्रतिषेधः । अत्यन्तमालिन्यं चात्र मैत्रायणीयशास्त्रायां भ्रूयते—' मग-
वन्नास्थिचर्मन्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माशुद्रूपिकाद्रूपिते विण्मूत्र-
वातपित्तसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपमोगैः ' इति ।

शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविध्यपेतं निरय इव मूत्रद्वारेण निष्का-
न्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणाऽधनद्भ्रं विण्मूत्रपित्तकफमज्जा-
मेक्षोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुनेति च ।
चिकित्सया च रोगशान्तिर्न नियता । शान्तोऽपि रोगः कदाचित्पुनरु-
देति । नवच्छिद्रैर्निरन्तरं स्रवासु मलेषु रोमजूपैरसंरपातैः स्थिन्ने गात्रे
को नाम् स्रेदेन प्रक्षालयितुं शक्नुयात् ।

तदुदाहरति—मांसेत्यादिद्वान्याम् । नन्वेवमपि गङ्गास्नानादिनाम्य शास्त्रीयगुणाधान-
मीशतोयामक्तं कथं मलिनमित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रीयं चेति । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—
न हिंस्यादित्यादिना । एष चाऽऽनर्थक्यप्रतिहतानां निररीतं बलात्कृतमिति न्यायायथा
न हिंस्यादित्यादिसामान्यनिर्देशशास्त्रेणाशौचोपमोयनिर्देशविशिष्टास्यऽऽनर्थक्यापातान् वाध-
स्तथा गङ्गास्नानादिनामान्यगुणाधानशास्त्रेण मांसियादिनिर्देशशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यादेव तु
वाधो नैवास्तीति बोध्यम् । न च ममित्यादिशास्त्रापेक्षया कथं न गङ्गास्नानादिशास्त्रमेव
प्रत्यभिनि याम्यम् । प्रयत्नविषयतास्य तर्कशतोर्षकविषयकत्वेन परोक्षमात्रविषयकत्वाच्चे-
त्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रबलतरमिति । फोऽत्रैतच्छब्दार्थः किं ममित्यादिप्राप्यः कश्चिदुदीप्यो
येति चेदुभयनरीचभित्तंधायाऽऽह—एस्याऽऽमेत्यादिभागवतादिना । तत्राप्याशङ्क्य
समाधत्ते—यद्यपिरादिना । उक्तदेहात्यन्तमालिन्ये मानमाह—अत्यन्तेत्यादिसप्रतिज्ञम् ।
एव दोषापनयेऽप्यनेनयमह—चिकित्सेत्यादिना शक्नुयादित्यन्तेन ।

उक्तोऽर्थे प्राचां यचः संगदयति—

तदुक्तं पूर्वाचार्यः—

नवच्छिद्रपुताद्देहास्रवन्ति घटिका इव ।

पाण्यशौर्षनं शुष्यन्ति पान्तः शौचं न विद्यते ॥

अतो देहवासना मलिना । तदेतन्मालिन्यमभिप्रेत्य वसिष्ठः—

आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।

इत्थेको निश्चयो राम वन्धायासद्विलोकनात् ॥

सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।

साऽसिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥

सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।

स्पष्टव्या सा न मध्येन स श्वमांसेव पुलकसी ॥ इति ।

तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानं-
मपि विविदिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधित्वाद्द्विदुषो ज्ञानप्रतिष्ठाविरोधित्वाच्च
विवेकिभिर्हेयम् । अत एव स्मर्यते—

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ इति ।

या तु दम्भदर्पाद्यासुरसंपद्वृषा मानसवासना तस्या नरकहेतुत्वान्मा-
लिन्यमतिप्रसिद्धम् । ततः केनाप्युपाधेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपा-
दनीयः । यथा वासनाक्षयः संपादनीयस्तथा मनसोऽपि । न च तार्किक-
कवक्षित्यद्रव्यमणुपरिमाणं मनो वेदिका अभ्युपगच्छन्ति येन मनोनाशो
दुःसंपाद्यः स्यात् । किं तर्हि सावयवमनित्यं सर्वदा अनुसुवर्णादिवद्बहु-
विधपरिणामाहं द्रव्यं मनः । तस्य लक्षणं प्रमाणं वाजसनेयिनः
समामनन्ति—‘कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिः धृति-
र्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव’ इत्येतल्लक्षणम् । कामादिवृत्तयः क्रमेणो-
त्पद्यमानाश्चाक्षुषपत्यक्षयटवत्साक्षिप्रत्यक्षेणातिस्पष्टं भासन्ते तदुपादानं
मन इत्यर्थः । ‘अन्यत्रमना अमूर्धं नादर्शमन्यत्रमना अमूर्धं नाश्रौषम्’
इति । ‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति’ इत्येतत्प्रमाणम् ।

तदुक्तमिति । नवेति । घटिका एव वायुकायन्त्रसाक्षिप्राण्येव । तेषामेव स्वयण-
संभवात् । इन्द्रियगोळकानीति शेष । फलितमाह—अत इति । तत्र वासिष्ठमनुसूच-
यति—तदेतदिति । तद्व्याख्येयं सल्लिखति—आपादेत्यादिना । फलसूत्रादयो नरक-
निरोधः प्रसिद्धा एव गारुडशै । महावीचीत्यादि । महाऽवीचिर्वा । अग्रे नरकान्म-

कृत्य ' तद्वेदास्तपनानीचिमहारौखरोरना ' इयुक्तेर्महावीचिर्महारौखरोरनरकमिशेषो वा चागुरा मृगन्वनी रज्जुर्वेत्पार्वत्वाद्वास्थेष दु खदत्वात् । पुलकती ' बुरडीण ' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धा । उपसहरति—तदेतदित्यादिना । ज्ञानेति । ननु ज्ञानस्य नित्यापरोक्षस्वप्रकाशाद्वैतचिन्मात्रात्मविषयकाविचारितमहानाक्यजन्यापरोक्षप्रमात्वेन समानाश्रयविषयकानिधैकानिवृत्ते का नामान्या प्रतिष्ठा यद्विरोधित्वमुक्तवासनाना तस्यास्तु तदुत्पत्तिमात्रेणैव सिद्धत्वान्न ह्यालोक स्वसमानाश्रयकमधकारमनिरसयन्प्रसरतीति चे सत्यम् । ' नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ' इत्यादिप्रागुपन्यस्तशास्त्रशतसिद्धासभापनादिसंस्कारध्वंससिद्धहर्षनिपादवैधुर्यस्यैव प्रकृतज्ञानप्रतिष्ठापदेष्ट्वान्नात्र प्रधापकाश । शिष्ट तु ग्रन्थजातमतिस्पष्टमेवेति ।

उक्तमन प्रमाणश्रुतिं विवृणोति चक्षुरित्यादिना—

चक्षुःसंनिकृष्टस्फीतालोकमध्यवर्ति घटः श्रोत्रसंनिकृष्टोच्चैःपठितवेदश्च यस्यानवधाने सति न प्रतीयते, अवधाने तु प्रतीयते तादृशं सर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन्वयव्यतिक्राभ्यां प्रतीयत इत्यर्थः । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानातीत्येतदुदाहरणम् । यस्माच्च लक्षणप्रमाणाभ्या सिद्धं मनस्तस्मात्तदेवमुदाहरणीयम् । पृष्ठमागेऽप्यन्येनोपस्पृष्टे देवदत्तो विशेषेण जानाति हस्तस्पर्शोऽयमङ्गुलिस्पर्शोऽयमिति । न हि तत्र चक्षुः प्रसरति । त्वगिन्द्रियं तु मार्दवकाठिन्यमात्रग्रहण उपक्षीणम् । तस्मान्मन एव विशेषज्ञानकारणं परिशिष्यते । तच्च मननान्मन इति चेतनाच्चित्तमिति चाभिधीयते । तच्चित्तं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं, प्रकाशप्रवृत्तिमोहाना सत्त्वादिकार्याणां तत्र दर्शनात् । प्रकाशादीनां तु गुणकार्यत्वं गुणातीतलक्षणेऽवगम्यते—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

इत्यभिधानात् । सांख्यशास्त्रेऽपि प्रकाशप्रवृत्तिमोहा नियमार्था इत्युक्तम् । प्रकाशो नात्र सितमास्वररूपं किंतु ज्ञानम् ।

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोम एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो मयतोऽज्ञानमेव च ॥

इत्युक्तत्वात् । ज्ञानवत्सुप्तमपि सत्त्वकार्यम् । तदप्युक्तम्—

सत्त्वं मुष्टे संजयति रजः कर्मणि भासते ।

ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ इति ।

समुद्रतरङ्गवश्चिरन्तरं परिणममानेषु गुणेषु कदाचित्कश्चिदुद्भवति ।
इतरावभिभूयते । तदुक्तम्—

रजस्तमश्चामिभूय सत्त्वं भवति मारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ इति ।

बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे । इति च ।

तत्र तमस उद्भवे सत्यासुरसंपदुदेति रजस उद्भवे सति लोकतद्दिवा-
सनास्तिस्रो भवन्ति । सत्त्वस्योद्भवे सति दैवी संपदुपजायते । एतदे-
वाभिप्रेत्योक्तम्—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ इति ।

अथैतदुदाहरणमपि श्रुत्यैमाऽऽह—तस्माद्दृषीत्यादिना । एतव्याचष्टे—प्रस्माच्च-
त्यादिना । इदानीं मन सज्ञा व्युत्पादयति—तच्चचेति । अथ तत्स्वरूपं कथयति—तच्चि-
त्तमित्यादिना । तन्निरक्तव्युत्पत्त्यादिसिद्धमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रकाशेति । तत्र
मानमाह—प्रकाशादीनां त्वित्यादिना । तत्राऽऽशङ्क्य समाधत्ते—प्रकाश इत्यादि-
ना । भास्वर परप्रकाशकम् । तत्र मानमाह—सत्त्वादित्यादिना । हेतुविधया । एव
मुक्तेऽपि जन्येऽनामरूपे सत्त्वकार्यं नमेत्याह—ज्ञानवदित्यादिना । तत्रापि मानमाह—
तदृषीत्यादिना । षष्ठितमाह—समुद्भेत्यादिना । तत्रापि गीतामेव प्रमाणयति—तदु-
क्तमिति सप्रतिज्ञम् । बृहद्वासिष्ठस्यमप्याह—बाध्येति । तत्र तमआदिगुणोद्भवः
कथमुक्तेय इत्यत्राऽऽह—तत्र तमस इत्यादिना । एव च—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतस ।

राक्षसीमासुरी चैव प्रवृत्तिं मोहिनीं श्रिताः ॥

इति गीतोक्ता राक्षसीप्रवृत्तिरप्यत्रैमान्तर्भ्रंशतीति भावः । अत्रापि गीतामनुसृत्यति—
एतदेवेत्यादि ।

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते यद्यपीत्यादिना—

यद्यप्यन्तःकरणं त्रिगुणात्मकं मासते तथाऽपि सत्त्वमेवास्यं मुख्य-
मुपादानकारणं रजस्तमसो तूपष्टम्भके । अत एव ज्ञानिनो योगाभ्या-
सेन रजस्तमसोरपनीतयोः सत्त्वमेव स्वरूपं परिशिष्यते । एतेदवाभि-
प्रेत्योक्तम्—

ज्ञस्य चित्तमचित्तं स्याज्ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते । इति ॥

तत्र सर्वं चाश्रयहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रम् । भ्रान्तिकल्पिता-
नात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्सूक्ष्मम् । तत आत्म-
दर्शनयोग्यम् । अत एव श्रुतिः—‘ हृश्यते त्वद्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिः ’ इति । न सलु वायुना दोधूयमानेन प्रदीपेन मणिमु-
क्तादिलक्षणानि निर्धारयितुं शक्यन्ते । नापि स्थूलेन सन्निव्रेण सूच्येव
सूक्ष्मपटस्पृतिः संभवति । तदेतद्दीदृशं सर्वमेवायोगिषु तमोगुणगर्भि-
तेन रजोगुणोपस्पृष्टं च बहुविधद्वैतसंकल्पेन चेतयमानं चित्तं भवति ।
तच्चित्तं तमोगुणाधिक्ये सत्यासुरी संपदमुपचिन्वत्पीनं भवति । तथाऽऽह
यसिष्ठः—

अनात्मन्यात्मभावेन देहभावनया तथा ।

पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥

आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतां ।

हेयादेषविभागेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

अहंकारविकारेण ममतामललीलया ।

इदं ममेतिमानेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

स्नेहेन घनलोभेन लाभेन मणियोपिताम् ।

आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।

आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ इति ।

आस्था नाम प्रपञ्चे सत्यत्वबुद्धिस्तस्या आदानमङ्गीकारः स एव
चारो गमनागमनक्रिया तथेति । तदेवं विनाशनीययोर्वासनामनसोः
स्वरूपं निरूपितम् ।

अथ वासनाक्षयमनोनाशौ क्रमेण निरूप्येते । तत्र वासनाक्षयप्रका-
रमाह यसिष्ठः—

यन्धो हि वासनायन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।

वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षाधित्वमपि त्यज ॥

मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः ।
 मैत्र्यादिवासनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥
 ता अप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्ध्वंशहरन्नपि ।
 अन्तः शान्तः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥
 तामप्यन्तः परित्यज्य जनोबुद्धिसमन्विताम् ।
 शेषे स्थिरसमासीनो येन त्यजसि तत्त्यज । इति ॥

तत्र वासिष्ठमेव प्रमाणयति—तद्देवेत्यादिना सप्रतिज्ञम् । ततः किं तदाह—तच्चै-
 त्यादिना । तत्र श्रुतिमप्यनुकूलयति—अत एवेत्यादिना तत्संग्रहणपूर्वकम् । तद्रूपपाद-
 नाय युक्तिमपि व्यनक्ति—न खल्वित्यादिना । दोष्यमाने, कम्पमाने । फलितमाह—
 तद्देतदित्यादिना । ननु भवत्वेवं चित्तं ततः किं तदाह—तच्चित्तमिति । तत्र मानं
 प्रतिजानीते—तथेति । तदाक्यान्येव पठति—अनात्मनीत्यादिना । अथ वृत्तार्थमनूय
 वक्ष्यमाणं प्रतिजानीते—तद्देवमित्यादिना । तत्राऽऽद्यमवतारयति—तत्र वासनेति ।
 तद्वचास्येव पठति—बन्धो ह्रीत्यादिना तस्यजेतीत्यन्तेन ।

तत्र मानसवासनाः संप्रमोदयति—

अत्र मानसवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशास्त्रदेहवासना विव-
 क्षिताः । विषयवासनाशब्देन दम्भदर्पाद्यासुरसंपद्विवक्षिता । गृह्णतीत्यत्वे
 तद्विवक्षाभेदकारणे । पट्टा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः । तेषां
 काम्यमानसद्वशाजन्वः संस्कारो मानसवासना मुज्यमानत्वद्वशाजन्वः
 संस्कारो विषयवासना । अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्त-
 र्भावः । अन्तर्बाह्यव्यतिरेकेण वासनान्तरासंभवात् । ननु वासनायाः परि-
 त्यागः कथं घटते । न हि तासां मूर्तिरस्ति । येन संमार्जनीसमूहितधूलितृण-
 षट्शस्तेनोद्धृत्य बहिस्त्यक्षयामः । मयम् । उपवासजागरणवत्तदुपपत्तेः ।
 स्वभावाप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेऽपि तत्परित्यागरूपे उपवासजा-
 गरणे सर्वैरप्यनुष्ठीयते तद्द्वयत्राप्यस्तु । 'अद्य स्थित्या निराहारम्' इत्यादि-
 मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा सावधानेनैवावस्थानं तत्र त्याग इति चेदत्रापि
 न तदृणनिवारितम् । प्रथमन्त्रेण संकल्प्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुं शक्य-
 त्वात् । वैदिकमन्त्रानधिकारिणां तु मापया संकल्पोऽस्तु । पदि तत्र

१ क. ल. ग. घ. ङ. च. 'दि मानना' । २ ल. ग. घ. च. 'शान्तमस्ने' । ३ क. ल.
 ग. घ. ङ. च. 'हितं त्य' । ४ क. ल. ग. ङ. च. 'हारः । ५ क. ल. ग. ङ. च. 'वमात्रने ।

शाकसूपौदनादिसंनिधित्यागस्तर्ह्यत्रापि स्रकचन्दनवनितादिसंनिधिपरित्यागोऽस्तु । अथ तत्र बुभुक्षानिद्रालस्यादिनिवर्तकैः पुराणश्रवणदेवपूजानृत्पगीतवादिभ्रादिमिश्रितमुपलाल्यते तर्ह्यत्रापि मैत्र्यादिभिस्तदुपलालयेत् । मैत्र्यादयस्तु पतञ्जलिना सूत्रिताः—‘मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ’ इति ।

अत्रेति । एवं विषयवासना अपि ज्ञापयति—विषयेति । नन्वेवं निरुक्तवासिष्ठवाक्यगतपदार्थविवक्षायां को हेतुस्तत्राऽह—मृदुतामेति । ननु मानसवासनाविषयवासनयोरेवं मृदुत्वतीव्रत्वाभ्यां लोकादियासनात्रयत्वं दग्धाद्यासुरसंपत्त्वं च मानसवासनादिशब्दमर्यादया तु नैव प्रतीयत इत्यत आह—यद्वेति । न चैवं तर्हि ततः केनाप्युपायेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीय इति प्रागुक्तलोकादियासनात्रयसहितदग्धदर्पाद्यासुरसंपद्रूपचतुर्थमानसवासनाभिः साकं वासनापट्कं स्यादिति वाच्यम् । यत्कृतवासनाद्वय एव प्रागुक्तवासनानां चतसृणामप्यन्तर्भावादित्याह—अस्मिन्पक्ष इत्यादिना । तत्र हेतुमाह—अन्तर्बाह्येति । तत्रापि शङ्कते—नन्वितिप्रभृतिग्रन्थेन । तत्समाधानं प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र सदृष्टान्तं हेतुमाह—उपवासेति । तमुपपादयति—स्वभावेत्यादिना । तत्र वैषम्यं दृष्टान्ते शङ्कते—अष्टेत्यादिना । सिद्धान्ती तत्रापि साम्येन समाधत्ते—अत्रापीत्यादिना । ननु जीवन्मुक्तिकामानां स्त्रीशूद्रादीनां क प्रेमभ्रूणेण संकल्पस्तत्राऽह—वैदिकेति । पुनरपि दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य समाधत्ते—पदीत्यादिना । पुनरपि तदाक्षिप्य प्रतिक्षिपति—अष्टेत्यादिना । किं तन्मैत्र्यादि तदाह—मैत्र्यादयस्त्वित्यादिना सप्रमाणम् ।

ननु चित्तस्योक्तसाधनसाध्यप्रसादनं हि कल्पपीभावपूर्वकं वाच्यं स एवाऽऽदौ तत्र केनेत्यत आह—

चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषी क्रियते । रागद्वेषौ च पतञ्जलि-
रसूत्रयत्—‘सुरानुशयी रागः, दुःस्नानुशयी द्वेषः ’ इति । स्वेनानुभू-
यमानं सुखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषः सुखजातीयं मे सर्वं भूयादिति ।
तच्च दृष्टादृष्टसामर्थ्यभावात्तं संपादयितुं शक्यम् । अतः स रागश्चित्तं
कलुषी करोति । यदा सुखिष्ययं मैत्रीं भावयेत् । सर्वेऽप्येते सुरिनी
मदीया इति तदा तत्सुखं स्वकीयमेव संपन्नमिति भावयतस्तत्र रागो
निवर्तते । यथा स्वस्य राज्याभावेऽपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यं

तद्वत् । निवृत्ते रागे वर्षास्वतीतासु शरत्सरिदिव चित्तं प्रसीदति । तथा दुःखमनुशेते कश्चित्प्रत्ययः, ईदृशं सर्वं दुःखं सर्वदा मे मा भूदिति । तच्च रोगशत्रुघ्णादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वं दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते । अतः स द्वेषः सदा हृदयं वहति । यदा स्वस्वैव परेषां प्रतिकूलं दुःखं मा भूदित्यनेन प्रकारेण कुरुषां दुःखिषु प्राणिषु भावयेत्तदा वर्षादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । अत एव स्मर्यते—

प्राणा यथाऽऽमनोऽमौटा मृतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन मृताबां वयां कुर्वन्ति साधवः । इति ॥

तत्प्रकारं च महान्तो दर्शयन्ति—

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सन्तु सर्वे निरामयाः ।

सर्वे मद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् । इति ॥

तथा हि प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति । तदाहुः—

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।

न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः । इति ॥

ते च पुण्यपापे पश्चात्तार्पणं जनयतः । स च तापः श्रुत्याऽनूद्यते—
' किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम् ' इति ।

चित्तं हीति । ननु रागद्वेषयोरेव किं स्वरूपं तत्राऽऽह—रागेति । तत्सूत्रमेव पठति—सुखेत्यादिना । तद्विवृणोति—स्वनेत्यादिना । एव चित्तकालुष्यकारणं राग निरूप्य मैत्रीत्यादिप्रायुक्तसूत्रे तदुपयोगमाह—यदेत्यादिना । एव द्वेषपदार्थमप्यभिधाय तत्र प्राग्गदेव तदुपयोगमप्याह—तथेत्यादिना । तत्र स्मृतिसम्यनुत्थयति—अत एवेति । तद्वाक्यमेव पठति—प्राणा यथेति । तत्प्रकारे सांप्रदायिकनाक्य प्रकाशयति—तत्प्रकारं चेत्यादिना सप्रतिज्ञम् । सर्वेऽत्रेति । अत्र, दृश्ये ससारे । श्रीमद्भागवतेऽपि—

स्वस्वस्तु निश्चयं खलु । प्रसीदता ध्यायन्तु मृतानि शिव मिथो धिया ।

मनश्च भव्यं भजतामधोक्षजे आरिश्यता नो मतिरप्यहेतुर्वा ॥ इति ।

फलितमाह—तथा हीत्यादिना । तत्र बृहद्वचनं प्रमाणायति—तदाहुरिति सप्रतिज्ञम् । पुण्यस्येति । ततः किं तत्राऽऽह—ते चेति । तत्र तैत्तिरीयस्मृतिसमिपि सनादयति—स चेत्यादिना सात्तरणम् । साधु, पुण्यकर्म । नाकरव, नैवानुष्ठितानास्मीत्यर्थः । एवमेवाग्रेऽपि ।

एवं तर्हि कोऽस्थानुतापस्योपशमोपाय इत्यत्राऽऽह यद्यसावित्यादिना—

यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनया स्वयभेदाप्रमत्तः पुण्येषु प्रवर्तते । तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्तते । अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति । सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागनिवृत्तिः किंत्वसूषेर्षादयोऽपि निवर्तन्ते । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया, परगुणानामसहनमीर्ष्या । यद्वा मैत्रीवशात्परसुखं स्वकीयमेव संपद्यते तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत् । एवं दोषान्तरनिवृत्तिरपि पथायोग्यमनुभेया । दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्तते तदा दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तो दर्पोऽपि निवर्तते स च दर्प आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे निरूपितः—

ईश्वरोऽहमहं मोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुरी ।

आदयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ इत्यादि ।

ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलत्वेनोक्ता सा च योगिनो न युक्ता । मलिनायां शास्त्रवासनायां पुण्यमन्तर्माद्य पूर्वमुदाहृतत्वात् । मैवम् । पुनर्जन्मकारणस्य काष्पेष्टापूर्तदिस्तत्र मलिनत्वेनोदाहरणात् । इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लकृष्णत्वेनाजन्मापादकं पुण्यं विवक्षितम् । अशुक्लकृष्णत्वं पतञ्जलिः सूत्रयामास—‘कर्माशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्’ इति ।

काश्चं कर्म विहितत्वाच्छुक्लं, निषिद्धं कृष्णं, मिथं शुक्लकृष्णम् । तदेतन्नयमितरेषामयोगिनां संपद्यते । तच्च त्रिविधं जन्म प्रपच्छति । तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः—

शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकी गतिम् ।

उमाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽथशः ॥ इति ।

ननु योगस्वानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेऽपि विहितत्वाच्छुक्लत्वमिति चेन्मैवम् । अकाष्पत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानात् । अतोऽशुक्लकृष्णे पुण्ये प्रवृत्तिर्योगिनोऽपेक्षिता ।

किंच मैत्र्यादिभारनानां न केवलं निरन्तरेण फलानि किं त्वन्यान्पर्यन्तुद्यादयति—सुरिष्वित्यादिना । निरन्तरीया दोषान्तरनिवृत्तिरूपेणैव—एवं दोषान्तरेति । तत्रग

यदा योगीन्द्रः पापिष्ठेपूषेक्षां भावयति तदा तन्मनपापेनास्वोपेक्ष्यन्वादेव क्रोधोऽपि नेति । एवमपि योगिनः पुण्यप्रवृत्त्यनौचित्यं शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधातुं तत्रापि प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुं व्युत्पादयति—पुनारीत्यादिना । ननु कर्मणि किं प्रमाणं तत्राऽऽह—अशुक्लेत्यादिना । तन्मूत्रमुदाहरति—कर्ममिति । तद्विद्युतोति—काम्यमित्यादिना । ननु भवत्वेवमयोगिकर्म किमतस्तदाह—नञ्चेति । तत्र वार्तिकं प्रमाग्यति—तदाहुरित्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । तत्र समाधातुं प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—अकाम्यत्वेति । फलितमाह—अत इत्यादिना ।

अथैवमप्यनिष्टमाशङ्कते—

ननु योगिनोऽप्यनेन न्यायेन यथोचितं पुण्यात्मसु मुक्तिं भावयित्वा पुण्येष्वेव प्रवर्तरेन्निति चेत्प्रवर्तन्तां नाम । ये मैत्र्यादिभिश्चितं प्रसादयन्ति तेषामेव योगित्वात् । मैत्र्यादिचतुष्टयमुपलक्षणम् । तेन 'अमयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिद्वैवसंपत्त, 'अमानित्वमदमित्वम्' इत्यादिज्ञानसाधनानि जीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्ता धर्माश्चोपलक्ष्यन्ते । सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिबर्तकत्वात् । ननु सन्त्यनेकाः शुभवासनाः । न च ता एकेन सर्वा अभ्यसितुं शक्यन्ते । निरर्थकश्च तदभ्यासप्रयास इति चेन्न । तन्नित्यर्त्यानामनन्तानां मलिनवासनानामेकस्य मनस्यसंभवात् । न ह्यायुर्वेदोक्तानि सर्वाण्यौषधान्येकेन सेवितुं शक्यन्ते । नापि तन्नित्यर्त्याः सर्वे रोगा एकस्य देहे संभवन्ति । एवं तर्हि स्वचित्तं प्रथमतः परीक्ष्य तत्र यदा यावत्प्यो मलिनवासनास्तदा तावतीः शुभवासना विरोधिनीरभ्यसेत् । यथा पुत्रमित्रकलत्रादिभिः पीड्यमानस्ततो विरक्तस्तन्नित्यर्तकं पारिवाज्यं गृह्णाति, तथा विद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासनाभिः पीड्यमानस्तद्विरोधिनि विवेकमभ्यसेत् । स च विवेको जनकेन दर्शितः—

अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।

हन्त चित्त महत्तायां क्वेया विश्वस्तता तव ॥

क धनानि महीपानां ब्रह्मणः क जगन्ति वा ।

प्राक्तनानि प्रयातानि क्वेयं विश्वस्तता तव ।

कोटयो ब्रह्मणां याता गतोः स्वर्गपरम्पराः ।

प्रपाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥

येषां निगेषणोन्मेषो जगतः प्रलयोदया ।

तादृशाः पुरुषा नटा मादृशां गणनैव का ॥ इति ।

नन्विति । इष्टापरया परिहरति—प्रवर्तन्तां नामेति । तत्र योगित्वब्रह्माश-
ब्दस्य लक्षणसंज्ञानमैरमित्याह—ये मैत्र्यादिभिरित्यादिना निरक्तेष्टापत्तिहेतुरुचयेन ।
ननु किं मैत्र्यादिचतुष्टयत्रयमेव योगित्वं तथात्वे तदितरप्राक्प्रपञ्चितानेकधर्मनैपर्यमित्यत
आह—मैत्र्यादीत्यादिना । तत्र हेतुमाह—चतुष्टयमित्यादिना । एवमुपलक्षणत्वकल्पने
फलमाह—तेनेति । ततः किं तदाह—सर्वेषामित्यादिना हेतूक्त्या । तत्राप्याशब्दस्य
समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्समर्थयितुं दृष्टान्तमाह—न हीत्यादिना । नन्वेवं चेत्कोऽत्र
वासनाक्षयेऽस्त्युपाय इत्यत्राऽऽह—एवं तर्ह्यित्यादिना । तत्रापि दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना ।
ननु कोऽसौ निनेको यदभ्यासेन सर्वासामपि निद्यामदादिमछिननासनानां निश्चिचित्यतस्तं
सप्रमाणं प्रतिज्ञाय वासिष्ठनिष्ठानि तद्वाक्यान्त्येव स्पष्टयति—स चेत्यादिना केतीत्यन्तेन ।
तत्रासांगत्यं शङ्कते नन्वित्यादिना—

नन्वथं विवेकस्तस्वज्ञानोदयात्पाचीनः, नित्यानित्यवस्तुविवेकादि-
साधनव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानासंभवात् । इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य
जीवन्मुक्तये वासनाक्षयादिसाधनं वक्तुमुपक्रान्तमतः किमिदमकाण्डे
ताण्डवमिति चेत् । नायं दोषः । साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चाद्ब्रह्मज्ञान-
मित्येव सर्वपुरुषसाधारणः प्रो.ो राजमार्गः । जनकस्य तु पूर्वपुण्यपुञ्ज-
परिपाकेनाऽऽ(णाऽऽ)काशफलपातवदकस्मात्सिद्धगीताश्रवणमात्रेण त-
स्विज्ञानमुत्पन्नम् । ततश्च चित्तविभ्रान्तये विवेकोऽयं क्रियत इति काण्ड
एवेदमुचितं ताण्डवम् । नन्वेवमप्यस्य विवेकस्य ज्ञानसमनन्तरमायि-
त्येन मलिनवासनानुवृत्त्यभावाच्छुद्धवासनाभ्यासो नापेक्षित इति चेन्न ।
जनकस्य तदनुवृत्त्यभावेऽपि याज्ञवल्क्यमगीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनात् ।
अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्प्रतिवादिनामुपस्तकहोलादीनां च मूषान्त्रि-
ष्टामदः । तेः सर्वैरपि विजिगीषुकथार्यां प्रयुक्तत्वात् । ननु तेषां विद्या-
न्तरमेवास्ति न मत्प्रविद्येति चेन्न । कथागतयोः प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मविषय-
त्वात् । ननु ब्रह्मविषयत्वेऽपि तेषामापाततो ज्ञानमेव न तु सम्पग्वेदन-

१ क. त. य. प. ट. ष. *ताः ६५* । २ छ. *यत्रात्रेव न* । ३ क. ट. प.
त्युत्पन्नाः शी ।

मिति चेन्न । तथा सत्यस्माकमपि तदीयवाक्यैरुत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया
असम्पत्त्वप्रसङ्गात् । ननु सम्पत्त्वेऽपि परोक्षज्ञानमेवेति चेन्न । यत्सा-
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति मुख्यपरोक्षविषयतयैव विशेषतः प्रश्नोपलम्भात् ।
नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद् आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते । तथा चोपदेशसाह-
रूपामभिहितम्—

ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आरमज्ञो न चेतः ॥ इति ।

नेष्कर्मासिद्धावपि—

न चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः ।

विदुषोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥

इतिचेन्नायं दोषः । जीवन्मुक्तिपर्यन्तस्य तत्त्वज्ञानस्य तत्र विवक्षि-
तत्वात् । न खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्यामदमभ्युपगच्छामः ।

अथ सिद्धान्ती सानुवाद समाधातु प्रतिजानीते—इति चेन्नायं दोष इति ।
तत्रोपपत्तिमाह—साधनेत्यादिना । जनके प्रकृतत्रिनेकत्रति तद्वैलक्षण्यमाह—जनकस्य
वित्त्व्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वेवमपीत्यादिना । तत्रापि प्राग्देव समा-
धत्ते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुमाह—जनकस्येत्यादिना । तमुपपादयति—अस्ति
हीत्यादिना । उपलक्षणमिदं भगीरथलोकनासनादेरपि । तस्यापि योगत्रासिष्टे त्रितलाभि-
धमहर्षिणा चाऽऽर्येण मलिननासनेपशमार्थं निःसीमत्यागस्य समुपदिष्टत्वात् । तत्रापि-
वादिनामिति । एतेन भगीरथादेरित्यादिपदार्थो व्याख्यात । तत्र हेतुमाह—सर्वैर-
पीति । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुः
कथेति । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु ब्रह्मेत्यादिना । तथा च सर्वत्र शास्त्रीयक-
थास्वनाश्वासेननिर्माक्षपत्तिरित्याकृतम् । पुनरप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु सम्पत्त्वेऽपी-
त्यादिना । तत्रापि प्राचीनाचार्यविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—नन्वात्मेत्यादिना ।

अथाद्वैतप्रसन्ननिदस्तात्रद्विधामदसभावनैव नास्तीति शङ्कते—

ननु विजिगीषोरात्मबोध एव नास्ति ।

रागो लिङ्गमशोधस्य चित्तव्यापामभूमिषु ।

कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥

इत्याचार्यैरभ्युपगमादिति चेन्न ।

रागादप्यः सन्तु काभं न तद्भाषोऽपराधेति ।

उत्सानदंशोरगवदविद्या किं करिष्यति ॥

इत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् । न चात्र परस्परव्याहतिः । स्थित-
प्रज्ञे ज्ञानिमात्रे च वचनद्वयस्य ध्ववस्थापनोपयुक्तत्वात् । ननु ज्ञानिनो
रागाद्यभ्युपगमे धर्माधर्मद्वारेण जन्मान्तरप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । अदग्ध-
बीजवद्विद्यापूर्वककामादेरेव मुख्यरागादित्थेन पुनर्जन्महेतुत्वात् ।
ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदामासमात्रा एव रागादयः । एतदेवामि-
प्रेत्योक्तम्—

उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ।

तदा तदैव दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् । इति ॥

तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्निवति चेन्न । तत्काले मुख्यवदेवाऽऽर्मा-
समानानां बाधकत्वात् । रज्जुसर्पोऽपि मुख्यसर्पवदेव तदानीं भीषयन्नु-
पलभ्यते तद्वत् । तर्ह्यामासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति
चेच्चिरं जीवतु मवान् । इयमेवास्मदमिमता जीवन्मुक्तिः ।

नन्विति । अयं भावः—विद्यामदो हि मानसो धर्मः स च विजिगीषामूलकसदस-
द्विवेककामुकराजसभायां कथाप्रवृत्त्युन्नेयः सा च प्रतिष्ठापूर्वकधनैकावाप्तिफलिकेति तदाम-
मात्रपर्यवसायिनी स चाज्ञानानुमापक इति । नन्वत्र किं गानमित्यत आह—रागो लिङ्ग-
मित्वादिनैष्कर्म्यसिद्धद्युदाहरणपूर्वकं प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं प्रतिपादयन् । ततः सिद्धान्ती निरु-
क्तशङ्कामनूय शमयितुं प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्रापि हेतुमुक्ताचार्यवचनपूर्वक-
मेवाऽऽह—रागादय इत्यादिना । इतीत्यादि । निरुक्तवार्तिकामृतपथे । तैरेव नैष्क-
र्म्यसिद्धिकृद्भिः श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणैरेवेत्यर्थः । तत्रापि व्याघातमाशङ्क्य समाधत्ते—
नचेत्यादिना । पुनरपि प्रकारान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्र भारती-
तीर्थवाक्यमपि तृप्तिदीपीयमनुवृत्त्यति—एतदेवेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—
तर्ह्याद्यादिना । एवं चाऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न दोष इत्याशङ्क्येष्टापात्तं स्पष्टयति—
तर्ह्याद्यादिना जीवन्मुक्तिरित्यन्तेन ।

नन्वेवं चेत्तर्हि याज्ञवल्क्यस्य विजिगीषुकथायां प्रवृत्तस्याप्याभासत्वानुसंधानं द्वैतविषय-
कमस्त्वेव । अन्यथा ह्यन्तर्यामिब्राह्मणे 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदातम्' इति द्वैत-
मिथ्यात्वपूर्वकमद्वैतब्रह्मात्मैकरूपकैवल्योपेदेष्टृत्वमात्मानतमनुपपन्नं स्यादित्यत आह—

याज्ञवल्क्यस्तु विजिगीषुदशार्था न हीदृशः । चित्तविश्रान्तये विद्व-
त्संन्यासस्य तेन करिष्यमाणत्वात् । न केवलमस्य विजिगीषा किंतु

धनतृष्णाऽपि महती जाता । बहूनां ब्रह्मविदां पुरतः स्थापितं सालं-
कारगोसहस्रमपहृत्य स्वयमेवेदमाह 'नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा
एव वयं स्मः' इति । इतरान्ब्रह्मविदोऽवज्ञानुमियं काचिद्वचोमङ्गीति
चेत् । अयमपि तर्ह्यपरो दोषः । इतरे च ब्रह्मविदः स्वकीयं धनमनेना-
पहृतमिति मत्वा चुक्रुधुः ।

यांज्ञवल्क्यस्त्विति । निरक्तशङ्कोपशान्त्यर्थस्तुशब्दः । तत्र हेतुमाह—चित्तेत्या-
दिना । नन्वेव तर्ह्यन्तर्यामिब्राह्मणोत्थृतार्थापर्या याज्ञवल्क्यस्य निजिगीपुदशायामपि
द्वैतविषयकाभासत्वानुसधानपूर्वकब्रह्मात्मैकरूपकैवल्यानुसधानानुवृत्तिमस्य तत्कर्तृकविद्वत्स-
न्यासत्रोधकश्रुतार्थान्यथानुपपत्त्यन्तरेण च तदभाज इति परस्परविरुद्धश्रुतिद्वयस्याप्यप्रामाण्य-
मिति चेत् । श्रुत्यन्तरोपोद्वलितत्वेनोत्तरश्रुतार्थानुपपत्तेरेव प्रबलत्वात् पूर्वश्रुतार्थानुपपत्तेस्तु
शिष्यविशेष प्रति निरक्तसिद्धान्ताप्रोधनैव तात्पर्यकत्वेनोत्तानुसधानाभाज एव पर्यसनान्नो
चेत्कौपीतक्युपनिषदि प्रतर्दन प्रतीन्द्रस्याद्वैतब्रह्मोपदेशोऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा'
इत्यस्मच्छब्दघटितवाक्यप्रयोगानापत्तेश्च । तस्मादुक्तप्रतिज्ञैर्न ज्यायसीत्याशयेनाऽऽह—
न केवलमित्यादिना । ननु किं योगीश्वरस्यापि याज्ञवल्क्यस्य महत्या धनतृष्णायाः
सत्ते गमकमित्यत्राऽऽह—बहूनामित्यादि । तथा च काण्वै समाम्नायते बार्हदारण्य-
कपञ्चमाध्याये—'जनको ह वेदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र कुरपाञ्जालाना ब्राह्मणा
अभिसमेता बभूवस्तस्य ह जनकस्य वेदेहस्य विजिज्ञासा बभूव क स्वियेपा ब्राह्मणानाम-
नूचानतम इति सह गवा सहस्रमपररोध दश दश पादा एकैकस्या. शृङ्गयोरान्ना बभूवः
।१।तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो यो ब्रह्मिष्ठ स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न
दधृपुरय ह याज्ञवल्क्य स्वमेव ब्रह्मचारिणमुनाचैता. सोम्योदज सामश्रना३ इति ता
होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रु कथ नो ब्रह्मिष्ठो भ्रुवतेति' इति । ब्रह्मवित्तमत्र सगु-
णादिसाधारणमेव । पुरतः, पुरस्तात् । किमाहेत्याकाङ्क्षाया तद्वाक्यमेव पठति—नम
इत्यादिना । तदन्यथाभिप्रायमाशङ्क्य दोषांतरापत्या निराकरोति—इतरानित्यारम्य
दोष इत्यन्तेन । शिष्ट त्वतिरोहितमेव ।

किंच नैतावदेव, अपि तु ब्रह्महत्यावधिक्रोधपारवश्यमप्यस्य प्रागुक्तानुसधानवैधुर्यबोध-
कमियमिधत्ते—

स्वयं च क्रोधपरवशः शाकल्यं शापेन मारयामास । न चास्य

ब्रह्मघ्नो मोक्षमावः शङ्कनीयः । यतः कौपीतकिनः समामनन्ति—
' नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न
स्तेयेन न भ्रूणहत्या ' इति ।

स्वयं चेति । एवं तर्हि तत्त्वज्ञत्वेनास्याग्निद्याध्वस्तिरूपमुक्तिरपि दूरोत्सारितैवेत्यत
आह—न चेति । तत्र हेतुत्वेन श्रुतिमेव प्रतिजानीते—यत इत्यादिना । तामेव श्रुतिं
पठति—नास्येति । केन चेत्यत्र केनापीति पाठः । ननु श्रीभारतीतीर्थैर्विद्यानन्दे तु—

मातापित्रोर्वधः स्तेयो भ्रूणहत्याऽन्यदीदृशम् ।
न मुक्तिं नाशयेत्पापं मुखकान्तिर्न नश्यति ॥

इत्युक्तम् । तद्वचैत्तिरीयोपनिष्वार्याने माधवाचार्यैरिय श्रुतिरज्ञातपातकाभिप्रायेण
क्षत्रियब्रह्मविनिर्दिशनेन व्याख्याता ।

वाचा वा मनसा मातृनधार्दान्कुरुते यदि ।
तथाऽपि ज्ञानिनो मोक्षो न ह्येतैर्विनिर्मायते ॥
पापं कृतमतोऽप्यस्य मुखे हर्षक्षयो नहि ।
न मुक्तिर्नश्यतीत्येव शास्त्रैरस्य विनिश्चयात् ॥

इत्यनुभूतिप्रकाशे तु वाचिकाद्यभिप्रायेण त्रिविद्यत इति कथं न विरोध इति चेत्सत्यम् ।
विद्यानन्दे सामान्यत उक्तस्यैव माधवाचार्यैरनुभूतिप्रकाशे च विवरणात् । वस्तुतस्तु
यदि तथाऽपिशब्दैरत्राभिप्रायान्तरमेव श्रीगुरुचरणप्रसाददलब्धमस्ति । तथा हि—यदा ह्यय
मुमुक्षुः श्रमणादि करोति तदा जगन्मातृत्वेन स्वमातुर्मायायास्तद्ब्रजगत्पितृत्वेन स्वपितुर्मा-
यिनो महेश्वरस्यापि मिथ्यात्वनिर्णयलक्षणं मुख्यं यद्य करोत्येव । ताम्या तयोर्जगतश्च
सर्वस्वीभूतमद्वैतात्मतत्त्वसुखप्रकाशरत्नमामयेन निर्णयादपहरति तेन स्तेयेन । तद्वद्भ्रूणा-
सर्वेऽप्यज्ञानिनो जीवा एवात्र बालाः ' भ्रूणोऽञ्जी गर्भपिण्डयो ' इति मेदिन्यास्तेषामपि
मिथ्यात्वनिर्णयरूपा या हत्या तथा च यदाऽस्य पापं नास्ति नापि मुखकालिमादीस्तादा
किमु पक्तव्यं जीवन्मुक्तिस्त्राज्यपद्रामिपित्तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य तादृशवाचिकादिवधादिभि-
स्तत्रेति । न चैवमपि माधवाचार्यैरज्ञातपातकाभिप्रायेण वृत्त व्याख्यानं पुनरनेन सह विर-
स्येनेति याच्यम् । वधादिशब्दशक्त्यार्थाप्रदशाब्दिन मन्दाधिकारिण बोधयितुमेव तत्र तंस्त-
थोक्तत्वात् । अन्यथा तैरेवोत्तराश्रमे विद्यारण्यसङ्केतत्रोत्तमाधिकार्यर्थं स्वल्पमधामकोपनि-
षत्तात्पर्यविवरणे कथमित्यं व्याख्यात स्यात् । तस्मादुक्तमेव श्रुतिपरमरहस्यमिति दिक् ।

पतेन ' हत्वाऽपि स इमांहीकान्न हति न निन्यते ' इत्यादिस्मृत्यादिवाक्यान्वपि व्याख्यानानि । ' विदुषोऽप्यामुरक्षे स्याद्विषल ब्रह्मदर्शनम् ' इति वार्तिशेतेति मुमुक्षुलमन्विलम् । प्रष्टत तु शापप्रदानरूप ब्रह्महन्त मानस वाचिक चेतुभयनिधमपीति सर्वं सगतमेवेदम् ।

उक्तेऽर्थे परमार्थसारापरनामकपातञ्जलसृति सवाद्यति—

शेषोऽपि स्वकृतायापश्चाशीत्यामिदमाह—

हयभेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः । इति ॥

तस्मात्किं बहुना ब्रह्मविदा याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनवासनानुवृत्तिः, मगीरथस्तु तत्त्वं विदित्वाऽपि राज्य परिपालयन्मलिनवासनाभिश्चित्तविश्रान्त्यभावे सति सर्वं परित्यज्य पश्चाद्विश्रान्तवानिति वसिष्ठेनोपाख्यायते ।

शेषोऽपीति । तामेनाऽऽर्षां पठति— हयभेधेति । ननुक्तश्रुतिवाक्यशेषो ' नास्य पाप न चक्षुषो मुखानील वा ' इति वाक्यशेषोऽप्यनुभूतिप्रकाशे प्राक्पाप कृतगतोऽप्यस्येत्यादिकारिकया सक्षेपतो नीर्णातस्तथाऽपि किंचिमत्रे पापालेप प्रकृतश्रुते समत उत चित्ताद्युपहिते जीने । नाऽऽद्य । अप्रसक्तप्रतिषेधापत्ते । नाप्यन्य । तत्त्वज्ञानहीनेऽपि तदापत्ते प्रकरणभङ्गापत्तेधेति चेन्न । इत्याद्याशङ्काना तत्रैवोत्तरं सन्निस्तर समाधानात् । तद्यथा—ननु मूढस्यापि नास्ति चिमात्रे पापलेपनम् । तत् कोऽतिशयस्तत्त्वविदस्यादिति चेच्छृणु—

अहवर्तृगत पापमज्ञात्वाऽऽरोप्यते चिति ।

तेन म्लानिमुखे भाति जमापि नरके भवेत् ॥

ज्ञानेन कर्मणस्तस्य बीजभासो निनश्यति ।

जमप्ररोहो नेत्रास्तौल्येव निश्चित्य दृष्यति ॥

दग्धबीज यथा लोके न प्ररोहक्षम तथा ।

ज्ञानाग्निदग्ध यत्कर्म न तज्जमप्रद भवेत् ॥

तर्हि तत्त्वनिद्र श्रेया मूढवन्नियमेन तत् ।

बुत पाप त्यजन्तीति चद्रहस्यमिद शृणु ॥

यद्यप्यामुष्मिनी हानिर्नास्त्यथाप्यैहिकी तु सा ।

महती रिचते तेन पाप यत्नेन वर्जयेत् ॥

शिष्टास्त्यजन्ति पापिष्ठ प्रयक्षो नरक स हि ।

तन्निन्दकस्तस्य पाप गृहीवा नरक व्रजेत् ॥

स्तोता कर्मा तु ससर्गास्वयमप्याचरेत्तथा ।
 इत्थ दोषत्रय दृष्ट्वा शिष्टा पाप त्यजन्ति हि ॥
 किञ्च पुण्यरतः पूरं ज्ञानमाप्नोति नान्यथा ।
 पश्चाच्च तद्वासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥
 किं बहुक्त्या तत्तन्निदो न भय पारलौकिकम् ।
 उपदेशसहस्रा च तथाऽऽचार्यैरुदीरणात् ॥
 परलोकभय यस्य नास्ति गृह्युभय तथा ।
 तस्याऽऽमङ्गस्य शोच्या स्युः सत्रह्येद्रा अपीश्वरा । इति ॥

नचेव प्राक्प्रतिज्ञातस्य याज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनादित्यादिग्रन्थेन ज्ञानिनोऽपि याज्ञवल्क्यभगीरथादेर्मलिनवासनानुवृत्तिदर्शनमध्ये याज्ञवल्क्यस्य मलिनवासनानुवृत्तिप्रपञ्चनेऽपि भगीरथस्य तत्कथमित्यपेक्षायामप्रसरत्सगत्या तत्साक्षिपति—भगीरथस्त्वित्यादिना । शङ्काशान्तर्यस्तुवाद् । सक्षेपतस्तु तन्मया भगीरथीकथाख्यचम्पूकाव्य एव संगृहीत भवति तेनात्रोपरम्यत इति शिवम् ।

फलितमाहात इत्यादिना—

अतः स्वकीयं वर्तमानं मलिनवासनादोषं परकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्य तत्प्रतीकारमभ्यसेत् । अनेनैवाभिप्रायेण स्मर्यते—

यथा मुनिपुणः सम्यक्परदोषेक्षणे रतः ।

तथा चेन्नपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् । इति ॥

नन्वादौ तावद्विद्यामदस्य कः प्रतीकार इति चेत् । किं स्वनिष्ठस्य परविषयस्य मदस्य किंवा स्वविषयस्य परनिष्ठस्य । आद्ये भङ्गोऽवश्यं क्वचिद्भविष्यतीति निरन्तरं भावयेत् । तद्यथा—श्वेतकेतुर्विद्यया मत्तः प्रवाहणस्य राज्ञः समां गतस्तेन पञ्चाग्निविद्यायां पृष्टायां स्वयमजानानो निरुक्तरो राज्ञा बहुधा मत्सितः पितुः समीपमागत्य स्वनिर्देदमुदाजहार । पिता तु निर्मदस्तमेव राजानमनुसृत्य तां विद्यां लेभे । दृष्ट्वालाकिश्वाजातशत्रुणा राज्ञा मत्सितो द्रुपं संत्यज्य राजानमुपससाद् । उपस्तकहोलादयश्च मदेन कथां कृत्वा पराजिताः । यदा स्वविषयः परनिष्ठो मदः प्रवर्तते तदा मत्तः स परो निन्द्यत्वमपायः । सर्वथाऽपि न मे हानिरिति भावयेत् । तथा हि—

आत्मानं यदि निन्दन्ति निन्दन्ति स्वयमेव हि ।

शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्ते मता मम ॥

निन्दावमानावत्यन्तं भूषणं यस्य योगिनः ।

धीविक्षेपः कथं तस्य वाचाटैः क्रियतामिह । इति ॥

उक्तस्वकीयमलिनवासनादोषप्रतीकाराभ्यसनाविधौ स्मृतिमनुकूलयति—अनेनैवेति ।
तामेव स्मृतिं पठति—यथेति । अथ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यमिन्यादिस्मृतिप्रसिद्धत्वेनापि बार्ह-
दारण्यकश्रुतिसंग्रहितकथनेन च महामहिम्नः प्रकृतस्य भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि विद्यामदैकमू-
लकनिरिलमलिनवासनाकथनात्पथमं तप्रतीकारमेव दुर्लभं मन्वानः पृच्छति—नन्वित्या-
दिना । तत्र सिद्धान्ती विकल्प्याऽऽद्य उपायं विधत्ते—किमित्यादिना । तत्र निर्दर्शनाका-
ङ्क्षायां तानि प्रतिजानीते—तद्यथेति । तत्र च्छान्दोग्ये तदुदाहरति—श्वेतकेतुरित्या-
दिना छेम इत्यन्तेन । एवं कौपीतक्युपनिषदि बृहदारण्यकचतुर्थाध्याये चापि तदाह—
ह्रस्वालाकिरित्यादिनोपसप्तादेत्यन्तेन । तद्बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायेऽपि तद्व्यस्त-
यति—उपस्तेत्यादिना पराजिता इत्यन्तेन । आदिनाऽन्येऽपि तत्रत्या याज्ञवल्क्यप्रति-
वादिना(नो) बहवः प्रसिद्धा एव । अथ विकल्पान्तरमुपन्यस्य तत्रोपायमाह—यद्वा स्वेत्या-
दिना । मत्तः, विद्यामदोन्मत्तः । मामित्यार्थिकम् । तदेवोपपादयति प्राचीनवचनान्यां
सप्रतिज्ञम्—तथा हीत्यादिना । वाचाटो बहुगर्हनागित्यमरः । स्पष्टमपरम् ।

उक्तेऽर्थे वार्तिककारसंमतिमप्याह नैष्कर्म्यसिद्धावित्यादिना ।

नैष्कर्म्यसिद्धौ—

“पुरीषे संपरित्यक्ते दोषतश्चावधारिते ।

यदि दोषं वदेत्तस्मै किं तत्रोच्चरितुर्मवेत् ॥

तद्दृक्स्थूले तथा सूक्ष्मे देहे त्यक्ते विवेकतः ।

यदि दोषं वदेत्ताभ्यां किं तत्र विदुषो मवेत् ॥

शोकहर्षभयक्रोधलोममोहस्पृहादयः ॥

अहंकारस्य हृदयन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽऽत्मनः ॥” [इति ।]

निन्दाया भूषणत्वं च ज्ञानाद्बुधे दर्शितम्—

“मन्निन्दया यदि जनः परितोपमेति

नन्प्रपयन्नसुलभोऽयमनुग्रहो मे ।

श्रेयोर्धनो हि पुरुषाः परितुष्टिहेतो-

र्दुःसार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥

सततदुल्लसद्गन्धे निःसुरे जीवलोके
यदि मम परिवादात्प्रीतिमाप्नोति काश्चित् ॥
परिवदन्तु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा
जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः । इति ॥

अवमानस्य भूषणत्वं स्मर्यते—

तथा चरेत् वै योगी सतां धर्ममनुस्मरन् ।
जना यथाऽवमन्प्रेरन्गच्छेयुर्नैव संगतम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योपस्तादीनां यो स्वनिष्ठपरनिष्ठविद्यामदौ तयोर्वथा विवे-
केन प्रतीकारस्तथा धनाभिलाषक्रोधघोरप्पवगन्तव्यः ।

अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिपालने ॥
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान्क्लेशकारिणः ।

इति धनविषये विवेकः ।

क्रोधोऽपि द्विविधः स्वनिष्ठः परविषयः परनिष्ठः स्वविषय इति ।
तत्र स्वनिष्ठपरविषयं प्रत्येषमुक्तम्—

अपकारिणि कोपश्चेत्क्रोपे कोपः कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥
फलार्थिनो धर्मवशोर्धनाशनः
स चेदपार्थः स्वशरीरतापनः ।
न चेह नामुत्र हिताय यः सतां
मनांसि रोषः स समाश्रयेत्कथम् ॥ इति ।

स्वविषयं परनिष्ठं प्रत्येषमीरितम्—

न मेऽपराधः किमकारणे नृणां मद्भ्रममूषेत्यपि नैव चिन्तयेत् ।
न परकृता प्राग्मययन्धानिष्कृतिस्ततोऽपराधः परमो नु चिन्तयताम् ॥
नमोऽस्तु कोपदेषाय स्थावपञ्ज्यालिने मृशम् ।
कोऽप्येष्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धं दत्तात्रेयस्य सङ्गत्यागार्थं विकर्मप्रकाशनं भायिकमर्षाधरकोटिनिविष्ट-
त्वादेन ।

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणा च साहसम् ।

तेजीयतां न दोषाय बहोः सर्वभुजो यथा ॥

इति भागवतोत्तरीयैव व्याख्येयम् । एवं धनाभिलाषरोपयोरपि निरासोपायमतिदिशति—
याज्ञवल्क्येत्यादिना । तत्र धनाभिलाषे विप्रेकं प्राचां वचसैव निशदयति—अर्थाना-
मिति । एवं क्रोधेऽप्याह—क्रोध इत्यादिना । धर्मेति तृतीयपादे सर्वेषां पुरणार्थाना-
मिति नैष्वर्ण्यसिद्धिपाठः । 'अभिघातिपरासतिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । अपार्थः,
व्यर्थः । स्पष्टमपरम् ।

अत्राऽऽयं सप्रमाणमाह तत्रेत्यादिना—

तत्र योपिद्विवेको वसिष्ठेन दर्शितः—

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

श्लाघ्यस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥

त्वह्मांसरक्तवाण्याम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने ।

समालोक्य रम्यं चेतिकं मुधा परिमुह्यसि ॥

मेरुशृङ्गतटोह्लासिगङ्गाजलरयोपमा ।

दृष्ट्वा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योह्लासशालिता ॥

इमशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः ।

श्वमिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।

दुष्कृताग्निशिसा नार्था दहन्ति तृणवन्नरम् ॥

उचलतामतिदूरेऽपि तरसा अपि नीरसाः ।

स्त्रियो हि तरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥

कामनाया किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसाम् ।

नार्थो नरविहङ्गानामङ्गवन्धनवागुराः ॥

जन्मपत्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।

पुंसां दुर्वासनारज्जुनेांटी बडिशपिण्डिका ॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयाऽनया ।

दुःसशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥

इतो मांसमितो रक्तमितोऽस्थिनीति वासरैः ।
 बहान्कतिपयैरेव याति स्त्री विशाररुताम् ॥
 यस्य स्त्री तस्य मोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व मोगभूः ।
 स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पक्तं जगत्पक्त्वा सुखी भवेत् ॥ इति ।

पुत्रविवेको बहानन्दे दर्शितः—

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
 लब्धोऽपि गर्मपातेन प्रसवेन च बाधते ॥
 जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च मूर्खता ।
 उपनीते त्वविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥
 यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
 पित्रोर्दुःखस्य नास्यन्तो धनी चेन्धियते तदा ॥ इति ।

यथा विद्याधनक्रोधयोऽपि पुत्रविषयाणां मलिनवासनानां विवेकेन प्रतीकारस्तथाऽन्यासामपि वासनानां यथायोग्यं शास्त्रैः स्वयुक्त्या दोषं विविच्य प्रतीकारं कुर्यात् । कृते च प्रतीकारे जीवन्मुक्तिलक्षणं परमं पदं लभ्यते । तदाह वसिष्ठः—

वासनानां परित्यागे यदि यत्नं करोष्यलम् ।
 तत्ते शिथिलता यान्ति सर्वाधिभ्याधयः क्षणात् ॥
 पौरुषेण मयत्नेन बलारंस्तयज्य वासनाः ।
 स्थितिं च भ्रासि चेत्तर्हि पदमासादप्यलम् ॥ इति ।

‘पाञ्चालिका पुत्रिका स्थलदन्तादिभिः कृता’ इत्यमर । ज्ञायन, अन्त्राणि । हार-
 स्योऽस्यशालितेलेव पाठः सार्धयान् । हारस्योरसीत्यपपाठ एव स्तन इत्यनेनैवाधिकरण-
 सिद्धे । काष्ठे, पञ्चत्वोर्ध्वम् । अन्धस, ‘भिस्ता स्त्री मक्तमधोऽन्नम्’ इत्यमर । विशरा-
 रता, विशरणशीलतामित्यर्थ । जीर्णा भवतीति यावत् । एव पुत्रविवेकमप्युदाहरति—
 पुत्रेत्यादिना । ग्रह, बालग्रहादि सूर्यादिव । आदिना कुरुत्पतादि । परदारादीयताऽऽ-
 दिना भूतादिव्यसनम् । अधोऽनुनादेन कान्यकर्मादिव्ययुक्तनिवेद्यमतिदिशति—यथेत्या-
 दिना । तत किं तदाह—कृते चेति । तत्र मानमाह—तदाहेत्यादिनाऽऽत्मिनीत्यन्ते-
 न । शिष्टं तु स्पष्टमेव ।

तत्र शङ्कते नन्वत्रेत्यादिना—

नन्वत्र पीरुपप्रयत्नो नाम पूर्वोक्तो विषयदोषविधेकः । स च पुनः
पुनः कियमाणोऽपि प्रचलेन्द्रियव्यवहारेणाभिभूयते । तदुक्तं मगवता—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्मसि ॥ इति ।

एवं तर्ह्युत्पन्नविधेकरक्षार्थमिन्द्रियाणि निरोद्धव्यानि । तदपि तत्रैवो-
त्तरश्लोकाभ्यां दर्शितम्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
यशो हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ इति ।

स्मृत्यन्तोऽपि—

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।
न च वाक्चपलश्चैवमिति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ इति ।

एतदेवोत्र संग्रहविवरणाम्यां स्पष्टीकृतम्—

अजिह्वः पण्डकः पद्भुरन्धो बधिर एव च ।
मुग्धश्च मुच्यते जैन्तुः पल्भिरैतैर्न संशयः ॥
इदमिष्टमिदं नेति योऽश्रन्नपि न सज्जते ।
हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं पचक्षते ॥
अद्य जातां यथा नारीं तथा पौडशवार्पिकीम् ।
शतवर्षां च यो वृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥
मिक्षार्थं गमनं यस्य विष्णुव्रकरणाय च ।
योजनाञ्च पर याति सर्वथा पद्भुरेव सः ॥
तिष्ठतो व्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
चतुर्युगां भुवं त्यक्त्वा परिवादसोऽन्ध उच्यते ॥

हितं मितं मनोरम्यं वचः शोकापहं च यत् ॥
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ।
 संनिधौ विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियः ॥
 सुप्तवद्वर्तते नित्यं मिश्रुर्मुग्धः स उच्यते ।
 न निन्दां न स्तुतिं कुर्यान्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥
 नातिवादी भवेत्तद्वत्सर्वत्रैव समो भवेत् ।
 न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां न च स्मरेत् ॥
 कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येद्विस्मितामपि ॥ इति ।

तत्र भगवद्वाक्यमनुवृत्तपति—तदुक्तमित्यादिना । अथोक्तसङ्गामङ्गीकृत्य सिद्धान्ती
 तत्रोदाहृतभगवद्वाक्याधिमत्राक्योक्तमेव तदभिधानपूर्वकमुपायमाह—एवं तर्हीत्यादिना ।
 एतेन वक्ष्यमाण ज्ञानरक्षारण्य जीवन्मुक्तेः प्रथम प्रयोजनमपि व्याख्यातम् । इन्द्रियनिरोध-
 नोक्तविनेको रक्षितो भवति पर त्वसानप्युक्तविनेकाय च एव मनोनाशनासनाक्षयतरयज्ञाना-
 म्यासना परस्परकार्यकारणभावनस्य सममाणगधस्तादेवोक्तत्वाच्चतत्रापि ज्ञानपदेनाऽऽर्थिक-
 द्वैतमित्यात्मपूर्वकाद्वैतात्मरूपब्रह्मानुसंधानस्यैव प्रियक्षितत्वात् । इयमेवामरमदमितता जीवन्मु-
 क्तिरित्यधस्ताद्बद्धिराचार्यैस्तथैव सूचितत्वाच्च । निस्तरतस्तु तद्व्यकरण एवेद प्रतिपाद-
 यिष्याम इति दिक् । उक्तेऽर्थे स्मृत्यन्तरमपि सजादयति—स्मृत्यन्तरेऽर्थाद्यादिना । एवं
 निरुक्तोपलक्षितपाश्चितराखिलेन्द्रियनिग्रहवरणम् । यतिपदेन यतत इति व्युत्पत्त्या मनोनि-
 ग्रहस्याप्युषत्वादित्येतावदेव शिष्यस्य लक्षणमित्यर्थः । अथेतद्विवरणाकाङ्क्षाया तदपि सक्षे-
 पनिस्तराम्या स्मृत्यैव कृतमित्याह—एतदेवेत्यादिना । अत्र वक्ष्यमाणस्मृतित्राते । पोऽशेति रूपा-
 शुपलक्षणम् । चतुर्थ्युगा, शुगशब्दितशकटाग्रस्तासुचतुर्गुणपारमितामित्यर्थः । हितमित्यादि
 र्थपरिकहितादिप्राप्त्यनघ परम्, अन्यथा वेदान्तेष्वतिव्याप्तेः । न निन्दामित्यादि तु वाच्यशु-
 र्मसां निग्रहे व्यादरार्थमेव ।

अथोक्तस्मृतितात्पर्यं सक्षिपति यथेत्यादिना—

यथा कश्चिद्दमती नक्तैकभुक्तोपवासमौनादिभितं संकल्प्य सायधानो
 भ्रंशमकृत्वा सभ्यकपालपति, तथेवाजिह्वरनादिवत्ते स्थितः सायधानो
 विवेकं पालयेत् । तदेवं विवेकेन्द्रियनिरोधाम्यां दीर्घकालनैरन्तर्पसरका-
 र्त्तपिताम्यां मञ्ज्यादिमाषनासु प्रतिष्ठितास्यासुरसंपदृष्ट्या मलिनवासनाः
 दीपन्ते । ततो निःश्वासोच्छ्वासाश्चिमेपोन्मेपवच्च पुरुषप्रपत्नमन्तरेण
 प्रयतमानामिर्मञ्ज्यादिवासनामिर्लांके व्ययहरन्नपि तदीपसाकल्पयंकल्पया-
 नुसंधानं चित्ते परित्यज्य निद्रातन्द्रामनोराज्यादिरूपाः समस्तचेताः

प्रयत्नेन शान्ताः कृस्या चिन्मात्रवासनामभ्यसेत् । स्वतरतावदिदं जग-
च्चिज्जडोमयात्मकं मासते । यद्यपि शब्दस्पर्शादिजडवस्तुमासनायैवे-
न्द्रियाणि सृष्टानि 'पराञ्चि रानि द्यतृणत्स्वयंमूः' इति श्रुतेः,
तथाऽपि चैतन्यस्योपादानतया वर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेव जडं
जगद्भासते " तमेव मान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति " इति श्रुतेः । तथा सति पश्चाद्भासमानस्य जडस्य प्रथम-
भासमानं चैतन्यमेव वास्तवं रूपमिति निश्चित्य जडमुपेक्ष्य चिन्मात्रं
चित्ते वासयेत् । एतच्च बलिशुक्रयोः प्रश्नोत्तराभ्यां विस्पष्टमवगम्यते—

किमिहास्तीह किंमात्रमिदं किंमयमेव च ।

करत्वं कोऽहं क एते वा लोका इति वदाऽऽशु मे ॥

चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ इति ।

यथा सुवर्णकामः कटकं विक्रीणन्नपि बलयाकारस्य गुणदोषावु-
पेक्ष्य गुरुत्तमवर्णयोरेव मनः प्रणिधित्सति तथा चिन्मात्रे मनः प्रणि-
धातव्यम् । यावता कालेन जडं सर्वयैवोपेक्ष्य चिन्मात्रे मनसः प्रवृत्ति-
निःश्वासादिवत्स्वाभाविकी संपद्येत तावत्कालं चिन्मात्रवासनायां
प्रयतेत । नन्वादाधेव चिन्मात्रवासनाऽस्तु तथैव मलिनवासनानिवृत्तेः ।
किमनेनान्तर्गडुना भैत्र्याद्यभ्यासेनेति चेन्न । चिन्मात्रवासनाया अप-
तिष्ठितत्वप्रसङ्गात् ।

उक्तानुवादेन फलितमाह—तद्देवमित्यादिना । तत किं कार्यं तदाह—तत इत्या-
दिना । तत्प्रकार प्रतिपादयति—स्वत इत्यादि । उभयमानमसिद्ध जडस्यैव घटादेरिन्द्रियैर्भा-
नादिति शङ्कते—यद्यपीत्यादिना । तत्र श्रुतिमेव हेतुत्वेन प्रमाणयति—पराञ्चीति ।
पराजड वस्तु, अञ्चन्ति गच्छन्तीति तथा । एतादृशानि खानीन्द्रियाणि स्वयमूरीश्वरो
व्यतृणसृष्ट्यादी मायया रचितानित्यर्थ । समाधत्ते—तथाऽपीत्यादिना । तत्र मानमाह-
तमेवेति । फलितमाह—तथा सतीत्यादिना । तत्राऽऽख्यायिका सवादयति—एतच्चेत्या-
दिना । तत्र युक्तिमाह—यथेति । निरीणन्मूल्य दत्त्वा गृह्णन्नपीत्यर्थ । गुरुत्तमेति ।
गुरुत्वारयपीतरूपारयगुणयो रित्यर्थ । प्रणिधित्सति, प्रणिधातुमिच्छति । उक्तप्रणियाना-

वधिमाह—यावतेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । अन्तर्गडु, शरीरे वातगुल्मम् ।

तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति यथेत्यादिना—

यथा कुट्टिमदाब्जव्यतिरेकेण क्रियमाणमपि स्तम्भकुड्यात्मकं गृहं न प्रतिष्ठति । यथा वा विरेचनेन प्रचलदोषमनिःसार्य सेवितमप्यौषधं नाऽऽरोम्यकरं तद्वत् । ननु 'तामप्यथ परित्यजेत्' इति चिन्मात्रवासनाया अपि परित्यागोऽवगम्यते । तदप्ययुक्तम् । चिन्मात्रं परित्यज्यान्यस्य कस्यचिदुपादेयस्यामावात् । नापं दोषः । द्विधा चिन्मात्रवासना मनो-बुद्धिसमन्विता तद्रहिता चेति । करणं मनः, कर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः । तथा च सत्यप्रमत्तोऽहमेकाग्र्येण मनसा चिन्मात्रं भावयिष्यामीत्येतादृशेन कर्तृकारणानुसंधानेन समन्विता प्राथमिकी या चिन्मात्रवासना ध्यान-शब्दाभिधेया तां परित्यजेत् । या त्वम्भासपाटवेन कर्तृत्वाद्यनुसंधान-व्यवधानरहिता समाधिः शब्दाभिधेया तामुपाददीत । ध्यानसमाधयोस्तु लक्षणं पञ्चशालिः सूत्रयामास—'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' 'तदे-वार्थमात्रनिर्मासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति । तादृशसमाधी दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैः सेविते स्थैर्यं लब्ध्वा पश्चात्कर्तृकरणानुसंधानपरित्यागार्थो यः प्रयत्नस्तमपि परित्यजेत् । नन्वेवं सति तस्यागप्र-यत्नोऽपि परित्याज्य इत्यनवस्था स्यात् । मेवम् । कतकरजोन्पायेन स्वपरनिवर्तकत्वात् । यथा कलुषिते जले प्रक्षिप्तं कतकरज इतररजसा सह स्वात्मानमपि निवर्तयति तथा त्यागार्थः प्रयत्नः कर्तृकरणानुसंधानं निवर्तयन्स्वात्मानमपि निवर्तयिष्यति । निवृत्ते तस्मिन्मलिनवासनावच्छु-द्धवासनानामपि क्षीणत्वान्निर्वासनं मनोऽवतिष्ठते ।

बुद्धिं हि पापाणवद्भूमिः । प्रकृतदृष्टान्ते देहबहिर्भूतत्वरूपास्वरसात् [आह]—यथा येति । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्र हेतु प्रतिपादयति—द्विधे-त्यादिना । मनोबुद्ध्योः प्रकृतोपयोगिस्वरूपमाह—करणमित्यादिना । ततः किं प्रकृत इत्यत आह—तथा चेत्यादिना । एतन्मुक्तद्वैविध्यमध्ये ध्यानपदाभिधेयायाः प्रथमायाः परि-त्यागं विधाय द्वितीयायाः समाधिपदाभिधेयाया वासनायाः सनुपादानं विधत्ते—या विव-त्यादिना । तत्रान्दः पूर्वैरेलक्ष्ययोनित्यर्थः । ननु किं ध्यानसमाध्योर्लक्षणमित्यपेक्षायां तत्र योगसूत्रेण प्रमाणपति—ध्यानेति । ते सूत्रे एव पठने—तत्रेत्यादिना । कलितमाह—तादृश-रूपादिना । तत्राप्यनवस्थायाशङ्कते—नन्वित्यादिना । तत्र समाधानं प्रनिर्वातने—

भैवामिति । अत्र हेतुमाह—कतक्रेति । उक्तन्यायमेव निशदयति—यथेति ।
दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । ततः । किं प्रकृतं इत्याशाऽऽह—निवृत्त इत्यादिना ।

तत्र प्रमाणमाह—

एतदेवामिषेत्य वसिष्ठ आह—

तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
राम निर्वासनीभावमाहराऽऽशु विवेकतः ॥
सम्भगालोचनात्सत्त्वाद्वासना प्रबिलीयते ।
वासनाबिलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ इति ।
यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ इति च ।
सुषुप्तब्रह्मशमितभाववृत्तिना
स्थितं सदा जाग्रति येन चेतसा ।
कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-
र्निपेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ इति च ।
हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥
समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥
नैकर्म्येण न तस्यार्थस्तस्पाथोऽस्ति न कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥
विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्राहितं मिथः ।
संत्यक्तवासनान्मीनावृते नास्त्युत्तमं पद्म ॥ इति च ।

न च निर्वासनमनस्कस्य जीवनहेतुर्व्यवहारो लुप्येतेति शङ्कनीयम् ।
किं चक्षुरादिव्यवहारस्य लोपः, किं वा मानसव्यवहारस्य लोपः ।
तत्राऽऽद्यमुद्दालको निराचष्टे—

वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ।
प्रवर्तते बहिः स्वार्थं वासना नात्र कारणम् ॥ इति ।

द्वितीयं वसिष्ठो निराचष्टे—

अयत्नोपनतेष्वक्षिदिन्द्रियेषु यथा पुनः ।
नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ इति ।

तादृश्या धिया प्रारब्धभोगं स एवोपपादयति—

परिज्ञायोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥
अशङ्किताऽपि संप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाऽध्वगैः ।
प्रेक्ष्यते तद्देव जैर्मोगश्रीरवलोक्यते ॥ इति ।

भोगकालेऽपि सवासनेभ्यो निर्वासनानां विशेषमाह—

नाऽऽपदि ग्लानिमायान्ति हेमपद्मं यथा निशि ।
नेहन्ते प्रकृतादन्यद्गमन्ते शिष्टवर्त्मनि ॥

एतदेवेति । तद्वाक्यान्यपि संगृह्णाति—तस्मादित्यादित्रिभिः । सत्यात्सत्यब्रह्मविष-
यात् । अत्र स्थलान्तरस्थत्वेनेतिशब्दद्वय समुच्चायकश्चकारथ । एवमेवाप्येऽपि बोध्यम् ।
एतन्मान्यपि प्रकृतोपयुक्तानि वासिष्ठपद्यान्येवोदाहरति—मुपुस्तवदित्यादिना । तत्राप्या-
शङ्कते—न चेत्यादिना । तत्र समाधातु विकल्पयति—किं चक्षुरित्यादिना । आद्य प्रति
वासिष्ठप्रसिद्धोदाहरणचसा समाधत्ते—तत्राऽऽद्यमित्यादिना । द्वितीय प्रत्याह—द्वितीय-
मित्यादिना । फलितमाह—नादृश्येत्यादिना । स एव, वसिष्ठ एव । परीत्यादिना ।
नन्वेव भोग. समासननिर्वासनयो सम एव चेत्कथ तयोर्निर्णय इत्यत्राऽऽह—भोगकालेऽ-
पीत्यादिना ।

नित्यमापूर्णतामन्तरक्षुब्धामिन्दुसुन्दरीम् ।
आपद्यपि न मुञ्चन्ति शशिनः शीततामिव ॥
अब्धिवद्भूतमर्यादा भवन्ति वितताशयाः ।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ इति ।

जनकस्यापि समाधिच्युत्थितस्येदृशमाचरणं पठ्यते—

तूष्णीमथ चिरं स्थित्वा जनको जनजीवितम् ।
च्युत्थितश्चिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥
किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयामि किम् ।
स्वतः स्थितस्य शुद्धस्य चितः का मेऽस्ति कल्पना ॥
नाभियाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् ।
स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तद्वस्तु मे ॥
इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तक्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थो दिनं दिनपातिर्यथा ॥

भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्पसौ ।

वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ इति ।

तदेवं पथोक्तेन वासनाक्षयेण पथोक्ता जीवमुक्तिर्भविष्यतीति स्थितम् ।

इति जीवन्मुक्तिविवेके वासनाक्षयनिरूपणम् ।

निरूपमिति । इन्दुमुन्दरीम् । चैतन्यानुसधानैकशिशिरेणेन्दुशब्दिताजहदृक्षणसिद्ध-
चन्द्राधिष्ठेयेन मनसाऽतिरम्यामिर्यथः । शशिन इति बहुवचनं तु प्रतिदिनं कलेपचया-
दिना व्यक्तिभेदप्रत्यक्षास्तोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायास्तु जातिविषयकत्रस्यापि संभवादुपमेर्याभूत-
जीवन्मुक्तबाहुल्यानुकूल्याच्च समुचितमेवेति भाव । तथाऽपि तत्र यथेष्टचेष्टा निराचष्टे-
अब्धिवदिति । एव भास्करा इवेति बहुवचनमपि तत्तत्सन्तान्तिभेदेनैव व्याख्येयमिति
दिक् । एवं सामान्येन चिन्मात्रासतोपशमशाब्दिना जीवन्मुक्तानां लक्षण संक्षिप्य तदुदा-
हरणमाह—जनकस्यापीत्यादिना । शासिष्ठ्यताम्येन तदुपायाननाक्यान्यपि संगृह्णाति—
तूष्णीमथेत्यादिना । जनेति । सर्वजनरास्तानिरुक्त्वरूपमद्वैत ब्रह्मैव यथा स्यात्तथेत्यर्थः ।
उपसहरति—तदेवमित्यादिना ।

इति जीवन्मुक्तिविवेकटीकाया पूर्णानन्देन्दुकौमुदीनामिकाया वासनाक्षयप्रकरणम् ॥ ६ ॥

ननु

वक्ष्ये त्रिविदिषान्यासं त्रिद्वन्द्यास च भेदत ।

हेतु विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥

इति मूलकारैर्ग्रन्थारम्भ एव कथमुक्त त्रिविदिषासत्यासस्य ज्ञानद्वारा भानिदेहाभाव-
रूपनिदेहकैरत्यकारणत्वम् 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृत' इत्यादिवार्तिकानु-
सारेणेह यदि 'लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयाऽपि च' इत्याद्युदाहृतमचनादिवशा-
द्विना वासनाक्षय तत्त्वज्ञानमेवाऽऽदौ नोदेति क्व पुनर्मोक्षः स्यात् । न चाऽऽपातिकता-
त्परिच्छिन्नप्रणयौपनिषत्तिस्यन्तिरूपस्तुतिरेकादिस्यान्त्यस्तुष्टमदरात्कल्पशान्तेः॥पुक्त व्यासमाध-
यादि सिष्यन्येरेत्यथस्तादेवोक्तमिति वाच्यम् । सकारैकरूपायास्तस्याः पुनरप्याभिर्भावसम-
वादिति चेत्, सजाते तत्त्वज्ञानेऽनन्तर 'ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशे' इत्यादियुक्तिभिः
'ज्ञानसमकालमुक्तः कैरल्य याति हतशोक' इत्यादिस्मृतिभिश्च तथा 'शुद्ध ब्रह्मेति
निपथीवुराणा शृति स्वस्वैतरोपाधिनिवृत्तिरदयते' इति कल्पतरुवाक्यरोक्तिभिर्भावन्निरूपाधि-
कभ्रान्तिशुक्तिभिराप्रारब्ध बाधितद्वैतावभासे सकलसोपाधिकभ्रान्तिनिदर्शनशुक्तिभिश्च
निरुक्तोपक्रम एव परमतात्पर्यात् । तदुक्तमनुपदमेव मूलकारचरणैर्वासनाक्षयनिरूपणे—
'ज्ञानिनस्तु दग्धनीजग्धमासमात्रा एव रागादयः । एतदेवभिप्रेत्योक्तम्—

उत्पद्यमाना रगाद्या विवेकज्ञानरहिना ।

तदा तदैव दहन्ते कुतस्तेषा प्ररोहणम् ॥

इयुपपाद्य तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्विति चेन्न । तत्काले मुरयर्पदेनाऽऽभासमानाना वाधक्यन्त । रज्जुसर्पोऽपि मुरयसर्पदेव तदानीं भाषयन्नुपलभ्यते तद्वत् । तर्हि भासत्वानुसधानानुवृत्तौ न कोऽपि वाध इति चेत् । चिरं जायतु भवानियमेनास्मदभिमतं जीवन्मुक्तिः' इति । तदयमत्र तात्पर्यसंग्रहः—

ईशानाज्ञायमात्रैरित्तत्कालनिजशुभ्यनित्यादिकृत्या

शुद्धोपास्या निरद्वाऽप्यतुलमिह मतिर्यस्य तस्यैव विद्या ।

जीवन्मुक्तिश्च तुल्यक्षणमिह तु कलावायुराश्रयतायाः

शुभ्यैवोदेति विद्याऽप्रिमजनिहृतिदेतीप्सित वार्तिकेऽस्ति ॥ १ ॥

आप्रारब्धशुभ्य चिद्विगलितभिद्रुह त्यागयोगैर्विचिन्त्या

जीवन्मुक्त्यै विदाऽपि प्रचुरमिह न चेद्दृश्यसंस्कारयोगात् ।

भाषि स्याज्जन्म यं य स्मरति तु मरणेऽर्थं जनसा तमेव

प्राप्नोतीतीरावाक्यादिति विवरणदृष्टंमत तेन ते द्वे ॥ २ ॥

विद्यारण्यैर्मते अप्यलमिह गदिते गूढतापर्ययोगा-

ज्जीवन्मुक्तेर्विवेके तदापि तु गदित मुरयमाद्य मुर्नानाम् ।

प्रागाण्येष्टैर्यथोर्ध्वं चरामपि मुग्धाप्याऽन्तकाडेऽपि गद्यो-

यैव कथितः प्रतिपादितो भवतीति योजना । न चैनमप्यद्वैतसिध्दादिप्रसिद्धं ज्ञाननिर्वर्त्यत्व-
मेव मिथ्यात्व निवरणमतसिद्ध विहाय त्वया स्वाभिमतार्थानुकूलमेव ज्ञानवाच्यत्व मिथ्यात्व-
मिति निवरणपाठकल्पनं कपोलकल्पितत्वादसाप्रदायिकमिति साप्रतम् । अज्ञानस्य स्वकार्येण
परिलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति निवरणाक्षरतात्पर्यविषयकस्य तत्रैव
स्फुटतरावरणत्वात् । ज्ञानेन बाध एव निवृत्तिरिति निवृत्तिरेव बाध इति च क्रमाद्यो-
जनाभ्या जीवन्मुक्तिराद्योमुक्तिपक्षयोरुत्तमाधमाधिकार्यपेक्षयोस्तत एव सिद्धत्वाच्च ॥ ४ ॥

इतीतिपदाभिस्तथितं कारण कथयति—ज्ञानादिति । ज्ञानादद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयका-
प्रतिबद्धसाक्षात्काराद्देतोः । ' एतत् ह वाच न तपति । किमहत् साधु नाकरवम् । किमहं
पापमकरवम् ' इति । ' न वर्तते कर्मणा नो कनीयान् ' ' तस्यैव स्यात्पदवित्त विदित्वा
न लिप्यते कर्मणा पापकेन ' इत्यादिश्रुतिभिः । ' तदाविगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ' इत्यादिसूत्रादिभिः ।

लिप्यते न स पापेन पत्रपत्रमिनाम्भसा ।

यस्य नाहङ्गतो भागो बुद्धिर्व्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान हन्ति न निव्रज्यते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

इति च स्मृतिभि । पापादीति । आदिना पुण्यम् । अलेपात् , अध्यासत्रैधुर्वेण तत्क-
लीभूतनरकपातादिदुःखोपभोगराहित्यश्रवणादित्यर्थः । इह मर्यलोके । कलीति । एतेन
देशसाभग्रीवत्कालसामग्र्यप्यासुरसपशुह्रीपिका योतिता । अत एव लोकानामपक्वाधिकारिणा
माहृशा जनानाम् । यथेष्टेति । सैराचारितेति यावत् । स्याद्भविष्यत्वेव । अत—तानि नृत्यै
परमकारिणत्वात्वेन तद्वारणाय । त्यागेति । निवृत्तान्यासपूर्वकनासनाक्षयमनोनाशपरमावधि-
भूतासप्रज्ञातसमाप्यभासादित्यर्थ । तत्रापि सतत, यात्राप्यारब्धपरिसमाप्ति न तु क्षणमात्रम् ।
आत्मेति । अद्वैतब्रह्मात्मैक्यानुसंधि(धी)तिपूर्वकदृश्यानादतिरिति यावत् । अभिमता निवाक्षि-
त्ताऽस्तीति सन्नधः । निवरणाचार्याणामिति शेषः । न केवलमेतद्वदेन किंतु प्रयोजनान्तर-
मप्यस्तात्त्याह—किंचेत्यादिना । तदाहुः पौराणिकाः—

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सप्राप्ते तु कलौ युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणा ॥ इति ।

आपातेति । पातमनिशाघात मर्यादीदृत्वेयापातमनिशाघस विनैव यथाकथंचिद्वापदक-
ताभावेण योऽवबोधः शब्दपाण्डित्यमवटन तस्मादित्यर्थः । मन पदमात्मन्या नृत्वे ॥ ५ ॥

तद्रक्षा सिद्धेति वाच्यम् । नष्टे मनस्यजिह्मत्वादीनामर्थसिद्धत्वेनाभ्या-
सप्रयासाभावात् । ननु मनोनाशाभ्यासप्रयासस्तत्राप्यस्तीति चेत् ।
अस्तु नाम तस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्तरेण मनोनाशमभ्यस्ता अप्य-
जिह्मत्वादयो न स्थिरा भवन्ति । अत एव मनसो नाशनीयत्वं
जनक आह—

सहस्राङ्कुरशाखाग्रफलपल्लवशालिनः ।

अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमिति स्थितम् ॥

संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमे न तत् ।

शोपयामि पथा शोपमेति संसारपादपः ॥

प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि दृष्टश्चोरो मयाऽऽत्मनः ।

मनो नाम निहन्म्येनं मनसाऽस्मि चिरं हतः ॥

ननु वासनाशब्दितसकलसदसत्संस्कारसंक्षये संपन्ने सति तन्मूलकसदसदन्यतरसंकल्प-
रक्षणस्य मनसोऽपि नाशः सिद्ध एवेति न तदर्थं प्रयत्नान्तरापेक्षेति व्यर्थं तन्निरूपण-
प्रतिज्ञेयमिति शङ्कामुत्थाप्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । तत्रापि प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्क्यापि
समाधत्ते—न चेत्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । गत्यन्तराभावाद्दुक्तशङ्कामङ्गी
करोति—अस्तु नामेति । मनोनाशस्याऽऽवश्यकत्वे हेतुमाह—अन्तरेणेत्यादिना ।
उक्तहेतोरेव मनसोऽऽवश्यनाश्यञ्च जनकेनापि वासिष्ठ उक्तमित्याह—अत एवेति ।
तद्वाक्यमेव संगृह्णाति—सहस्राङ्कुरेत्यादिना । ननु भ्रमत्वेन संसारशास्त्रालिङ्गस्य मनो
मूलमथापि मनसः किं मूलमित्यत आह—संकल्पमेवेति । तन्मनः । ततः किं तदाह—
संकल्पेति । तन्मन एव । फलितमाह—प्रबुद्धोऽस्मीत्यादिना । वीप्सा तत्र संभ्र-
मादेव । एन मनोरूप चोरमित्यर्थः ।

उक्तेऽर्थे वासिष्ठसन्ततिमप्याह—

वासिष्ठोऽप्याह—

अस्य संसारवृक्षस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।

उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥

मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशी महोदयः ।

ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला ॥

तावन्निशीथवेताला बलगन्ति हृदि वासनाः ।

एकतत्त्वहृदाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥

प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ।

पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्त्रिचूर्णं च ।
 अङ्गान्पङ्क्तैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥
 एतावति धराणितले सुभगास्ते साधुचेतसः पुरुषाः ॥
 पुरुषकथासु च गण्या न जिता ये चेतसा स्वेन ॥
 हृदयत्रिले कृतकुण्डल उल्लणकलनाविधौ मनोभुजगः ॥
 यस्योपशान्तिमगमञ्चन्द्रबहुदितं तमव्ययं वन्दे ॥ इति ।
 चिन्तनाभिः किलास्येदं मायाचक्रस्य सर्वतः ।
 स्थायते चेतदाक्रम्य तन्न किञ्चित्प्रवाधते ॥ इति च ।

गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्—

मनसो निग्रहायत्तममयं सर्वयोगिना(णा)म् ।
 दुःसक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ।

यस्वर्जुनेनोक्तम्—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ इति ।

तद्वचनं हठयोगविषयम् ।

यसिष्ठोऽपीति । तद्वाक्यान्वेन पठति—अस्येत्यादिना । उपाय , छेदन इत्यार्थिकम् । मनोऽङ्गस्येत्यत्र मन , अङ्गस्येति छेद । हस्तमिति । इदं हि मनोऽङ्गमहासानुनिर्हणार्थं तदुपर्यन्तकोपमूलकरौद्ररसानुभानसूचकं चेष्टाजातं सर्वलोकप्रसिद्धमेव । अङ्गानीत्यादि । भृशुष्टयोष्टादीनि । अङ्गैः , क्रोधप्रदललाटत्रिणालीरूपैर्निर्हणैर्निष्काशितदन्तग्रन्थैश्चायस्यैरित्यर्थः । समाक्रम्य , समावप्येति यावत् । कृतकुण्डल , निरचितकुण्डलाकारव्यथितिविशेष इत्यर्थः । अयं हि सर्पजातिस्वभानः प्रसिद्ध एव यत्कुण्डलाकारतयाऽऽस्थानम् । उल्लणोति । तौमसकत्वरूपविषयालीत्यर्थः । तस्यैव तत्रैव प्रवृत्तानुकूलं वाक्यान्तरमयादरगतिशयार्थमुदाहरति—चित्तनाभिरिति । अस्य , साक्ष्यस्य । इदं मायाचक्रस्य दृश्यद्रजालस्य । चिन्तनाभिः किल , दृक्तं पार्श्वयोनानरस्थित्यादिरूपमननयुक्तिभिरित्यर्थः । इदं पदप्रये गणुग तु दृश्यप्रबोधार्थमेव । यद्वाऽस्य मायाचक्रस्य चित्तनाभिः स्वासत्तानून्यवलक्षणमिथ्यासानुसंधानवृत्तिभिरिदं निरक्तमायाचक्रमेव स्मरत सर्वदेवतागणउदेनाऽऽत्म्यं तुल्यतादिनाऽभिव्याप्य यदि मुमुक्षुणा स्थायी चेतसा तन्मायाचक्रं किञ्चिदपि न प्रवधति इति तत्रेव । चित्तनाभिरिति पाठे त्वस्य मायाचक्रस्य नाभिधित्तमेतारिणो तादिदं सर्वत आक्रम्य स्थायी चेन्मुमुक्षुणा तर्हि तन्मायाचक्रं तं प्रति किञ्चिदपि न प्रवधति इति तत्रेव ।

प्रकरणादयमेव पाठः साधुः । अत्र वृद्धसंमतिमप्याह—गौडेत्यादिना । गीताविरोधं समा-
धत्ते—वसिष्ठेत्यादिना ।

उत्तार्जुनप्रचनस्य हृद्योगविषयकत्वं कपोलकल्पितमित्यत्र आहात एवेत्यादिना—

अत एव वसिष्ठ आह—

उपविश्योपविश्येव क्वचित्केन मुहुर्मुहुः ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥
अङ्कुशेन विना मत्तो यथा द्रुष्टमतङ्गजः ।
विजेतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः ॥
मनोविलयहेतूनां युक्तीनां सम्ययीरणम् ।
वसिष्ठेन कृतं तावत्तन्निष्ठस्य वशे मनः ॥
हठतो युक्तितश्चापि द्विविधो निग्रहो मतः ।
निग्रहो धीक्रियाक्षाणां हठो गोलकनिग्रहात् ॥
कदाचिज्जायते क्रश्चिन्मनस्तेन विलीयते ।
अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च ॥
वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥
सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ।
चेतस्ते दीपमुत्सृत्य विनिग्नन्ति तमोऽञ्जनैः ॥
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ।
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥

उपविश्येति । क्वचिद्देशे कालेऽपि केनापि पुरपविशेषेणानिन्दितसकलसाप्रदायिक-
संमता युक्तिं विना मुहुर्मुहुरुपविश्योपविश्येन केनल चित्तवृत्तिनिरोधार्थमेकान्ते स्थित्वा
स्थित्वैव मनो जेतुं नैव शक्यत इत्यप्याह्वलान्वय । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—अङ्कुशेनेति ।
द्रुष्टेति । स्वभावात्कौशलेणान्यथाह्वलान्वय इत्यर्थः । वसिष्ठेनेति । एतेन एव वसिष्ठ
आहेति पुस्तकेषूपलभ्यमानोऽत्रोपविश्योपविश्ये यासुदाहृतश्लोकवृन्दानतरणग्रन्थोऽप्यपाठ एव
सजातो बोध्यः । वसिष्ठोक्तग्रन्थ एव वसिष्ठेनेति पौनरुक्त्याद्यापत्ते । किञ्चित् एव वसिष्ठ
आहेत्येव, वाल्मीकिर्भारद्वाज प्रति सनादग्रन्थस्य वसिष्ठनाम्नप्राचुर्याद्योगनासिष्टयासिष्टरा-
मायणसत्तत्रावशेन वाल्मीकिरिति कर्तव्याहारपाठ एव साधीयान् । अन्यथा निरुत्तरीत्या
प्रथातागमस्य दुर्निरसत्वादिति सुधिय एव विदुर्नुरन्तिरिति क्वन पटवितेन । तन्निष्ठस्य,

वसिष्ठोक्तयुक्तिनिष्ठस्येत्यर्थः । अथोद्दिष्टहठादिद्विविधानिग्रहमध्ये प्रथमं हठनिग्रहं व्युत्पादयति-
निग्रह इति । धीक्रियेति । बुद्धिवृत्तयः श्रोत्रादिजाः शब्दादिविषयिकास्तथा किनाः
शब्दोच्चारणादयस्तत्कारीणि यान्यक्षाणीन्द्रियाणि तेषामित्यर्थः । गोलकेति । गोलकानि
श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्येव । ननु किं हठनिग्रह एव श्रेयस्करः किं वा युक्तिनिग्रह इत्याश-
ङ्क्याधिकारिभेदेनोभयमपीत्याह—कदाचिज्जायत इत्यादि । जायते फलतीति शेषः ।
एवं हठमार्गमुक्त्वा युक्तिमार्गं क्रमप्राप्तं द्वितीयं व्युत्पादयितुं ताः प्रबोधयति—अध्यात्मे-
त्यादिना । नन्वथापि मार्गद्वये कः श्रेयानित्यत आह—सतीष्वित्यादि ।

उदाहृतग्रन्थतात्पर्यं संक्षिपति निग्रह इत्यादिना—

निग्रहो द्विविधः । हठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति । तत्र चक्षुःश्रोत्रादि-
ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादिकर्मेन्द्रियाणि च तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण
हठान्निगृह्यन्ते । तद्दृष्टान्तेन मनोऽपि तथा निग्रहीष्यामीति मूढस्य
भ्रान्तिर्भवति । न तु तन्निग्रहीतुं शक्यते । तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य
निरोद्धमशक्यत्वात् । अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः । क्रमनिग्रहे
षाध्यात्मविद्याप्राप्त्यादय एवोपायाः । सा च विद्या दृश्यमिष्टयात्वं
दृग्बस्तुनः स्वप्रकाशत्वं च बोधयति । तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु
दृश्येषु प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति दृग्बस्तुन्मगोचरत्वं च बुद्ध्या
निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तथा च श्रूयते—

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनोपुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चितं स्वयोनोपुपशाम्यति ॥

योनिरात्मा । यस्तु बोधितमपीह तस्य न सम्पद्बुध्यते पश्च विस्मरति
तथोद्यमयोः साधुसंगम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति
स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामदादिदृवांसनया पीडयमानो न साधुमनुव-
र्तितुमुत्सहते तस्य पूर्वोक्तविवेकेन वासनापरित्याग उपायः । वासनानां
प्रायत्नेन त्यक्तुमशक्यत्वे प्राणस्पन्दनिरोधनमुपायः । प्राणस्पन्दवास-
नयोधित्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते । प्रेरकत्वं च
यसिष्ठ आह—

द्वे यजे चित्तयूक्षस्य वृत्तिप्रततिधारिणः ।

एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं हृदयासना ॥

सती सत्यगता संपिप्राणस्पन्देन बोध्यते ।

संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः ॥ इति ।

यथा मस्मच्छन्नमग्निं लोहकारा वृत्तिभ्यां धमन्ति, तत्र च वृत्त्युत्पन्न-
वायुना सोऽग्निर्ज्वलति, तथा चित्तोपादानेन काष्ठस्थानीयेनाज्ञानेनाऽऽ-
वृता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यमाना चित्तवृत्तिरूपेण प्रज्वलति ।
तस्माच्चित्तवृत्तिनामकार्त्संविज्ज्वालारूपात्संवेदनाद्दुःखान्युत्पद्यन्ते सेषं
प्राणस्पन्देन प्रेरिता चित्तोत्पत्तिः ।

मनस इत्यर्थिकम् । तत किं तदाह—तत्रेत्यादिना । गोलकनिरोधेनेन्द्रियनिग्रह-
न्मनोनिरोधामात्रे हेतुं प्रथयति—तद्गोलकस्येत्यादि । फलितमाह—अत इति ।
तत्रोपादान्प्राणानुकावेव स्मारयति—क्रमेति । तत्राप्यात्मविद्या किं करोतीत्यत्राऽऽह—
सा चेत्यादि । वृक्षेति । भानभास्यत्व दृश्यत्वम् । एतत् सत्ताशून्यत्व मिथ्यात्वम् ।
अनधीनमानत्व स्वप्रकाशत्वमित्यर्थ । विस्तरस्वप्न मर्दायबोधेक्यसिद्धिव्याख्याने मामक
एवाद्देशान्मप्रबोधे द्रष्टव्य । तफलमाह—तथा चेत्यादिना । तत्र श्रुतिं समादयति—
यथेति । तत्र चित्तस्य योनिशब्दित किमुपादानमित्याकाङ्क्षाया तत्सक्षिपति—योनि-
रात्मेति । अज्ञात इति शेष । ननु स्मरणे चित्तनिग्रहेऽध्यात्मविद्यादयश्चतस्रो युक्तयो
या प्रदर्शितास्तत्राधिकारिभेदव्ययस्याऽस्ति न वेद्यत्राऽऽह—पस्विदित्यादिना । तत्र हेतु
माह—प्राणस्पन्दवासनयोरित्यादिना । तत्र मानमाह—प्रेरकत्वमित्यादिना । तद्विपरणार्थ
तत्र दृष्टान्त स्पष्टयति—यथेत्यादिना । दृष्टिम्या भ्राम्याम् । धमन्त्युभयत प्रचालयन्ती-
त्यर्थ । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । फलित कथयन्नुपसहरति—
तस्मादित्यादि ।

अथ दृष्टवासनामूलिका चित्तप्रवृत्तिं क्लोक्तव्यत आह—

अन्यां च स एवाऽऽह—

मायसंवित्प्रकटितामनुभूतां च राघव ।

चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजनितां शृणु ॥

दृष्टाम्पस्तपदार्यैकमायनादतिचञ्चलम् ।

चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ इति ।

न केवलं प्राणवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतु परस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति ।
तदाह वसिष्ठः—

वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ।

आपते चित्तवृक्षस्य तेन बीजाद्भ्रुकमः ॥ इति ।

अत एवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्याह—

द्वे बाजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवामने ।

एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्तं द्वे अपि नश्यतः ॥ इति ।

तयोर्नाशोपायं नाशफलं चाऽऽह—

प्राणायामवृद्धाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।

आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥

असद्भव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ।

शरीरनाशोदृशित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥

वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ।

प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥

एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।

यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्धस्तुःवेन रसेन च ॥

यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।

स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥

अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।

अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ इति ।

अमनस्तानुदये शान्त्यभावमाह—

चित्तपक्षहटाक्रान्तं न मित्राणि न वान्धवाः ।

शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवाः ॥ इति ।

आसनाशनयोगेनेति यदुक्तं तत्राऽऽसनस्य लक्षणमुपायं फलं च त्रिभिः सूत्रैः पतञ्जलिः सूत्रयामास—‘स्थिरसुषमासनम्’ ‘प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिम्पाम्’ ‘ततो द्वैर्द्वैर्नामिधातः’ इति ।

अन्यां चेति । स एव, प्रागुक्तसिद्ध एव । तद्वासनप्रवृत्तौ परोमि—माथे-
त्यादिना । भावविषयिणी यस्य सविधित्तवृत्तिरूपा इतिस्तथा प्रवृत्तितां स्पष्टीकृत्याम् ।
अनोऽनुभूतां, साक्षिप्रत्यक्षीकृतान्तर्यम् । च प्रसिद्धार्थम् । एतादृशमवसामनां यामना-
जनितं चित्तस्वोपसृति हे साधन एव दृष्यति योजना । एव प्रणव्यदवसामनयोः स्वयोः
परस्परकारणत्वमपि संभवेत्कमिति यदातद्द्वयं समहणमपि मनोमि—न केवलमित्यादिना ।
एवमेतयोः परस्परकारणत्वं यदुपसृते संभवेत्कारणत्वात्सामनयोऽपि कर्तव्यमपि तद्वा-

क्योदाहरणेनैव प्रतिपादयति—अत एवेत्यादिना । ननु कोऽनयोर्नाशोपायो येनैकतरं नाशयता मया द्वयमपि नाश्येताथ किंवा तत्फलमपि येन तत्रानस्य प्रयतितव्यमपि स्यादित्यत्राऽऽह—तयोरित्यादिना परमोपशमप्रदेत्यन्तेन । आहेत्यत्र वसिष्ठ इत्यार्यिकम् । गुल्दत्ता युक्तिस्तु मम स्वभूम्यनिरीक्षणपूर्वकं सर्वदा सोऽहमित्यनुसंधानेन यथामुखं वहमानस्य प्राणनाशेर्मनसैव सर्वदा बहिर्बिरेचनमेव । नन्वमनस्तानुदये किं स्यादित्यत आह—अमनस्तेत्यादिना । चोऽप्यर्थे । ननु प्रागासनाशनेत्यादि न विवृतमित्यत्राऽऽह—आसनेत्यादिना । तान्येव सूत्राणि लिखति—स्थिरसुप्तमित्यादिना ।

तत्राऽऽद्यं विवृणोति पद्मकेत्यादिना—

पद्मकस्वस्तिकादिना यादृशेन देहस्थापनरूपेण यस्य पुरुषस्यावयवव्यथानुत्पत्तिलक्षणं सुखं स्वदेहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च संपद्यते तस्य तदेव सुप्तमासनम् । तस्य च प्रयत्नशैथिल्यं लौकिक उपायः । गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानहोमादिविषये यः प्रयत्नो मानस उत्साहस्तस्य शैथिल्यं कर्तव्यम् । अन्यथा स उत्साहो बलाद्देहमुत्थाप्य यत्र कापि प्रेरयति । अलौकिकोपायश्च फणासहस्रेण धरणीं धारयित्वा स्थैर्येणावस्थितो योऽयमनन्तः स एवास्मीति ध्यानं चित्तस्यानन्ततामापत्तिः । तथा यथोक्तासनसंपादकमहष्टं निष्पद्यते । सिद्धे चाऽऽसने शीतोष्णसुप्तदुःखमानावमानादिद्वंद्वैर्यथापूर्वं नाभिहन्यते । तथाविधस्य चाऽऽसनस्य योग्यो देशः श्रूयते—

विविक्तदेशे च सुप्तासनस्यः शुचिः समर्थावशिरःशरीरः । इति ।

समे शुचौ शंकरवह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चक्षुषीढने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ इति च ।

सोऽयमासनयोगः ।

तत्र पद्मकस्वस्तिकयोर्लक्षणं तूक्तं पातञ्जलसूत्रस्यैव नारायणतीर्थवृत्तौ योगप्रदीपादिप्रसिद्धमेव—

अङ्गुष्ठौ सनिःश्रीयाद्दस्ताभ्या व्युत्क्रमेण तु ।

ऊरुपरि च विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥

पद्मासनं मंत्रदेतसरेषामेव पूजितम् । इत्यादिना ।

जानूयोरन्तरे सम्यङ्कृत्वा पादतले उभे ॥

ऋजुपायः सुखासीनः स्वरितकं तत्रचक्षते । इत्यादिना च ।

अथ द्वितीयसूत्रमपि निवृणोति—तस्य चेत्यादिनोक्तासनसाधनमभिदधत् । एवं लौकिकाद्युपदिष्टतदुपायद्वयमध्ये प्रथमं प्रत्यापयति—गमनेत्यादिना । अत्र गमनपदेन योगान्यासेष्टेकान्तदेशत्यागपूर्वकं बहिः संचारः । अथाऽलौकिकमपि तदुपायं निरादयति—फणेत्यादिना । ननु भक्त्येष सूत्रोक्तान्तसमापत्तिपदार्थः । किं ततस्तत्राऽऽह—तथेति । नन्वेतादृशासने प्रत्यहं ब्राह्ममुहूर्तादिबन्धस्थानाभ्यासः कियत्कालं कार्यं इत्याशङ्क्य यावत्तत्फलमिति समादधानस्तत्कथयति—सिद्धे चेत्यादिना । यथेति । प्राग्नादित्यर्थः । ननु किं स्यात्तन्व्यमित्यत आह—तथाविधस्येति । ते एव कैवल्यश्वेताश्वतरश्रुती क्रमादुदाहरति—विविक्तदेशे चेत्यादिना । निजदेश इत्यर्थः । अत्रस्थानप्रकारं प्रकटयति—सम इति । शरीरं प्रीत्याधोमूलाधारान्तदेहभागः । एतेषां समन्वं समसूत्रत्वेन संधारणेन । जटाश्रवेत्यापि पाठः । चक्षुःपीडनं समशकादिदेशः । नियोजयेदित्यपि पाठः । एवं प्राक्प्रतिज्ञातमासनयोगमुपसंहरति—सोऽयमिति ।

अथोपक्रान्तकभावसरप्राप्तमशनयोगं प्रपद्यितुमुपक्रमते—

अशनयोगस्तु मिताहारत्वम्, ' अत्याहारमनाहारं निरर्थं योगी विवर्जयेत् ' इति श्रुतेः । भगवताऽप्युक्तम्—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।

न चातिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

युक्ताहाराविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वभावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ इति ।

जितासनस्य प्राणायामेन मनोनाशः श्वेताश्वतरैराग्रापते—

त्रिकञ्जतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।

महोदुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि मयावहानि ॥

प्राणान्वपील्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिक्तयोच्छ्र्सीत ।

दुष्टाश्वयुक्तमिव दाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ इति ।

अशनेति । तुमष्टः प्रसीलशुष्कः । तटक्षण सक्षिपति—मितेति । तत्र त्रु स्तेन श्रुतिमेव प्रमाणपत्ती—अत्याहारमिति । तत्र भगवन्श्रीकाम्यननुकृत्यपि—मगप-
ताऽपीति । तद्वाने एव पठति—नेषयादिद्वाम्नाय । ' आत्मनाशनयोगात् प्रमत्तन्त्रे
निरप्ये ' इति प्रमाणन्यम्नासिद्वारयनोत्तरात्प्येतयोगमुत्तम्य श्रुयुक्तमेव कार्यं मनो-
नाश इत्याह—जितेत्यादिना । तन्मप्रसङ्गमेव पठति—त्रिकञ्जतमित्यदिना । अत्र
प्रथां दीक्षिता तथा—दृष्टान्तनर्दानमपशम्भनन पदेभ्यः शरीरस्थानवकता-
नितान्तूर्कं प्रदहन्मुखा तदर्थेन सवत्तन्तन्त्रे गिभ्यर्त्तवद्—

विरुद्धं स्थाप्य, उरो ग्रीवा शिर इति त्रीण्यङ्गान्युन्नतानि यस्य तच्छरीरं विरुद्धं यथा भवति तथा सस्थाप्य हृदि हृदयकुहर इन्द्रियाणि मनसा सह साधनेन संनिवेश्य सम्यङ्निवेशयित्वा सम्यङ्नियम्येति यावत् । ब्रह्मोद्भवेन, तारपत्रेण । प्रतरेत, प्रकर्षेण तरेत । प्रणनस्वरूप तदर्थं परापरब्रह्म च यथावद्विद्वान् । स्रोतासि, सर्वाणि सुरनरतिर्यक्स्थानरादिभेदभिन्नानि सासारस्रोतासि । भयावहानि, भयप्रदातृणि । अननोपायेन संसारदुःखमहोदर्वि प्रतरेदिति योग्याधिकारिणं प्रति श्रुतिरनुशास्ति । प्राणायामप्रकारमाह—प्राणान्प्राणादिप्रभेदभिन्नान्वायून्प्रपीड्य प्रकर्षेण मनोधारणमुखेन निरप्य कुम्भकप्राणनिरोधस्थानत्वेन योगशास्त्रे प्रसिद्धमूलाधारादौ । सोऽधिकारी । युक्तचेष्टः, नात्यश्रत इत्यादिशास्त्रेण युक्ता चेष्टा यस्य । युक्ता, उपाययुक्ता चेष्टा यस्येति वा स युक्तचेष्टः । क्षीणे प्राण, तत्तत्स्थाननिरोधेन तत्तत्स्थाने क्षीणे तनुत्व गते वायौ । नास्तिकयोश्चक्षुःसीत, तत्तत्स्थाने सम्यङ्निरूप्यानन्तर प्राप्तनाडीद्वारेणोडया विह्वलया वा नासिकापुटेन शनैः शनैरच्छुःसीत वायुमुसृजेत् । दुष्टाभ्युक्तमिदं वाह दुर्दान्तैरश्वेषुक्तं वाह रथ कुशलसाराधिरिष विद्वान् । बाह्यकरणनिरोधप्रकार मनोनिरोधप्रकार तद्द्वारेण वायुनिरोधप्रकार च विद्वान् । मनो धारयेत्, यत्र यत्र वायुनिरोध इष्टस्तत्र मनो धारयेत् । अप्रमत्तः, अग्रहितो भूत्वा । यत्र मनस्तत्र वायुरिति वचनादिति ।

• अथोदाहृतमन्त्रयोस्तान्पर्यं स्वयं मूलकार एव विवृणोति योगीत्यादिना—

योगी द्विविधः, विद्यामदाद्यासुरसंपद्रहितस्तरसहितश्चेति । तयोराद्यस्य ब्रह्मध्यानेन मनसि निरुद्धे सति तन्नान्तरीयकतया प्राणो निरुध्यते । तं प्रति विरुद्धतमिति मन्त्रः पठितः । द्वितीयस्याभ्यासेन प्राणो निरुद्धे तन्नान्तरीयकतया मनो निरुध्यते तं प्रति प्राणान्प्रपीडयेति मन्त्रः प्रवृत्तः । प्राणपीडनप्रकारो वक्ष्यते । तेन च पीडनेन युक्तचेष्टो भवति । मनश्चेष्टा विद्यामदाद्यो निरुध्यन्ते । प्राणनिरोधेन चित्तदोषनिरोधे वृष्टान्तोऽन्यत्र श्रूयते—

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमतां मलाः ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ इति ।

अत्रोपपत्तिर्वासिधेन दर्शिता— ।

यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ।

प्राणस्पन्दक्षये यतनः कर्तव्यो धीमतोचकैः ॥ इति ।

मनोवाक्चक्षुरादीन्द्रियदेवताः स्वस्वव्यापारं निरन्तरं करिष्याम इति प्रतं धृत्वा श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्ताः । स च मृत्युः प्राणं नाऽऽप्नोति । ततो निरन्तरमुच्छ्वासनिःश्वासौ कुर्वन्नप्ययं प्राणो न श्नास्यति । तदा विचार्य देवताः प्राणरूपं प्राविशन् । सोऽयमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते—
‘अयं वै नः श्रेष्ठः संचरंश्वासंचरंश्च न व्यथते अथो नरिष्यति हन्ता-
स्यैव सर्वे रूपमसामेति । तत एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्माद्गत एतेनाऽऽ-
स्यायन्ते प्राणाः’ इति । अत इन्द्रियाणां प्राणरूपत्वं नाम प्राणाधी-
नचेष्टावस्वम् ।

तत किं तदाह—तयोरान्द्यस्येत्यादिना । ननु भवत्वेनमप्यायन्त्यस्य का गतिस्त-
त्राऽऽह—द्वितीयस्येत्यादिना । ननु प्राणपीडन कीदृक्श्रुतिसमत तत्राऽऽह—
प्राणेति । तेन किं भवतीत्यत आह—तेन चेति । युक्तचेष्टवमेन निशदयति—
मनश्चेष्टा इति । नन्वेकनिरोधेनापरदोषनिरोधोऽनुपपन्न इत्यत्राऽऽह—प्राणनिरोधे-
नेति । अन्यत्र शास्त्रान्तरे । तामेन श्रुतिमुदाहरति—यथेति । धमता, बहौ धमन
चूर्ता प्रप्लनेत्यर्थ । दहनमत्या इति स्पष्टहतुघटित । धमिता मत्या इत्यपि कचिपाठ ।
ननु ध्रुत्युक्तमपीद मन्वद्वयनवदेव प्रतीयत इत्यत आह—अत्रेत्यादिना । ननु वसिष्ठेनोक्त-
मपीद राज्ञामाज्ञामात्रमेव मुख्यभानादिति चेत् । ‘प्राणरन्ध्रं हि सोम्य मन’ इति श्रुते प्राणस्य
क्रियाशक्तिप्रधानत्वमाजीकृतपञ्चमहाभूतसंगस्तराजसाशान्यत्वेनैवेति मनश्चरनक्रियाया अपि
तदेवायत्तत्वाच्च । तस्माद्युक्तमेव य प्राणपजनस्य दक्षिणस्पन्द स एव हीति वच इति दिक् ।
उच्येऽर्थे बृहदारण्यकश्रुतिमप्यनुकूलयन्नादौ तदर्थमेव सुखप्रतिपत्त्यं सपिण्डीत्यत्र सक्षिपति—
मनोवागित्यादिना प्राविशन्नित्यतेन । अथेत मूर्धाम्ना श्रुतिमप्यवतार्योदाहरति—
सोऽयमित्यादिना । नरिष्यति, प्रणसरत एव जीवन्व्यनहारान्तरान्दलक्षितजीवता
दात्म्यमपि करिष्यतीति यावत् । अताम, सपादयाम । फलितमाह—अत इति ।

तत्रन्यमेवाप्रिमप्रथस्य श्रुत्यन्तरमायत्र सनादयति—तथेत्यादिना ।

तथाऽन्तर्यामिबाह्यणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रुते—‘वायुर्वै गौतम तत्सृञ्चं
वायुना वै गौतम सूत्रेणार्थं च लोकाः परश्च लोकाः सर्वाणि च मृतानि
संहृद्धानि भवन्ति । तस्माद्गै गौतम पुरुषं भेतमाहुर्व्यंशंसिपतास्पाङ्गा-
नीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संहृद्धानि भवन्ति’ इति । अतः
प्राणमनःस्पन्दयोः सहभाषित्वात्प्राणनिग्रहे मनो निमृह्यते । ननु सह
स्पन्दो न युक्तः, सुषुप्ती चेष्टमानेऽपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् । न ।

विहीनत्वेन तदानीं मनसः सत्त्वामावात् । ननु क्षीणे प्राणे नासिकयो-
च्छ्वसीतेति व्याहृतम् । नहि क्षीणप्राणस्य मृतस्य श्वासं क्वचित्पश्यामः ।
नापि श्वसतो जीवतः प्राणक्षयोऽस्ति । मैवम् । अनुलक्षणत्वस्यात्र क्षय-
त्वेन विवक्षितत्वात् । यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वत-
मारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान्भवति न तावान्स्थित-
स्याऽऽसीनस्य निद्रितस्य वा श्वासो विद्यते । तथा प्राणायामपाटवोपे-
तस्येतरस्मादल्पश्वासो भवति । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—

‘ भूत्वा तत्राऽऽपतप्राणः शनैरेव समुच्छ्रसेत् ’ इति ।

यथा दुष्टैरश्वेरुपेतो रथो मार्गं त्यक्त्वा यत्र कापि नीयते स च साराथिना दृढमश्वं
रज्जुष्याकृष्य सुखमार्गं पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्वासनादिभिरितस्ततो नीयमानं चित्तं प्राण-
रज्जौ दृढ धृताया धार्यते । प्राणान्प्रपीड्येति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्रकारोऽन्यत्र श्रूयते—

‘ सव्याहति सप्रणवा गायत्री शिरसा सह ।

त्रि पटेदायतप्राणं प्राणायामं स उच्यते ॥

प्राणायामास्त्रय प्रोक्ता रेचपूरककुम्भका ।

उक्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ॥

शून्यभावेन युञ्जीत रेचकस्येति लक्षणम् ।

वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ॥

एष वायुर्भहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ।

नोच्छ्रसेन्नि श्वसेन्नैव नैत्र गात्राणि चालयेत् ॥

एष तान्निषुञ्जीत कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ इति ।

सद्व्याधिनि, व्याप्तानि । एवमपि किं प्रकृत इत्यत आह—अत इत्यादिना । तत्रापि
शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—नेत्यादिना । एवमप्युदाहृतश्रुतावेव व्याघातमाशङ्कते—
नन्वित्यादिना । समाधत्ते—मैत्रिमित्यादिना । कृष्णपक्षे हि क्षीणश्चन्द्र इत्यादिप्रदवयवा-
पचय एवात्र क्षय समतो न तु क्षय कल्पात् इत्यपीत्यमरात्सार्गाशिकनाश इत्याशयः ।
तदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुलक्षणत्व प्राणस्य प्रकाशयति—पथेत्यादिना । उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्त-
रमपि सगदयति—भूत्वा तत्रेति । ता श्रुतीरेव पठति—सद्व्याहृतिमियादिसार्धचतुर्भिः ।
अत्र व्याख्येयारो मूत्र एवानुपद व्याख्यात एव दिङ्मात्रमिति मयोपरम्यते । नोच्छ्रसेदि-
त्यर्थे मन्त्रिखिनेतरदपि क्वचिन्पुस्तके पाठान्तर प्रनीयते तथाऽपि मूलाशयनिरोधात्तदुपेक्ष्यमे-
वेति दिक् ।

तत्रोक्षित्येत्यादि संदिग्धं व्याकरोति अत्रेत्यादिना—

अत्र शरीरान्तर्गतं वायुं बहिर्निःसारयितुमुत्क्षिप्य शरीरमाकाशं
शून्यं निरात्मकं वायुरहितं कृत्वा स्वल्पमपि वायुमप्रवेश्य शून्यमावेनेव
नियमयेत् । तदिदं रेचकं भवति । कुम्भको द्विविधः, आन्तरो बाह्यश्च ।
तदुभयं च वसिष्ठ आह—

अपाने स्तम्भितः प्राणो यावन्नात्युदितो हृदि ।

तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्याऽनुभूयते ॥

बहिरस्तं गते प्राणे यावन्नापान उद्धतः ।

तावत्पूर्णां समावस्थां बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥ इति ।

तत्रोच्छ्वास आन्तरकुम्भकविरोधी । निःश्वासो बाह्यकुम्भकवि-
रोधी । गात्रचालनमुभयविरोधि । तस्मिन्सति निःश्वासोच्छ्वासयो-
रन्यतरस्यावश्यंभावित्वात् । पतञ्जलिरप्यासनान्तरमाविनं प्राणायामं
सूत्रयामास—‘तस्मिन्सति निःश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः’
इति । ननु कुम्भके गत्यभावेऽपि रेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिःश्वासगती
विद्येते इति चेन्न । अधिकमात्राभ्यासेन स्वभावमात्रसिद्धायाः समप्राण-
गतेर्विच्छेदात् । तमेवाभ्यासं सूत्रयति—‘बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशका-
लसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घः सूक्ष्मः’ इति । रेचको बाह्यवृत्तिः । पूरकोऽ-
न्तर्वृत्तिः । कुम्भकः स्तम्भवृत्तिः । तत्रैकेको देशादिभिः परीक्षणीयः ।
तद्यथा—स्वभावासिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य नासासंमुखे द्वादशाङ्गुलप-
र्यन्ते श्वासः समाप्यते । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वायुर्निर्ग-
च्छति । चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते पद्मत्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा समाप्तिः ।
अत्र रेचके प्रयत्नातिशये सति नाभ्यादिप्रदेशक्षोभेणान्तर्निक्षेप्तुं शक्यम् ।
बहिश्च सूक्ष्मं तूलं धृत्वा तत्रालनेन निश्चेतव्यम् । सेयं देशपरीक्षा ।
रेचककाले प्रणवस्पाऽऽवृत्तपो दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादि कालपरीक्षा ।
अस्मिन्मासे प्रतिदिनं दश रेचकाः, आगामिमासे विंशतिः, उत्तरमासे
त्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा । पथोक्तदेशकालविशिष्टाः प्राणायामा
एकस्मिन्दिने दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा । पूरकेऽप्येवं

योजनीयम् । यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते तथाऽपि कालसंरपाव्याप्तिरवगम्यत एव यथा घर्नीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशकालसंरपाधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मश्च संभवति ।

नियमयेत्, वायु यान्च्छक्ति किञ्चित्काल बहिरेव निरोधयेदित्यव्याहृत्येनान्वयः । एवं रैचेत्याद्युद्दिष्टप्राणायामत्रयमध्ये प्रथमस्येद लक्षणमित्याह—तदिदमित्यादि । अथ क्रम-प्राप्तमपि पूरकाख्य निरुत्तरेचनाव्यग्रहितोत्तरक्षण एव विना वक्ष्यमाणकुम्भकाम्यास निसर्गसिद्धत्वाद्द्वित्वैव कुम्भकमेव विवृणोति—कुम्भक इत्यादिना । तत्र प्रमाणाद्यपेक्षया तदाह—तदुभयं चेत्यादिना । चोऽप्यर्थे । उभयमपीत्यर्थे । अधोगतिरान्तरो वायुरपानः । एव स एवोर्भगतिः प्राण इति स्पष्टे एव तदृक्षणे । अत्र वसिष्ठसमतिमाहात्म्यसिद्ध-कुम्भकद्वये प्रागुक्तश्रुतिनिषिद्धोच्छ्वासादीना प्रयोजनमाह—तत्रोच्छ्वास इत्यादिना । अत्र पतञ्जलिनाक्यमपि सगदयति—पतञ्जलिरीति । तदेव सूत्र पठति—तस्मिन्सतीति । तत्र शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना । अभ्यास' काद्यगित्यत आह—तमेवेत्यादिना सावतरणम् । बाह्येत्याद्युदाहृत सूत्र विवृणोति—रेचक इत्यादिना संभवतीत्यन्तेन ।

रेचकादित्रयापेक्षयाऽन्योऽपि तत्प्रकार पतञ्जल्युक्त इत्याह—

रेचकादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्यं प्रकारं सूचयति—'बाह्याभ्यन्तरं विषयानपेक्षी चतुर्थः' इति । यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिष्कुम्भको यथाशक्ति वायुमापूर्वानन्तरं क्रियमाणोऽन्तःकुम्भक इति । रेचक-पूरकावनाहृत्य केवलः कुम्भकोऽभ्यस्यमानः पूर्वत्रयापेक्षया चतुर्थो भवति । निद्रातन्द्रादिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयं दोषरहितानां चतुर्थं इति विवेकः । प्राणायामफलं सूचयति—'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्' इति । प्रकाशस्य सत्त्वस्याऽऽवरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुस्तस्य क्षयो भवति । क्षये सति फलान्तरं सूचयति—'धारणासु च योग्यता मनसः' इति । आधारनामिचक्रहृदयभूमध्यब्रह्मरन्ध्रादिदेशविशेषे विकृष्य चित्तस्थापनं धारणा । 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इति सूत्र-णात् ।

श्रुतिश्च—‘ मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्याऽऽत्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ’ इति ॥

प्राणायामेन रजोगुणकार्याञ्चाञ्जल्यात्तमोगुणकार्यादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां योग्यं भवति ।

‘ प्राणायामहृदाभ्यासैर्बुद्ध्या च गुरुदत्तया ’ इत्यत्रत्येन युक्तिशब्देन योगिजनप्रसिद्धं शिरोरूपमेरुचालनं, जिह्वाग्रेण घण्टिकाभ्रमर्षणं नाभिकके हृदये ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदौषधसेवा चेत्येवमादिकं गृह्यते ।

तदेवमध्यात्मविद्यासाधुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपाया दर्शिताः । अथ तदुपायमूर्तं समाधिं वक्ष्यामः । पञ्चभूम्युपेतस्य चित्तस्य भूमिद्वयत्यागेनावशिष्टं भूमिद्वयं समाधिः । भूमयश्च योगभाष्यकृता दर्शिताः—‘ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति पञ्च चित्तस्य भूमयः ’ इति । आसुरसंपन्नोक्तशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं क्षिप्तं भवति । निन्द्रातन्द्रादिग्रस्तं मूढम् । कादाचित्कध्यानयुक्तं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तम् ।

रेचकादिभ्य इति । तदेव सूत्रं फलति—वाह्योति । तद्विशदयति—यथाशक्तीत्यादिना । ननु कस्यानाधिकारस्तत्राऽऽह—निद्रेत्यादिनाननु किं प्राणायामफलमित्यतस्तदपि सूत्रकृतौक्तमित्याह—प्राणायामेति । तत्सुत्रमुदाहरति—तत इति । तद्विवृणोति—प्रकाशस्येत्यादिना । तत किं तदाह—क्षये सतीत्यादिना । धारणाधियासुदाहृतसूत्रं विवृणोति आधारेत्यादिना । मूलाधारेत्यर्थ । आदिनाऽऽधिदैविकं सूर्यमण्डलादि । आधिभौतिकम्—काशाद्यपि । तत्र मानं वदन्हेतुमाह—देशेति । तन्मूर्त्ता श्रुतिमय्यवतार्योदाहरति—श्रुतिश्चेत्यादिना । संक्षिप्य, तदेकाग्रतत्सत्ताकत्वेन प्रविलाप्येत्यर्थ । अथ सिंहावलोकनन्यायेन प्राग्दाहृतस्मृत्यश्वविशेषं विवृणोति—प्राणायामेत्यादिना । घण्टिका लम्बिका । विस्मृतीति ।

मूर्च्छितो हस्ते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् ।

रुद्धं खेचरता धत्ते रसो वायुश्च पारद ॥

इति हठप्रदीपिकोक्तेरथातुरद्वयस्य पारदगुटिकाविशेषस्यौषधिनिशेषसाध्यत्वाद्दृश्यविस्मृतिद्वारा समाधिप्रदताया शिवस्वरूपतादेश्च तच्छास्त्रसिद्धत्वाच्च तत्रैवैव मुक्ते तद्धारणलक्षणोद्गृह्यते । तेन सविदासम्बोम्बे सविदेव गरीयसीति वदन्त सन्निपदसकैतितानिजायापराभिधमृद्गा प्रकृते बुनाणा शक्ता प्रयुक्ता । निस्तस्त्वन गदीये ज्ञाचज्ञातान एव ज्ञेय । आदिना मनसैव प्राणवायुवित्तेन सामानुत्तथान प्राद्यम् । उपसहृदि—तदेवमि-

त्यादिना । इतः परं मुख्यं चित्तनाशोपायं वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । तं लक्षयति—
पञ्चेत्यादिना । तत्र मानमाह—भूमयश्चेत्यादि । ताः संनिवृणोति—आसुरेत्यादिना ।

भवत्वेनमथापि किं प्रकृत इत्यत आह तत्रेत्यादिना—

तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिशङ्कैव नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि विक्षे-
पोपसर्जनीभूतः समाधिर्योगपक्षे न वर्तते । विक्षेपान्तर्गततया दहनान्त-
र्गतबीजवत्सद्य एव विनश्यति । यस्त्वेकाग्रे चेतसि सञ्जृतमर्थं प्रद्योत-
यति क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुञ्जी
करोति स संप्रज्ञातयोग इत्याख्यायते । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातस-
माधिः । तत्र संप्रज्ञातसमाधिभूमिमेकाग्रता सूत्रयति—‘ शान्तोदितौ
तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ’ इति । शान्तः, अतीतः ।
उदितो वर्तमानः । प्रत्ययः, चित्तवृत्तिः । अतीतप्रत्ययो यं पदार्थं
गृह्णाति तमेव चेदुदितो गृह्णीयात्तदा ताद्युभौ तुल्यौ भवतः । तादृश-
श्चित्तस्य परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते । एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणं समाधिं
सूत्रयति—‘ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधिः परिणामः ’
इति । रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान्पदार्थान्गृह्णाति ।
तस्य रजोगुणस्य रोधाय क्रियमाणेन योगिना प्रयत्नविशेषेण दिने
दिने सर्वार्थता क्षीयते, एकाग्रता चोदेति तादृशश्चित्तस्य परिणामः
समाधिरित्युच्यते । तस्य समाधेरष्टाङ्गेषु यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-
हाराः पञ्च बहिरङ्गानि (णि) तत्र यमान्सूत्रयति—‘ अहिंसासत्यास्ते-
यब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ’ इति । हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मेभ्यो योगिनं
यमयन्ति निवर्तयन्तीति यमाः । नियमान्सूत्रयति—‘ शौचसंतोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ’ इति । जन्महेतोः काम्यधर्मान्नि-
वर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामधर्मे नियमयन्ति भ्रंशयन्तीति नियमाः । यमनि-
यमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यं स्मर्यते—

यर्मान्कुर्वति सततं न कुर्यान्नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्मजन् ॥

पतति नियमवान्यमेष्वसक्तो

न तु यमवान्नियमालसोऽवसीदेत् ।

इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या

यमबहुलेष्वनुसंदधीत बुद्धिम् ॥ इति ।

यमनियमफलानि सूत्रयति—‘ तत्संनिधौ वैरत्यागः, क्रियाफलं प्रा-
वित्वम्, सर्वरत्नोपस्थानम्, धीर्यलामः, जन्मकथंतासंबोधः, जननादि-
मयामावः, शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र-
तेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च भवन्ति । संतोषादनुत्तमः सुखलामः ।
कायेन्द्रियशुद्धिशुद्धिपापक्षयास्तपसः, स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः,
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ’ इति । आसनप्राणायामौ व्याख्यातौ ।

नन्वेवमप्येकाग्रनिरुद्धभूम्यो किं स्वरूपनित्याकाङ्क्षाया तद्व्युत्पादयति—यस्त्वि-
त्यादिना सप्रमाणम् । अत्राऽऽदौ सप्रज्ञातसमाधिरेवोपन्यस्तत्तत्र काऽस्ति चित्तभूमिरे-
त्यत्राऽऽह—तत्रेत्यादि ससूत्रावतरणम् । सूत्रं व्याकरोति—शान्त इत्यादिना । एकाग्र-
तापरिपाकं क इत्यत्र सूत्रं योजयति—एकाग्रतेत्यादिना । निरुक्तसूत्रं विवृणोति—
रजोगुणेनेत्यादिना । प्रयत्नविशेषेण, द्वैतमित्याख्यपूर्वकसार्वादिकाद्वैतात्मानुचिन्तनात्मने-
त्यर्थः । तस्य समाधेरित्यादिर्यमनियमफलानि सूत्रयतीत्यन्तो ग्रन्थ स्पष्ट एव ।
तत्संनिधावित्यादि । क्रियेति । धार्मिको भव स्वर्गा भवेति क्रिया धर्मः फलं सुख
ते स्वराचैन जनाना जनयतीत्यर्थः । जन्मेति । दु खबहुलपूर्वापरजन्मज्ञानेन वैराग्यादि ।
शौचादित्यादिव्याख्यातावित्यन्त सरलमेव ।

नन्वेवमपि प्रागुक्तयोगाङ्गाष्टकक्रमप्राप्तस्य प्रत्याहारस्य किं स्वरूपमित्यतस्तदक्षकसूत्रं
सावतरणमाह प्रत्याहारमित्यादिना—

प्रत्याहारं सूत्रयति—‘ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ’ इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिविषयास्तेभ्यो
निवर्तिताः श्रोत्रादयश्चित्तस्वरूपमनुकुर्वन्तीवापतिष्ठन्ते । श्रुतिश्च भवति—

‘ शब्दादिविषयान्पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।

चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः स उच्यते ॥ इति ।

शब्दादयो विषया येषां श्रोत्रादीनां ते श्रोत्रादयः पञ्च मनःपठ-
नामेतेषामनात्मरूपेभ्यः शब्दादिभ्यो निवर्तनमात्मरश्मित्वेन चिन्तनं
प्रत्याहारः स इत्यर्थः । प्रत्याहारफलं सूत्रयति—‘ ततः परमा वश्यते-
न्द्रियाणाम् ’ इति । धारणाध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति—
‘ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थ-
मात्रनिर्मासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ’ इति । आधारादिदेशाः
पूर्वमुक्ताः । देशान्तरं श्रूयते—

मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्याऽऽत्मनि शुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥ इति ।

यत्सर्ववस्तुसंकल्पकं मनस्तद्ध्यात्वा तदात्मानमेव संकल्पयतु न
त्वन्यदित्येवंविधः प्रयत्न आत्मनि संक्षेपः । प्रत्ययस्यैकतानता तत्सैक-
विषयः प्रवाहः । स च द्विविधः—विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानः
संततश्चेति । ताद्युगौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः । तदुभयं सर्वानुभवरो-
गिना दर्शितम्—

चित्तैकाग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते ।
तत्साधनमतो ध्यानं यथावदुपदिश्यते ॥
विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात् ।
परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तयेत् ॥ इति ।
ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षजः ॥ इति ।

तं च भगवत्पादा उदाजहुरुः—

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विमातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्त ओम् ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः
संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥
अजोऽमरश्चैव तथाऽजरोऽमृतः
स्वयंप्रमः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः
सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ओम् ॥ इति ।

ननु संप्रज्ञातसमाधिरङ्गी स कथं ध्यानानन्तरमाविनोऽष्टमाङ्गस्य
समाधेः स्थान उदाह्रियते । नायं दोषः । अत्यन्तभेदाभावात् । यथा
वेदमधीयानो माणवकः पदे पदे स्वल्पन्पुनः पुनः समादधाति । अधी-
तवेदस्तु सावधानो न स्तलति । अध्यापको निरवधानस्तन्द्री कुर्व-

ज्ञपि न स्वलति । तथा विषयैक्येऽपि परिपाकतारतम्येन ध्यानसमाधि-संप्रज्ञातानामवान्तरभेदोऽवगन्तव्य इति ।

स्वेत्युदाहृतसूत्रं विवृणोति—शब्दस्पर्शत्यादिना । तत्र श्रुतिमपि संवादयति—श्रुतिश्चेत्यादिना । तामपि व्याकरोति—शब्दादय इत्यादिना । अथ किमनेन भरतीत्यत आह—प्रत्याहारेत्यादिना । धारणेत्यादि समाधी भवत इत्यन्तं तु निगदव्याख्या-त्तेन । नत्र पूर्वाचार्यवचः प्रमाणयति—तदुभयमित्यादिना । विलाप्येति । उत्पत्त्यादिक्रमादित्यर्थः । विकृतिं विकारं दृश्य विलाप्य दृष्टमात्रत्वेन संचिन्त्य । एवमुपदे-शासाहस्रीवाक्यान्यपि संवादयति—तं चेत्यादिना । तत्राप्याशङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—नायं दोष इत्यादिना । तत्र हेतु—अत्यन्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना ।

ननु भवत्वेवं वेदाध्ययनदृष्टान्तेन ध्यानसमाधिसंप्रज्ञातसमाधीनामवान्तरतारतम्यमथाप्यु-चाष्टाङ्गाना मध्ये कानि बहिरङ्गाणि कानि वाऽन्तरङ्गाणीत्यतः सूत्रमेवावतारयति ध्यान-धारणेत्यादिना—

ध्यानधारणासमाधित्रयं मनोविषयत्वासंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं यमा-दिपञ्चकं तु बहिरङ्गम् । तदेतत्सूत्रयति—‘त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः’ इति । ततः केनापि पुष्येनान्तरङ्गे प्रथमं लब्धे सति बहिरङ्गलाभाय नातिप्रयासः कर्तव्यः । यद्यपि पतञ्जलिना भौतिकमूततन्मात्रेन्द्रियाहं-कारादिविषयाः संप्रज्ञातसधिकल्पसमाधयो बहुधा प्रपञ्चितास्तथाऽपि तेषामन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वान्नास्माभिस्त-त्राऽऽदरः क्रियते । तथा च सूत्रितम्—‘ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः’ इति । ‘स्थान्युपनिमग्नये सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्’ इति च । ‘स्थानिनो देवाः । उद्दालको देवैरामन्त्रितोऽप्यवज्ञाय देवा-न्निर्विकल्पकसमाधिमेव चकारेत्युपात्तयते । प्रश्नोत्तराभ्यामप्येवमेवा-वगम्यते—

श्रीरामः—जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।

शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥

पसिष्ठः—अनात्मविदमुक्तोऽपि नमोविहरणादिरुम् ।

अणिमाद्यष्टसिद्धीनां सिद्धिजालानि वाञ्छति ॥

* क. ग. प. ङ. ट. पुराणेऽ “ अनात्मविदुको हि (ऽपि) सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
“ इत्यर्थस्यैव दूरयो ।

*द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याऽऽप्तोत्येव राघव ।
 नाऽऽत्मज्ञस्वपे विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥
 आत्मनाऽऽत्मनि संतुष्टो नाविद्यामनुधावति ।
 ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥
 कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ।
 द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तयः साधुसिद्धिदाः ॥
 परमात्मपदभासौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ।
 सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलामोदयो हि यः ॥
 स कथं सिद्धिवाञ्छार्था मग्नचित्तेन लभ्यते । इति ।
 न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रक्षयन्त्यमी ।
 नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥
 अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णेऽपीन्दुमण्डले ।
 अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥
 चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ इति च ।
 “+यस्तु वा भावितात्माऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
 स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति कृमात् ॥” इति[च] ।

मनोविषयत्वादिति । ‘ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ’ इत्यादिधारणादिलक्षकसूत्र-
 येऽपि देशबन्धप्रत्ययैकतानताऽर्थमात्रनिर्भासेषु प्रतियोगितासंग्रहेन ध्यानादीनां मनोविषय-
 त्वादित्यर्थः । ध्यानधारणयोर्बुद्धिमस्त्वल्पात्तरत्वेन ध्यानपदस्य पूर्वप्रयोगादेव । फलितमाह—
 तत इत्यादिना । तत्र सूत्रविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । ननु भवदपेक्षया
 सूत्रकारोऽन्यर्हित इत्यत आह—तथा चेत्ति । स्वानीत्यादिद्वितीयसूत्र व्याकरोति—
 स्थानिन इत्यादिना । तत्र निदर्शन योग्यासिद्धप्रसिद्धमुदाहक एवेत्याह—उदाहक
 इत्यादिना । एवमेव श्रीरामप्रश्नादिनाऽपि निर्णायत इत्याह—प्रश्नेति । तन्नाम्यश्रुदमेव
 संगृह्णाति—श्रीराम इत्यादिमध्यमासिद्धनिष्ठम् । जीवन्मुक्तेति । जीवदशाया लोक-
 दृष्ट्या प्रतीयमानायां सत्यामपि मुक्त मिथ्यात्वनिर्णयेन शरीरं शरीर्यत इति व्युत्पत्त्या ज्ञान-

* इ. पुस्तके—द्रव्यमन्त्रक्रियाकालास्तेः सह युक्तियोंस्तेन द्रव्यादिशुक्तः इत्याप्तो-
 तीत्यर्थ इत्यभिष्टम् । + य. इ. पुस्तकेष्वयं श्लोको नास्ति ।

निरर्थं द्वैतजालं येस्तेषां तत्त्वविदामित्यर्थः । एवं स्थलान्तरप्रसिद्धान्यपि तद्वाक्यान्वेवात्र
संमत्यर्थं संलिखति—न केचनेत्यादिना । अस्य आत्मज्ञस्येत्यर्थः ।

नन्वेवमप्यद्वैतात्मविषयकसंप्रज्ञातसमाधावादर. श्रीमतामावश्यक एवेति चेदोमित्याहाऽऽ-
त्मविषयस्त्वित्यादिना ।

आत्मविषयस्तु संप्रज्ञातसमाधिर्वासनाक्षयस्य निरोधसमाधेश्च हेतुस्त-
स्माद्वाऽऽदरः कृतः ।

अथ पञ्चमभूमिरूपो निरोधसमाधिर्निरूप्यते । तं च निरोधं सूत्र-
यति—' व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिमवप्रादुर्भावौ निरोधंक्षणचित्ता-
न्वयो निरोधपरिणामः ' इति । व्युत्थानसंस्काराः समाधिविरोधिनः ।
ते चोद्दालकस्य समाधावुदाहृताः—

कदाऽहं मुक्तमनने पदे परमपावने ।

चिरं विश्रान्तिमेप्स्यामि मेरुशृङ्ग इवाम्बुदः ॥

इति चिन्तापरवशो बलादुद्दालको द्विजः ।

पुनः पुनरुपाविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह ॥

विषयैर्नायमाने तु चित्ते मर्कटचञ्चले ।

न स लेभे समाधाने प्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ॥

कदाचिद्वाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनन्तरम् ।

तस्यागच्छच्चित्तकपिरान्तरस्पर्शसंचयान् ॥

कदाचिदान्तरस्पर्शाद्वाह्यं विषयमाददे ।

तस्पोद्गीय मनो याति कदाचिन्नस्तपक्षियत् ॥

कदाचिदुदितार्कामं तेजः पश्यति विस्तृतम् ।

कदाचित्केवलं व्योम कदाचिन्निविष्टं तमः ॥

आगच्छतो यथाकामं प्रतिमासान्पुनः पुनः ।

अच्छिन्नन्मनसा शूरः रज्जेनेव रणे रिपून् ॥

विकल्पीषे समालीने सोऽपश्यद्दयाम्बरे ।

तमश्छन्नाविवेकाकं लोलकज्जलमेचकम् ॥

तमप्युत्सादयामास सम्यग्ज्ञानविधस्वता ।

तमस्युपरते स्वान्ते तेजःपुञ्जं ददर्श सः ॥

तल्लुलाव स्थलाब्जानां वनं बाल इव द्विपः ।
 तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः ॥
 निशाब्जवदगान्निद्रां तामप्याशु लुलाव सः ।
 निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समुद्ययौ ॥
 व्योमसंविदि नष्टायां मूढं तस्याभवन्मनः ।
 मोहमप्येष मनसस्तं ममार्ज महाशयः ॥
 ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जिताम् ।
 कामप्यवस्थामासाद्य विशश्राम मनः क्षणम् ॥ इति ।

त एते व्युत्थानसंस्कारा निरोधहेतुना योगिप्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रति-
 क्षणं चाभिमूयन्ते । तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति । तथा
 सति निरोध एकैकस्मिन्क्षणे चित्तमनुगच्छति । सोऽयमीदृशश्चित्तस्य
 निरोधपरिणामो भवति ।

ननु विरोधसमाधिः कोऽपरो यदङ्गमयमित्यत आह—अथेति । तत्र सूत्रमवतार-
 यति—तं चेति । उदाहृतसूत्र व्याकरोति—व्युत्थानेत्यादिना । कथमुदाहृता इत्यपे-
 क्षाया तद्वाक्यान्धेव पठति—कदाऽहमियादिना । नन्वेवमपि क एतत्प्रशमोपाय
 इत्यत्राऽऽह—त एत इत्यादिना । योगीति । यावदृश्यं स्वतः सत्ताशून्यत्वेनाऽऽकाश-
 काण्यैवन्मिथैवातोऽनधीनभानोऽहमद्वैत एवाऽऽमेति स्वरूपानुसंधानात्मनेत्यर्थः । एवं
 विवृत्तं सूत्रार्थमुपसंहरति—सोऽयमिति ।

तत्र शङ्कते—

ननु 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि मावा कृते चितिशक्तेः' इति
 न्यायेन चित्तस्य सर्वदा परिणामप्रवाहो वक्तव्यः । बाढम् । तत्र
 व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिप्रवाहः स्फुटः । निरुद्धचित्तस्य तु कथमित्याश-
 ह्वयोत्तरं सूत्रयति—'ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारात्' इति । यथा
 समिदाज्याहुतिप्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तरप्रवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादिकक्षये
 प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्पर्युत्तरोत्तरक्षणे शान्तिर्धर्धते तथा निरुद्धचित्त-
 स्सोत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । तत्र पूर्वपूर्वप्रशमजनितसंस्कार
 एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् । तामेतां प्रशान्तवाहितां मगवान्निस्प-
 दमुदाजहार—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ।
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ।
 तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ इति ।

निरोधसमाधेः साधनं सूत्रयति—‘विरामप्रत्ययान्वासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्यः’ इति । विरामो वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्यः । अनन्तरातीतसूत्रे संप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपेक्षयाऽन्योऽसंप्रज्ञातसमाधिः । तत्र वृत्तिरहितचित्तस्य दुर्लक्ष्यत्वात्संस्काररूपेण चित्तं शिष्यते । विरामप्रत्ययजन्यत्वं भगवान्विस्पष्टमाह—

संकल्पप्रमवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ इति ।

नन्विति । उक्तशङ्कामङ्गी करोति—बाढमिति । तत्र सूत्रमनुकूलयति—तत्रेत्यादिना । तत्र दृष्टान्तं प्रकटयति—यथेत्यादिना । तत्र स्मृतिमप्युदाहरति—तामित्यादिना । स्मृत्यर्थस्तु श्रीमधुसूदनाचार्यैः प्रपञ्चित एवेति नेह मया प्रतन्यते । उक्तनिरोधसमाधिः कथं स्यादित्यतः सूत्रमवतारयति—निरोधेति । तद्विदृणोति—विरामश्ल्यादिना । अनन्तरेति । अव्यवहितगतसूत्र इत्यर्थः । अत्रापि प्राग्बद्धगवद्रीतां संग्रहयति—विरामेति । तद्वान्मान्येव पठति—संकल्पेत्यादिना । अत्रापि प्राग्बद्धोदाहृतनचनसा(स्वा)रस्यं गूढार्थदीपिकायामेव द्रष्टव्यम् । विस्तरभयादनातिप्रयोजकत्वाच्च नेह मयोदाहृत इति शिष्यम् ।

उदाहृतस्मृतिं निरूपोति—काम्यमाना इयादिना—

काम्यमानाः स्रक्चन्दनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयो मोक्षशास्त्रकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेता अप्पनाद्यविद्यया तान्द्रोपानाच्छाद्य तेषु विषयेषु सम्यक्तथं कल्पयन्ति तस्माच्च संकल्पादिदं मे स्वादित्येवंप्रकाराः कामाः प्रभवन्ति । तथा च स्मर्यते—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायते ॥

न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलस्त्वं विनङ्क्ष्यसि ॥ इति ।

तत्र विवेकेन विषयदोषेषु साक्षात्कृतेषु शुना वान्ते पापस इव कामास्त्यज्यन्ते । स्रक्चन्दनवनितादिविषयेष्विव ब्रह्मलोकादिष्वणिमाद्यैश्वर्येष्वपि कामास्त्याज्या इत्यभिप्रेत्य सर्वानित्युक्तम् । मासोपवासव्रतिना तस्मिन्मासेऽन्ने त्यक्तेऽपि कामः पुनः पुनरुदेति तद्वन्मा भूदित्यशेषत इत्युक्तम् । कामत्यागो मनःपूर्वकप्रवृत्त्यभावेऽपि चक्षुरादीनां रूपादिषु स्वभावसिद्ध्या या प्रवृत्तिः साऽपि प्रयत्नयुक्तेन मनसैव नियन्तव्या । देवतादर्शनादिष्वप्यननुसरणाय समन्तत इत्युक्तम् । भूमिकाजयक्रमेणोपरमं विवक्षित्वा शनैः शनैरित्युक्तम् । ताश्च भूमिकाश्चतस्रः कठवह्नीषु श्रूयन्ते—

यच्छेद्वाद्यानसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि । इति ॥

वाग्वापारो द्विविधः—लौकिको वैदिकश्च । लौकिको जल्पादिरूपो वैदिको जपादिरूपः । तत्र लौकिकस्य बहुविक्षेपकरत्वाद्व्युत्थानकालेऽपि योगी तं परित्यजेत् । अत एव स्मर्यते—

मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

निस्पृहत्वं समर्थं च समैतान्येकदण्डिनः । इति ॥

वैदिकं जपादिकं तु दण्डिं निरोधममाधौ परित्यजेत् । सेयं वाग्भूमिः प्रथमा । तां भूमिं प्रयत्नमात्रेण कतिपयैर्दिनैर्मासैर्वत्सरेर्वा दृढं विजित्य पश्चाद्द्वितीयायां मनोभूमौ प्रयतेत । अन्यथा बहुभूमिकपासादवत्प्रथमभूमिकापातेनैवोपरितनयोगभूमयो विनश्येयुः । यद्यपि चक्षुरादयो निरोद्धव्यास्तथाऽपि तेषां वाग्भूमौ मनोभूमौ वाऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः ।

कामानां संकल्पजन्यत्वे स्मृत्यन्तरमप्यनुकूल्यति—तथा चेति । ननु काः सन्ति जेयाः प्रकृते भूमिका इत्यत्राऽऽह—ताश्चेत्यादिना । अथोक्तश्रुतिं विवृणोति—वाग्वापारो द्विविध इति । द्वैविध्यमेवाऽऽह—लौकिक इत्यादिना । तौ कथयति—लौकिको जल्पादिरूप इत्यादिना । तत्राऽऽद्यत्वागे हेतुमाह—तत्रैत्यादिना । तस्यागे स्मृतिमपि प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । योगेति । पञ्चकादि । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । वैदिकत्यागकालमाह—वैदिकमित्यादिना । उपसंहरति—वैदिकमित्यादि । तत्रात्यादरमाह—तां भूमिमित्यादिना । ननु चक्षुरादयोऽपि रोद्धव्या एवेत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीत्यादि ।

तत्रापि शङ्कते नन्वित्यादिना—

ननु वाचं मनसि नियच्छेदित्यनुपपन्नम् । न हीन्द्रियस्येन्द्रियान्तरे प्रवेशोऽस्ति । भैवम् । प्रवेशस्याविवक्षितत्वात् । नानाविक्षेपकारिणोर्षाब्दानसयोर्मध्ये प्रथमतो वाग्वापारनियमनेन मनोव्यापारमात्रपरिशेष इह विवक्षितः । गोमहिषाश्वादीनामिव वाङ्नियमे स्वाभाविके संपन्ने ततो ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत् । आत्मा त्रिविधः—ज्ञानात्मा महात्मा शान्तात्मा चेति । जानाम्यत्र स्थित आत्मेति ज्ञानृत्वोपाधिरहंकारोऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः । करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्तत्वात् । अहंकारो द्विविधः—विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । अपमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तिमभिमन्यमानो विशेषरूपः । अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः । स च सर्वव्यक्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते । ताभ्यामहंकाराभ्यां द्वाभ्यामुपहितौ द्वावात्मानौ । निरुपाधिकः शान्तात्मा । तदेतत्सर्वमन्तर्बहिर्भावेन वर्तते । शान्तात्मा सर्वान्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्नाश्रितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं मूलप्रकृतिः । सा च प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्त्वं नाम धृत्वा व्यक्ती भवति । ततो बहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियरूपेण । तदेतद्दमित्योत्तरोत्तरमान्तरत्वं विविनक्ति श्रुतिः—

+ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काठा सा परा गतिः ॥ इति ।

भवति । यथाऽध्येता माणवकः पादांशं पादार्धमर्धचमृचमृद्भयं वगं च क्रमेण पठन्द्वादशवर्षैरध्यापको भवति । यथा च वाणिज्यं कुर्वन्नेकनिष्कद्विनिष्कादिक्रमेण लक्षपतिः कोटिपतिर्वा भवति । तथा ताभ्यां वाणिगध्येतृभ्यां सहैवोपक्रम्य मत्सरग्रस्त इव युञ्जानस्तावता कालेन कुतो न योगमारोहेत् । तस्मात्पुनः पुनः प्राप्यमाणान्संकल्पविकल्पानुदाहकवत्पौरुषप्रयत्नेन परित्यज्याहंकर्तरि ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत् । तामेतां द्वितीयभूमिकां विजित्य बालमूकादिवन्निर्मनस्त्वे स्वामाधिके सति ततो विशेषाहंकाररूपं विस्पष्टं ज्ञानात्मानमस्पष्टे सामान्याहंकारे महत्तत्त्वे नियच्छेत् । यथा स्वल्पां तन्द्रां प्राप्तवतो विशेषाहंकारः स्वत एव संकुचति विनैव तन्द्रां तथा विस्मरणे प्रयतमानस्याहंकारसंकोचो भवति सेयं लोकप्रसिद्धया तन्द्रया तार्किकाभिमतनिर्विकल्पकज्ञानेन च समाना सामान्याहंकारमहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था तृतीया भूमिः । अस्यां चाभ्यासपाटवेन वशीकृतायां तमेतं सामान्याहंकाररूपं महान्तमात्मानं निरुपाधितया शान्ते चिदेकरसस्वभावे नियच्छेत्

‘ महत्तत्त्वं तिरस्कृत्य चिन्मात्रं परिशेषयेत् ’

अत्रापि पूर्वोक्तविस्मृतिप्रयत्न एव ततोऽप्यतिशयेनोपायतामापद्यते । यथा शास्त्राभ्यासे प्रवृत्तस्य व्युत्पत्तेः प्राक्प्रतिग्रन्थव्याख्यानापेक्षायामपि व्युत्पन्नस्य स्वत एवोत्तरग्रन्थार्थः प्रतिमाति तथा सम्यग्वशीकृतपूर्वभूमैर्योगिन उत्तरभूम्युपायः स्वत एव प्रतिमाति । तदाह योगमाप्यकारः—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ इति ।

ननु महत्तत्त्वशान्तात्मनोर्मध्ये महत्तत्त्वोपादानमव्यक्तारयं श्रुत्योदाहृतं तत्र कुतो नियमनं नामिधीयत इति चेन्न । लयप्रसङ्गादिति श्रुमः । यथा घटोऽनुपादाने जले निरुध्यमानो न लीयते, उपादानभूतायां तु मुद्दि लीयते तथा महत्तत्त्वमात्मानं न लीयते, अव्यक्तं तु लीयते । न च स्वरूपलयः पुरुषार्थः । आत्मदर्शनानुपयोगात् । ‘ दृश्यते त्वद्वयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ’ इति पूर्ववाक्य आत्मदर्शनं विधाय सूक्ष्मतासिद्धये निरोधस्याभिधानात् । लयस्य प्रतिदिनं सुप्तौ स्वतः सिद्धत्वेन प्रयत्नवैयर्थ्याच्च ।

एतेन मनमि निरायेन प्रागस्माभिर्जीवन्मुनिभाषणे विद्वन्मन्यास्तिन एवापिशारे न वितरत्येति तदर्थं प्रथममेव विद्वन्मन्यामोऽभिहित इति चोत्पत्ति—अत एवेत्यादिना ।

अथ सदृशत फलितं कथयति तस्मादित्यादिना । तत्र प्रथमदृष्टान्तं प्रथमं स्पष्टयति—
यथाऽध्येतेत्यादिना । अथ द्वितीयमपि तं व्युत्पादयति—यथा चेत्यादिना । दार्ष्ट-
ान्तिके योजयति तथेत्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना । एवमुक्तद्वितीयभूमि-
वापरिपाकं सदृशान्तमभिधाय तृतीयामपि तां सदृशान्तं विस्पष्टीकृत्योपसहरति—तामे-
तामित्यादिना । एवमेतद्वरीकारे सति चतुर्थीमपि तां विधत्ते—अस्यां चेत्यादिना ।
अत्र तु चतुर्गुण एकोक्तनिरोधप्रयनोऽपेक्षित इति सदृशान्तं स्पष्टयति—अत्रापीत्या-
दिना । उक्तेऽर्थे योगभाष्यकृद्ब्रूच. प्रमाणयति—तदाहेत्यादिना स तद्ब्रूचन् । योगे-
नेति । इह चतुर्भिं पार्दैर्यच्छेद्वागिति श्रुत्युक्तोऽर्थ एव क्रमाद्भूमिकाचतुष्टयात्मा । योगेन
वागादीन्द्रियाणां मनसि नियमनेन योगं स्थूलहकारमात्रावशेषो ज्ञातव्यः । योग,
तस्यापि सूक्ष्माहकारे नियमनरूपो योगादुक्तप्रथमनियमनावर्तते । एव योगेन महत्तर-
मात्रावशेषेण योऽप्रमत्तं साधनं स एव योगे चिन्मात्रावशेषे चिरं रमते महत्तररूपसू-
क्ष्माहकारप्रतिबन्धनेन पूर्णानन्दरूपो भवतीति ज्ञेयं इत्याशयः । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते-
नन्वित्यादिना । दृश्यत इत्यादिनाऽऽत्मदर्शनप्रयोजकधीसौक्ष्म्यार्थमत्रोक्तयोगप्रयास इति
रहस्यम् ।

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना—

ननु धारणाध्यानसमाधिसाध्यस्य संप्रज्ञातस्यैकाग्रवृत्तिरूपत्वेन दर्श-
नहेतुत्वेऽपि शान्तात्मन्यवरुद्धस्थानसंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्य चित्तस्य
वृत्तिरहितत्वेन सुषुप्तवन्न दर्शनहेतुत्वमिति चेन्न । स्वतः सिद्धस्य दर्श-
नस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । अतः श्रेयोमार्गेऽभिहितम्—

आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम् ।

आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मवृष्टिं विदधीत ॥ इति ।

यथा घट उत्पद्यमानः स्वतो विद्यत्पूर्णं एवोत्पद्यते जलतण्डुलादि-
पूर्णं तूत्पन्ने घटे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति । यथा तत्र जलादौ निःसा-
रितेऽपि न विषन्निःसारयितुं शक्यते । मुखपिधानेऽप्यन्तर्विषदव-
तिष्ठत एव । तथा चित्तमुत्पद्यमानमात्मचेतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते । उत्पन्ने
चित्ते पश्चान्मूपानिपिक्तद्रुतताम्रवद्घटपटरूपरसमुखदुःखादिवृत्तिरूपत्वं
मोगहेतुधर्मादिवशान्द्रवति । तत्र रूपरसाद्यनात्माकारं निवा-
रितेऽप्यनिमित्तश्चिदात्माकारो न निवारयितुं शक्यते । ततो निरोधस-
माधिनाऽवृत्तिकेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मत्वेन चिदात्ममात्राभिमु-

एवं सत्यत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनकरणरूपं मनोऽहंकारि
नियच्छेत् । मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं शेषयेत् । न चेतदशक्य-
मिति वाच्यम् ,

तस्याहं निग्रहं मन्ये वापोरिव सुदुष्करम् ।

इति वदन्तमर्जुनं प्रति मगवतोत्तरामिधानात्—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन तु कान्तेन वैराग्येण च गृह्यते ।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः । इति ।

अत्र शङ्कस्तार्किक एव तन्मत एव मनस इन्द्रियत्वात्स्वसिद्धान्ते तदभावाच्च । समा-
धत्ते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—प्रवेश्यस्येति । तर्हि किं निरक्षितं प्रकृते श्रुतेरित्यत
आह—नानेत्यादिना । ततः किं तदाह—गोमहिषेत्यादिना सदृष्टान्तम् । आरमेति ।
प्रागुपन्यस्तमन्नावशेषविवृत्यर्थमेवाऽऽत्मत्रैविध्यप्रतिज्ञानम् । तदुपपादयति—ज्ञानारमेत्या-
दिना । फलितमाह—एवं सतीत्यादिना । नियमनप्रकारमेवाऽऽह—मन इत्यादिना ।
तत्राप्याशङ्क्य सप्रमाणं समाधत्ते—नचेत्यादि ।

ननु निरक्तसृष्ट्युक्ते अभ्यासवैराग्ये अपि कीदृशे इत्यत्राऽऽह—अभ्यासवैराग्ये
इत्यादिना—

अभ्यासवैराग्ये पतञ्जलिस्त्रोदाहरणेनैव व्याख्यास्येते । पूर्वपूर्वभूमि-
दाङ्गरहितोऽसंयतात्मा तत्सहितो वश्यात्मा । उपायतः प्राप्तिं गौड-
पादाचार्याः सदृष्टान्तमाह—

उत्सेक उद्धर्षद्वत्कुशाग्रेणैकचिन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिसेदतः ॥ इति ।

* बहुमिर्न विरोद्धव्यभेकेनापि बलीयसा ।

स परामवमाप्नोति समुद्र इव टिट्टिमात् ॥ इति ।

अत्र संप्रदायविद आख्यायिकामाचक्षते—

‘ कस्यचित्किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थान्युदाधिरुत्सेकेनापजहार ।
तं च समुद्रं शोपयामीति प्रवृत्तः स च पक्षी स्वमुखाग्रेणैकैकं जलचिन्दुं

बहिः प्रक्षिपति स्म । तदा बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्गैर्वार्षमाणोऽप्यनुपरतः
प्रत्युत तानपि सहकारिणो बध्ने । तांश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिश्यत
सर्वानवलोक्ष्य कृपालुर्नारदो गरुडं समीपे प्रेषयामास ततो गरुड-
पक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो मीतस्तान्यण्डान्यानीय पक्षिणे ददौ । एवमस्ते-
देन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णातीति ।
असेदश्च मध्ये मध्ये तदनुकूलव्यापारमिश्रणेन संपद्यते । यथोदकं मुञ्जा-
नस्तद्रासान्तरे चोप्यलेह्यादीनास्वादयति तद्वत् । इदमेवाभिधेत्य वसिष्ठ
आह—

चित्तस्य मोगैर्द्वीं मागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।

गुरुशुश्रूषया मागमव्युत्पन्नस्य संक्रमः ॥

किञ्चिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य मार्गं मोगेन पूरयेत् ।

गुरुशुश्रूषया मागौ मार्गं शास्त्रार्थचिन्तया ॥

व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोऽन्वहम् ।

द्वौ मागौ शास्त्रैराग्यैर्द्वौ ध्यानगुरुपूजया ॥ इति ।

मोगशब्देनात्र जीवनहेतुर्भिक्षाव्यापारो वर्णाश्रमोचितव्यापारश्चो-
च्यते । घट्टिकामात्रं मुहूर्तमात्रं वा यथाशक्ति योगमभ्यस्य ततो मुहूर्तं
शास्त्रश्रवणेन परिचर्यथा वा गुरुनुपगम्य मुहूर्तं स्वदेहमनुसृत्य मुहूर्तं
योगशास्त्रं पर्यालोच्य पुनर्मुहूर्तं योगमभ्यसेत् । एवं योगप्राधान्येन व्यापा-
रान्तराणि मेलयंस्तानि द्वागम्यस्य शयनकाले तद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्ग-
णधेत् । ततः परेशुर्वा परपक्षे वा परमासे वा योगमुहूर्तान्वर्धयेत् ।
तथा चैकैकस्मिन्मुहूर्ते एकैकक्षणयोगेऽपि संवत्सरमात्रेण मूयान्योगकान्तो
भवति । न चैवं योगिकशरणत्वे व्यापरान्तराणि लुप्थेरन्निति शङ्क-
नीयम् ।

नन्वातपतामेति कोऽर्थ इत्यत आह—पूर्वैत्यादिना । एतन्मुक्त्यभिधेयान्मो-
गान्तरान्तरमिश्रणे वासिष्ठ्यन्मतिभरतारयति—इदमेवेति । तद्वास्यानुदाहरति—
चित्तस्वेषादिना । तत्र संदिग्धं विद्योति—मोगेत्यादिना । एवं निरन्तरमिश्रण-
चन्द्रमण्डलीत्या प्रपहं कालमिमांसे क्रियमाणेऽऽन्यारण्योपयोगेभ्योऽर्थकिकनाम्नीयकित्वा-
एव एव श्रुत्यादिशास्त्रेण तन्ममाधान प्रतिजानाने—न चैवमित्यादिना ।

संश्लेषेणैव हेतुनेकाऽऽह—लुप्तेतौत्यादिना—

लुप्तेतरहृत्यव्यापारस्वेष योगाधिकारात् । जत एव विद्वत्संन्यासोऽ-
पेक्ष्यते । तस्मात्तद्विकनिष्ठः पुमानध्यैशुश्रूषाणिगादिशक्तमेण योगाग्तो

सत्त्वादेकाग्र्येण चित्तेन निर्विघ्नमात्माऽनुभूयते । अनेनैवाभिप्रायेण वार्तिककारसर्वानुभवयोगिनावाहतुः—

सुखदुःखादिरूपत्वं धियो धर्मादिहेतुतः ।
निर्हेतु त्वात्मसंबोधरूपत्वं वस्तुवृत्ततः ॥
प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददीपकम् ।
असंप्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिनां प्रियः ॥

आत्मदर्शनस्य स्वतःसिद्धत्वेऽप्यनात्मवारणाय निरोधाम्बासः । अत एवोक्तम्—

‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्’ इति ।

योगशास्त्रस्य चित्तचिकित्सकसमाधिमात्रे प्रवृत्तत्वाच्चिरोधसमाधा-
वात्मदर्शनं न साक्षादुक्तम् । मह्यन्तरेण त्वभ्युपगम्यते । ‘योगश्चि-
वृत्तिनिरोधः’ इति सूत्रयित्वा ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानम्’ इति
सूत्रेणात् । यद्यपि निर्विकारो द्रष्टा सदा स्वरूप एवावतिष्ठते तथाऽपि
वृत्तिपूत्यमानासु तत्र चित्तिच्छायायां प्रतिबिम्बितायां तदविवेकाद-
स्वस्थ इव द्रष्टा भवति । तदप्यनन्तरसूत्रेणोक्तम् । ‘वृत्तिसारूप्यमित-
रत्र’ इति । अन्यत्रापि सूत्रितम् ‘सत्त्वपुरुषयोरुत्पन्तासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषो भोगः एदार्थत्वात्’ इति । चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदा-
कारापत्तौ स्वद्युद्धिसंवेदनम्’ इति च ।

निरोधसमाधिना शोधिते त्वंपदार्थे साक्षात्कृतेऽपि तस्य ब्रह्मत्वं गोचरयितुं महावाक्येन ब्रह्मविद्यानामकं वृत्त्यन्तरमुत्पद्यते । न च शुद्ध-
त्वंपदार्थसाक्षात्कारे निरोधसमाधिरेक एवोपायः किं तु चिज्जडवि-
वेकेनापि पृथक्कृते तत्साक्षात्कारसंभवात् । अत एव वसिष्ठ आह—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ इति ।

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगद् परमेश्वरः ॥ इति च ।

ननु विवेकोऽपि योगे पर्यस्यति दर्शनवेलायात्ममात्रगोचराया
एकाग्रवृत्तेः क्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात् । बाह्यम् । तथा सति संप्रज्ञातासं-
ज्ञातयोः स्वरूपतः साधनतश्चास्त्येव महद्वैलक्षण्यम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां
स्फुटः स्वरूपभेदः । साधनं तु संप्रज्ञातस्य सजातीयत्वाद्धारणादिश्र-
यमन्तरङ्गम् । असंप्रज्ञातस्य त्ववृत्तिकस्य विजातीयत्वाद्बहिरङ्गम् ।
तथा च सूत्रम्—‘तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य’ इति । विजातीयत्वेऽपि
बहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितया बहिरङ्गत्वमविरुद्धम् । तदे-
वोपकारित्वं विशदयितुं सूत्रयति—‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक
इतरेषाम्’ इति । केषांचिद्देवादीनां पूर्वसूत्रे जन्मनैव समाधिमुक्त्वा
मनुष्यान्प्रत्येतद्बुध्यते । ममायं योग एव परमपुरुषार्थसाधनमिति प्रत्ययः
श्रद्धा । स चोत्कर्षश्रवणेनोपजायते । तदुत्कर्षश्च स्मर्यते—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि महोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी मवार्जुन । इति ।

उत्तमलोकसाधनत्वात्कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो ज्योतिष्टोमादिकर्म-
णश्च योगोऽधिकः । ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वाच्चित्तविश्रान्तिहेतुतया ज्ञाना-
दप्यधिकत्वम् । एवं जानतो योगे श्रद्धा जायते । तस्यां च श्रद्धायां
वासितायां धीर्यमुत्साहो भवति—सर्धथा योगं संपादयिष्यामीति ।
एतादृशेनोत्साहेन तदा तदाऽनुष्ठेयानि योगाङ्गानि स्मर्यन्ते । तथा च
स्मृत्या सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादे सत्यृतंमरा प्रज्ञोदेति । तस्य-
ज्ञापूर्वकरत्प्रज्ञाकारणकोऽसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषां देवादिभ्योऽर्वाची-
नानां मनुष्याणां सिध्यति ।

एतेन समाहितो भूत्वेत्यादिश्रुत्यादयोऽपि व्याख्याता । ननु किं शुद्धत्र पदार्थसाक्षात्कार. प्रवृत्तसमाध्येकापत्र इत्यत आह—न चेत्यादिना । पृथगिति । शोधितत्रपदार्थ इति शेषः । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु द्विवेकोऽपीत्यादिना । प्रतिज्ञातत्रहिरङ्गत्वे सूत्र प्रमाणयति तथाचेदित्यादिना । उक्तोपकारित्वे सूत्रमत्रारयति—तदेवेत्यादिना । श्रद्धेत्याद्युदाहृतसूत्र विनृणोति—केषां चिदित्यादिना । उदाहृतयोगाधिक्यस्मृतिं विनृणोति—उत्तमलोकित्यादिना । अध्यात्मेति । अधिकमुद्धिनैर्मत्य इत्यर्थः ।

ननु काऽसावृतभरा प्रज्ञेत्यतस्ता व्युत्पादयितुं सूत्रमेव तत्रात्रारयति—

तां च प्रज्ञां सूत्रयति—‘ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा’ इति । ऋतं सत्त्वं वस्तु-याथात्म्यं विभक्तिं प्रकाशयतीति ऋतंभरा तत्र तस्मिन्समाध्युत्कर्षजन्येऽध्यात्मप्रसादे सतीत्यर्थः । ऋतंभरत्वोपपत्तिं सूत्रयति ‘श्रुतानुमानान्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वात्’ इति । सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुष्वयोगिप्रत्यक्षं न प्रवर्तते । आगमानुमानान्यां तानि वस्तून्ययोगिशिज्ञायन्ते । ते च शास्त्रानुमानजन्ये प्रज्ञे वस्तुसामान्यमेव गोचरयतः । इदं तु योगिप्रत्यक्षं विशेषवस्तुगोचरत्वादुत्तंभरम् । तस्य च योगिप्रत्यक्षस्यासंप्रज्ञातसमाधी बहिरङ्गत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वं सूत्रयति—‘तजसंस्कारोऽन्वसंस्कारप्रतिबन्धी’ इति ।

असंप्रज्ञातसमाधेर्यहिरङ्गत्वमुक्त्वा तन्निरोधप्रयत्नस्यान्तरङ्गसाधनतां सूत्रयति—‘तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्विजः समाधिः’ इति । सोऽयं समाधिः सुपुत्तिसमानः साक्षिचैतन्येनानुमवितुं शक्यः । तदाऽसौ सर्वधीवृत्तिराहित्यात्सुपुत्तिरेवेति न शङ्कनीयम् । मनःस्वरूपस्य सदम-त्वाभ्यां विशेषात् । तदुक्तं गौडपादाचार्यः—

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्वो न तत्समः ॥

लीयते हि सुषुप्ती तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ इति ।

(माण्डूक्यशाखायामपि* भूयते—)

* एतुश्चिन्तान्तर्गतमपि इति वृत्तते । देवाधेयादीनां गीतपादाचार्यकृतकारिकास्यैव वृत्त्य-मानतात् ।

१ क. (त. ग. प. ड. य. “मानदाम्पा” । २ क. (त. ग. प. ड. य. “द्रुष्यते” ।

३ क. (त. ड. य. “पुद्गल्यो” ।

“द्वैत*स्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।
 बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्यं न विद्यते ॥
 स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।
 न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः ॥
 अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः ।
 विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ ” इति ।

आद्यौ विश्वतैजसौ । अद्वैतस्य वस्तुनोऽन्यथाग्रहणं नाम द्वैतरूपेण प्रतिभासः स च विश्वतैजसयोर्वर्तमानः स्वप्न उच्यते । तत्त्वस्याज्ञानं निद्रा । सा च विश्वतैजसप्राज्ञेषु वर्तते । तयोः स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपभू-
 तयोर्विपर्यासो मिथ्याज्ञानम् । तस्मिन्विद्यया क्षीणे सति तुरीयं पदम-
 द्वैतं वस्त्वश्नुतेऽनुभवतीत्यर्थः । नन्वस्त्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्तयोर्महा-
 न्मेदः । तत्र तत्त्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेन समाध्यपेक्षायामपि दृष्टत-
 स्वस्य जीवन्मुक्तये नास्ति तदपेक्षा । रागद्वेषादिक्लेशबन्धस्य सुषुप्ताव-
 वपि निवृत्तेः ।

तां चेति । तव्याचष्टे—ऋतमित्यादिना । ननु काऽत्रानुप्राहिका युक्तिरित्यत्रापि
 सूत्रमेवानतारयति ऋतंमरत्वेति । तत्सूत्रं विनृणोति—सूक्ष्मेत्यादिना । नन्वेव किं
 ततः प्रकृते निर्विकल्पस्तमाधाप्रित्यत आह—तस्य चेति । तदेव सूत्रं पठति—तज्जेति ।
 अथ फलितं कथयन्प्रकृतमाह—असंप्रज्ञातसमाधेरित्यादिना । तदेव सूत्रं पठति—तस्या-
 पीति । ननु भवत्वेन निर्जीवनिर्विकल्पनिरोधाद्यपरनामाऽयमसंप्रज्ञातसमाधिस्तथाऽप्यसौ
 केनानुभूयत इत्यत आह—सोऽयमिति । एव तर्हि सुषुप्त्यविशेष इत्याशङ्क्य समाधत्ते-
 तदाऽसाविति । तत्र हेतु—मन इति । तत्र मानमाह—तदुक्तमित्यादिना
 धीमतः प्रयत्नस्यैक्यविषयकापरोक्षप्रमाणतः परोक्षज्ञानिनस्तु तादृग्भावनागत इत्यर्थः ।
 विज्ञेयः । प्रोक्तसाक्ष्येकप्रत्यक्षलक्षणेन विशेषेण हेय इति यावत् । उदाहृतमाण्डूक्यशा-
 र्ण्यश्लोकौ सांप्रदायिजरीत्या विशदयति—आद्यावित्यादिना । एवमपि निष्प्रयोजनत्वा-
 च्छब्दिदः समाध्यपेक्षा नैवेति शङ्कते—नन्विति ।

तत्र समाधातु प्रतिजानीते—

* अयं श्रीहरश्चन्द्रास्मिन्तटीकपुस्तके नास्ति ।

मैवम् । किं प्रतिदिनं स्वतः प्राप्ता कादाचित्की सुषुप्तिर्वन्धनिवार्तिका,
 किं वाऽभ्यासेन निरन्तरवार्तिनी । आद्येऽपि किं सुषुप्तिकालीनस्य क्लेश-
 बन्धस्य निवृत्तिः, किं वा कालान्तरवार्तिनः । नाऽऽद्यः । अप्रसक्तेः ।
 न हि मूढानामपि सुषुप्ती क्लेशबन्धः । अन्यथाऽऽयासः प्रसज्येत । न
 द्वितीयः । असंभवात् । न ह्यन्यकालीनया सुषुप्त्या कालान्तरवार्तिनः
 क्लेशस्य क्षयः संभवति । अन्यथा मूढानामपि जागरणस्वप्नयोः क्लेश-
 क्षयः प्रसज्येत । नापि सुषुप्ते नैरन्तर्यमभ्यासितुं शक्यम् । तस्याः कर्म-
 क्षयनिमित्तत्वात् । तस्मात्तत्त्वविदोऽपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमा-
 ध्यपेक्षा । तस्य च समाधेर्गवाश्वादिष्विव बौद्धनिरोधः प्रथमा भूमिः ।
 बालमूकादिष्विव निर्भनस्त्वं द्वितीया । तन्द्रामिवाहंकारराहित्यं तृतीया ।
 सुषुप्ताविव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थी । तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य शनैः
 शनैरुपरमेदित्युक्तम् । अत्र चोपरमे धृतिगृहीता बुद्धिः सा साधनम् ।
 महदहंकारमनोवागादीनां स्वत एव तीव्रवेगेन (ण) बहिः प्रवहतां कुलं-
 कपाया इव नद्या निरोधे धैर्यं महदपेक्षितम् । बुद्धिर्विवेकः । पूर्वा
 भूमिर्जिता न वेति परीक्ष्य जितायामुत्तरभूम्युपक्रमः, अजितायां तु सर्व
 पुनरभ्यसनीयेति तदा तदा विविच्येत् । आत्मसंस्थमित्यादिना सार्ध-
 श्लोकेन चतुर्थभूम्यभ्यासोऽपि स्मृतः । गौटपादाचार्या आहुः—

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षितं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लभे चैव यथा कामो लयस्तथा ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥

लये संशोधयेच्चित्तं विक्षितं शमयेत्पुनः ।

सकपायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥

नाऽऽस्थादपेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरचित्तमेकी कुर्यात्प्रयत्नतः ।

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ॥

अनिङ्गनमनामासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा । इति ।

लयापेक्षेपकपायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्पायभ्याः । तत्र निरुध्यमानं
 चित्तं त्रिपयेभ्यो व्यावृत्तं सत्पूर्वाभ्यासवशाच्चदि लयाय सुषुप्तयेऽभिमुखं

१ क. ल. ग. प. ड. च. 'दुःखी ने' । २ छ. लवं । ३ क. ल. ग. प. ड. च. 'वेपुरा'
 ती । ४ क. ल. ग. प. ड. च. 'अतिद्वन' ।

मवेत्तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन लयकारणनिवारणेन वा तच्चित्तं सम्यक्प्र-
बोधयेत् ।

मैवमिति । तत्र हेतु वक्तुं विकल्प्य पृच्छति—किं प्रतिदिनमित्यादिना । फलि
तमाह—तस्मादित्यादिना । अथोक्तसमाधेरपि भूमिकाचतुष्टय स्पष्टयति—तस्य चेत्या-
दिना । तत्र प्रमाणाकाङ्क्षाया भगवद्वाक्यमेतानुकूल्यति—तदेतदित्यादिना । तस्वोक्तार्थ
परतया योजयति—अत्र चेत्यादिना । तथा च प्रागुक्तकठवल्लीश्रुतौ ' यच्छेद्ब्रह्मनसी
प्राज्ञ ' इत्यादिरूपायामुक्तभूमिकाचतुष्टयमध्ये त्रयमेतेनार्धेनैव विहित शिष्टा तु चतुर्था
विधत्ते—अभेयादिना । अत्र साप्रदायिकसमतिमत्याह—गौडैति । तद्वाक्यान्वेव लिखति—
उपाधेनेत्यादिना । तानि व्याकरोति सक्षेपत—लयविक्षेपेत्यादिना । प्रकृते व्यो
निद्वैत । निक्षेप स्वप्नाद्यमास । कपायश्चेतस परमसङ्घटेनानवलम्बनावस्था । समप्राप्ति
परोक्षवादिनाऽऽप्नाति ।

ननु कानि लयकारणानीत्यत्राऽऽह—

लयहेतवो निद्राशेषाजीर्णबह्वशनश्रमाः । अत एवाऽऽहुः—

समापश्य निद्रा सुजीर्णाल्पमोजी

श्रमत्याग्यवाधे विविक्ते प्रदेशे ।

सदाऽऽसीत निस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽ-

थवा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गात् ॥ इति ।

लयादुत्थापितं चित्तं दिनंदिनप्रबोधाभ्यासवशाद्यदि कामभोगयो-
र्विक्षिप्येत तदा विवेकिजनप्रसिद्धमोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन
शास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिताद्वितीयग्रह्यतस्वानुस्मरणपूर्वकेण मोग्यवंस्तु-
दर्शनेन च पुनः पुनर्विक्षपायित्तं शमयेत् । कपायस्तीव्रचित्तदोषस्ती-
वरागद्वेषादिवासना तथा ग्रस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षे-
परहितं दुःखैकाग्रमवतिष्ठते । तादृशं तच्चित्तं विजानीयात्समाहितचि-
त्ताद्विवेकेनाद्यगच्छेत् । असमाहितमेतदित्येषगम्य लयविक्षेपप्रकृपायस्य
प्रतीकारं कुर्यात् । समशब्देन ब्रह्माभिधीयते ।

‘ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ’ इति स्मृतेः ।

लयविक्षेपकपायेषु परिहृतेषु परिशेषचित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते । तद्य
समप्राप्तं चित्तं कपायलयभ्रान्त्या न चालयेत् । सूक्ष्मया सुद्ध्या लयरूपा-

यप्राप्तिं विविच्य तस्यां समप्राप्तावतिप्रयत्नेन चित्तं स्थापयेत् । स्थापिते तस्मिन्ब्रह्मस्वरूपभूतः परमानन्दः सम्पगाधिर्मवति । तथा चोदाहृतम्—

‘ सुप्तमावृत्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ’ इति ।

श्रुतिश्च भवति—

‘ समाधिनिधुतमलस्य चेतसो
निवेशितस्याऽऽत्मनि यत्सुप्तं भवेत् ।
न शक्यते घर्णापितुं गिरा तदा
स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ’ ॥ इति ।

ननु समाध्याधिर्भूतब्रह्मानन्दस्य बुद्धिग्राह्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यामभिहितम् । आचार्यैस्तु—‘ नाऽऽस्वादयेत्सुप्तं तत्र ’ इति बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यत इति चेन्नायं दोषः ।

लघुहेतव इति । तत्र प्राचीनाचार्ययचः संग्रहयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्वेन निद्रास्वल्पकारणकारणेन तद्विनिवारणं तथाऽपि विशेषान्स्थायां प्रधाने जागरेऽपि प्रधानीभूतयोरिष्टशब्दादिविषयेच्छातदपरोक्षसुखानुभयोर्यदि चेतः संसृज्येत तर्हि कोऽत्र तत्प्रशमोपाय इत्यत आह—लघाद्बुद्ध्यापितमित्यादिना । भोग्यरस्तुदर्शनेन चेति पुनः-पुनरीत्यासुत्तरत्रैरान्वेति । तदेत्यादि तत्राक्तं तु चित्तं शमयेदित्यत्रैव योज्यम् । कर्पाय-स्वरूपमाह—कर्पाय इत्यादिना । तन्निरसनोपायं निनादयति—ताहशमित्यादिना । अथ समप्राप्त न चालयेदिति चरण विवृणोति—समशब्देनेत्यादिना । ततः किं तदाह—स्थापित इत्यादिना । तत्र मानमाह—तथाचेत्यादिना । तत्राप्याद्यङ्गय समाधातुं प्रतिजानीते—नन्वित्यादिना ।

तत्र हेतुमाह—समाधीत्यादिना—

(* तत्र निरोधसुप्तं बुद्धिग्राह्यं न प्रतिषिध्यते । किंतु) समाधिविरोधिना व्युत्थानरूपस्य परामर्शस्यैव प्रतिषेधात् । यथा निद्राद्यदिवसेषु मध्याह्ने जाह्नवीह्रिदे निमग्नेनानुभूयमानमपि शैल्पसुप्तं तदा यत्कृतमशक्यं पश्चाद्बुद्धिमग्नेनाभिधीयते । यथा वा सुपुष्पावविद्यावृत्तिभिरतिसूक्ष्माभिरनुभूयमानमपि स्वरूपसुप्तं तदानीं सविकल्पकेनान्तःकरणवृत्तिज्ञानेन

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं ग्रन्थस्तत्तत्कालेनन्तरीक पुस्तके नास्ति ।

ग्रहीतुमशक्यम् । प्रबोधकाले तु स्मृत्या विस्पष्टं परामृश्यते । तथा समाधौ
 वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मेण वा चित्तेन सुखानुभवः
 श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः । महदिदं समाधिसुखमन्वभूवमित्येतादृशो
 व्युत्थितस्य विकल्पकः परामर्श आस्वादनं तदेवाऽऽचार्यैः प्रतिपिध्यते ।
 तमेव स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं निःसङ्गः प्रज्ञया भवेदित्युक्तम् । प्रकृतं
 सविकल्पकं ज्ञानं प्रज्ञा तथा सह सङ्गं परित्यजेत् । यद्वा पूर्वोक्ता
 धृतिगृहीता बुद्धिः प्रज्ञा तदात्मकेन साधनेन सुखास्वादनतद्दर्शनादि-
 रूपाभासक्तिं वर्जयेत् । समाधौ ब्रह्मानन्दे निमग्नं चित्तं यदि कदाचि-
 त्सुखास्वादानाय वा शीतवातमशकाद्युपद्रवेण वा निश्चरेत्तदा निश्चरत्-
 चित्तं पुनः पुनर्निश्चलं यथा भवति तथा परब्रह्मणा सहैकी कुर्यात् ।
 तत्र निरोधप्रयत्न एव साधनम् । एकीभाव एव यदा न लीयते चित्तमि-
 त्यनेन श्लोकेन स्पष्टी क्रियते । अनिङ्गनमनाभासमित्याभ्यां पदाभ्यां
 कपायसुखास्वादी द्वौ च निपिध्यते । लयविक्षेपकपायसुखास्वादेभ्यो
 रहितं चित्तमविघ्नेन ब्रह्मण्यवस्थितं भवति । एतदेवाभिप्रेत्य कठबह्वीषु
 पठ्यते—

यदा पश्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्वन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमथाप्ययौ ॥ इति ।

उपेक्षितो योग इन्द्रियवृत्तीनां प्रमथं करोति । अनुष्ठितस्तु तासां
 लयहेतुः ।

तत्र दृष्टान्तावभिदधत्कालमनुभूयमानं सुखमतिस्पष्टयति—यथा निदाघेत्यादिना ।
 अत्र जाह्नवीजलस्य सेतुदेशावच्छेदेनाभावरूपे दृष्टास्वरसे स दृष्टान्तान्तर स्पष्टयति—यथा
 घेत्यादिना । ननु प्रज्ञाशब्देनोक्तसविकल्पकज्ञानस्य तदानीं प्रसक्तेरेवाभायानि सङ्गः प्रज्ञया
 भवेदिति निषेध एवानुपपन्न इत्यस्वारस्यादाह—यद्वा पूर्वोक्त्यादिना । एव निधल निध-
 रदित्यादेरप्यर्थमाह—समाधावित्यादिना । एवमनिङ्गनमनाभासमित्यादेरपि सांप्रदायिक-
 संमतमर्थं कथयति—अनिङ्गनमित्यादिना । चोऽप्यर्थे द्वारपीत्यर्थः । फलितमाह—
 लयेत्यादिना । तत्र कठश्रुतिमनुब्रूयति—एतदेवेति । तां श्रुतिमेव पठति—यदे

१ क. रा. घ. निधतिं विधं पुनर्निश्चलं भवति तदा ५° । २ क. रा. ग. प. ड. व.
 अलिङ्ग° ।

यादिना । तत्र प्रभवादिपदार्थो व्युत्पादयति—उपेक्षित इत्यादिना । अत्र क्रमादानुक्त्य-
प्रातिमूले हेतू बोध्यौ ।

उक्तेऽर्थे योगलक्षणसूत्रमनुमूलयत्यत एवेत्यादिना—

अत एव योगस्य स्वरूपलक्षणं सूत्रयति—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’
इति । वृत्तीनामानन्त्यान्नरोधोऽशक्य इति शङ्कां निवारयितुमियत्तां
सूत्रयति—‘वृत्तयः पञ्चतप्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः’ इति । रागद्वेषादिक्लेश-
रूपा आसुरवृत्तयः क्लिष्टाः । रागादिरहिता देववृत्तयोऽक्लिष्टाः । यद्यपि
पञ्चस्वेव क्लिष्टानामक्लिष्टानां चान्तर्भावस्तथाऽपि क्लिष्टा एव निरो-
द्धव्या इति मन्दबुद्धिं वारयितुं ताभिः सहाक्लिष्टा अप्युदाहृताः । नाम-
धेयलक्षणाभ्यां वृत्तीर्विशदयितुं सूत्रपट्कमाह—‘प्रमाणविपर्ययविक-
ल्पनिद्रास्मृतयः’ । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि’ । ‘विपर्ययो
मिथयाज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः’ ।
‘अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा’ । ‘अनुमूतविषयासंप्रमोपः स्मृतिः’
इति । वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिंस्तमस्यावरके सति तत्तमोऽभावप्रत्ययः ।
तमोगुणं विषयीकुरुवती वृत्तिर्निद्रत्युच्यते । अनुमूतविषयस्यासंप्रमोपस्त-
दनुभवजन्यमनुसंधानम् । पञ्चविधवृत्तिनिरोधसाधनं सूत्रयति—अभ्या-
सवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ इति । यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतु-
बन्धनेन निवार्य कुल्थानयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते ।
तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तैः
प्रवाहः संपाद्यते । मन्त्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपत्वेनाऽऽवृत्ति-
लक्षणोऽभ्यासः संभाव्यते । सर्वव्यापारोपरमरूपस्य समाधेः साधकः
को नामाभ्यास इति शङ्कां वारयितुं सूत्रयति—‘तत्र स्थितौ यत्नोऽ-
भ्यासः’ इति । स्थितिर्नैश्वर्यं निरोधः । यत्नो मानस उत्साहः । स्वत
एव यहिप्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोधयिष्यामीत्येवंविध उत्साह
आधैतमानोऽभ्यास इत्युच्यते । अयमभ्यास इदानीं प्रवृत्तः स्वयमदृष्टः
सन्ननादिप्रवृत्ता व्युत्थानवासनाः कथमभिमवेदित्याशङ्कामर्षेवादिपितुं
सूत्रयति—‘स तु दीर्घकालनैरन्तर्धसत्कौरसेवितो दृढमूभिः’ इति ।

नन्वसंख्यातचित्तवृत्तीना कथ निरोधसम्भव इत्यत आह—वृत्तीनामित्यादिना । पञ्च-

१ क. स. ग. ड. च. ‘लयाप्रणय’ । २ छ. ‘न्तर्ग’ । ३ क. स. ग. घ. ङ. च.
‘वर्त्यमा’ । ४ क. स. ग. घ. ङ. च. ‘पयदितुं’ । ५ क. स. ग. घ. ङ. च. ‘दृक्तासते’ ।

तप्यः, पञ्चविधा इत्यर्थः । पञ्चानामपि वक्ष्यमाणप्रमाणादिरूपाणां सामान्यतः प्रतिज्ञातं
 शिष्टत्वादि निस्पष्टयति—रागेत्यादिना । उक्तद्वैविध्ये हेतुमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपी-
 त्यादिना । ननु कास्ताः पञ्च वृत्तयः सन्तीत्यत आह—नामधेयेति । तान्येव पदसू-
 राणि पठति—प्रमाणेत्यादिना । तत्र निद्रासूत्र सदिग्धत्वाद्विवृणोति—चस्त्वभाव
 इत्यादिना । अत एव श्रूयते तमोभिभूत इति सुषुप्तिं प्रवृत्त्य । एव स्मृतिसूत्रमपि व्याचष्टे—
 अनुभूतविषयस्येत्यादिना । अथैतन्निरोधसाधन किमित्यत्राऽऽह—पञ्चविधेत्यादिना ।
 तत्राम्यासेत्याद्युदाहृतसूत्र सद्यन्त स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तत्राम्यासस्वरूप समभि-
 धत्ते—मद्येत्यादिना त्राधिकखण्डनपूर्वकम् । संमाद्यते । अनुपासितशुद्धवेदिकगुरुरता-
 र्वभौमाना भ्रान्ताना प्रसिन्येति शेषः । तत्रेत्युदाहृताम्याससूत्र विवृणोति—स्थितिरि-
 त्यादिना । नन्वेवमुक्ताहवत्सेऽपि मे कुतो न वृत्तिनिरोध इत्यत्राऽऽह—अथमित्यादिना
 तत्कालादिसूचकसूत्रावतरणपूर्वकम् ।

निरक्तसूत्र विवृणोति—लौका हीतिप्रभृतिना—

लौका हि मूढस्य वचनमुदाहरन्ति—विद्यमानाश्चत्वार एव वेदास्ता-
 नध्वेतुं गतस्य माणक्यस्य पञ्च दिवसा अतीता अद्याप्यसौ नाऽऽगत
 इति तादृश एवायं योगी तदा स्याद्यदा दिवसैर्वा मासैर्वा योगसिद्धि-
 याञ्छेत् । तस्मात्संवत्सरर्जन्मभिर्वादीर्घकालं योगाम्यासः सेवितव्यः ।
 तथा च स्मर्यते—

‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति ।

चिरमासेव्यमानोऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य यदा सेव्येत तर्ह्यु-
 त्पद्यमानानां योगसंस्काराणां समनन्तरमाविर्भविच्छेदकारिभिव्यु-
 स्थानकालीनैः संस्कारैरभिमये सति सण्डनकारोक्तन्याय आपतेत् ।
 अग्रे धायन्पश्चैह्लीयमानो विस्मरणशीलश्चुतवत्किमालम्बेतेति । तस्मा-
 श्चिरन्तरमासेवितव्यः । सत्कार आदरः । अनादरेण सेव्यमाने वसिष्ठो-
 क्तन्याय आपतेत्—

अकर्तुं कुर्षदप्येतच्चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।

दूरं गतमना जन्तुः कथासंभवणे यथा ॥ इति ।

अनादरे लयविक्षेपकपायमुखास्वादानामपरिहारः । तस्मादादरेण
सेवितव्यः । दीर्घकालादित्रैविध्येन सेवितस्य समाधेर्दृढभूमित्वं नाम
विषयसुरवासनया दुःखवासनया वा धारयितुमशक्यत्वम् । तच्च भग-
वता दर्शितम्—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ इति ।

अपरलामस्यानाधिक्यं कचवृत्तान्तेन वसिष्ठ उदाजहार—

कचः कदाचि ह्युत्थाय समाधेः शान्तमानसः ।

एकान्ते समुवाचेदमको गद्गदया गिरा ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्युना यथा ॥

सबाह्याभ्यन्तरे देहे ह्यथ ऊर्ध्वं च दिक्षु च ।

इत आत्मतयेहाऽऽत्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥

न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न यन्मयि ।

किमन्यदमिवाञ्छामि सर्वं संविन्मयं तैतः ॥

स्फारब्रह्मामलाम्मोधिफेनाः सर्वे कुलाचलाः ।

चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रियः ॥ इति ।

फलितमाह—तस्मादित्यादिना । तत्र स्मृतिं प्रमाणयति—तथा चेत्यादिना ।
एव दीर्घकालेति सौत्रपदकृत्यमभिधाय नैरन्तर्येति पदकृत्यमपि निरादयति—चिरमित्यादिना ।
ननु कोऽत्र खण्डनकारोक्त्याय इत्यत्र तमुदाहरति—अग्रे धावन्नित्यादिना । अग्रे
धावन्यधार्हीयमान इत्यत्र पश्चालुष्यमान इत्यपि पाठ । निगमयति—तस्मान्निरन्तर-
मित्यादिना । योगाम्यास इत्यार्थिकम् । एव सत्कारपदप्रयोजनमप्याह—सत्कार इत्या-
दिना । कोऽसौ वसिष्ठोक्त्याय इत्यत्र आह—अकर्त्रिति । असत्कारे महानर्थ इत्याह—
अनादर इत्यादिना । फलितमाह—तस्मादिति । योगाम्यास इति शेष । ननु
भगवन्नेन समाधेर्दीर्घकालादिरयसेवितवेन सूत्रोक्तदृढभूमित्वमथापि तदेव कथमित्यतस्तदृश-

१ क. ख. ग. घ. छ. च. 'दो ल°' । २ क. ए. ग. घ. छ. ष. वा 'बालवि°' ।
३ क. ख. ग. घ. च. 'मेव ग°' । ४ क. ख. ग. घ. छ. च. 'आत्मा तपेहा°' । ५ क. ख.
ग. छ. ष. ततम् ।

यति—दीर्घकालादीत्यादिना । तत्र मानमाह—तच्चेत्यादिना । उदाहतरमृतिपूर्वार्धा-
नुभवः क्व दृष्ट इत्यतस्तं स्पष्टयति—अपरेत्यादिना । तत्रत्यत्राक्यान्येषाऽऽह—कच
इत्यादिना ।

एवं ' यस्मिन्वित्तो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ' इत्युत्तरार्धोदाहरणं क्व दृष्टमि-
त्यत आह—गुरुणेत्यादिना ।

गुरुणा दुःखेनाप्यविचाल्यत्वं शिखिध्वजस्य संवत्सरत्रयसमाधि-
वृत्तान्तेनोदाहृत्—

निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिम् ।
स्वपतिं तावदेतस्माद्बोधयामि परात्पदात् ॥
इति संचिन्त्य चूडाला सिंहनादं चकार सः ।
भूयो भूयः प्रमोरग्रे वनेचरभयप्रदम् ॥
न चचाल तदा राम यदा नादेन तेन सा ।
भूयो भूयः कृतेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥
चालितः पातितोऽप्येष तदा नो बुबुधे बुधः । इति ।

प्रह्लादवृत्तान्तेनाप्येतदेवोदाहृत्—

इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा ।
निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ ॥
निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवाऽऽयमौ ।
पञ्चवर्षसहस्राणि पीनांसोऽतिष्ठदेकहृत् ॥
महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरत् ।
पाञ्चजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुमां गणम् ॥
महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ।
बभूव संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैः शनैः ॥ इति ।

एवं धीतहव्यादीनामपि समाधिरुदाहरणीयः । वीराग्यं द्विविधम् ।
अपरं परं चेति । यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारमेदैरपरं चतुर्विधम् ।
तत्राऽऽद्यत्रयमर्थात्सूत्रयन्ताक्षाच्चतुर्थं सूत्रयति—' हटानुप्रथिकविषय-
वितृष्णस्य वशीकारसंज्ञार्थैराग्यम् ' इति । सकृपन्दनवनितापुत्रमित्य-

क्षेत्रधनादयो दृष्टाः । वेदोक्ताः स्वर्गादय आनुश्रविकाः । तत्रोभयत्र सत्यामपि तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादिवैराग्यधर्मं भवति । अस्मिन्नगति किं सारं किमसारमितिः गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमानत्वम् । स्वचित्ते पूर्वं विद्यमानानां दोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानेन विवेकेनैतावन्तः पक्वा एतावन्तोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकः । दृष्टानुश्रविकाविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन तां प्रवृत्तिं परित्यज्य मनसश्चौत्सुक्यमात्रेण वितृष्णावस्थानभेकेन्द्रियत्वम् । वितृष्णत्वं वशीकारः । तदिदमपरवैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन संप्रज्ञातस्यान्तरङ्गम् । असंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् । तत्रान्तरङ्गं परं वैराग्यं सूत्रयति—‘तत्परं पुरुषस्यातिर्गुणवैतृष्णयम्’ इति । संप्रज्ञातसमाधिपरिपाठेन गुणत्रयात्मकात्पधानाद्विरक्तस्य पुरुषस्य रपातिः साक्षात्कार उत्पद्यते । तस्माच्च साक्षात्कारादशेषगुणत्रयव्यवहारे यद्वैतृष्ण्यं तत्परं वैराग्यम् ।

उदाजहार वसिष्ठ इत्यार्षिकम् । तत्रत्यल्लोकानेन लिखति—निर्विकल्पेत्वादिना । एवं प्रहादोदाहरणमपि तदीयमेव तत्र समादयति—ब्रह्मादेत्यादिना । तत्र तद्वाक्यान्वपि स्पष्टाति—इतिसंचिन्तयन्नेदेत्यादिना । अत्र वासिष्ठोपर्यातर्नीतहव्यसमाध्यादयोऽपि समादनीया इत्याह—एवमिति । एव सूत्रित पञ्चविधवृत्तिनिरोधोपायीभूताभ्यासमुपदिश्येदानीं तस्मात्पर्येण सूत्रित तादृश वैराग्यमपि निरूपयति—वैराग्यमिति । तद्वैविध्यं कथमित्याऽऽह—अपरमित्यादिना । तत्राऽऽद्ये चातुर्विध्यं विधत्ते—यतमानेत्यादिना । कीदृक्तदित्यत आह—तद्भेदादिना तत्सूत्रमन्तारयन् । अथ दृष्टानुश्रवित्याद्युदाहृतसूत्रं निवृणोति—स्रगित्यादिना । एवमपरवैराग्यं निरूप्य तदुपयोगमाह—तदिदमित्यादिना । अथासंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं वैराग्यं कीदृशमित्यपेक्षाया तत्रापि सूत्रमेवान्तारयति—तत्रान्तरङ्गमिति । अथ तत्परमित्युदाहृतपरवैराग्यसूत्रं निशदयति—संप्रज्ञातेति । ननु भगवन्नेव वैराग्यं तत्र किं प्रकृत इत्यत सूत्रमेव तत्राद्यन्तमन्तारयति तस्येत्यादिना—

तस्य तारतम्येन समाधेः शीघ्रत्वतारतम्यं सूत्रयति—‘तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिष्ठामः’ इति । संवेगो वैराग्यम् । तद्भेदाद्योगिनस्त्रिविधाः—मृदुसंवेगा मध्यसंवेगास्तीव्रसंवेगाश्चेति । आसन्नोऽल्पेनैव कालेन समाधिर्लभ्यत इत्यर्थः । तीव्रसंवेगेष्वेव समाधितारतम्यं सूत्रयति—‘मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः’ इति । मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । तेऽप्युत्तरोत्तरस्य त्वरया सिद्धिर्दृष्टव्या । उत्तमो-

त्तमा जनकप्रह्लादादयोऽधिमात्रतीव्रा । मूर्हुर्तमात्रविचारेण हृदसमाधि-
लामात् । अधमाधमा उद्दालकादयो मृदुसवेगाश्चिरप्रयासेन तल्लामात् ।
एवमन्येऽपि यथाधीन्यमुन्नेयाः । तदेवमधिमात्रतीव्रस्य हृदभूमावसं-
प्रज्ञातसमाधौ लब्धे सति पुनर्व्युत्थातुमशक्तं सन्मनो नश्यति । मनोना-
शेन च वासनाक्षये रक्षिते सति जीवन्मुक्तिः सुप्रतिष्ठिता भवति । न च
मनोनाशेन विदेहमुक्तिरेव न तु जीवन्मुक्तिरिति शङ्कनीयम् । प्रश्नोत्त-
राभ्यां तन्निर्णयात् । श्रीरामः—

विवेकाभ्युदयाञ्चितस्वरूपेऽन्तर्हिते मुने ।

भैड्यादपो गुणाः कुत्र जायन्ते योगिनां धव ॥

वसिष्ठ उवाच—

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।

जीवन्मुक्तौ सरूपः स्यादरूपोऽदेहमुक्तिः ॥

प्राकृतं गुणसंभारं संमेत्य बहु मन्येत ।

सुखदुःखाद्यवष्टभ्य विद्यमानं मनो विदुः ॥

चेतसः कथिता भक्ता मया रघुकुलोद्ग्रह ।

अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्रविदा वर ॥

सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ।

निःश्वासा इव शैलेन्द्रं तस्य चित्तं मृतं विदुः ॥

आपत्कार्पण्यमुरसाहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ।

यं नयन्ति न देख्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥

चित्तमाशानिधानं हि यदा नश्यति राघव ।

भैड्यादिभिर्गुणैर्धुक्तं तदा सत्त्वमुदेत्यलम् ॥

भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ।

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥

अरूपस्तु मनो नाशो यो भवोक्तो रघुद्ग्रह ।

विदेहमुक्तावेवासौ विद्यते निष्कलारभेनः ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'योगमु' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'शव्य स' । ३ क.
घ. ग. घ. ङ. च. 'पो देहमुक्ति' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. भवेति । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च.
'लकः । स' ।

समग्राद्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ।

विदेहमुक्तावमले पदे परमपावने ॥

संशान्तदुःसमजडात्मकमेकरूप-

मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।

आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्त-

स्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ इति ।

“*जीवन्मुक्ता न मुह्यन्ति सुसदुःखरसस्थितौ ।

प्राकृतेनार्थकारेण किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥”

तस्मात्स रूपो मनोनाशो जीवन्मुक्तिसाधनमिति । इति जीवन्मुक्ति-
साधनं मनोनाशप्रकरणं संपूर्णम् ।

तत्सूत्रं विवृणोति—संवेग इत्यादिना । ननु तीव्रसवेगानां यदासन्नः समाधि लाभ-
स्तर्हि मध्यमृद्वन्तरसवेगाना दीर्घदीर्घतरकालेन समाधि लाभः स्यादेवेत्याशङ्क्य तदाशय-
सूचक सूत्रमेवात्रारयति—तीव्रसंवेगेष्वेवेति । तत्सूत्रं विवृणोति—मृदुतीव्र इत्या-
दिना । तद्देहफलमाह—तेष्वपीति । तत्राधिमात्रतीव्राः केऽतिशीघ्रं समाधिभाजो भवेयु-
रित्यपेक्षायाम् तानुदाहरंस्तेषामुत्तमोत्तमव्य निधत्ते—उत्तमोत्तमा इत्यादिना । बृहद्योगना-
सिध्यास्त्योत्तररामायणप्रसिद्धास्तेऽत्र प्राक्समुदाहृता एव । आदिपदेन बलिः । तत्र हेतुमाह—
मूहूर्तमाधेति । उपलक्षणमेवेदमेतदपेक्षया किञ्चिन्मनाना तप्रसिद्धाना वीतहव्यादीना-
मुत्तमव्यस्यापीति भावः । एव तर्हि केऽत्रमध्यतीव्रा मृदुतीव्राश्च पर्यवसितमध्यमव्यादय इत्या-
काङ्क्षायां सया तत्प्रसिद्धानेन कचादीन्मध्यतीव्रानुपलक्षणविधया ससूच्य मृदुतीव्रानपमव्येन
कण्ठ एव विधत्ते—अधमा इत्यादिना सोदाहरणम् । तत्रापि हेतुमाह—चिरेति ।
ननु त्वयौक्तानामुपलक्षणविधयोद्यमाना मध्यमाना तथाऽऽदिशब्दद्वयसिद्धानामुत्तमोत्तमाना-
मव्यमाना चान्येषां तादृशा प्रदाये किं गमकमित्यत आह—एवमव्येऽपीत्या-
दिना । उपसहरति—तद्देवमित्यादिना । तत्फलं यदन्पूर्वप्रकरणेन संगतिं प्रतिपाद-
यति—मनोनाशेन चेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधातु प्रतिजानीते—न चेत्यादिना ।
तत्र हेतुमाह—प्रश्नेति । किं कर्तुं ते इत्यत्राऽऽह—श्रीराम इत्यादितद्वाक्यमृद्वेनैव ।
प्राकृतमिति । प्रष्टव्याग्यनूत्राविदाकार्यमित्यर्थ । एतादृश गुणनमार सत्त्वादिगुणपरि-
णामप्रपञ्चमिति यावत् । संमन्य सादरादिप्रयत्नीत्यर्थ । सुखदुःखादि सुसदुःखमोह-

कुलम् । बहु अलम् । अचष्टम्य सत्यत्वेन निश्चित्य । मन्यते, प्रमाता जीवोऽयमित्यार्थिकम् । तदेव तदीय मनन विद्यमान मनो त्रिदुरिति सन्नन्ध । सुखेति । सुखदुःखादय इत्यपि पाठः । तत्राऽऽदिपदान्मोहः । साम्यात्, ' निर्दोष हि सम ब्रह्म ' इतिस्मृतेरद्वैतब्रह्मत्वादित्यर्थः । आपदिति । आपहु खम् । कार्पण्य दैन्यम् । सत्त्व, तदासत्त्वमुदेत्यलमिति प्रागुक्त रजस्तमोनाक्रान्त मेयादिगुणाधारीभूतशुद्धसत्त्वगुणस्वरूपमपीत्यर्थः । उपसहरन्प्रकृते योजयति—तस्मादिति । नचय सरूपो मनोनाशोऽसत्प्रज्ञातयोगादि-साध्यो जीवन्मुक्तिसाधनमित्युक्त तत्सत्यमेव पर तु श्रीमद्भगवत्पादाभिधमाप्यकारचरण-सरोजैस्तु तस्य प्रकारान्तरात्मनो निदिध्यासनसाधनत्वमेवोक्तम् । तथा ह्यपरोक्षानु-भूतौ—

त्रिपञ्चाङ्गान्यथो वक्ष्ये पूर्वोक्तस्येव सिद्धये ।
 तैश्च सर्वैः सदा कार्यं निदिध्यासनमेव च ॥
 नित्याभ्यासादृते प्राप्तिर्न भवेत्सच्चिदात्मनः ।
 तस्माद्ब्रह्म निदिध्यासेजिज्ञासु श्रेयसो चिरम् ॥
 यमो हि नियमस्त्यागो मौन देशश्च कालकः ।
 आसन मूलबन्धश्च देहसाम्य स्वदृक्स्थितिः ॥
 प्राणसयमन चैन प्रत्याहारश्च धारणा ।
 आत्मध्यान समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥
 सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियप्राप्तसयमः ।
 यमोऽयमिति सप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥
 सजातीयप्रवाहश्च त्रिजातीयतिरस्कृतिः ।
 नियमो हि परानन्दो नियमाक्रियते बुधैः ॥
 त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मबाधलोचनात् ।
 त्यागो हि महता पूज्य सचो भोक्षमयो यतः ॥
 यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 यन्मौन योगिभिर्गम्य तद्ब्रह्मदेत्सर्वदा बुधैः ॥
 वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं यत्न शक्यते ।
 प्रपञ्चो यदि वक्तव्य सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥
 इति तावद्भवेन्मौन सता सहजसञ्चितम् ।
 गिरा मौन हि बालानां प्रयुक्त ब्रह्मवादिभिः ॥
 आदावते च मध्ये च जनो यस्मिन्नि विद्यते ।
 वेनेद् सतत व्याप्त स देशो विजन स्मृतः ॥

कलनात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।
 कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखण्डानन्दनिर्द्वयः ॥
 मुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्र ब्रह्मचिन्तनम् ।
 आसनं तद्विजानीयान्नेतरमुखमासनम् ॥
 सिद्धं यत्सर्वभूतादिविश्वाधिष्ठानमन्ययम् ।
 यस्मिन्सिद्धाः समानिष्टास्तद्वै सिद्धासनं भवेत् ॥
 यन्मूलं सर्वलोकानां तन्मूले चित्तबन्धनम् ।
 मूलबन्धः सदा सेव्यो योऽभ्यासो राजयोगिनाम् ॥
 अङ्गानां समता विद्यात्समे ब्रह्मणि लीनता ।
 नो चेन्नैव समानत्वमृशुतः शुष्ककाष्ठमत् ॥
 दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।
 सा दृष्टिः परमोदारा न नासाप्रविलोकिनी ॥
 द्रष्टृदर्शनदृष्टीनां निरामो यत्र वा भवेत् ।
 दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाप्रविलोकिनी ॥
 चित्तादिसर्वभावानां ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
 निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामं स उच्यते ॥
 निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यं समीरणः ।
 ब्रह्मेवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥
 ततः समृत्तिनैश्चल्य कुम्भकः प्राणसयमः ।
 अथ चेव प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥
 निषेधेष्व्वात्मतां दृष्ट्वा मनसाधिनिमज्जनम् ।
 प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥
 यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।
 मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥
 ब्रह्मैवास्मीति सदृश्या निरात्मव्रतया स्थितिः ।
 ध्यानशब्देन निरयाता परमानन्ददायिनी ॥
 निर्निष्कारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुन ।
 वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिर्ज्ञानसञ्ज्ञितं ॥

इति तदङ्गान्युक्त्वाऽन्ते—

एभिरेकैः समायुक्तो राजयोग उदाहृत ।
 किञ्चिन्पक्वकपायाणां हृद्योगेन सयुतः ॥

इति राजयोग एव निर्गुणाहंप्रहोपासनापरपर्याय उपसंहृतः । प्रपञ्चितधायं सदाचारप्रकरणे तैरेव भूयस्तराम् ।

विद्वृतक्षमयाऽसौ तद्दीकायां सविस्तरम् । एवं लघुवाक्यवृत्तावपि —

नष्टे पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नोदयः ।
निर्विकल्पकचैतन्यं स्पष्टं तावद्विमासते ॥
एकद्वित्रिक्षणेनैवं विकल्पस्य निरोधनम् ।
क्रमेणाभ्यस्यता यत्नाद्ब्रह्मानुभवकाङ्क्षिभिः ॥

इत्याद्युक्त्वाऽप्रेऽभिहितम्—

शक्यः सर्वनिरोधश्चेत्समाधिर्ज्ञानिना प्रियः ।
तदशक्तौ क्षणं रुद्ध्वा श्रद्धया ब्रह्मताऽऽत्मनः ॥

राद्वद्ब्रह्मवाक्यवृत्तावपि—

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावदृष्टी भवेत् ।
शमादिसहितस्तावदन्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥

इति शमाद्यङ्गपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास्तोऽपि विहितः । तथा वाक्यसुधा-
यामपि—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चैयरापञ्चकम् ।
आशयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

इत्याद्युक्त्वाऽप्रे—

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।
समाधिं सर्वदा कुर्याद्भृदये वाऽथ वा वहिः ॥
सविकल्पोऽविकल्पश्च समाधिर्द्विविधो हृदि ।
दृश्यशब्दानुबोधेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥
कामाद्याश्चित्तसादृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम् ।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥
असङ्गः सच्चिदानन्दः स्वप्नो द्वैतमर्जितः ।
अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं सविकल्पः समाधिकः ॥
स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दानुपेक्ष्य तु ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निर्यतस्थितदीपवत् ॥
हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन्कार्मिकं वस्तुनि ।
समाधिराद्यः सन्मात्रे नामरूपपृथक्स्थितेः ॥

अखण्डेकरसं वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
 इत्यवच्छिन्नचिन्तेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥
 स्तब्धीभावो रसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः ।
 एतैः समाधिभिः पद्भिर्नैथेत्कालं निरन्तरम् ॥
 देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥

इति समाधिपद्कमपि परमात्मविज्ञानार्थमेव व्यधायि । एवं च किमत्र तात्पर्यमिति चेन्न । एतत्समाधानस्याग्रिमप्रकरणविवरणे सविस्तरमभिधास्यमानत्वादिद्वारात्रेण प्रागपि तत्र तत्राभिहितत्वान्चेत्यलं पण्डवितेन ।

इति श्रीमत्परम०पूर्णानन्देन्दुकौमुद्यां जीवन्मुक्तिविकेकाख्यपोडपकलाप्रकाशे
 मनोनाशाभिधसप्तमप्रकरणोद्गासः संपूर्णः ॥ ७ ॥

व्याकरणक्षीराब्धौ न्यायमयाद्वै तरति विहारपरान् ।
 सन्त्वगणितप्रणतय श्रीमन्नारायणात्मसूरिवरान् ॥

अथ ग्रन्थकृदाचार्यः पूर्वसंगतिं वक्ष्यमाणेन सह सूचयन्वृत्तानुवादपूर्वकं ताप्रतिजानीते
 केयमित्यादिना—

केयं जीवन्मुक्तिः, किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तस्मिद्धिरित्येतस्य प्रश्न-
 त्रयस्योत्तरं निरूपयिषु । सिद्धौ वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यो-
 त्तरमिदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंवादाभावदुःखनाशसुखावि-
 र्मावाः सन्ति पञ्च प्रयोजनानि । ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम
 बाधप्रसङ्गो येन रक्षाऽपेक्ष्यत इति चेदुच्यते । चित्तविश्रान्तेरभावे
 संशयविपर्ययो प्रसज्जेयाताम् । तथा हि तत्त्वविदो राघवस्य विश्रान्तेः
 पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार—

न राघव तवास्त्यन्प्रज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
 स्वयेव मूढमया बुध्या सधं विज्ञातवानसि ॥
 भगवद्वासपुत्रस्य शुकस्थेव मतिस्तव ।
 विश्रान्तिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षते ॥ इति ।

शुकस्तु स्वयमेवाऽऽदौ तत्त्वं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा
 पित्राऽपि तथैवानुशिष्टस्तत्रापि संशयानो जनकमुपासाद्य तेनापि
 तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच—

श्रीशुकः—

स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ।
 एतदेव हि पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥
 भवताऽप्येव एवार्थः कथितो वाग्विदां वर ।
 एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥
 यथाऽयं स्वविकल्पोऽथः स्वविकल्पपरिक्षयात् ।
 क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥
 तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलम् ।
 त्वत्तो विश्रान्तिमाप्नोमि चेतसा भ्रामितं जगत् ॥

जनकः—

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ।
 स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् ॥
 अव्युच्छिन्नश्चिदात्मैकः पुमानस्तीह नैतरः ।
 स्वसंकल्पवशाद्बुद्धो निःसंकल्पस्तु मुच्यते ॥
 मुने त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः ।
 गोगेभ्योऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥
 प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ।
 न दृश्ये यतसि(से) ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज ॥
 अनुशिष्टः स इत्येयं जनकेन महात्मना ।
 विश्राम शुकन्तूष्णीं स्वस्थे परमवन्तुनि ॥
 धीतशोकमयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः ।
 जगाम शिसरं भरोः समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥
 तत्र वर्षसहस्राणि निर्बिकल्पसमाधिना ।

असण्टेकरस वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
 इत्यत्रच्छिन्नचिन्तेय समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥
 स्तब्धीभात्रो रसास्वादात्तृतीय पूर्णम्मत. ।
 एते समाधिभि पट्भिर्नयेत्काल निरन्तरम् ॥
 देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधय ॥

इति समाधिपट्कमपि परमात्मविज्ञानार्थमेव व्यधायि । एव च किमत्र तात्पर्यमिति चेन्न । एतत्समाधानस्याग्निप्रकरणविस्मरणे सप्रिस्तरमभिप्रास्यमानत्वादिद्वारेण प्रागपि तत्र तत्राभिहितत्वाच्चेत्यल पट्टवितेन ।

इति श्रीमत्परम० पूर्णानन्देन्दुकानुद्या जीवन्मुक्तिनिवेद्याख्यपोष्यकलाप्रकाशे
 मनोनाशाभिधसप्तमप्रकरणोऽष्टास. सपूर्ण ॥ ७ ॥

व्याकरणक्षीराच्यो न्यायमयाद्वै तरति विहारपरान् ।
 सन्व्यगणितप्रणतय श्रीमन्नारायणात्मसूरेररान् ॥

अथ प्रथमद्वैतार्थं पूर्णसर्गातिं वक्ष्यमाणेन सह सूचयन्वृत्तानुवादपूर्वकं तत्प्रतिजानीते
 केयमित्यादिना—

केयं जीवन्मुक्तिः, किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिरित्येतस्य प्रश्न-
 त्रयस्पोत्तरं निरूपयिष्ये । सिद्धौ वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यो-
 त्तरमिदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंधादाभावदुःखनाशसुरावि-
 र्मावाः सन्ति पञ्च प्रयोजनानि । ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्रज्ञानस्य को नाम
 बाधप्रसङ्गो येन रक्षाऽपेक्ष्यत इति चेदुच्यते । चित्तविश्रान्तेरभावे
 संशयविपर्ययो प्रसज्येयाताम् । तथा हि तत्रविदो राघवस्य विश्रान्तेः
 पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार—

न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
 स्वयेव मूढमया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥
 मगवद्यासपुत्रस्य शुक्रस्येव मतिस्तव ।
 विश्रान्तिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षते ॥ इति ।

शुक्रस्तु स्वयमेवाऽऽर्दां तत्रं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा
 विद्याऽपि तथैवानुशिष्टस्तत्रापि संशयानो जनकमुपासाद्य तेनापि
 तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच—

तस्माद्विश्रान्तचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानस्य फलप्रति-
बन्धलक्षणाद्वाधाद्रक्षाऽपेक्ष्यते ।

तस्मादिति । ननु तत्रविद्यया ह्यविद्याधसोपलक्षिताद्वैतब्रह्मचिन्मात्राल्मैक्यलक्षण-
मोक्षाभिव्यक्तौ स्वप्रकाशत्वेन यावद्दृश्यमिध्यात्वपूर्वक सार्वदिक्या सत्या सशयोऽपि यात्रप्रा-
रब्ध प्रतिभासमानदृश्यमदस्तु का न क्षतिरित्यत आह—**न चेति** । तत्र मानाकाङ्क्षां
प्रतिक्षिपति—**अत एवेत्यादिना** । तद्वाक्य सक्षेप्तो विवृणोति—**अमन्त्रे**त्यादिना ।
सशयस्याज्ञानविपर्ययोभयापेक्षयाऽप्यविकाधिक[त]रत्वमाह—**अज्ञानेत्यादिना** । तत्र हेतुमाह—
तस्येति तत्रोदाहरण स्पष्टयति—**यदेत्यादिना** । निगमयति—**तस्मादित्यादिना** ।
तत्र श्रुति प्रमाणयति—**अत एवेत्यादिना** । ननु भवत्येव सशयस्य सामान्यत सर्व
दृश्यविलक्षणमहान्तर्करत्वेनावश्यनाशयत्वमथापि तत्साम्येन प्रतिज्ञातविपर्ययस्य तु न तथाच-
मनुभूयत इत्यत्र तदुदाहरणोक्त्या तस्य तथात्वमनुभाषयति—**विपर्ययस्यापीत्यादिना** ।
ननु भक्त्वेन सशयादिप्रसक्तिस्तथाऽपि तत कथं प्रमणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य बाध इत्य-
त्राऽऽह—**संशयेत्यादिना** । तत्र पराशरपुराणाख्योपपुराणवाक्यानि प्रमणयति—**तद्दु-
क्तमिति** । तान्येव पठति—**मणीत्यादिना** । तृतीयेऽयं प्रतिबद्ध सन्वथा प्रदग्धु नैव
शक्त स्यादित्यत्रान्वति । तथैव चेतुत्तरा ऋषि । कल्मषमविद्याद्वैतमिपर्यय । शिष्ट तु
साधनेन । अथ फलित वथयन्नुपसहरति—**तस्मादित्यादिना** । ननु सर्वोऽप्यय सदर्म
प्रनलम्बुद्धिप्रतिबन्धात्पूर्वोत्तरविरुद्ध एव परिस्फुरति । तथा ह्यत्र तात्रद्विद्वत्सत्यासप्रस्तापे
प्रतिपादितम्—**‘सम्यगनुष्ठितै श्रवणमनननिदिध्यासनै पर तत्र निदितत्रि सपाद्यमानो
विद्वत्सत्यास’** इति विद्वत्सत्यासस्वरूपम् । तथा तत्रोदाहरणाकाङ्क्षाया **‘त च याज्ञवल्क्य
सपाद्यामास’** इयुदाहरणम् । तद्वदग्र एत प्रकरणोपसहारे—**‘न च न सति विविदिपास-
न्यासफलेन तद्विज्ञानेनैवाऽऽगामिज मना निवारित नाध्वर्तमानज मशेषस्य भोगम तरेण निवा-
रयितुमशक्यत्वा कृतमनेन विद्वत्सत्यासप्रयासेनेति चे मैत्रम्** । विद्वत्सत्यासस्य जीव मुक्तिहेतु-
त्वात्’ इत्यादिना तत्रोपजन च । प्रकृते तु पुन —**‘निदितेऽपि तत्रे विश्रातिरहितस्य
शुकराद्यनयोरेव सशय उच्यते’** इत्युक्तमिति स्फुट एव निरोध । न च वेदन तपरोक्ष-
भेदेति वाच्यम् । तदवधेरपि दृढतमापरोक्षबैत तत्रैव समुदाण दर्शितत्वात् । तद्यथा विद्व-
त्ताया अवधिरुपदेशसाहस्यामभिहित —

देशमज्ञानवग्ज्ञान देहामज्ञानराधकम् ।

आमन्वेव भजेद्यस्य स नेऽन्नपि मुच्यते ॥ इति ।

श्रुतानपि—**‘भिद्यते हृदयप्रस्थिच्छिद्यते सर्वसन्नया ।**

क्षयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परानर’ ॥ इति ।

तस्मादय मथमो विराध । एवमत्र जीव मुक्तिप्रमाणप्रस्तावे—

महानाकार्यार्थः । यथाऽयमिति । इदं हि प्रतिजीव प्रपञ्चभेद सर्वस्यापि द्वैतस्य प्राति-
भासिकत्व बुद्ध्यनच्छिन्नजीवचैतन्याश्रितनानाज्ञानविपर्ययभूतनक्षेत्रत्व च यदत्र मामती-
कृता मते मूलम् । त्वत्तो विश्राममित्यपि पाठः । तत्र हेतुः—चेतसेत्यादि । तत्तज्जी-
वान्त करणेन त त जीव प्रति प्रपञ्चकल्पनयेति यावत् । जनक इत्यादिस्वक्षिणो ग्रन्थः
स्पष्ट एव ।

फलितमाह—

तस्माद्विदितेऽपि तस्त्वे विश्राण्तिरहितस्य शुकराघवयोरिव संशय
उत्पद्यते । स चाज्ञानमिदं मोक्षप्रतिबन्धकः । अत एव भगवतोक्तम्—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ इति ।

अश्रद्धा विपर्ययः । स तूत्तरत्रोदाहरिष्यते । अज्ञानविपर्ययौ मोक्ष-
मात्रविरोधिनौ । संशयस्तु भोगमोक्षयोरुभयोरपि विरोधा । तस्य
परस्परविरुद्धकोटिद्वयावलाम्बित्वात् । यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा
मोक्षमार्गे बुद्धिस्तां निरुणाद्धि । यदा च मोक्षमार्गे प्रवृत्तिस्तदा संसार-
बुद्धिस्तां प्रतिघ्नान्ति । तस्मात्संशयात्मनो न किञ्चित्सुखमस्तीति
गुक्षुणा सर्वथा संशयश्छेत्तव्यः । अत एव श्रूयते—‘छिद्यन्ते सर्वसंशयाः’
इति । विपर्ययस्यापि निदाघ उदाहरणम् । ऋभुः परमकरुणया निदा-
घस्य गृहमेत्य बहुधा तं बोधयित्वा निर्जगाम । बुद्धेऽपि तदुपदिष्टे वस्तु-
न्यश्रद्धानो निदाघः कर्माण्येव परमपुरुषार्थहेतुरिति विपर्ययं प्राप्य कर्मा
नुष्ठाने यथापूर्वं प्रवृत्तः । सोऽपि शिष्यस्य परमपुरुषार्थभ्रंशो मा भूदिति
कृपया गुरुः पुनरागत्य बोधयामास । तदपि विपर्ययं न जहौ । तृती-
येन तु बोधेन विपर्ययं परित्यज्य विश्रान्तिमलमत । संशयविपर्यया-
भ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यां तस्यज्ञानस्य फलं प्रतिबन्धयते ।
तदुक्तं पराशरेण—

मणिमन्त्रौपवेर्बह्विः सुदीप्तोऽपि यथेन्धनम् ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तथैव च ॥

ज्ञानाग्निरपि संजातः सुदीप्तः सुदृढोऽपि च ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्मषम् ॥

भावना विपरीता या या चासंभावना शुरु ।

कुरुते प्रतिबन्धं सा तच्चज्ञानस्य नापरम् ॥ इति ।

तस्माद्विश्रान्तचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानस्य फलप्रति-
बन्धलक्षणाद्वाधाद्रक्षाऽपेक्ष्यते ।

तस्मादिति । ननु तत्त्वनिश्चया ह्यनियाम्यसोपलक्षिताद्वैतत्रस्रचिन्मात्रालैक्यलक्षण-
मोक्षाभिव्यक्तौ स्वप्रकाशत्वेन यावद्दृश्यमिध्यात्वपूर्वकं सार्वदिक्या सत्या सशयोऽपि यावत्प्रा-
रब्ध प्रतिभासमानदृश्यनदस्तु का न क्षतिरित्यत आह—स चेति । तत्र मानाकाङ्क्षां
प्रतिक्षिपति—अत एवेत्यादिना । तद्वाक्यं सक्षेपतो विवृणोति—अत्रद्वेत्यादिना ।
सशयस्याज्ञानविपर्ययोभयापेक्षयाऽप्यविकाधिक[त]रत्वमाह—अज्ञानेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—
तस्येति तत्रोदाहरणं स्पष्टयति—यदेत्यादिना । निगमयति—तस्मादित्यादिना ।
तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्येव सशयस्य सामान्यत सर्व-
दृश्यविलक्षणमहानर्थकारत्वेनावश्यनाश्रयत्वमथापि तत्त्वान्येन प्रतिज्ञातविपर्ययस्य तु न तथात्व-
मुभूयत इत्यत्र तदुदाहरणोक्त्या तस्य तथात्वमनुभाजयति—विपर्ययस्यापीत्यादिना ।
ननु भवत्येव सशयादिप्रसक्तिस्तथाऽपि तत कथं प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य बाध इत्य-
त्राऽह—संशयेत्यादिना । तत्र परादारपुराणाद्योपपुराणवाक्यानि प्रमाणयति—तदु-
क्तमिति । तान्येन पठति—मणीत्यादिना । तृतीयेऽयं प्रतिबद्धं सन्द्यथा प्रदर्शु नैव
शक्त स्यादित्यन्वति । तथैव चेत्युत्तरात्रयि । कल्मषमविद्याद्वैतमित्यर्थः । शिष्टं तु
सपथेन । अथ फलितं कथयन्नुपसहस्रति—तस्मादित्यादिना । ननु सर्वोऽप्ययं सदर्थ-
प्रबलमद्बुद्धिप्रतिबन्धात्पूर्वोत्तरविरुद्ध एव परिस्फुरति । तथा ह्यत्र तानद्विद्वत्सन्त्यासप्रस्तावे
प्रतिपादितम्—‘सम्पगजुधिते श्रवणमनननिदिध्यासने पर तत्त्व विदितमद्वि सपाद्यमानो
विद्वत्सन्त्यासः’ इति विद्वत्सन्त्यासस्वरूपम् । तथा तत्रोदाहरणाकाङ्क्षायां ‘त च याज्ञवल्क्य-
सपादयामास’ इत्युदाहरणम् । तद्वदप्र एतत्प्रकरणोपसहस्रे—‘नन्वेव सति विविदिपास-
न्यासफलेन तत्त्वज्ञानेनैवाऽऽगामिभ्रमना निवारितत्वाद्द्वैतमनजन्मशेषस्य भोगमत्तरेण निवार-
यितुमशक्यत्वात्कृतमनेन विद्वत्सन्त्यासप्रत्यासेनेति चे मैरम् । विद्वत्सन्त्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतु-
त्वात्’ इत्यादिना तत्रोपोजनं च । प्रकृते तु पुन—‘निदितेऽपि तत्रे विश्रान्तिराहितस्य
शुक्राचममोक्षि सशयं लप्सद्यते’ इत्युक्तमिति स्पुष्ट एव विरोधः । न च वेदन तत्परोक्ष-
मेवेति वाच्यम् । तदवधेशपि दृढतमापरोक्षत्वेन तत्रैव सम्प्रमाणं दर्शितत्वात् । तद्यथा विद्व-
चाया अवधिरपदेशसाहचर्यामभिहितं —

देहामज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानराधकम् ।

आमन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्पि मुच्यते ॥ इति ।

श्रुतावपि—‘मिचते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसशया ।

क्षीयन्ते चास्य वर्माणि तस्मिन्दृष्टे परापरं’ ॥ इति ।

तस्मादयं मथमो विरोधः । एतन्मन्त्रे जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रस्तावे—

ध्यायतो विन्यान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते काम कामाङ्कोर्धोऽभिजायते ॥
 क्रोधाद्भवति संमोहः समोहास्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रमाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति ॥

असति समाध्यम्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः । सङ्गो ध्येयविषयसंनिधिः । संमोहो विने-
 कपरान्मुक्त्वम् । स्मृतिविभ्रमस्तत्तानुसंधानाभावः । बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण
 प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभावात् इति निर्णीतम् । तत्र सम्यगनुष्ठितैः श्रवणम-
 नननिदिध्यासनैरेत्यादौ प्राक्तनप्रत्ये श्रवणादीना सम्यगिति विशेषेणासमानानुपरीतभावन-
 नाख्यसंशयविपर्ययनिर सात्मकफलपर्यन्तत्वेऽपश्यवक्तव्ये तदनन्तरोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य कथं
 विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धसमभ इति द्वितीयो विरोधः । उपलक्ष-
 णमिदम् ।

तरुमस्यादिनाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।

अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥

इति वार्तिकेण सह, तथा शुद्ध ब्रह्मेति . विषयीकुर्याणा वृत्तिः
 स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिरुदयत इति कल्पतरुणा च सार्धं विरोधस्यापि । एवमप्रे
 जीवन्मुक्तिमाधननिरूपणप्रकरणे जीवन्मुक्तिसाधनानि तरुज्ञानमनोनाशवासना-
 क्षयात्मकानि निस्तेरणापपाद्य मनोनाशादेर्ज्ञानसाधनत्वमप्यस्तीत्यस्तु तत्त्वज्ञानमात्रेणैव जीव-
 न्मुक्तिरित्याशङ्क्य भूतिरप्रत्येन तत्समाधान प्रपञ्च्य फलितमलेखि । तदेव तत्त्वज्ञानादीना
 त्रयाणा निदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरनाद्युप्रधानभावन्यवस्था सिद्धेति । अथ तत्राप्याशङ्क्य
 व्यवस्थाप्यते—ननु त्रिविदिपासन्न्यासिना सपादितानामेतेषां किं विद्वत्सन्न्यासादूर्ध्वमनुवृ-
 त्तिमात्रं किं वा पुनरपि सपादनप्रयत्नेऽपेक्षितः । नाऽऽद्यः । तत्त्वज्ञानस्यैवान्ययोरप्ययन-
 सिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादरामात्रप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । इतरयोरिव ज्ञानस्यापि प्रयत्नसा-
 पेशत्वे सद्युत्सर्जनत्वप्रयुक्तौदासीन्याभावप्रसङ्गात् । नायं दोषः । ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमि-
 तरयोर्यत्नसाध्यत्वमित्यङ्गीकारात् । तथा हि विद्याधिकारी द्विविधः कृतोपास्तिरकृतोपास्ति-
 येति । तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तते तदा वासनाक्षयमनो-
 नाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्सन्न्यासजीवन्मुक्तौ स्वत एव सिध्यतः । तादृश एव
 शास्त्रामिमनो मुख्यो विद्याधिकारी । ततस्तु प्रति शब्देषु सहोपन्यासात्स्वरूपेण त्रिवि-
 द्दत्तापि विद्वत्सन्न्यासविनिदिपसन्न्यासौ सकीर्णानि प्रतिभासेते । इदानीतनास्तु प्रायेणा-
 कृतोपास्य एव मुख्यमत्रात्सहसा निशाया प्रवर्तन्ते । वासनाक्षयमनोनाशी च तात्का-
 लिको सपादयन्ति । तान्ना श्रवणमनननिदिध्यानानि निश्चयन्ते । तेथ दृश्याम्यसै-

ज्ञानसंशयविप्रर्शयनिरासात्तत्त्वज्ञानं सम्यग्देति । तस्य बाधकप्रमाणाभावाच्चिदृत्तायाम-
विद्याया पुनरत्यक्तिकारणाभावाच्च नारितं तस्य शैथिल्यम् । वासनाक्षयमनोनाशौ तु
दृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेन प्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानानाञ्च समाप्तप्रदेशदीपकस्तरसा
निवर्तते इत्यादिना वासिष्ठनचनप्रमाणप्रदर्शनपूर्वकम् । तत्र पूर्वप्रत्ये तात्रसृष्टिशशाहु-
द्विनाश इत्यस्य व्याख्याने ह्यस्ति समाप्यभ्यासे विपरीतमानोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य
ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभाव इति निर्णीतम्, इदानीं तु तैश्च दृढाभ्यस्तैरित्यादिप्रत्ये-
नाहृतोपास्तीनामपि तत्त्वज्ञानं सम्यग्देति । तस्य बाधकप्रमाणाभावाच्चिदृत्तायामविद्याया
पुनरापत्तिकारणाभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यमित्युच्यत इति तृतीयो विरोधः । यत्र
तत्त्वज्ञानस्य सम्यगिति श्रवणादीनां च दृढाभ्यस्तैरिति विशेषणाच्च बुद्धिनाशपदेष्वतिव-
द्वत्त्वज्ञानापेक्षयाऽत्रत्यतत्त्वज्ञाने परिपाकातिशयसम्भवान्नैवाय विरोधो विभिन्नविषययदिति
द्रूपे, तर्हि प्रमारूपे हि तत्त्वज्ञाने त्वपकत्वं वक्तव्यं बुद्धिनाशपदेषु । तत्रापकत्वं किं
फौलककण्टकन्यायेन दाढर्याभावो वा भूच्छायाप्रतिबिम्बविशिष्टसकलङ्कचन्द्रज्ञानगुक्तप्र-
तिबिम्बाधारावच्छिन्नचन्द्रबिम्बाशाग्रहणगद्गद्भात्मैक्यविषये किञ्चिद्विशेषग्रहणं वा । नाऽऽद्यः
सर्वत्र प्रसिद्ध्यावदपरोक्षप्रमाणावच्छेदकानच्छिन्नप्रमानियतस्य स्वोत्पत्तिमात्रेण स्वस्मान्नाश-
यविषयकारणविनिवारणस्य बाधप्रसङ्गात् । नाप्यन्त्यः । निरक्तविषयेश्चावसम्भवाच्चदङ्गी-
कारे सावयवत्वव्याप्यदृश्यत्वेन तत्र मिथ्यात्वापत्तेश्च । यदि चेत्परोक्षज्ञानं तत्र वदसि
तर्हि तस्याऽऽदौ मोक्षप्रदत्वसामर्थ्यमेव क्व प्राप्तं यत्पश्चादसति समाप्यभ्यासे
विपरीतमानोपचयदोषेण बाध्यते । तस्मादयमुक्ततृतीयविरोधोऽतिशुभ एव । किञ्च
निद्वत्संन्यासोदाहरणीभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य तशयोदाहरणीभूतयोः शुक्रराघवयोश्च कृतो-
पास्तित्वमानुष्यकमेव प्राच्यरामानुजानुभाषतश्च । तथा च तेषां वासनाक्षयम-
नोनाशयोर्दृढतरत्वेन तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणमेव निद्वत्संन्यासजीवन्मुक्तीं कुतो न
स्वत एव सिध्यत इति वक्तव्यम् । यद्यर्जुन निमित्तादृश्य सकलं मुमुक्षुजनमुदिधीर्गुर्भगना-
निति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीमद्भगवत्पूज्यपादाभिधमाभ्यकारोक्ते कथायामर्थवादत्वेन
शास्त्रस्य सात्पर्यमेव नास्तीति चेत्तर्हि ' तदुपर्यपि वादरायणं सम्भक्तम् ' इतिभूतार्थवाद-
प्रामाण्ययदित्येताधिकरणन्यायनाथेन जितं प्रामाण्यं तदिभिः प्रतारकैः । एवं तर्ह्युक्तमाप्यय
का गतीरिति चेत्, अर्जुनस्य नरावतारत्वेन नित्यसिद्धज्ञानवाभिप्रायकत्वं वा क्षति-
यायेन पारमहस्यानधिकारात्तदेकपूर्वकारितप्रकृतिवैचानुत्पाधिकारित्वविरहाभिप्रायक-
उपदेश वेति
गृहाण । किञ्च मलिनत्वसनाप्रतत्वेऽपि यादवत्वयस्यैव शास्त्रज्ञाननया विद्यामदं प्रत्युक्तम् ।
रयं च फौधपरयशः शाकल्यं शपेन मारयामास । न चास्य ब्रह्मज्ञो मोक्षभावनं शङ्कनाथः ।
यतः श्रीरत्नविनः समागमन्ति—' नास्य येनापि कर्मणा लोको रक्षितं न मानुषेन

न पितृवधेन न स्तेपेन न भ्रूणहत्या ' इति । शेषोऽपि स्वकृतायामार्यापञ्चाशीत्या-
मिदमाह—

हयमेधशतसहस्राण्यथ दुरते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥

इतिग्रन्थेन बुद्धिपूर्वकब्रह्मप्रभृतिमहापातकैरप्यपरोक्षतत्त्वसाक्षात्कारक्षणैकसिद्धावि-
द्याध्वंसलक्षणमोक्षस्य बाधो नास्तीति सप्रमाण सोदाहरणं साशङ्कानिराकरणं च । पूर्व-
ग्रन्थे तु विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावा-
समाध्यम्यासाभावे स्पष्टमेवाभिहितोऽतः फलीभूतवैराग्यादिना जीवन्मुक्तिरसिद्धयर्थं विद्वत्सं-
न्यासं विधाय तत्रोदाहरणमपि याज्ञवल्क्यस्यैवाम्यधाधि । अथोत्तरग्रन्थेऽत्र ज्ञानरक्षायाम्
एव जीवन्मुक्तेः प्रथमप्रयोजनत्व सप्रमाण सोदाहरणं च निरूप्यते तदयं चतुर्थः पूर्वोत्तर-
विरोधः । न च सदशन्यायेनोपक्रमोपसंहारयोरसति समाध्यम्यासे ज्ञानस्य मोक्षदानप्रति-
बन्धवादिभ्यां पूर्वोत्तरग्रन्थाम्या सह विरोधेन मध्ये वर्णितमेव सप्रमाण सोदाहरणं ज्ञानम-
हिम्ना ब्रह्महत्वान्तकर्मभिरपि लेपनिराकरणमुक्ततत्त्वज्ञानैर्भववर्णनपरायणमेव भवत्विति
कोक्तविरोधोपरिध्यातिरिचि साप्रतम् । तथा सति समानाश्रयविषयकत्वैकारच्छिन्नप्रमात्वेनैवापरो-
क्षज्ञानस्य समानाश्रयविषयकाज्ञानध्वस्तिरूपमुक्तिप्रदानवाद्यद्वैतशास्त्रस्यैव बाधापत्तेर्जितं
भेदयादिभिः । किंचाग्रिमग्रन्थेऽपि वासिष्ठोक्त भूमिकासप्तक प्रपञ्च्य तात्पर्यमाचार्यः स्वय-
मेव ज्ञानरक्षास्यजीवन्मुक्तिप्रथमप्रयोजनोपसंहारे प्राह । तत्रायं सग्रहः—पञ्चम्यादिभूमिप्रय-
रूपायां जीवन्मुक्तौ सपद्यमानाया द्वैतप्रतिभासाभावेन सशयविपर्ययप्रसङ्गाभावाद्दुत्पन्नं
तत्त्वज्ञानमबाधेन रक्षितं भवति । सेयं ज्ञानरक्षा जीवन्मुक्तेः प्रथम प्रयोजनमिति । तत्र
चतुर्थभूमिकायास्तत्त्वज्ञानैकरूपत्वेन तत्सत्त्वेऽपि द्वैतप्रतिभासमात्रेण सशयविपर्ययाङ्गीकारः
पूर्वोक्तेन ।

भियते हृदयग्रन्थिदिष्ठयन्ते सर्पसशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

इति श्रुतितद्ब्रह्मरयाननिर्णयितेन ज्ञानसमकालसशयाद्युच्छेदेन सार्धं निरुद्ध एवेति सोऽयं
पञ्चमोऽपि पूर्वापरविरोधः । अत्र श्रुत्युक्तज्ञानस्य चतुर्थभूमिरूपत्वमात्रस्यकमेव । एवमुपसं-
हारग्रन्थेऽप्युपक्रान्तविद्वत्संन्यास विस्तरेण प्रकटीकर्तुं परमहसोपनिषद व्यावृत्तान्विदुषाऽपि
प्रैोच्चारणादिसकल क्रियाजात विधिदेव विनिदिष्टुरद्विधेयमित्युक्त्वा, ननु तत्त्वविदोऽपि
विष्यङ्गीकारे सति तेनापूर्वेण देहान्तरमारभ्येत । मयम् । तस्यापूर्वस्य चित्तविश्रान्तिप्रतिग्रन्ध-
निवारणलक्षणस्य दृष्टफलस्य सम्भवे सत्यदृष्टकलकल्पनाया अन्याप्यत्यादिति सिद्धान्तितम् ।
तत्र यदि चित्तविश्रान्तिप्रतिग्रन्धस्तत्त्वविदः प्रागुत्तरीत्या दृढतरवासानाक्षयमनोनाशाभाव-

प्रयुक्तसंशयविपर्ययप्रयोजकद्वैतप्रतिभास एव तर्हि तन्निवारणं निरक्तरीत्यैव तादृशमनोनाशा-
 दिजन्यपदभ्यादिभूमिकाप्रपात्मकजीवन्मुक्त्यातिजन्यद्वैतप्रतिभासाभावेनैव वक्तव्यम् । तथा
 च संभवति दृष्टफलकत्वे ह्यदृष्टफलकत्पनाया अन्याय्यत्वन्यायस्यात्रैव संचारसंभवेन यथाविधि
 निद्वत्संन्यासजन्येश्वरपरितोषलक्षणपुण्यापूर्वस्य पुनरकिंचित्कारत्वतादवस्थमेव । अथाऽपि
 तदङ्गीकारे किमपराद्धं पुनः प्रागुदाहृतपादयत्नयास्यब्रह्मविकर्तृकब्रह्महत्याजन्येनेशरोपरूपेण
 पापापूर्वेष्वैव । तथा चायमप्यन्तिमः पद्यः पूर्वोत्तरविरोधः सिद्ध एव । ननु यथा
 प्रावृत्कालाख्याया दृष्टाया एव वृष्टिसामग्र्याः सत्त्वेऽप्यत्रप्रहाभिधादृष्टसामग्रीविशे-
 षेण तत्प्रतियन्धः क्रियते, तत्र कारीरीष्टया स्वजन्येशतोषणलक्षणपुण्यापूर्वाख्या-
 दृष्टविशेषेण निरुक्तावप्रतिवारणद्वारा वृष्टिः संपाद्यत एव परं तु तत्र प्रावृत्काललक्षणदृष्ट-
 वृष्टिसामग्रीसमेपक्षितैव । यथा च पुत्रेष्टया ह्यजन्येशपरितोषलक्षणपुण्यापूर्वेष्वपि पुत्रोत्पत्ति-
 प्रतिबन्धकीभूतदुरितनिराकरणद्वारा पुत्रो जन्यत एव परं तु तत्र तरणयोर्दौपत्योः संयो-
 गलक्षणदृष्टसामग्र्यपेक्षितैव । अन्यथा प्रावृत्कालेतरक्ताद्येऽपि तद्वन्निरक्तदंपत्योर्वियोग-
 कालेऽपि क्रमाद्दृष्टिः पुनस्तृप्तिश्च स्यात् । सा च कारीरीपुत्रेष्ट्योः सहस्रधाऽनुष्ठानेऽपि
 निरक्तदृष्टसामग्रीविरहे नैव संपद्यते । तद्वद्विद्वत्संन्यासस्य यथाविध्यनुष्ठानजन्येशतोषलक्ष-
 णपुण्यापूर्वस्यादृष्टद्वारा चित्तविश्रान्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितविशेषनिरासपूर्वकमुक्तचित्तविश्रान्ति-
 जन्यमुत्तविशेषं प्रति सापेक्षत्वेऽप्युक्तमनोनाशवासनाक्षयदिदृष्ट्याया दृष्टसामग्र्याः सार्ध-
 क्यमेवेति चेन्न । वैपम्यात् । तद्यथा—न हि रज्जुमुजङ्गोपशमः सहस्रधा गारुडादिमध्व-
 र्पेक्ष्यते विना दीपाद्योक्तसहस्रतचक्षुःसंनिकर्षजन्यरज्जुसाक्षाकारं, तद्वदसति समा-
 प्यम्यासे जायमानदस्यावभासप्रयुक्तसंशयादेः संन्यासात्पूर्वशतेनापि निरापरणामंभ्र एव
 समेऽपीति दिक् । तस्मान्निरक्तविरोधस्तु धुरापत एव । तत्रेदं तावद्विज्ञाप्यते पामरेणाप्यन

क नु वच इदं वैद्यारण्यं गर्भरितरं स्वतः-

क च वज्रमिहास्यैदंपर्यं प्रकाशयितुं क्षमाः ।

तदपि मलिनोऽप्यल्पः सिद्धाङ्गनस्य कणो न किं

पुरकरण्या भूमौ गूढं निर्धिं परिदर्शयेत् ॥ ३ ॥

शृण्वत्रेदं रहस्यम्—सर्वोऽप्यय विरोधस्तत्रज्ञानस्य ।

ज्ञानाग्निरपि संजात. सुदीप्त. सुदृढोऽपि च ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्पयम् ॥

इति पराशरवचनादिसिद्धसमावितप्रतिबन्धमूलक एवेति स एवाऽऽदो तानद्विचार्यते ।
यच्चैतस्मिन्सृष्टिवाक्ये पराशराख्योपपुराणीयत्वेन प्रसिद्धे समानुपसर्गत्रयदृढपदाम्यां तर-
ज्ञाने परोक्षत्वाशिकत्वप्रमाणाभासजन्यत्रापातिकत्वानि क्रमात्सर्वे मुधाऽस्ति, प्रादेशमा-
त्रशब्दः, ' पीतः शङ्खः, कामिनीयमित्यादिवदेव निराशयितुं विशेषणाम्या निर्वाधापरो-
क्षप्रमात्वमभिव्यज्यापि प्रतिबद्धत्वाभिधानं कृतम्, तथा तन्मूलके प्रागुक्ते गीतावाक्यगतदु-
द्धिनाशपदव्याख्याने बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्र-
दत्वसामर्थ्याभावात् इति मूलनावयादिष्वपि तत्किमभिप्रायकमिति । तत्र प्रथमनाक्यस्य तात्पर्यं
भगवद्भिः सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणौ संक्षेपशारीरकारम्भ एव सदृष्टान्त सान्त्वयव्यतिरेकं च
प्रकटितम्—

पुरपापराधमलिना धिपणा निरयचक्षुरुदयाऽपि यथा ।

न फलाय भर्जुविपया भवति श्रुतिमभवाऽपि तु तथाऽऽत्मनि धी ॥

पुरपापराधविगमे तु पुनः प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ।

मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पावकाद्भवति धूमलता । इति ॥

अत्र प्रथमे माधुसूदनी टीका— पुरुषस्य प्रमातुरसभावनादिलक्षणेनापराधेन मलिनाऽ-
प्रामाण्यशङ्काकलङ्किता न तु प्रमाणस्यापराधेन । तस्य दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च निर्दोषत्वात् ।
ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यज्ञानमप्रामाण्यशङ्कावशादध्यास न निरतयतीति क दृष्टमित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमाह—निरवयेति । भर्जुनामा काशिकस्यचिद्राज्ञोऽस्य तवदृष्टो ब्राह्मणो राजोपजी-
विभिर्मात्सर्याद्विष्यमाण आसीत् । स कदाचिदैवयोगान्त्रे पिभायारण्ये क्षित्तिश्चिर तत्र
स्थितो दैवयोगेनाऽऽरण्यकं सह पुरसमीपमागतोऽपि निद्वेपिराजकीयाखरुदपुरमार्गः पुर
प्रवेष्टुं न शशाक । राजा । च भर्जुर्मृतं प्रेतो जात इति तैः प्रबोधितः
सस्तथैव निश्चयमकरोत् । दैवात्कदाचिद्बहिर्गतो बाह्योपनने त दृष्ट्वाऽपि प्रसरा-
क्षस मेन इति । 'पुरप सोम्य गन्धोरभ्योऽभिनद्वाक्षमानीय त ततोऽतिजने
विसृजेत्' इति श्रुतिमूला ग्रन्थकर्तृदेशप्रसिद्धिः । यथा भर्जुविपया निर्दोषचक्षुर्ज-

निता प्रमाणभूताऽपि मतिर्मृतो भर्तुर्द्रष्टुमयोग्य एव किंतु प्रेत एवाय दृश्यत इत्य-
समायनाविपरीतभावनारूपदोषेणाभिभूता भञ्जिरेवाप्रमिति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति
तथा निर्दोषनिदान्तमहापाक्यजन्या प्रमाणभूताऽप्यह ब्रह्मास्मीति धीर्देदान्ता ब्रह्मपरा न
भवत्येव, अद्वितीय ब्रह्म न समवलेन सत्सार्थसत्तारिणोरैक्य न सभक्त्येवैत्यसमायनादि-
रूपपुरादोषाभिभूता विचारव्यागञ्जानादिनिवृत्तिफलाय न पर्याप्ता भवतीत्यर्थे इति ।
निर्दोषयोस्तु सरल एव । एव चोक्तनिदोषणनिदिष्टज्ञानस्यापि प्रतिग्रह समवन्नेवेति
सिद्धम् । तत्र प्रतिग्रहसामान्यलक्षण तु यावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्याजननेन । अस्य रिक्त
रस्तु प्रतिग्रहोऽस्ति भातीति व्यवहारार्हवस्तुनि त निरस्य विरुद्धस्य तस्योत्पादनमिच्छत
इति तच्चरित्रेकश्लोकात्पापमेतदारयायामेव । मया प्रादश्यैव । तत्र तच्चक्षणेऽपि
योऽय विपरीतभावनोपचयदोषादिप्रयुक्त प्रतिग्रह वैकल्यप्रदानसामर्थ्याभावात्तत्रोक्तस्तद्वीज
तु शनोपचे प्रागेव मूल एव प्रसिद्धमहत्तोपास्तिनामक समुदाहृतसक्षेपरामरित्तद्वीको-
क्तमर्जुच्छान्तेनैव पर्यन्तसत्तम् । तथा हि-तत्र राज्ञे राजर्वायैर्भर्तुर्देविभिर्भर्तुर्मृत प्रेतोऽभू-
दित्युपरने तसाक्षात्कारत पूर्वमेव निवेदितमिति तन्मूलक एव निर्दोषचक्षु प्रत्यक्षाद्य
तोऽपि भर्तुरय ब्रह्मराक्षस एव स तु मृत इति राज्ञो निश्चयो यथाऽभूत्तथाऽत्रापीदानीत-
ननुमुक्षोल्याकाटिकप्रणालिसार्थनैर्दोष्य ब्रह्मार्थन्यविषयक साक्षात्कार सपयने स
तान्ददृत्तोपास्तिन्मूलकविपरीतभावनानुपचयप्रयुक्तैर्नान्यदानादक्षत्व ग्लान्यप्रतिग्रहानेन
भवतीत्यनभयते । ननु मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावा इति समुदाहृतमूलवाक्य एव मोक्षराष्ट्रे
चारमुक्तिरेव वक्तव्या तत्रदानसामर्थ्याभावस्तु तत्रज्ञाने विपरीतभावनोपचयदिदोषेण मुन-
गिद्ध एव । तथा च

परोक्ष ब्रह्मिज्ञान शब्द देशिकपूर्णकम् ।

शुद्धिपूर्णकृत पाप कृञ्ज दहति वहिवत् ॥ इति ।

एव तर्ह्यपरोक्षज्ञानस्य किं फलमिति चेत्तदप्युक्तं तत्रैव तद्वचसेर—

अपरोक्षामिज्ञान शब्द देशिकपूर्णकम् ।

ससारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्कर ॥ इति ।

अत एवोक्तं सर्वमिदं शास्त्रार्थजातं क्रोडीकृत्य मया तावदद्वैताधिकरणचिन्तामणिमालयां चतुर्थे फलकाण्डे प्रथमे जीवन्मुक्तिगुच्छे नयमाधिकरणसारश्लोक्तप्रकाशाख्यटीकयोः—

ब्रह्मज्ञस्याघलेपोऽस्त्युत न न चरम क्षीयते कर्म नैना-

मुक्त कल्पैरपीति स्मृतियु नियमनादाद्य एवेति चेन्न ।

यज्ञस्याऽऽमात्रेधाद्भुभयमपि तदक्षिष्टनष्ट क्रमात्स्या

दद्वैत शक्तर त परमगुरुमह सच्चिदानन्दमीडे ॥ इति ।

नन्वेवमामरणमुपासकनक्षत्रज्ञानिनाऽपि सचितपापनाशार्थमग्रे सभारितपापाद्येपार्थं चाह ब्रह्मास्तीति वृत्तिसातत्यमनश्चमनुष्टेयमेव । तत्र ब्रह्मज्ञस्याघलेप पापलेपोऽस्त्युताथ वा नेति सशये सति चरम, नास्ति पापाद्येप इत्यन्तिमं पक्षो न भवति । घृत । अमुक्तं कर्म कल्पैरपि नैव क्षीयत इति स्मृतियु—

नामुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोऽतिशतैरपि ।

अनश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इयादिषु नियमनात्, कर्मणा भोगमन्तरा सर्वथा क्षयाभावनिर्णयात् । तथा चाऽऽद्य एव ब्रह्मज्ञस्याघलेपोऽस्तीति पूर्वपक्ष एव समुचित इति चेन्न । वुत । यतो यज्ञस्य, यमद्वैतामिय दिनश्चमाणलक्षणं जानातीति यज्ञस्तस्याद्वैतब्रह्मामैक्यवि-
पयकद्वैतामिष्यात्वानुभवफलसाक्षात्कारात् । उभयमपि ज्ञानप्राम्गूर्ध्वकालिकत्वेदेन द्विवि-
धमपि । तत्, सचितक्रियमाणारयम् । क्रमात्, व्युत्तमात् । अक्षिष्टनष्टम्, अक्षिष्टं च नष्टं चानयो समाहारस्तथा । नियमणमक्षिष्टं श्लेषशब्दितलेपानापादकं सचितं तु नष्टं च्यसप्रतियोगि । स्वात्तमिष्यादियोजनया ' तदधिगम उत्तरपूर्वाघयो रक्षेदाग्निनाशौ तद्वत्पदेषात् ' इत्यविनरणशय सूचयप्राम्गुदेव श्रीगुरु स्तौति ब्रह्मज्ञस्येति । ननु *माधवाचार्यैः स्वत्रायाश्लेषेनैनादायो सगुणब्रह्मज्ञपरत्वमेव व्याख्यातम् । तद्यथा—

* छ.—विद्यापर्वे ' पूर्वाग्रहस्यत्वेने कस्तसोऽस्तिवदे । + अत्राग्निमेवाविद्मरेऽधिकरणस्य
लाभिधानुद्गृह्योक्तद्वींशतनक्रमय इति यावत् ।

तत्र तावन्निर्गुणब्रह्मात्मविदः पापलेपशङ्काऽपि नोदेति । नाकार्यं न करोमि न कारिष्यामीति कालत्रयेऽप्यकर्तृब्रह्मस्वरूपत्वेन निश्चितत्वात् । न ह्यकर्तृत्वं मन्दा अपि शङ्कन्ते नापि सगुणब्रह्मविदो लेपोऽस्ति । अक्षेपविनाशयोः श्रुतत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं देहेन्द्रियव्यवहारवशात्संभाषितस्य पापस्याक्षेपः श्रूयते तद्यथा—‘पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्ते एवमैवं विदि पापं कर्म न क्षिप्यते’ इति । साक्षात्कारात्पूर्वं त्विह जन्मनि जन्मान्तरेषु च संचितस्य पापस्य विनाशः श्रूयते तद्यथा—‘इषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते’ इति । ‘नाभुक्तं क्षीयते’ इत्यादिशास्त्रं तु सगुणानिर्गुणब्रह्मज्ञानरहितविययम् । तस्मान्नास्ति ज्ञानिनः पापलेप इति । तत्कथं त्वया निर्गुणब्रह्मविन्द्यात्वेन ज्ञानपूर्वोत्तरयोः पापयोरक्षेपविनाशौ व्युत्क्रमेणोच्येते इति चेत् । सत्यम् । यदाऽन्तर्ध्यायिपरमेधराख्यसगुणब्रह्मसाक्षात्कारवतोऽपि तत्साक्षात्कारपूर्वोत्तरभाविनोरवयोः क्रमाद्विनाशोऽक्षेपश्च भवति तदा निर्गुणब्रह्मविदस्तु स्वदृष्टयाखण्डमेवाकर्तृत्वं तात्मानुभवेन कर्मण एव तदुपलक्षितद्वैतस्यापि वस्तुत्वेनासंभवेऽपि लोकदृष्टया संभावितयोस्तयोस्तौ कैगुण्यसिद्धावेनेत्याशयेनैव तैस्तथोक्तमिति तत्र तावदित्यारम्य मन्दा अपि शङ्कन्त इत्यन्तोत्तग्रन्थस्वारस्यादेवावसीयते । मया तु—क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इति श्रुत्या ।

यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुस्तेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुने तथा ॥

इति स्पष्टा च ज्ञानपूर्वक्षणपर्यन्तसंचितकर्मणां नाशः । तथा—‘एव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कर्त्नीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्त विदित्वा न क्षिप्यते कर्मणा पापकेन’ इति च श्रुत्या ‘क्षिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिगाम्भसा’ इति स्पष्टा च ज्ञानोत्तरक्षणमारम्य यावत्प्रारब्धपरिसमाप्ति लोकदृष्टया प्रतिमासमानदेहेन्द्रियादिमभ्यासिक्रियमाणकर्मणामक्षेपश्च भवतीत्यभिप्रेत्य तथोक्तम् । न चैरमपि निरतग्रन्थविरोधः पुनस्तत्र तदग्रथ एवेति वाच्यम् । मयाऽपि निरतग्रन्थानुभवेन विदुष्या बोधैर्यनिष्ठा-विरोधस्य कथेत्वेष्टानिरोधस्य च साधितत्वात् । तथा हि—

इह वस्त्रिन्यायुक्तेर्यमहारदृष्टया तु निर्गुणविद्यपि निरचरीत्या तत्कार्यकमेवेति भावः ।

सोऽपि भामिन् चक्रद्वितनुने सद्धर्ममेगानिश्च
नानान्मतदीयमसृतिमशात्तस्मान्नृगा सप्रह ॥
अर्थादेव भवेद्यथेष्टप्रिहनेः पुत्र प्रसङ्गस्तत ।
पश्चाद्यै समता तु या व्यनहती युक्ताऽस्ति सैन न किम् ॥ इति ।

विस्तरस्वेतद्रीकायामेव द्रष्टव्य इति दिक् । नन्वद्याङ्गयोगाम्याम्परिपाकपूर्णक तत्तदुपा-
सकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोक गताना भवतु सगुणब्रह्मसाक्षात्कारणोक्तफलमथापि सूतस-
हिताया श्रीमद्वाद्रायणाचार्यचरणैः ।

परोक्ष अथविज्ञान शब्द देशिकपूर्वम् ।
बुद्धिपूर्ववृत्तं पाप कृत्स्न दहति वह्नित् ॥

इति परोक्षब्रह्मविदोऽपि निरक्तफल कथमुक्त कथ वा माधवाचार्यैस्तद्रीकायामिदं
व्याख्याय तत्त्वत्रिकेऽपि यथाश्रुतमेवोदाहृतमिति चेत् । वाटम् । ' अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव ।
सन्तमेन ततो विदु ' इतिश्रुतेर्य, नदेकादशदर्शनवादितदेकदेशिमततुच्छवनुद्विनिर्धारणपूर्वका-
द्वैतशास्त्रमात्रसिद्धमृगजलादिनदव्यस्तजगदभिष्टानसत्यज्ञानानन्तानन्दा मरुत्प्रज्ञाद्वैतत्रिपयकत्रे-
काळिकाप्राधितत्वप्रकारकप्रमाया एव तमपरशुप्रहणप्रतिज्ञापर्यन्ताया प्रवृत्ते परोक्षज्ञानत्वेन
विनिश्चितत्वात्तद्वत्सूक्तसगुणविदोऽप्यधिकत्वाच्च युक्तमेवोक्तं प्रचनमिति तत्त्वमिति । एवम् 'अङ्ग-
श्चाश्रद्धानश्च सशयात्मा विनश्यति ' इति भगवद्गीतायाक्यसारस्थानुनारेणान् मूलकारैरेवाऽऽ-
चार्यैरज्ञानप्रसशये त्रिपर्यये च यद्वन्धनत्वमम्यधायि तदपि द्वैत मिथ्या न वेत्सादिवृत्त्या
भोगमोक्षोभयाप्रवृत्त्या कपायामनदु खैरुफलत्वेन दृश्य सत्यमेवेति निर्धारणतः शब्दा-
थनन्तेष्टत्रिपयककाम्यन्मोदिप्रवृत्त्या परमदुरमगाहलैकिकवादितसाधनसहस्रामादनविपदेकमू-
लत्वेन चेत्यनश्यमेव वाच्यम् । तथा चेदिदं द्वयमज्ञानकार्याभूतविक्षेपकुक्षिनिक्षिप्तमेवेति तु
निर्निनादमेव । एव चात्रिचाया आचरणविक्षेपशक्तिद्वयनत्वा प्रवृत्तेऽप्य विक्षेपाश. स्फुट
एव । सोऽपि कार्यक्षमत्वप्रतिभासमानत्वाम्या धर्मविशेषाम्या द्विविध एव । तत्राऽऽद्यस्य
कार्यक्षमत्वेनेषामिच्छाप्रदरन्तादु र्ददत्तलक्षणं चयद्वन्द्वमुचितमेव । अत एवोक्तं स्वामानुभ-
वादर्शे ' तस्याभिष्यानायोचनात्तत्तन्भायाद्भूयन्तान्ते विश्वमायानिर्गृत्ति ' इतिश्रुत्याशय
विज्ञापितुम्—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थसत्त्व कार्यक्षम नश्यति चापरोक्षात् ।
प्ररन्धनाशाप्रतिभामनाश एव त्रिगा नश्यति चाऽऽममया । इति ।

ननुपादानीभूतस्याज्ञानस्यैवाऽऽद्री नाशे सति कथं वा तत्कार्याभूतयो सशयत्रिपर्य
ययोरवस्थितिरिव । न च सक्षेपशारीरके जीममुक्तिपक्ष प्रवृत्त्य —

जीवन्मुक्तिस्तानदस्तिप्रतीतेर्द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीति ।
द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशस्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥

इत्यङ्गीकृतस्य ज्ञानोत्तरमप्याप्रारब्धपरिसमाप्ति प्रतिभासमानैद्वैतोपादान्नीभूतस्याज्ञानले-
शस्य ' पश्यामि दग्धरशानामित्र च प्रपञ्चम् ' इति तदीयाग्रिमवाक्येनैव दग्धरशानान्यायेना-
वशिष्टस्य सत्त्वेन युक्तैवोक्तसशयनिर्पर्ययादिकार्याद्यवस्थितिरिति साप्रतम् । दग्धरशानानिद-
र्शनेनैव तस्य कार्यक्षमत्वात्प्रकृतसशयविपर्ययादेस्तु कार्यक्षमत्वेन विप्रक्षितवाच्येति
चेन्न । ' कार्यक्षम नश्यति चापरोक्षान् ' इति तत्राशस्यैवापरोक्षज्ञानेनाभिहितवान्मूले तु
ज्ञानोत्तरमपि शुकराववनिदर्शनेन सशयाद्यभिधानं भर्जुज्ञानप्रतिबद्धज्ञानाभिप्रायेणैत्रेत्युपपा-
दितत्वाच्च । तस्मात्सशयादे प्रतिबद्धज्ञानोत्तरमेव जायमानत्वमज्ञानउदनन्तदु खदत्वलक्षण
बन्धकत्व प्रमाणदोषशून्यत्वेन प्रमारूपस्यापि ज्ञानस्य प्रमात्रेकदोषेण प्रतिबद्धत्व च युक्तमे-
वेति संक्षेपः । एतेन प्रथमविरोधोद्धारः साधुतर एव । तथा हि—तत्र तावद्दृढतमप्रमारूपा-
परोक्षतत्त्वज्ञानोत्तरमपि शुकादिनिदर्शनेन सशयाद्युपपादनं विरोधनीजं तत्तु भर्जुनिदर्शन-
पुरपदोपैकमूलकतयोपपन्नतममेवेति क्लोक्तविरोधावसरः । अत एव द्वितीयोऽप्यसौ परास्तः ।
तत्रापि श्रवणादीनां सम्यगनुष्ठानेऽपि पुरपदोपेणेवाहृतोपास्तिवाक्येन सम्यगनुष्ठितैरपि
श्रवणादिभिस्ताकालिकासंभावनाविपरीतभावनानिरासलक्षणफलाभाससंभवेऽपि तत्सकाराणां
मनुमूलितवाक्कालान्तरे भरतवद्विषयव्यनसङ्गकामक्रोधसमोहस्मृतिविभ्रमत्रमेण निरस्तस-
भावनादिसंस्कारैरेव निषयव्यानमहिम्ना स्वकार्यं कुर्वाणैर्हरिणममवार्यविपरीतभावनोपचय-
लक्षणनिर्पर्ययपरिधोषेण हरिणैकविषयकान्तकालिकस्मरणेन तज्जन्मप्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य
मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावात् समुपपन्नतम एवेति नैव निरूपितद्वितीयविरोधस्याप्यवकाशः ।
निरक्तवार्तिकादिकं तु सशयादिसंस्कारैरपि त्रिधुराधिकारिपरमेवेति ध्येय धीरैः । एव
वर्तुयोऽपि विरोधोऽस्यत्रिचारितरमणीय एव । तद्यथा—तत्र हि तत्त्वज्ञानस्य विपरीतभा-
वनेपचयदोषेण मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावात् हासति समाध्यम्यास इति वादिना सुप्रसिद्ध-
पूर्वप्रथेन सहाहृतोपास्तीनामपि मूलाविद्योच्छेदलक्षणमोक्ष साधपत्तन्नरोध निदधतो-
त्तरप्रथेन च सार्धं परस्परं विरोध इत्येव मुरयोऽशः । तत्र निरक्तरीत्याऽहृतोपा-
स्तिनेऽपि येषां श्रीमत्परमेश्वरपरचरणसरोजकण्ठा वशादेव नैव निषय-
व्यानादिना सशयनिर्पर्ययसंस्कारोपचय सपन्नस्तर एवोत्तरप्रथोऽस्तु, येषां तु हृतो-
पास्तीनामपि समुदाहाराभरतादीनामिन्नरीं दुरदृष्टसाम्यपन्नस्तर एव पूर्वप्रथ इति नैवो-
त्तरवर्तुयोऽपि । तद्वच्चतुर्विरोधोऽप्युत्तररीत्याऽऽनिदधत् एव । तथा हि—तत्र हृतो-
पास्तीनामपि महामहिम्नां यत्परम्यदनिनां कुतो न तत्परदानतुल्यकालमेव निद्वान्यस
र्वायमुत्पत्तीति तथा तस्मिन्निदर्शनेन शान्तिनो मल्लहत्वात्परस्परदोषो निरदिनोपरदृष्टो.

पसहारयोस्तु निपरितभावनोपचयद्रोषेण प्रतिग्रथस्तत्तज्ञाने कथमविरुद्धस्तेनेत्येवाऽऽक्षेपलक्ष्यम् । तत्तु वृत्तोपास्तेरपि भरतनिदर्शनेन दैवाद्विषयव्यानादिना प्रतिग्रथ समवतीति न ज्ञानसमकालमेव निद्वस्त्यासजीव मुक्त्यादे प्रायोभिप्रायेण प्राक्तनग्रथे प्रतिपादन निरप्यतीति तद्वत्पापात्पस्तु परोक्ष ब्रह्मविज्ञानमित्यादिप्रागुपन्यस्तस्कात्तदादिवाक्यै परोक्षज्ञानेऽपि समवतीति च सुसमाधेयमेवेति नाय चतुर्थोऽपि विरोध । पञ्चमे तु विरोधे वासिष्ठोक्तभूमिकासप्तकमध्ये चतुर्थभूमिनाया एव तत्तज्ञानरूपं तत्पूर्वोत्तरतत्रिकयोस्तु क्रमात्त्साधनत्व फलत्व चाभिहितम् । तत्र ज्ञानरूपचतुर्थभूमौ द्वैतप्रतिभासमात्रेण सशयविपर्ययाङ्गीकार सुप्रसिद्धै श्रुत्यादिभि सह विरुद्ध इति सारस्तु पूर्वोक्तप्रतिग्रहज्ञानाप्रतिबद्धज्ञानाभ्यां विभिन्नविषयतयैव निराकरणीय । प्रतिबद्धज्ञानपर हि वासिष्ठवाक्यमप्रतिबद्धज्ञानपर तु श्रुत्यादिवाक्यमिति विषयभेद । द्वेषा हि ज्ञानक्रम, योगविभागभेदात् । योग प्रसिद्ध एव चित्तवृत्तिनिरोधरूप । विभागस्त्वत्र चिज्जडयोरेकीभावावभासात्तद्विवेचनात्मा विचार एव । तदुक्तमत्रैवाधस्ताद्वासिष्ठयचसैव —

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञान च राघव ।
योगस्तद्वृत्तिरोध स्याज्ज्ञान सम्पगवेषणम् ॥
असाध्य कस्य चियोग कस्य चिज्ञाननिश्चय ।
प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमेश्वर ॥ इति ।

तेन तद्भूमिकासप्तकमपि प्रत्येक द्विविधम् । तत्राऽऽद्य त्वत्रैव प्रागुक्तमप्रे प्रपञ्चित च द्राड्मूलकौरेव—

ज्ञानभूमि शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानन्ती ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽससत्तिनामिका ।
पदार्थाभाविनी पृष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।

द्वितीयं तु प्रतिपादित तृप्तिदीपे—

अज्ञानमावृत्तिस्तद्विद्विक्षेपश्च परोक्षधी ।
अपरोक्षमति शोकमोक्षरुक्तिर्निरङ्कुशा ॥ इति ।

एव च सत्त्वापत्याख्यचतुर्थभूमौ ज्ञानरूपायामपि द्वैतप्रतिभासनशासशयविपर्ययसंस्कारै प्रतिबद्धत्वसम्वादेव श्रीमद्भारतीतीर्थचरणैस्तस्थाने परोक्षधीरेव नियोजिता । पञ्चम्यादियोगभूमित्रये तु जीवमुक्तिरूपवमेवेति तस्थाने तैरपरोक्षमतिशोकमोक्षनिरङ्कुशतृप्ति लक्षणादस्यात्रयमेव निवेशितामिति रहस्यम् । नन्वेव चेत्तर्हि क क्रमोऽत्र भूमिकाना मुमुक्षुभिरादणीय इति चेदुभयविधोऽपि । तद्यथा—

शिव. शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्त प्रभवितु
 न चेदेव देयो न खलु कुशल स्पन्दितमपि ॥
 अतस्वामाराध्या हरिहरादिरञ्चादिभिरपि ।
 प्रणन्तु स्तोतु वा कथमिह समर्थो नरपशु ॥

इति सौन्दर्यलहर्थाद्यप्य एव भगवद्विर्भाव्यकारैरेव मायिमहेश्वरलीलाविग्रहार्धनारीश्वरेत्तर-
 निष्पुत्रद्रव्याख्यसत्त्वादिगुणमूर्तिलीलाविग्रहत्रय कण्ठत एवोक्तम् । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणप्रपञ्चन
 व्यवस्थापन तु सरस्वतीशृङ्गाराख्येऽस्मदीयैतद्ब्रह्माख्यान एव द्रष्टव्यं त्रिस्तरभयान्मया नैवेह प्रत-
 न्यते । ननु भवत्वेवमथापि किं प्रकृत इति चेदुच्यते । सूतसहितान्तर्गतसूतगीताप्रसिद्धमाधवाचा
 र्कृततट्टीकाविष्टतरीत्याऽत्रात सत्त्ववहिस्तम प्रधानरद्रलीलाविग्रहस्यन्तस्तम पूर्वकब्रहि सत्त्व
 प्रधानविष्णुलीलाविग्रहस्य चेश्वरत्वेन स्वस्वसस्कारबलादनन्तजन्मसूपासका जीवा अपि
 द्विविधा मुमुक्षवो दृश्यन्ते । केचिच्छैवप्रकृतयोऽन्त सत्त्वप्रकृतिकत्वे नातीवनिर्मलाशया पर
 बहिरेव तम प्रकृतिकत्वेन कुरा इव भासमाना । परे तु वैष्णवप्रकृतयोऽन्तस्तमोवच्छिन्ना
 परतु बहिरेव सत्त्वप्रकृतिकत्वेन शान्ता इव भासमाना । हरिहरयोरेव सत्त्वोपहित्वादीश्वरत्वे
 नोपास्यत्व न तु चतुराननस्य । तस्य सत्राह्याभ्यन्तरमपि रज प्रकृतिकावात् ' श्रेयासि तत्र खलु
 सत्त्वतनोर्नृणां सु ' इतिभागवततन्नाच । तथा च ये शैवप्रकृतयो मुमुक्षवस्तेपामन्त
 कारणवैमल्याच्छीघ्रमेव चिज्जडविचेचन बुद्धिमारोहतीति ते विचारमार्गमेवावलम्ब्य तद्भूमिका
 क्रमेणैव कार्त्तार्थभाजो भवन्ति । ये तु वैष्णवप्रकृतयो मुमुक्षवस्तेपामन्त कारणजाड्याक्षिप्र
 चिज्जडविचेचन नैव बुद्धिमधिरोहतीति ते योगमार्गमेवावलम्ब्य तद्भूमिकाक्रमेणैव कार्त्तार्थभाजो
 भवतीति तत्त्वम् । ननु भवत्वेव व्यनस्था सर्वाऽपि तथाऽपि कोऽनयो सुगम शीघ्रेष्टद
 सता समतो मार्ग इति चेदेवमेव बृहद्योगत्रासिष्टनिर्माणप्रकरणपूर्वाधिगतत्रयोदशसर्गे श्रीरामेण
 पृथे भगवान्वसिष्ठ स्वाशयमविशदयत्—

श्रीराम उवाच—सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये ।

जीवमुक्तपदे ब्रह्मवद विभ्रम्यते कथम् ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—ससारोत्तरण युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते ।

ता त्रिद्धि द्विप्रकारा ल्व चित्तोपशमधर्मिणीम् ॥

आमज्ज्ञान प्रकारोऽस्या एक प्रकथितो मुनि ।

द्वितीय प्राणसरोध शृणु सोऽय मयोच्यते ॥

श्रीराम उवाच—सुलभवादद्दु खवाकतर शोभनोऽनयो ।

येनावगतमात्रेण भूय क्षोभो न बाधते ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—प्रकारी द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यवपि ।

तथाऽपि रूढिमायात प्राणयुक्तानसौ भृशम् ॥

एव योगस्तत्रा ज्ञान ससारोत्तारणक्रमे ।

समावुपायौ द्वावेव प्रोक्तावेकफलप्रदौ ॥

असाध्य कस्यचियोग कस्यचिज्ञाननिश्चय ।

मम त्वभिमत साधो मुसाध्यो ज्ञानज क्रम ॥

यज्ञान न तदज्ञान स्वप्नेष्वपि पुनर्भवेत् ।

ज्ञान सर्वास्ववस्त्रासु नित्यमेव प्रवर्तते ॥

धारणासनदेशादिसाध्यनेन मुसाधताम् ।

नाऽऽयाति योगो ह्यथवा त्रिकल्पेनैव शोभन ॥

द्वावेव किल यनोयो ज्ञानयोगौ रद्ववृह ।

तत्रोक्त भवतो ज्ञानमन्त रज्ञेयनिर्मलम् ॥

प्राणापानरथारूढो रूढदेशगुहाशय ।

अनन्तसिद्धिद साधो योगोऽय प्रोच्यते शृणु ॥

मुखानिलसुरणनिरोधसमने स्थितिं गते नृपमुत चेतस क्षये ।

समाहितस्थितिरिह योगयुक्ति परे पदे विगलितभीर्निर्मस्यसि ॥ इति ।

अथ पप्रविरोधस्तु विद्वसन्त्यासिनोऽपि विध्यङ्गीकारानामा प्रगुपपादितरीत्या प्रतिमद्भजान शालिविद्वत्त्वेनेव सुसमाधेयक्षित्तविश्रांतेस्तस्य साध्यत्वात् । याज्ञवल्क्यब्रह्मवधपापप्रतिमदी ग्रहण त्वधस्तादेवोपपादितस्का दवाक्येन तदधिगमाधिकरणन्यायेन च परोक्षज्ञानादिमहि नैव निरस्तमिति नात्र ग्रथे कश्चिदप्यणुमात्रोऽपि भाति सत्ता विरोध इति शिवम् ।

ननु भयत्वेवमत्रिश्रान्तचित्तस्य ज्ञाने सशयादिदक्षणाफलप्रतिम धरूपाद्वाधाद्रक्षासापे-
क्षत्र पर तु प्रवृत्ते ज्ञान विचारिततरमस्यादिमहावाक्यजन्यमह ब्रह्मास्मीत्याकारवचर
मप्रमारूपात्त करणवृत्त्यामकमेवेति तु निर्विवादमत्र । तस्य तु चित्तवृत्तिविशेषत्वाप्रिक्षणा
वस्थायित्वेन स्वयमेव नष्टत्वादिय क स्यादिति चेत् । सत्यम् । एव हि प्रमाप्रत्रिया सर्वो-
पनिपदसमता यत्प्रमाया पूर्वेक्षणे समुपत्तिर्द्वितीयरूपे स्त्रितस्तृतीयक्षणे स्वसमानाश्रय
विषयाविद्यया सहैव स्वस्या अपि च समाप्ति । ' शुद्ध ब्रह्मेति विषयीकुर्याणा वृत्ति
रन्येतरोपाधिनिवृत्तिरदयते ' इति कल्पतरूत्ते क्षणभङ्गवादप्रसङ्गभङ्गार्थं यथा लघु
चाद्रिकाया ब्रह्मानन्दाचार्ये प्रवृत्त व्याख्यात तत्रैव तु वास्तविकम् । तद्यथा—शुद्ध

ब्रह्मेतीति । इतिशब्दोऽत्र वृत्तिविषयसमाप्तौ । शुद्धब्रह्मेति शुद्धब्रह्मणो वृत्त्युपहित रूप-
मित्यर्थः । तथा च वृत्त्युपहित ब्रह्मैव विषयीकृतमित्यर्थः । अथवेतिशब्दो वृत्त्युपहिता-
र्थकः । तथा च शुद्धशब्देनैव वृत्त्युपहितान्यानिषयकत्वलाभः । स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिः,
स स्वेतरथोपाधिर्हस्य तदुच्छेदव्याप्येत्यर्थः । इत्यत्रोदयत इति पदमविवृतमपि तत्तत्पर्या-
न्वितवृत्त्युदयतत्तदितरदृश्यध्वसाना तुल्यकालिकरूपमेवेत्यभिप्रायकमिति प्रतिभाति । तत्रो-
त्पत्तिप्रतिबन्धस्य बह्वेतरप्यार्द्रत्वादिविचित्रावेमत्स्यैकल्यसुगुल्यस्थाभावेऽपि प्रकृते सञ्चयवि-
पर्ययसंस्कारसचयलक्षणप्रतिबन्धस्य मणिमन्त्रादेरिव सत्त्वे स्वकार्याभूतदाहशक्तेः प्रतिब-
न्धेऽपि प्रकाशशक्तेः काष्ठेऽस्थित्यावश्यकत्वमदिहापि स्वकार्याभूतनिरुक्ताविद्याध्वान्तिप्र-
तिबन्धेऽपि संस्कारात्मना स्वावस्थितिसम्भवात्तैरोक्तशङ्कावकाशः । अत्र विस्तरस्त्वद्वैतरत्न-
रक्षणीयमदीयव्याख्याया मुक्तिरमालक्रियाख्याया मङ्गलवाद एवानुसंधेयः । परं तु विश्रा-
न्तिरपि चित्तस्य काचिन्निरुद्धैकप्रान्यतराऽवस्थैव वाच्या । तथा च तत्रापि जन्ममात्रत्वेन
विनाशित्वप्रौढ्याद्दृष्टुं प्रभातान्याथापचिरित्वाशङ्का प्रत्याह । विश्रान्तचित्तस्य वि-
त्वादिना—

विश्रान्तचित्तस्य तु मनोनाशेन यदा जगदेव प्रलीयते तदा संशय-
विपर्ययोः कः प्रसङ्गः । जगत्प्रतिभासरहितस्य ब्रह्मविदो देहव्यवहा-
रोऽपि विनैव स्वप्रयत्ने परमेश्वरप्रेरितेन प्राणवायुना निष्पाद्यते । अत
एव च्छन्दोगो आमन्त्रति—‘नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य
आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्शरीरे प्राणो युक्तः’ इति ।

तुशब्द प्रोक्तशङ्काशान्तर्यः । ननु प्रलयो हि त्रयोपादाने संस्कारामकसूक्ष्मानस्थयाऽ-
वस्थानमेव, पुराणप्रसिद्धप्रकृतिकैकैतिकदैनदिनाभिधप्रलयत्रये तथैव दृष्ट्यात् । आत्म-
न्तिकस्य तु तस्य वस्तुतोऽप्रतिबद्धत्वज्ञानसमसमसिद्धत्वेऽपि व्यवहारत प्रारब्धपरिसमा-
प्तिक्षण एव मोक्षास्त्वस्य सम्भवात् । तथा च्चात्र जगदेव वाच्यत इति स्वाभिसन्धनमिहा-
क्षेप तदप्यननाप्रतिक्षिपति—जगत्प्रतिभासेत्यादिना । अत्र व्याचारेण्यस्य ‘दृष्टिसृष्टिमिमा
ब्रह्मानुमयी बहु मन्यते’ इत्यनुभूतिप्रकाशे प्रकाशितवान्नानाजीवनदेऽपि भावतीकृता मत
इव दृष्टिसृष्टिनाद एवामिसंघित इति ब्रह्मनिदो देहव्यवहारेऽपीणादिप्रत्येन च्चन्वते ।
एव च स्वदृष्ट्या सकलैयैरूपस्य जगतोऽप्रतिभासेऽप्यन्यदृष्ट्या तत्समवेन प्रलयपदप्रयोगो
युक्त एवेति भावः । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादिना सावतरणम् ।

अथोक्तश्रुतिं विदुषोऽप्युपजनमित्यादिना—

उपजनं जनानां समीपे वर्तमानमिदं शरीरं न स्मरन्ब्रह्मविद्वर्तते । पार्श्वस्था जना एव तत्त्वविदः शरीरं पश्यन्ति । स्वयं तु निर्मनस्कृत्वान्मदीपमिदं शरीरमिति न स्मरति । प्रयोग्यो रथशकटादिवहने प्रयोक्तुमर्हः शिक्षितोऽश्वजलीवर्दादिः स यथा सारथिना मार्गस्याऽऽचरणे प्रेरितः पुनः पुनः सारथिप्रयत्नगनपेक्ष्य स्वयमेव रथशकटादिकं पुरोवर्तिग्रामे नयति, एवमेवायं प्राणवायुः परमेश्वरेणास्मिन्शरीरे नियुक्तः सत्यसति वा जीवप्रयत्ने व्यवहारं निर्वाहयति । मागवतेऽपि स्मर्यते—

देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
देवानुपेतमथ देववशादपेतं
वाप्तो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । इति ।

वसिष्ठोऽप्याह—पार्श्वस्थवोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।

आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ इति ।

सिद्धो न पश्यत्याचारमाचरन्तीत्युभयोः परस्परविरोध इति चेत् । न । विश्रान्तितारतम्येन व्यवस्थोपपत्तेः । तदेव तारतम्यमभिप्रेत्य श्रूयते—‘आत्मकील आत्मरतिः क्रियावानेप ब्रह्मविदा वरिष्ठः’ इति । अत्र चत्वारः प्रतीयन्ते । ब्रह्मवित्प्रथमः, ब्रह्मविद्वरो द्वितीयः, ब्रह्मविद्वरीषास्तृतीयः, ब्रह्मविद्वरिष्ठश्चतुर्थ इति । एते सप्तसु योगभूमिषु चतुर्थी योगभूमिमारभ्य क्रमेण भूमिकाचतुष्टयं प्राप्ता इत्यवगन्तव्यम् ।

इदं हि ‘जक्षक्रीडन्नममाण स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजन स्मरन्’ इतिनाक्यशेषीभूतमिति बोध्यम् । तेन तद्वाक्य भरतादेरप्रवृत्ति पुराणोक्तेति चेत्तदा ‘जक्षक्रीडन्नमिति विदकित्यश्रोणीर्न किं श्रुतिम् । इति चित्रदीपानुसारेण यथेष्टचेष्टाप्रतिष्ठापकमिति प्रजल्पन्तो भ्रान्ता प्रत्यस्ता । अत्र चित्रदीपकारैरचैतद्वाक्यशेषस्यास्य द्वैतप्रतिभासशून्यकपभदेवदेवहृत्वाख्यजीवमुक्तपरतयैव व्याख्यातत्वात्’ अनुभूतिप्रकाशेऽपि तैरेव तद्वाक्यस्य ‘इन्द्राजादिदेहेषु नाना खाद्यानि भक्षयन्’ इत्यादिना सार्वाभ्यपरतयैव निवृत्तत्वाच्च । सत्यसति वेति । एष चाजीवमुक्तानामपि देहनिर्वाहमीश्वरप्रेरितप्राणवायुरेव करोतीत्येव सिद्धान्त पर तु भ्रान्ता देहेन्द्रियादितादाम्याप्यासेनाह करोमीत्यभिमान्यन्ते । तथा च भगवद्भारतीतीर्थप्रणीततृप्तिदीपप्रवृत्तप्राग्दर्शितचिञ्जडविभागभूमिकास्वप्नपरोक्षमतिशो-

कमोक्षनिरङ्गुशतृप्याख्यपञ्चम्यादिसप्तम्यन्तजीवन्मुक्तिभूमिकात्रय समधिरूढानामपि स्वप्रय-
त्नाध्यासराघेऽप्युचरीत्यैव देहनिर्ग्रहणमिति चोच्यते । तत्र भागवतमपि प्रामाण्यमिति—
भागवतेऽपीत्यादिना सावतरणम् । एव च पुराणादे स्मृतित्वेनैव प्रामाण्यमिति च्वन्यते ।
एतेन भागवतमिदं बोधदेवकृतं न तु वैयासकं तच्च देवीभागवतमेत्युपपुराणान्तर्गता देवी-
भागवतमेव महापुराणान्तर्गतत्वेन मन्यमाना शाक्ता अपि प्रत्युक्ता । अवस्थितमुपविष्टम् ।
सिद्धं, ऋषभदेवदेहहूत्यादिः । उक्तेऽर्थे वसिष्ठवाक्यमपि सवादयति—वसिष्ठोऽपी-
त्यादिना सावतरणम् । एतयोर्विरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—सिद्ध इत्यादिना । किं तच्चारत-
म्यमित्यतः श्रुत्यैव तत्प्रदर्शयति तद्देवेत्यादिना । तच्चारपर्यमाह—अत्रेत्यादिना । शिष्टं
तु स्पष्टमेव ।

कास्ता. प्रतिज्ञानभूमिका इत्यतः सप्रमाण सावतरणं ता प्रपन्नयति भूमयश्चेत्यादिना ।

भूमयश्च वसिष्ठेन दर्शिताः—

ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
पदार्थमाविनी पृथी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।
स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
वैराग्यंशुभयोरिच्छा प्रथमा प्रोच्यते बुधैः ॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।
सद्विचारप्रवृत्तिर्षा प्रोच्यते सा विचारणा ।
विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ॥
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा ।
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् ॥
सत्त्वात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ।
दशाक्षतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला च या ॥
रूढसत्त्वचक्राकारा प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ।
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशम् ॥
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभासनात् ।
परमयुक्तेन चिरप्रयत्नेनावबोधनम् ॥
पदार्थमाविनी नाम पृथी मयति भूमिका ।

भूमिपट्टकचिराम्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनात् ॥

यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्धगा स्थितिः । इति ।

अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्याकोटावन्त-
र्भवति । भूमिद्ये भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात् । अत एवैतज्जागरण-
मिति व्यपदिश्यते । तदुक्तम्—

भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितम् ।

यथावद्भेदबुद्धेर्दं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ इति ।

* ततो वेदान्तवाक्यान्ननिर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी
भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः । चतुर्थभूमौ सर्वजगदुपादानस्य ब्रह्मणो
वास्तमद्वितीयसत्तास्वभावं निश्चित्य तस्मिन्ब्रह्मण्यारोपितथोर्जगच्छब्दा-
भिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति । मुमुक्षोः पूर्वोक्तं जागरणमपेक्ष्य
सयं भूमिः स्वप्नः । तदाह—

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ।

पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥

विच्छिन्नशरदभ्रौंशं विलाप्यं प्रविलीयते ।

सत्तावशेष एवाऽऽस्ते चतुर्थीं भूमिकामितः ॥

+ स्वस्वेतरं च सन्मात्रं यत्प्रबोधाद्दुपासते ।

योगिनः सर्वभूतेषु सदृषान्नोमि तं हरिम् ॥

सत्तावशेष एवाऽऽस्ते चतुर्थीं भूमिकामितः । ” इति ॥

सोऽयं चतुर्थीं भूमिकां प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादय-
स्तिन्नो भूमयो जीवन्मुक्तेरवान्तरमेदाः । ते च निर्विकल्पसमाध्यभ्यासै-
कृतेन विश्रान्तितारतम्येन मपद्यन्ते । पञ्चमभूमौ निर्विकल्पकात्स्वप्नमेव
व्युत्तिष्ठते । सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः । षष्ठभूमौ पार्श्वस्थैर्बोधितो व्युत्ति-
ष्ठते । सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमिकाद्वयं सुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरिति
चामिधीयते । तदाह—

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पुस्तकेषु तत इत्यारभ्य सत्त्वापत्तित्प्यन्तो विषयो नास्ति ।

+ क. ख. ग. घ. पुस्तकेष्वयं श्लोको नास्ति । अत्र व्याधिकाऽयुक्तश्च ।

पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुपुत्रिपदनामिकाम् ।
 शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥
 अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ।
 परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥

असंसक्तिनामिका पञ्चमीति शेषः । एतासामन्वर्थकान्येव नामानि तथैव विवरणात् ।
 इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियैरर्थ्यमानेष्वभिलषितशब्दादिविषयेष्वित्यर्थः । असक्तता,
 अनासक्तिरप्रीतिरिति यावत् । उदेतीत्यार्थिकम् । यत्रेत्यनेन संबध्यते । सा, सद्विचारप्र-
 वृत्तिः पूर्वभूमिकोक्ताऽपीत्यर्थः । तनुतां स्वल्पतामित्येतत् । रूढसरवेति । बुद्ध्यधिरूढ-
 सत्त्वगुणजन्यपुनःपुनार्निर्विकल्पस्थितिचमत्कारेत्यर्थः । अपरं त्वतिसरलमेव ।

ततः किं तत्राऽऽह । कुर्वन्नित्यादिना—

कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ।
 पठीं गाढसुपुण्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् ॥
 यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
 केवलं क्षीणमनन आस्ते द्वैतैर्भववर्जितः ॥
 अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ।
 अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ इति ।

गाढं निर्विकल्पसमाधिं प्राप्तस्य संस्कारमात्रशेषस्य चित्तस्य मनो-
 राज्यं कर्तुं बाह्यपदार्थान्ग्रहीतुं वा सामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुम्भव-
 दन्तर्बहिःशून्यत्वम् । स्वयंप्रकाशसच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि निमग्न-
 त्वेन बहिश्च सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या समुद्रमध्यस्थापितजलपूर्णकुम्भवदन्तर्ब-
 हिःपूर्णत्वम् । तुरीयाभिधां सप्तमभूमिं प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा
 व्युत्थानमेव नास्ति । तादृशमेवोद्दिश्य 'देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं
 वा' इत्यादिमागवतवाक्यं प्रवृत्तम् । असंप्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानि
 योगशास्त्राण्यत्रैव पर्यवसितानि सोऽयमीदृशो योगी पूर्वादाहृतश्रुतौ
 ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते । तदेवं पार्श्वस्थबोधितः सिद्धो न पश्यतीत्य-
 नयोभूमिर्द्वेषे व्यवस्थितत्वान्न कोऽपि विरोधः । तत्राप्यं संग्रहः—पञ्चम्या-
 दिभूमित्रयरूपायां जीवन्मुक्तौ संपद्यमानायां द्वैतप्रतिभासाभावेन

१ क. ए. ग. घ. ङ. च. 'व्यनिरतः' । २ ग. घ. ङ. छ. 'न त' । ३ क. ए. घ.
 च. 'दिन म' । ४ घ. 'तत्राप' ।

भोगक्षयपरिक्षीणे जायन्ते योनिनो भुवि ॥
 शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ।
 तत्र प्राग्भावनाम्बस्तयोगभूमित्रयं बुधाः ॥
 स्पृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तमं भूमिकाक्रमम् । इति ।

अस्त्वेवं योगभूमिकानां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं, तावता तपस्त्वं कुत इति चेच्छ्रुतेरिति ब्रूमः । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘तपसा देवा देवतामग्र आसन् । तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन्’ इति ।

तत्त्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तपस्त्वे सति तत्त्वज्ञानोत्तरकालीनस्य निर्दिक्त्वसमाधिरूपस्य पञ्चम्यादिभूमिकात्रयस्य तपस्त्वं कैमुतिकन्यायसिद्धम् । अत एव स्मर्यते—

मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।
 तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ इति ।

पद्यप्यनेन न्यायेन तपसा प्राप्तं जन्मान्तरं नास्ति तथाऽपि लोकसंग्रहायेदं तपो युज्यते ।

तप इति । ननु प्रथमादियोगभूमित्रयस्य ज्ञानसाधनत्वाच्चतुर्थ्यास्तद्रूपत्वात्पञ्चम्यादित्रयस्य तु तत्कलयात्कथमुक्तेतरसुखसाधकतपस्त्वमुपपद्यत इत्यत्राऽऽह—योगभूमीनामिति । एव च भोगमोक्षोभयसाधकत्वमत्र ज्ञानभूमीनां तु तन्मात्रसाधकत्वमिति मनसि निधायैव प्रागुदाहृतोभयप्रतिपादकनासिष्टवाक्ये ‘मम त्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञानजः क्रमः’ इति भगवद्वसिष्ठस्य तथैतदाद्याखिलद्वैतशास्त्राशयविदोः श्रीभारतीतीर्थत्रिवारण्यगुर्वोश्च तृप्तिदीपोपन्यस्तेनाज्ञानमावृत्तिस्तद्वदित्यादितदेकभूमिकाक्रमेण तथेयमेतत्पुनोक्तत्वाक्येन च तत्रैराऽऽदरः समुपपद्यत इत्यावृतम् । तत्र मानमाह—तद्धेतुत्वं चेत्यादिना । दुष्कृते चेति । भोगक्षयेति । एव च दुष्कृते योगजधर्मेण परावृत्ते तथा तदनिरस्ये महेन्द्रादेः सहस्रभगप्राप्त्यादिरूपभोगस्य य क्षयस्तेन परिक्षीणे च सतीत्यर्थः । गुप्ते, तपसा रक्षित इत्यर्थः । उत्तममिति । एतेन चतुर्थ्या मध्यमव प्राथमिकत्रिकस्याधमस्य च ध्वनितम् । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—अस्त्वेवमित्यादिना । एतमपि ज्ञानोत्तरकालिकभूमिकात्रये कथं तपस्त्व तत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानादित्यादिना । तत्रापि मानमाह—अत एवेत्यादिना सावतरणम् । नन्वेवमप्यस्य तपसः कौपयोग इत्यत आह—पद्यपीत्यादिना ।

तत्र मानमाहात एवेत्यादिना—

अत एव भगवानाह—

‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि’ इति ।

संग्राहश्च लोकस्त्रिविधः, शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति । तत्र शिष्यस्या-
न्तर्मुखे योगिनि गुरौ प्रामाणिकत्वबुद्ध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्त्वे परमं
विश्वासं प्राप्य चित्तं सहसा विश्राम्यति । अत एव श्रूयते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

स्मर्यते च—

श्रद्धावाह्यैर्भते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ इति ।

अन्नप्रदाननिवासस्थानकल्पनादिना योगिनं सेवमानो भक्तस्तदीयं
तपः स्वयमेवाऽऽदत्ते । तथा च श्रूयते—‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति
सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इति ।

ननु के वाऽस्य लोकाः संग्राह्या इत्यत आह—संग्राह्यश्चेत्यादिना । तत्रास्य शिष्यस्य
संग्रहप्रकारं प्रकाशयति—तत्र शिष्यस्येत्यादिना । तत्र श्रुतिमनुनूलयति—अत एव-
त्यादिना सात्तरणम् । अथोद्देशक्रमप्राप्तस्य भक्तस्य लक्षणमनुग्रहं चाऽऽह—अन्नप्रदा-
नेत्यादिना । तत्र मानमाह—तथा चेत्यादिना । अत्रोपपत्तिस्तु प्रपञ्चिता मदीयाद्वैताधि-
करणचिन्तामणिमालायां साधनकाण्डे तृतीयगुच्छे पञ्चदशधिकरणविवरणपथे—

ज्ञानित्यक्तं हि पुण्याद्यपर उपमुनक्तीह नो वाऽन्य असौ

विद्याभेदानदीर्यस्तदुपगुणित्वाऽस्तीशविद्येव वेदे ॥

तस्यागोऽद्वैतविद्याग इति नयदिहोभे अर्पाष्टे यदैक्या

दद्वैतं शंकरं तं परमगुरुमहं सच्चिदानन्दमंडले ॥

टीका नन्वेवमपि ज्ञानित्यक्तं हि पुण्यादि ‘अथ इन रोमाणि विभूयं पापं चन्द्र इव
राहोर्मुखाग्रमुन्य’ इत्यादिसगुणविद्याप्रकरणे ताण्डिसमाप्तात्तन् । तथा ‘तदा विद्वान्पुण्य-
पापे विभूय निरञ्जनः परम साम्यमर्थेति’ इत्यर्थगणिकरूपितम् । निरञ्जन, भाविजन्म-
कारणरहितः । साम्य, प्रकररूपमित्यर्थ इति श्रीमाधवाचार्याः । एव सगुणविदा पुण्यादि
तथा निर्गुणविदा च तस्यत्तम् । इह, लोके शास्त्रे च । अपर उपमुनक्ति नो या । ‘तस्य
पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इति शास्त्रायनिसद्विदा ।
अस्त्रापमर्थ—शान्तिः पुत्रशान्तिः पाः सर्वेऽपि प्राणिनश्चर्याय विवत्स्थानीयं कर्म पथापेत्तं

यस्यानुभवपर्यन्ता तस्त्वे बुद्धिः प्रवर्तते ।

तद्बुद्धिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥ इति ।

अनेन प्रकारेण सर्वप्राण्युपकारित्वं योगिनो विवक्षित्वा पठ्यते—

* “स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वाऽपि दत्ताऽवनि-

र्थज्ञानां च सहस्रमिष्टमसिटा देवाश्च संपूजिताः ।

संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ

यस्य ब्रह्माविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् ॥

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंमरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसंविःसुरसागरेऽस्मिँलीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ इति ।

न केवलं योगिनः शास्त्रीयव्यवहारस्यैव तपस्त्वं किंतु सर्वस्यैव लोक-
व्यवहारस्यापि । तथा च तैत्तिरीयाः स्वशाखायां नारायणस्यान्तिमेना-
नुवाकेन विदुषोऽपि महिमानमामनन्ति । तस्मिंश्चानुवाके पूर्वभागे
योगिनोऽवयवा यज्ञाङ्गव्यत्वेनाऽऽज्ञाताः—‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽ-
त्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिदममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः
शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमपिता
दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुर्ध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमधीत्’
इति । अत्र च दानं दक्षिणेति दानपदमध्याहर्तव्यम् । ‘अथ यत्तपो-
दानमार्जवमहिंसासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः’ इति च्छन्दो-
गैराम्नातत्वात् । उक्तानुवाके मध्यमभागेन योगिव्यवहारास्तज्जीवनका-
लाश्च ज्योतिष्टोमावयवाक्रियारूपत्वेनोत्तरभागे सर्वयज्ञावयवाक्रियारूप-
त्वेन चाऽऽज्ञाताः ‘यावद्धियते सा दीक्षा यदश्राति तद्भूविर्यपिबति
तदस्य सोमपानं यद्रमते तद्रूपसदो मत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स
प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति यत्सायं प्रातरस्ति तत्समिधं पत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि
सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासी येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चानु-
र्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुवन्वा ये मंत्रत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः
सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं पन्नरणं तद्वभृथः’ इति । सर्ववेदसं सर्वस्वद-
क्षिणाकम् । अत्रैतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्सरान्तं सर्वकालसम-

दृशुपलक्षितं योगिन आयुर्विवक्षयते । यदायुस्तत्सर्वस्वदक्षिणोपेतं सन्नमित्यर्थः ।

तदस्थोऽपीति । तत्राऽऽद्ये योग्यनुग्रहमाह—तत्रेत्यादिना । तत्र मानमरता-
र्याऽऽह—तथा चेत्यादिना । अन्येऽपि तमाह—नास्तिकोऽपीत्यादिना सप्रमाणम् ।
फलित कथयस्तत्र प्राचा समातिमाह—अनेनेत्यादिना । नेतु भवतु जीवन्मुक्तस्य
शास्त्रीयव्यवहारस्तप पर लौकिकस्वसौ पशुतुल्य एव । तदुक्तमध्यासभाष्य एव ‘पश्चा
दिभिश्चाविशेषात्’ इति । तथा चारमदादीनागप्यत्रिशेष एव शास्त्रीयलौकिकयनहारयो-
स्तपस्वपशुतोल्याभ्या योगिनोत्पन्नाऽऽह—न केवलमित्यादिना । तत्र मानमाह—तथा
चेत्यादिना । तत्रापि भागत्रयस्य तात्पर्यं प्रत्येकवदन्नादानाद्यस्य तदाह—तस्मिंश्चेत्यादिना ।
तमेव पूर्वभाग पठति—तस्यवमित्यादिना । श्रोत्रमग्नीदित्यन्तेन । अत्राक्षरार्थं तु प्राय
सरल एव, विस्तरापेक्षा चेदेतदीयदीपिकायामेव ज्ञेय । तत्रापेक्षितमाचार्यं स्वयमेव पूर-
यति । अत्र दानमित्यादिना । तत्र धृत्यन्तर सनादयस्तपठति—अथेत्यादिना । ननु
मरणेन प्रथमभागतात्पर्यमत्रापि किं तद्वितीयभागस्येत्यत्राऽऽह—उक्तानुवाक इत्यादिना ।
तमेव भाग पठति—प्रावच्छिद्यत इत्यादिना । तद्व्यभृथ इत्यन्तेन । शिष्ट तु स्पष्टमेव ।

अथ तृतीयभागतात्पर्यमाहोक्तानुवाक इत्यादिना ।

उक्तानुवाके चरमभागेन (ण) सर्ववज्ञात्मकं योगिनमुपासीनस्य
क्रममुक्तिरूपं सूर्याचन्द्रमसोः कार्यकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षण
फलमाप्नोत्यते—एतद्वै जरामर्गमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुद्यमयनं
प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो
दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलो-
कतामाप्नोत्येता वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति
तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत् ।
इति । जरामरणाधिकं यद्योगिचरितमस्ति तदेतद्वेदोक्ताग्निहोत्रादि-
सर्वत्तरसत्रान्तकर्मस्वरूपमेवेत्येवमुपासीनो भावनातिशयेन सूर्याचन्द्र-
मसोः सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्नोति । भावनामान्द्येन समानलोक प्राप्य
तस्मिंल्लोके सूर्याचन्द्रमसोर्विभूतिमनुभूय तत ऊर्ध्वं सत्यलोके चतुर्भु-
खस्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । तत्रोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन तत ऊर्ध्वं सत्य-
ज्ञानानन्दस्वरूपस्य परब्रह्मणो महिमानं कैवल्यमाप्नोति । इत्युपनिष-

दित्यनेन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते । तदेवं जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं प्रयोजनं सिद्धम् ।

कार्यकारणब्रह्मणोरित्यादि । एतत्तु मूलदीपिकायामेवाग्रे स्पष्टाभिप्रेष्ययनुपद-
मेन—‘एतद्व’ इत्यादि ‘महिमानमियुपनिषत्’ इत्य तम् । अत्र दीपिका माववाचार्याणामेव—
जरामरणावधिक यथोगिचरितमरित तदेतद्वेदोत्ताग्निहोत्रादिसत्रसरसत्रान्तकर्मस्वरूपमियेन
य पुमान्द्वानुपासीन उत्तरायणे म्रियते स उपासको देवानामिन्द्रादीना महिमानमैश्वर्यं
प्राप्य तदूर्ध्वमादित्यस्य सायुज्य सहवास तादात्म्य वा भगनातारतम्येन प्राप्नोति । अथ
पूर्वोक्तवैलक्ष्येन य उपासको दक्षिणायने म्रियते स उपासक पितृणामग्नित्रात्तादीनामै-
श्वर्यं प्राप्य चद्रमस सायुय पूर्ववत्प्राप्नोति । य एवमेतो सूर्याच्च द्रमसोर्महिमानावनुभव ब्र-
ह्मणस्तत्र सगुणब्रह्मरूप हिरण्यगर्भं त्रिदास्तल्लोकत्रासिनामुपदेशिनामुपासीनोऽभिजयति हिर-
ण्यगर्भसाक्षात्काररूप प्राप्नोति तस्मासाक्षात्कारात्तल्लोकत्रासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्यगर्भलोक
गत्वा तत्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य महिमानमैश्वर्यं प्राप्नोति । तत्रोपन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तं-
स्माज्ञान ब्रह्मलोकत्रिनाशादूर्ध्वं सत्यज्ञानादिलक्षणस्य ब्रह्मणो महिमान महत्त्व च प्राप्नोति ।
इयुपनिषदिति वाक्येन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहार क्रियत इति ।
अत्राप्याचार्य सक्षेपेणार्थं कथयति—जरामरणावधिकमित्यादिना । निरक्तदीपिका-
ग्रन्थ एवाय सक्षिप्त इति तत्रम् । अथाऽऽचार्यस्तावज्जीवन्मुक्तेर्द्वितीय प्रयोजन निगम
यति—तदेवमित्यादिना ।

अथ जीवन्मुक्तेस्तृतीय प्रयोजनमुद्दिष्टक्रमायातमुपक्रमते—

विसंवादाभावस्तृतीयं प्रयोजनम् । न सत्त्वन्तर्मुखे बाह्यव्यापारम-
पश्यति योगीश्वरे लौकिकस्तैधिको वा कश्चिद्विसंवदते । लौकिको
विसंवादो द्विविधः, कलहरूपो निन्दारूपश्च । तत्र क्रोधादिरहितेन
योगिना सह कथं नाम लौकिकः कलहायते । तद्राहित्यं च स्मर्यते—

कुध्यन्त न प्रतिकुध्येदाकुटः कुशलं वदेत् ।

अतिवादास्तिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ इति ।

ननु जीवन्मुक्तेः प्राचीनो विद्वत्संन्यासस्ततोऽपि प्राचीनं तत्त्वज्ञानं
तस्मादपि प्राचीनो विविदिपासंन्यासः । तत्रैते क्रोधादिराहित्यादयो
धर्माः स्मृता इति चेत् । बाह्यम् । अत एव जीवन्मुक्तस्य क्रोधादयः
शङ्कितुमप्यशक्याः । अत्यर्वाचीनपदे विविदिपासासंन्यासेऽपि यदा
क्रोधादयो न सन्ति तदोत्तमपदे तत्त्वज्ञाने कुतस्ते स्युः, कुतस्तरा विद्व-

त्संन्यासे कुतस्तमां च जीवन्मुक्तौ । अतो न योगिना सह लौकि-
कस्य कलहः संभवति । नापि निन्दारूपो विमंवादः शङ्कनीयः, निन्द्य-
त्वस्यानिश्चितत्वात् । तथा च स्मर्यते—

यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै यतिः ॥ इति ।

सदसत्त्वे उत्तमाधमजाती । तैथिकोऽपि किं शास्त्रप्रमेये विसंबदते
किंवा योगिचरिते । आद्ये न तु योगी परशास्त्रप्रमेयं दृष्यति—‘तमे-
वैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । नानुध्यायेद्बहुञ्छद्धान्वाचो
विग्लापनं हि तत् ’ इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । नापि स्वशास्त्रप्रमेयं प्रति-
वादिनोऽग्रे समर्थयते, ।

‘पलालमिव धान्वार्थी त्यजेद्बन्धमशेषतः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्पथोत्सृजेत् ’ ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात् । यदा योगी प्रतिवादिनमपि स्वात्मतया
वीक्षते तदा विजिगीषायाः का कथा । नापि लोकायतिकव्यतिरिक्तः
सर्षोऽपि तैथिको भोक्षमङ्गीकुर्वन्योगिचरितेऽपि विसंबदितुमर्हति ।

विसंबादेति । ननु ज्ञानिमात्रेऽपि सर्वजीवाविसयाद एव वर्तते तस्य सर्षामत्वात्,
ततः कोऽय पञ्चम्याद्यन्यतमभूमिकाधिरुद्धे जीवन्मुक्त एव तद्विशेष इत्यत आह—
न खल्वित्यादिना मनोराज्यं वृन्तं व्युदसितु—बाह्येत्यादि । तत्राप्यज्ञसमाहितादि
निराकर्तुं—योगीत्यादि । एव चानां दशै यज्ञवल्क्यादौ ज्ञानिमात्रेऽपि विदग्धराफल्या-
देर्विरुद्धसनाददर्शनादिद युक्तमेवेति भाव । तत्राऽऽद्यस्य विसयादस्य द्वैत्रियं विधत्ते—
लौकिको विसंबाद इत्यादिना । तत्राऽऽद्य प्रत्याह—तत्र क्रोधादीति । गन्ध
क्रोधादिराहित्यनैपत्ये किं मानमिन्यासाङ्क्य तदाह—नद्राहित्यमिति । तत्राप्यागङ्क्य
समाधत्ते—नन्वित्यादिना कुतस्तमां च जीवन्मुक्तावियन्तेन । फलितमाह—
अत इत्यादिना । एव कलह परिहृत्य निन्दा निराकरोति—नापीत्यादिना । तत्र हेतु
निन्द्यत्वस्येति । तत्र स्मृतिमनुनूपयति—यमिति । एव तैथिकविसयादपक्षमपि
प्रतिक्षिपति—तैथिकोऽपीत्यादि ।

ननु निरकरीत्या योगिनर्भरते कस्यापि भेदवादिनो माऽम्नु विसयादः पर तु तत्तद-
र्शनसिद्धातानां विभिन्नरूपवात्तदभिमानिना तेषामद्वैतमात्रनिष्ठेऽस्मिन्भूयादेव स इत्या-
शङ्का प्रत्याह—

आर्हतबौद्धवैशेषिकनैयायिकशैववैष्णवशाक्तसार्वभौमयोगादिमोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्यप्रमेयस्य नानाविधत्वेऽपि मोक्षसाधनस्य यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगस्यैकविधत्वात् । तस्मादविसंवादेन सर्वसंमतो योगीश्वरः । एतदेवामिमेत्य वसिष्ठ आह—

यस्येदं जन्म पाश्चात्थं तमाश्वेव महामते ।
विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥
आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता ।
समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ॥
पेशलाचारमधुरं सर्वं वाट्छन्ति तं जनाः ।
वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव ॥
सुपुण्ड्रवत्प्रशमितमाववृत्तिना

स्थितः सदा जाग्रति येन चेतसा ।

फलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-

निषेध्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ इति ।

मातरीव शमं यान्ति विषमाणि मृदूनि च ।

विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥

तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च ।

बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ इति ।

तदेवमबाधं जीवन्मुक्तेर्विसंवादाभावरूपं तृतीयं प्रयोजनं सिद्धम् । दुःसनाशमुखाविर्भावरूपे चतुर्थपञ्चमप्रयोजने विद्यातन्दात्मकेन ब्रह्मानन्दगतेन चतुर्थाध्यायेन निरूपिते । तदुभयमत्र संक्षिप्तोच्यते—

‘ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्ऋस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥ ’

इत्यादिश्रुत्या दुःसस्यैहिकस्य विनाश उक्तः । ‘ एतच्छ्रुत्वा धाव न तपति । किमहं साधु नाकरयं किमहं पापमकरवम् ’ इत्यादिश्रुतय आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिन्तारूपस्य दुःसस्य नाशमाहुः । सुखाविर्भाव-
रुद्धा—सर्वकामावाप्तिः, कृतकृत्यत्वं, प्राप्तप्राप्तव्यत्वं चेति । सर्वकामा-
वाप्तिस्त्रेधा—सर्वसाक्षित्वं, सर्वत्राकामहतत्वं, सर्वभोक्तृरूपत्वं चेति ।
हिरण्यगर्मादिस्थावरान्तदेहेष्वनुगतं साक्षिचैतन्यरूपं यद्ब्रह्म तदेवाह-

मस्मीति जानतः स्वदेह इव परदेहेष्वपि सर्वकामसाक्षित्वमस्ति । तदेतदमिप्रेत्य श्रूयते—‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपाश्रिता’ इति । लोके भुक्तेषु भोगेष्वकामहतत्वं यत्सा कामाप्तिरुच्यते । तथा च सर्वभोगदोषदर्शिनस्तत्त्वविदः सर्वत्राकामहतत्वाद् अस्ति सर्वकामावाप्तिः । अत एव सार्वभौमोपक्रमेषु हिरण्यगर्भपर्यन्तेपूत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषु ‘श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य’ इति श्रुतम् । सद्रूपेण चिद्रूपेणाऽऽनन्दरूपेण च सर्वत्रावस्थितं स्वात्मानमनुसंधतः सर्वभोक्तृत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवं श्रूयते—‘अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः’ इति । कृतकृत्यत्वं तु स्मर्यते—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

यस्त्वात्परतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ इति ।

प्राप्तप्राप्तव्यताऽपि श्रूयते ‘अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि’ इति । ‘तस्मात्तत्सर्वममवत्’ इति । ‘ब्रह्मैवेद् ब्रह्मैव भवति’ इति च । नन्वेतौ द्वौ दुःखविनाशसुखाविर्भावौ तत्त्वज्ञानेनैव सिद्धत्वान्न जीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः । भेदम् । सुरक्षितयोस्तयोरत्र विवक्षितत्वात् । यथा तत्त्वज्ञानं पूर्वमेवोत्पन्नमपि जीवन्मुक्तौ सुरक्षितं भवति, एवमेतावपि सुरक्षितौ भवतः ।

आर्हतेत्यादि । फलितमाह—तस्मादिति । तत्र वासिष्ठ सनादयति—एतदित्यादिना । अथ तृतीय प्रयोजन निगमयति—तदेवमवाधमित्यादिना । ततश्चतुर्थपञ्चमे ते उपन्यसति—दुःखनाशेत्यादिना । अथ प्रतिज्ञात तदुभयसंश्लेषकथन प्रपञ्चयति—आत्मानं चेदित्यादिना । तत्राप्यारब्धय यथा ज्ञानस्य दृश्यमित्याद्यपूर्वकमद्वैतब्रह्मसैक्यानुसंधानसात्त्वमेव सुरक्षितत्वमेमेतैतयोरपि तज्जन्ययोर्दुःखनाशसुखाविर्भावयोरपीत्याशयेन समाधत्ते—नन्वित्यादिना ।

अथात्रापि वासिष्ठराक्ष्यायष्टभेन शङ्कते । नन्वेवं जीवन्मुक्तेरित्यादिना—

नन्वेवं जीवन्मुक्तेः पञ्चप्रयोजनत्वे सति समाहितो योगीश्वरो लोकव्यवहारं कुर्वतस्तत्त्वविदोऽपि श्रेष्ठ इति वक्तव्यम् । तच्च रामवासिष्ठयोः प्रश्नोत्तराभ्यां निराकृतम् ।

श्रीरामः—

मगधन्मूतमद्येश कश्चिज्जातु समाहितः ।
प्रचुन्द्र इव विभ्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन् ॥
कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनिपमे स्थितः ।
तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे मगधन्वद् ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तःशीतलता याऽसौ समाधिरिति कथ्यते ॥
दृश्येर्न मम संबन्ध इति निश्चित्य शीतलः ।
कश्चित्संबन्धव्यवहारस्थः कश्चिद्धानपरायणः ॥
द्वावेतौ रामसुसमाधन्तश्चेत्परिशीतलौ ।
अन्तः शीतलता या स्यात्तद्वन्ततपःफलम् ॥ इति ।

नैप दोषः । अत्र वासनाक्षयरूपत्वे सत्यन्तःशीतलत्वमवश्यं संपादनीयमित्येष संपाद्यते । न तु तद्वन्तरमाविनो मनोनाशस्य श्रेष्ठत्वं निर्वार्यते । शीतलत्वं तु नृष्णायाः प्रशमनमिति तादृशीं विवक्षां स्वयमेव स्पष्टी चकार—

अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।
अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दाघदाहर्मथं जगत् ॥ इति ॥

ननु समाधिनिन्दा व्यवहारप्रशंसा चात्रोपलभ्यते—

समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम् ।
तत्तस्य तु समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥
उन्मत्तताण्डवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।
तदस्योन्मत्तनृत्थं तु समं ब्रह्मसमाधिना ॥ इति ।

मैवम् । अत्र हि समाधिप्राशस्त्यमेवाङ्गीकृत्य वासना निन्द्यते । इयमत्र वचनव्यक्तिः—यद्यपि व्यवहारात्तु समाधिः प्रशस्तस्तथाऽप्यसौ

१ क. त. ग. ड. च. 'ज्जातपरायिकः । प्र' । २ क. त. ग. घ. ङ. च. 'पवन्तः' ।

३ क. त. ग. घ. ङ. च. 'स्वेतावेदेव प्रतिपाद्य' । ४ क. त. ग. घ. च. 'दधिदं ज' ।

सवासनश्चेत्तदा निर्वासनव्यवहाराद्धम एव । यदि समाहितव्यवहारा-
द्युमावप्यतत्त्वज्ञौ सवासनी च तदा समाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेन
प्राशस्त्यम् । यदा तूर्मा ज्ञाननिष्ठा निर्वासनी च तदाऽपि वासनाक्षय-
रूपां जीवन्मुक्तिं परिपालयन्नप्यं मनोनाशरूपः समाधिः प्रशस्त एव ।
तस्माद्योगीश्वरस्य श्रेष्ठत्वात्पञ्चप्रयोजनोपेताया जीवन्मुक्तेर्न कोऽपि
विघ्न इति सिद्धम् ।

इति जीवन्मुक्तिविवेकप्रकरणे स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयोजनेर्जीवन्मु-
क्तिर्निरूपिता ।

प्रतिज्ञात प्रश्नादिकमेव प्रकाशयति—श्रीराम इत्यादिना । जानु समाहितः कदाचि-
देव समाधिं कुर्याण इत्येव पाठो वाच्यशेषाभूतविकल्पद्वितीयकान्दयनुगुणा न तु जातममा-
धिक इति । प्रबुद्ध इवेति । कश्चिन्ममे दृष्टन्याप्रभोत्या पञ्चयमानस्त्वं त्वं एवमिमं
पश्यसि मा भेषाः प्रबुद्धो भवाऽऽधिति यदता तत्र दृष्टेन केनचिदक्षेपेन प्रवेदितः
सन् यथा तक्षणावच्छेदेन जागर प्राप्य सुखमप्याया व्याक्रान्तिदानार्थनिवृत्त्या विश्रान्तो
भवति तद्वदित्यर्थः । समाधीति । समर्थः प्रथमनुष्ठाननियमे तपर इत्यर्थः ।
नमाधत्ते—त्रैप इत्यादिना । तत्र वामिष्टनास्यमवानुत्थयति—शीतलक्षं द्वित्या-
दिना साप्रतरणम् । पुनरपि वामिष्टनास्यमवानुत्थयति—नन्विति । नमाधत्ते—
भेषमिति प्रभृतिना । एवमन्योन्यविरुद्धरचनतापर्यं वक्तुं प्रणिजानाने—इवमत्रेति ।
तत्रकथयति—यद्यपीत्यादिना कथितं कथयश्चिगमयति—तस्मादित्यादिना ।

इति पञ्चप्रयोजननिरूपणप्रकरणानिर्गण संपूर्णम् ।

कारिसंपत्पानन्तर्यमथशब्दार्थः । केवलयोगिनं केवलपरमहंसं च वा-
यितुं पदद्वयमुक्तम् । केवलयोगी तत्त्वज्ञानाभावेन त्रिकालज्ञानाकाश-
गमनादिषु योगेश्वर्यचमत्कारव्यवहारेष्वासक्तः संयमविशेषैस्तत्र तन्मो-
द्युक्ते । ततः परमपुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । तस्मिन्नर्थे सूत्रं पूर्वमेवोदा-
हृतम्—‘ ते समाधावुपसर्गा ध्युत्थाने सिद्धयः ’ इति । केवलपरम-
हंसस्तु तत्त्वविवेकनैश्वर्येष्वसारतां बुद्ध्या विरज्यति । तदप्युदा-
हृतम्—

चिदात्मन इमा इत्थं प्रम्फुरन्ति हि शक्तयः ।

इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नान्युदेति कुतूहलम् । इति ॥

विरुक्तोऽप्यसौ ब्रह्मविद्यामरेण विधिनिषेधानुल्लङ्घयति । ‘ तद्-
क्तम्—‘ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ’ इति ।
तथा च श्रद्धालवः शिष्टास्तमेवं निन्दन्ति—

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलो युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणाः ॥ इति ।

योगिनि तु परमहंसे दोषद्वयं नास्ति । अन्योऽप्यस्यातिशयः प्रश्नो-
त्तराभ्यां दर्शितः ।

ननु विद्वत्सत्यासस्तु प्राग्द्वितीये तन्नामरूपकरण एव प्रपञ्चित इति चेत्सत्यम् । सश्रे-
पनिस्तराम्या हि शास्त्रस्य प्रभृतिरिति न्यायेन तत्रोक्तदण्डधारणादिलक्षणस्य गौणविद्वत्स-
न्यासस्य जीवन्मुक्तिसाधनीभूतमासनाक्षयमनोनाशहेतुत्वेन निरूपितत्वेऽपि मुन्यस्य पर-
महत्स्वरूपस्य तस्य तत्रानिरूपणात्तस्य तु परलीभूतत्वेन जीवन्मुक्त्युपकारकाविद्वत्सत्यासत्स-
परमहंसोपनिषेधे प्रतिपादितत्वात् । एव तर्हि तद्व्याख्यानमपि कर्तव्यं स्यादिति चेदो-
मिति धनयस्तत्प्रतिजानीते—विद्वत्संन्यासश्चेत्यादिना । यतः प्रतिपादितोऽतः
चोऽनधारणे । तामेवोपनिषदमनुच व्याख्यास्याम इति यत्तत्पदाव्याहारेण सन्ध-
अथोक्तोपनिषद्वाख्यानमेवाऽऽरभते—तत्रादावित्यादिना । इत आरभ्य बहुधा सुद-
तमतात्पर्यक एनाभिमतप्रथमथाऽपि तत्र तत्रस्मद्बुद्ध्या सदिग्धं तु त्रिवेद्यव्याख्येयं । प्रति-
योगी निरूपकः । उग्रहृत्के, उग्रिर्योगे, उद्योग करोतीत्यर्थे । निव्यासुल्लङ्घने हेतु-
निस्त्रैगुण्य इत्यादि । ननु निन्दन्तु श्रद्धालवः शिष्टा अपि किं तत इति चेन्न ।
ततस्तेषां नरकगतेऽर्थेऽपि प्रयोजकत्वापत्तेरियाचयः ।

अथ प्रतिज्ञातप्रकृतयोगिपरमहंसनिष्ठातिशयान्तरप्रकाशके प्रश्नोत्तरे एव प्रकटयति श्रीराम इत्यादिवासिष्ठवाक्योपन्यासेन—

श्रीरामः—एवं स्थितेऽपि मगवज्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।

अपूर्वोऽतिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदां वर ।

वासिष्ठः—ज्ञस्य कस्मिंश्चिदप्येषा भवत्यतिशये न धीः ।

नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥

अत्रसिद्धैस्तपः सिद्धैर्योगसिद्धैश्च भूरिशः ।

ऋतमाकाशयानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥

एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः ।

सर्वत्राऽऽस्थापरित्यागान्नीरागममलं मनः ॥

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः

सशान्तसंमृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।

तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-

लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ इति ।

अनेनातिशयेनोपेतानां दोषद्वपरहितानां मार्गस्थिती पृच्छयेते । येष-
मापादिरूपो व्यवहारो हि मार्गः । चित्तोपरमरूप आन्तरो धर्मः स्थितिः ।
मगवांश्चर्तुमुखो ब्रह्मा । यथोक्तप्रश्नोत्तरमवतारयति—

‘ तं मगवानाह ’ इति ।

वक्ष्यमाणमार्गं श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं तं मार्गं प्रशंसति—

सोऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यः । इति ।

यः पृष्टः सोऽयमिति योजना । अयमित्युत्तरग्रन्थ वक्ष्यमाण आच्छा-

दनादिः स्वशरीरोपमोगेन लोकोपकारेण च निरपेक्षो मुख्यो मार्गः परा-

सृश्यते । तादृशस्य परमकाष्ठं प्राप्तस्य वैराग्यस्यावृष्टचरत्वात्तस्य मार्गस्य

दुर्लभतरत्वम् । न चेतावताऽत्यन्ताभावः शङ्कनीय इत्यभिप्रेत्य बाहुल्यं

मेव प्रतिपेधति—न तु बाहुल्य इति । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।

नन्वयं मार्गो दुर्लभतरश्चेत्तर्हि तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः, तेन प्रयो-
जनामापादित्याशङ्क्याऽऽह—

‘ यद्येकोऽपि भवति स एव नित्यपूतस्यः स एव वेदपुरुष इति वि-
दुषो मन्यन्ते ’ इति ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति न्यायेन यत्र कापि यदाकदाचिद्योगी परमहंसो यदि कश्चि-
द्व्ययते तर्हि स एव नित्यपूतस्थो । भवति । नित्यपूतः परमात्मा । 'य
आत्माऽपहतपाप्मा' इति श्रुतेः । एवकारेण केवलयोगी केवलपरम-
हंसश्च व्यावर्त्यते । केवलयोगी नित्यपूतं न जानाति । केवलपरमहंसो
जानन्नपि चित्ते विश्रान्त्यभावाद्बहिर्मुखो ब्रह्मणि न तिष्ठति । वेदप्रति-
पाद्यः पुरुषो वेदपुरुषः । विदुषो विद्वांसो ब्रह्मानुभवचित्तविश्रान्तिप्र-
तिपादकशास्त्रपारंगतायोगिनः । परमहंसस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं सर्वजना
मन्यन्ते । यथोक्तविद्वांसस्तु तदप्यसहमाना ब्रह्मत्वमेव मन्यन्ते । तथा
च स्मर्यते—

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन्ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ इति ।

अतो न प्रयोजनाभावः शङ्कितुमपि शक्यते । नित्यपूतस्थत्वं वेदपुरु-
षत्वं च मुख्यतो विशदयन्नर्थात्का स्थितिरिति प्रश्रस्योत्तरं भूयति—

'महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मध्येवायतिष्ठते, तस्मादहं च तस्मि-
न्नेवाधस्थितः' इति ।

अलिङ्गतेति । अलिङ्गा, एकदण्डधारणादिलिङ्गहीना मूर्तिर्मुखपरमहंसत्वसूचिका यथाजा-
तरूपधराऽऽहृतिर्यस्य ।

महापुरुषपद निर्गुणिके वैदिकेत्यादिना—

वैदिकज्ञानकर्माधिकारिणु पुरुषेषु मध्ये योगिनः परमहंसस्यात्यन्तमु-
त्तमत्वान्महापुरुषत्वम् । स च महापुरुषो यच्चित्तं स्वकीयं तत्सर्वदा
मध्येवावस्थापयति, संसारगोचराणां तदीयचित्तवृत्तीनामभ्यासधैरा-
व्याभ्यां निरुद्धत्वात् । अत्र भगवान्प्रजापतिः शास्त्रसिद्धं परमात्मानं
स्वात्मधेन परामृशन्मयीति व्यपदिशति । यस्माद्योगी चित्तं मध्येव
स्थापयति तस्माद्ब्रह्मपि परमात्मस्वरूपत्वेन तस्मिन्नेव योगिन्याधिभूतोऽ-
द्यस्त्वितोऽस्मि नेतरंष्वज्ञानिषु, तेषामविद्यावृत्तत्वात् । तत्त्ववित्स्वप्पयो-
गिषु बाह्यचित्तवृत्तिभिरावृत्तत्वाद्ब्रह्मव्याधिभावः ।

भस्यादिस्मृतिषिरोधः । सत्यपि ज्ञाने विभ्रान्तिरहितस्य नृत्प्यभाधेन विभ्रान्तिसंपादनलक्षणकर्तव्यशेषसद्भाधेन कृतकृत्यत्वाभावात् ।

एतेन साक्षिकाज्ञानावधिकारयतां नृपशुन्यमेवेति शक्यते । एतन्नतिष्ठत इत्याख्याते यथाश्रुतान्वयात् विपरिणाम स्पष्टयति—अवस्थापयतीति तत्र हेतुः—संसारेति । कृष्णविषाणा, कृष्णसारशुद्धमित्यर्थः । व्याचाले, यत्तन्पदस्थले यन्मादेशाद्गमि स्थित्वा ज्योतिष्टोमादायुक्तयेदिः क्रियते. स एव भूगर्तभागध्यात्वालसंज्ञक इति याज्ञिकास्तस्मिन्नित्यर्थः । श्रुती संज्ञा ।

तत्राप्याशङ्क्य प्रागुक्तरीत्यैव समाधत्ते नन्वित्यादिना—

ननु तत्त्वविदोऽपि विध्यङ्गीकारे सति तेनापूर्वेण देहान्तरमारभ्येत । भैषम । तस्यापूर्वस्य चित्तविभ्रान्तिप्रतिबन्धनिवारणलक्षणस्य दृष्टफलस्य संभवे सत्यदृष्टफलकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । अन्यथा श्रवणादिविधिष्वपि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धनिवारणरूपं दृष्टफलमुपेक्ष्य जन्मातरहेतुत्वं कल्प्येत । तस्माद्विध्यङ्गीकारे दोषाभावाद्विविदिपुरिष विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुखश्राद्धोपधासजागरणादिविधिमनुसृत्यैव संन्यसेत् । यद्यप्यत्र श्राद्धादिकं नोपदिष्टं तथाऽप्यस्य विद्वत्संन्यासस्य विविदिपासंन्यासविकृतित्वात् । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति न्यायेन तदीया धर्माः सर्वेऽप्यत्र प्राशुवन्ति । यथाऽग्निष्टोमस्य विकृतिष्यतिरात्रादिषु तदीयधर्मप्राप्तिस्तद्वत् । तस्मादितरसंन्यासवदत्रापि प्रैषमन्त्रेण पुत्रमित्रादित्यागं संकल्पयेत् । बन्ध्यादीनित्यादिशब्देन भृत्यपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिश्रहादिविशेषाः संगृह्यन्ते । स्वाध्यायं चेति चकारेण तदर्थनिर्णयोपयुक्तानि पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि वेदोपबृंहकाणीतिहासपुराणादीनि च समुच्चिनोति । औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानां काव्यनाटकादीनां त्यागः कैमुतिकन्यायसिद्धः । सर्वकर्माणीति सर्वशब्देन लौकिकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानि संगृह्यन्ते । पुत्रादित्यागेनैहिकमोगः परिहृतः । सर्वकर्मत्यागेन चाऽऽम्भिकमोगाशा चित्तविक्षेपकारिणी परिहृता । अयमिति च्छान्दसविमक्तिलिङ्गव्यत्ययेनेदं ब्रह्माण्डमिति योजनीयम् । ब्रह्माण्डत्यागो नाम तत्प्राप्तिहेतोर्विराड्गुणासनस्य त्यागः । ब्रह्माण्डं चेति चकारेण सूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य तत्त्वज्ञानहेतूनां श्रवणादीनां च समुच्चयः । स्वपुत्रादि हिरण्यगर्भोपासनान्त-
मैहिकमामुष्मिकं च सुससाधनं सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य

कौपीनादिकं परिगृह्णीयात् । आच्छादनं चेति चकारेण पादुकादीनि समञ्चिनोति । तथा च स्मृतिः—

कौपीनयुगुलं वासः कन्यां शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगो नाम कौपीनेन लज्जाव्यावृत्तिः । दण्डेन गोसर्पा-
दृष्यद्रवपरिहारः । आच्छादनेन शीतादिपरिहारः । चकारात्पादुकाभ्या-
मुच्छिष्टदेशस्य स्पर्शादिपरिहारं समुच्चिनोति ।

प्रतिबन्धाऽपि दृष्टफलत्वसमबन्ध्यायं द्रव्यति—अन्यथेत्यादिना । निगमयनि—तस्मा-
दित्यादिना । तत्रापि कर्तव्यविशेषाशे तदपेक्षया न्यूनत्वौचित्यमाशङ्क्य समावृत्ते—
यद्यर्थात्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना बन्धादीनित्याचारम्य लोकस्योपकारो-
नामेत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

लोकस्योपकाराय चेति श्रुत्यर्थमाह—लोकस्योपकारो नामेत्यादिना—

लोकस्योपकारो नाम दण्डादिलिङ्गेनैतदीपमुत्तमाश्रमं परिज्ञाय
तदुचिताभिवन्दनभिक्षाप्रदानादिप्रवृत्त्या सुकृतासिद्धिः । चकाराभ्यामा-
श्रममर्षादायाः शिष्टाचारप्राप्तायाः पालनं समुच्चिनोति ।

कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यमभिप्रेत्य मुरूपत्वं प्रतिषेधति—

‘तच्च न मुरूपोऽस्ति’ इति ।

यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहंसस्य मुरूपः
कल्पो न भवति । किं त्वनुकरुण एव । विविदिपासंन्यासिनस्तु दण्ड-
ग्रहणं मुरूपमिति कृत्वा दण्डवियोगस्य निषेधः स्मर्यते—

दण्डात्मनोस्तु संपोगः सर्वदेव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेद्विषुक्षेपत्रयं बुधः । इति ॥

प्रायश्चित्तमपि दण्डनाशे प्राणायामशतं स्मर्यते—

‘दण्डत्यागे शतं चरेत्’ इति ।

योगिनः परमहंसस्य मुरूपं कल्पं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—

‘कोऽप्यं मुरूप इति चेदयं मुरूपो न दण्डं न शिरसं न यज्ञोपवीतं
नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः’ इति ।

न शिरसमिति च्छान्दसो लिङ्गव्यत्ययोऽनुसंधेयः । यथा विविदिपुः
परमहंसः शिशापज्ञोपवीताभ्यां रहितो मुरूपस्तथा योगी दण्डाच्छाद-
नाभ्यां रहितः सन्मुरूपो भवति । दण्डस्य वैणश्यादिलक्षणमाच्छाद-

नस्य कन्धात्त्रादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं संपादयितुं राक्षितुं च चित्ते वर्पावृते सति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो न सिध्येदिति । तच्च न युक्तम् । ' न हि वरविघाताय कन्पोद्वाहः ' इतिन्यायात् ।

आच्छादनाद्यभावे शीतादिबाधायाः कः प्रतीकार इत्याशङ्क्याऽऽह—

' न शीतं न चोष्णं न दुःखं न सुखं न मानावमानी च पट्टमिवर्जम् ' इति ।

निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतं नास्ति । तत्प्रत्ययामावात् । यथा लीलायामासक्तचित्तस्य बालकस्याऽऽच्छादनादिरहितस्यापि हेमन्त-शिशिरयोः प्रातःकालेऽपि शीतं नास्ति तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः शीताभावः । धर्मकाले तूष्णामावश्च तथैवावगन्तव्यः । वर्पाभावसमुच्चयार्थश्चकारः । शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्यसुखदुःखयोरभाव उपपन्नः । निदाये शीतं सुखजनकं हेमन्ते दुःखजनकम् । उक्तविपर्यय उष्णे द्रष्टव्यः । मानः पुरुषान्तरेण संपादितः सत्कारः । अवमानस्तिरस्कारः । यदा योगिनः स्वात्मव्यक्तिरिक्तं पुरुषान्तरमेव न प्रतीयते तदा मानावमानौ दूरापेतौ । चकारः शत्रुमित्ररागद्वेषादिद्वंद्वामावं समुच्चिनोति । पट्टमर्थः—क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणे च । तेषां त्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण प्राणमनोदेहधर्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगिनस्तद्वर्जनं युज्यते ।

नन्वेव दण्डकौपीनकन्धादिसमूहे योगिपरमहसस्य तद्रक्षणादिना चित्तविक्षेपः स्यादित्यत्राऽऽह—कौपीनादीत्यादिना । तर्हि कस्यासां कौपीनादिपरिमहलक्षणो मुख्यः कल्प इत्यत आह—विविदिषासंन्यासिनस्त्वित्यादिना । एव तर्हि योगिनः परमहसस्य को वा मुरयः कल्प इत्याऽऽह—योगिनः परमहंसस्येत्यादिना सात्तरणम् ।

पुनरपि योगिपरमहसस्य विक्षेपमाशङ्क्य समाप्नातुमश्रिमराक्यमनतारयति । नन्वित्यादिना—

नन्वस्त्वेवं समाधिदशायां शीताद्यभावः, व्युत्थानदशायां तु निन्दादिक्लेशः संसारिणामिदं बाधत एवेत्याशङ्क्याऽऽह—

‘निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूया-
हंकारादींश्च हित्वा’ इति ।

विविधैः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादिता दोषोक्तिर्निन्दा । अन्येभ्योऽधि-
कोऽहमिति चित्तवृत्तिर्गर्वः । विद्याधनादिभिरेन्यसदृशो भवामीति
बुद्धिर्मत्सरः । परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दम्भः । मत्सनादिषु
वृद्धबुद्धिर्दर्पः । धनाद्यभिलाष इच्छा । शत्रुवधादिबुद्धिर्द्वेषः । अनुकू-
लद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखम् । तद्विपर्ययो दुःखम् । योपि-
दाद्यभिलाषः कामः । कामितार्थविघातजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः ।
लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः । हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हित-
बुद्धिर्मोहः । चित्तगतसुखाभिव्यञ्जिका मुखविकासादिहेतुर्धोवृत्तिर्हर्षः ।
परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया । देहेन्द्रियसंघातेष्वात्मत्वभ्रमोऽहं-
कारः । आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारसमीचीनत्वादयो बुद्धयो
गृह्यन्ते । चकारो यथोक्तं निन्दादिविपरीतं स्तुत्यादिकं समुच्चिनोति ।
एतान्सर्वांनिन्दादीन्हित्वा पूर्वाक्तवासनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्यावति-
ष्ठत इति शेषः ।

ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्परित्यागो न संभवतीत्याशङ्क्याह—

‘स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तम्’ ॥ इति ।

पूर्वं यत्स्वकीयं वपुस्तदिदानीं योगिनः स्वात्मचैतन्यात्पृथग्भूतत्वेन
कुणपमिवाऽऽलोक्यते । यथा अद्भ्यालुर्मर्त्या शवदेहं दूरे स्थितोऽवलोक्य-
कथति तथाऽयं योगी तादात्म्यभ्रान्त्युदयभीत्या सावधानो देहं चिदा-
त्मनः सकाशान्निरन्तरं विविनक्ति । यतः कारणात्तद्वपुराचार्योपदेशा-
गमानुभवैरपध्वस्तं चिदात्मनः सकाशान्निराकृतम् । ततश्चैतन्यत्रियु-
क्तस्य देहस्य शवनुत्पत्तया दृश्यमानत्वात्सत्यपि देहे निन्दादित्यागो
घटत इत्यभिप्रायः ।

ननूत्पन्नो दिग्भ्रमः सूर्योदयदर्शनेन विनष्टोऽपि यथा कदाचिदनुव-
र्तते तथा कदाचिदात्मनि देहात्मत्वसंशयाद्यनुवृत्ती निन्दादिक्लेशः पुनः
पुनः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

१ क. ल. ग. द. च. वितोषिभिः पुं । २ छ. ‘रत्य स’ । ३ क. ल. ग. प. द. च.
‘लुः एतेन नीत्या ।

संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः' इति । आत्मा कर्तृत्वादिधर्मोपेतस्तद्रहितो वेत्यादिकं संशयज्ञानम् । देहादिरूप एवाऽऽमेति विपरीतं ज्ञानम् । एतदुभयं कर्तृत्वभोक्तृत्वविषयम् । मिथ्याज्ञानं तु भोग्यविषयमिति विवक्षितम् । तच्चानेकविधं 'संकल्प-प्रमवान्कामान्' इत्यत्र स्पष्टीकृतम् ।

निन्दादीना स्वरूपमाह—विविधैरित्यादिना । पुनरप्येतदशनिशेषमाशङ्क्य समाधत्ते—ननु विद्यमाने स्वदेह-इत्यादिना । एवमवतारित वाक्य विवृणोति—पूर्वमित्यादिना । कुणपमिनेत्युक्तदृष्टान्त विवृणोति—यथेत्यादिना । तत्र हेतु —यतः कारणादित्यादिना । फलितमाह—नत इत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समादधानोऽग्निमग्रन्थमवतारयति—ननूत्पन्नो दिग्भ्रम इत्यादिना । तद्विवृणोति—आत्मेत्यादिना ।

नन्यनेकविधस्य मित्याज्ञानस्य को हेतुरित्यत आह—तद्धेतुरित्यादिना ।

तद्धेतुश्रतुविधः 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मरया-तिरविद्या' इति सूत्रणात् । अनित्ये गिरिनदीसमुद्रादौ नित्यत्वभ्रान्तिरेका । अशुचौ पुत्रभार्यादिशरीरे शुचित्वभ्रान्तिर्द्वितीया । दुःखे कृपि-वाणिज्यादौ सुखत्वभ्रान्तिस्तृतीया । गौणमिथ्यात्मनि पुत्रभार्यादाव-न्नमयादावनात्मनि मुरयात्मत्वभ्रान्तिश्रतुर्था । एतेषां संशयादीनां हेतुरद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वावरकमज्ञानं तद्वासना च । तच्चाज्ञानं योगिनः परमहंसस्य महावाक्यार्थबोधेन निवृत्तम् । वासना तु योगाभ्यासेन निवृत्ता । उदाहृतायां दिग्भ्रान्तावज्ञाने निवृत्तेऽपि वासनायाः सद्भावाद्यथापूर्वं भ्रान्तिव्यवहारः । योगिनो भ्रान्तिहेतुद्रव्यराहित्यात्कुतः संशयादीन्यनु-वर्तेरन् । तमेवमनुवृत्त्वभावमभिप्रेत्यानेन हेतुद्वयेन योगी नित्यनिवृत्त इत्युक्तम् । सत्यामप्यज्ञानतद्वासनानिवृत्तौ निवृत्तेर्विनाशाभावात्त्रित्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

तस्मिन्नित्यत्वे हेतुमाह—

'तन्नित्यबोधः' इति ।

सर्वनामत्वात्मसिद्धार्थवाची तच्छब्दोऽत्र सर्ववेदान्तप्रसिद्धं परमा-त्मानमाचष्टे । तस्मिन्परमात्मनि नित्यबोधो यस्य योगिनः सोऽयं तन्नि-त्यबोधः । योगी हि 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः'

१ क. स. ग. घ. ङ. च. 'य भोक्तृवे' । २ क. स. ङ. 'यत्र वि' । ३ क. ग. ङ. च. 'वृत्तेत्यची तस्या नि' ।

इति श्रुतिमनुसृत्य चित्तविक्षेपान्योगेन परिहृत्य नैरन्तर्येण परमात्मवि-
पयामेव प्रज्ञां करोति । अतो बोधस्य नित्यत्वाद्बोधविनाश्ययोरज्ञानत-
द्वासनयोर्निवृत्तिर्नित्येत्यर्थः ।

बुध्यमानस्य परमात्मनस्तार्किकेश्वरवत्तटस्थत्वशङ्कां वारयति—

‘ तत्स्वयमेवावस्थितिः ’ इति ।

यद्वेदान्तवेद्यं परं ब्रह्मास्ति तत्स्त्वयं न च स्वस्मादन्यदित्येवं निश्चित्य
योगिनोऽवस्थितिर्भवति ।

तस्य योगिनो ब्रह्मानुभवप्रकारं दर्शयति—

‘ तं शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवास्मि तदेव मम परमं
धाम ’ इति ।

तमित्यादिपदत्रये द्वितीया प्रथमार्थं द्रष्टव्या । यः परमात्मा शान्तः
क्रोधादिविक्षेपरहितः, अचलो गमनादिक्रियारहितः, स्वगतसजातीय-
विजातीयभेदशून्यः सच्चिदानन्दैकरसः स एवाहमस्मि । तदेव ब्रह्मतत्त्वं
मम योगिनः परमं धाम वास्तवं स्वहृत् । यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादि तन्न
युक्तम् । एतस्य मायाकल्पितत्वात् । नन्वात्मनः परब्रह्मत्व आनन्दावा-
प्तिरिदानीं कुतो नेत्यत्राऽऽनन्दावाप्तिः सदृष्टान्तमुक्त्वाऽभियुक्तैः—

गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।

तदेव कर्मरचितं पुनस्तस्यैव भेषजम् ॥

एवं सर्वशरीरस्थः सर्पिर्वत्परमेश्वरः ।

विना चोपासनं देवो न करोति हितं नृप ॥ इति ।

यदि योगिनः पूर्वश्रमप्रसिद्धा आचार्यपितृभ्रात्रादयः कर्मिणः श्रद्धाजडाः शिखायज्ञो-
पवीतसंध्यावन्दनादिराहित्येन पाखण्डित्वमारोप्य व्यामोहयेयुस्तदा व्यामोहाद्यनुत्पत्तये योगिनो
वर्तमानं निश्चय दर्शयति—

‘ तदेव च शिखा तदेवोपवीतं च परमात्मानोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभक्तं सा
संख्या ’ इति ।

तत्र मानच्छेदेन हेतुमत्याह—अनिरुत्यादिना । तद्विवृणोति—अनिरुत्य इत्या-
दिना । ननु भगवेन मिथ्याज्ञानस्य हेतुचातुर्विध्यमथापि सहायादीनामेव को हेतुरित्याऽऽह-
एतेप्राभित्यादिना । तद्वासनेति जीवन्मुक्ताभिप्रायेण । तदुक्तं सश्रेयसाराणिके—‘द्वैत-
च्छायाविक्षेपायास्ति देशः’ इति । अज्ञानसंस्कारामक एवाज्ञानदेशस्तद्विनाय तस्यामभवा-

दिति भाव । प्रज्ञां करोतीति । पूर्वं यथाविधिप्रचारितेऽन्तमहापाक्यजन्याप्रति-
 द्वापरोक्षप्रमासंस्कारसजातस्मृतिसततिमेव सर्वदा सपादयतीत्यर्थः । बोधविनाशयोरिति ।
 निरक्तरीतिकप्राथमिकप्रमात्मकजोषविनाशयमज्ञानमेव । 'यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निरर्तकम्'
 इति पञ्चपादिकावचनात् । तत्संस्कारस्तु यात्रेह निरक्तस्मृतिसतत्येकप्रिनाशय इत्याशय ।
 तस्यैव, गतामङ्गस्य । उपासन, प्रकृते निरक्तस्मृतिसततिरेव । अपरोक्षज्ञानिनः परोक्ष-
 ध्यानादिलक्षणोपासनस्यासम्भवात् । एव हितमप्युक्तसंस्कारध्वसेनाऽऽनन्दाभिर्भावमेवेति-
 मान । शिष्टं तु स्पष्टमेव प्रथजातमिदम् ।

उच्यते इति निरूपोति यदित्यादिना—

यद्वेदान्तवेद्यस्य परब्रह्मणो ज्ञानं तदेव कर्माङ्गभूतवाह्यशिरसायज्ञोप-
 वीतस्थानीयम् । अन्ये च मन्त्रद्रव्यलक्षणे कर्माङ्गभूते चकाराभ्यां समु-
 च्चीयेते । शिरसाद्यङ्गसाध्येः कर्मभिरुत्पन्नं यत्स्वर्गादिमुखं तत्सर्वं ब्रह्मज्ञा-
 नेनैव लभ्यते । विषयानन्दस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्दलेशत्वात् । 'एतस्यै-
 याऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । एतदेवा-
 मिप्रेत्याऽऽथर्वणिका ब्रह्मोपनिषद्यामनन्ति—

सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ।
 यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
 सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वदेपारगः ॥
 येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिमणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तस्वदर्शिवान् ॥
 बहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।
 ब्रह्ममावमिदं सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः ॥
 धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
 सूत्रमन्तगतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिरसा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्रेषु शिरसा नान्या यस्य ज्ञानमधी शिरसा ॥

स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 तैर्विधार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।
 शिरसा ज्ञानमयी यस्य चोपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतं च परमं यत्परायणम् ॥

विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्तज्ज्ञास्तं यज्विनं विदुः । इति ।

तस्माद्योगिनः शिरसायज्ञोपवीते यथा विद्येते तथैव संध्याऽपि
 विद्यते । यः शास्त्रमध्यः परमात्मा यश्चाहंप्रत्ययमभ्यो जीवात्मा तयोरेक-
 त्वज्ञानेन महावाक्यजन्येन भ्रान्तिप्रतीतो भेदो विशेषेण मग्न एव !
 पुनर्भ्रान्त्यनुदयो मग्नस्य विशेषः । येयमेकत्वबुद्धिः सेयमुमयोरात्मनोः
 संधौ जायमानत्वात्संध्येत्युच्यते । अहोरात्रयाः संध्ययोरनुष्ठेया क्रिया
 यथा संध्या तद्वत् । एवं सति योगी श्रद्धाजर्जनं व्यामोहपितुं शक्यः ।

कोऽयं मार्ग इति प्रश्नस्यासौ स्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्तम् । का स्थिति-
 रित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना संक्षिप्योत्तरमुक्त्वा संशयविपरीतेत्या-
 दिना तदेव प्रपञ्चेदानीमुपसंहरति—

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमा स्थितिः ' इति ।

क्रोधलोमादीनां कामपूर्कत्वात्कामपरित्यागेन चित्तक्षोपाः सर्वेऽपि
 परित्यज्यन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिभिराम्नातम्—'अथो सख्याहुः
 काममय एवायं पुरुषः ' इति । अतो निष्कामस्य योगिचित्तस्याद्वैते
 निर्विघ्ना स्थितिरुपपद्यते ।

अन्ये शिखायज्ञोपवीते प्रसिद्धे तु मन्त्रद्वयलक्षणे । मन्त्रसंरुद्धत्वेन विशेषकार्पासमृगा-
 स्मरनस्तुनी एवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शिरसाद्यद्वे त्यादिना । तत्र श्रुयन्तार सराद-
 यति—एतदेवेत्यादिना । एवं योगिनः संध्याऽर्पणात्—तस्मादित्यादिना । अथ
 वृत्तानुवादपूर्वकमिमं ग्रन्थमस्तारयति—कोऽयं मार्ग इतीत्यादिना । फलितमाह—
 क्रोधलोमादीनामित्यादिना । ग्रन्थस्य रागणादिरिपयन्त्य श्रीरामनिष्ठस्य प्रसिद्धमेव
 जानकीलामादिलक्षणकामपूरकम् । एव लोभस्यापि धुवनिष्ठस्याश्वराज्यादिविषयस्य

१ क. स. ग. प. क. घ. एं दु° । २ क. प. ग. प. ट. य. टं पशु° । ३ क. ग.
 प. क. य. ° मे रि° । ४ क. रा. ग. प. क. घ. ° एं ह° ।

च श्रीभगवद्दर्शनद्वारोक्तध्रुवपदावासिलक्षणकामपूरकत्वम् । आदिपदान्मात्सरयापि विश्वामित्रनिष्ठस्य ब्रह्मर्षित्वरूपकामपूरकत्वं तपोद्वारा प्राह्वम् । कामपूर्वकत्वादिति पाठस्तु सरल एव । ततः किं तदाह—कामपरित्यागेनेति । तत्र मानमाह—एतदेवेत्यादिना सावतरणम् ।

तत्राप्याशङ्क्य समादधानः श्रुतिमत्रतारयति नन्वित्यादिना—

ननु दण्डग्रहणविधिवलेनोपेता विविदिपासंन्यासिनो योगिनं दण्डेन रहितं परमहंसं नाभ्युपगच्छन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

‘ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥
स याति नरकान्घोरात्महारौरवसंज्ञकान् ।
तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ॥
भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ।
इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ’ इति ॥

परमहंसस्य योऽपमेकदण्डः स द्विविधः—ज्ञानदण्डः काष्ठदण्डश्चेति । यथा त्रिदण्डिनो वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रैविध्यं तद्वत् । वाग्दण्डादयो मनुना स्मर्यन्ते—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥
त्रिदण्डमेवं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निपच्छति । इति ॥

तेषां स्वरूपं दक्षः स्मरति—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते ॥
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनीहताम् ।
मानसस्य च दण्डस्य प्राणायामो विधीयते । इति ।

कर्मदण्डोऽल्पभोजनम् ’ इति स्मृत्यन्तरपाठः । ईदृशं त्रिदण्डित्वं परमहंसस्याप्यस्ति । तदेतदभिप्रेत्य पितामहः स्मरति—

यतिः परमहंसस्तु तुर्यारूपः धृतिचोदितः ।

१ क. रा. ग. च. ‘पितामहोपे’ । २ क. रा. ग. प. ड. च. ‘ता दण्डभित्’ ।
३ क. रा. ड. च. ‘मैतानिधि’ । ४ क. रा. ग. प. ड. च. ‘निपच्छ’ ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डमृत ॥ इति ।

एवं सति मौनादीनां वागादिदमनहेतुत्वाद्यथा दण्डत्वं तथैवाज्ञानत-
त्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्य दण्डत्वम् । अयं ज्ञानदण्डो येन परमहंसेन धृतः
स एव मुख्य एकदण्डीत्युच्यते । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य कदाचिच्चित्तविक्षे-
पेण विस्मृतिः प्रसज्येतेति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते ।
तदेतच्छास्त्रार्थरहस्यमबुद्ध्वा वेणुमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य काष्ठ-
दण्डो येन परमहंसेन धृतः स पुरुषो बहुविधेयातनोपेतत्वाद्द्वोरान्महा-
रौरवसंज्ञकान्नरकानामोति । तत्र हेतुरुच्यते—परमहंसवेपं दृष्ट्वा ज्ञानि-
त्वभ्रान्त्या सर्वे जनाः स्वस्वगृहे तं भोजयन्ति । अयं च जिह्वालम्पटो
वर्ज्यावर्ज्याविवेकमकृत्वा सर्वमश्नाति तेन प्रत्यवायं प्राप्नोति । यानि तु
' नान्नदीपेण मस्करी ' ' चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षम् ' इत्यादीनि वाक्यानि
तानि ज्ञानविषयाणि । अयं च ज्ञानवर्जित इति युक्तोऽस्य नरकः ।
अत एव ज्ञानहीनस्य यतोर्भिक्षानियममाह मनुः—

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरम् ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ इति ।

ज्ञानाभ्यासिनं पति त्वेवं स्मर्यते—

एकवारं द्विवारं वा भुञ्जीत परहंसकः ।

येन केन प्रकारेण ज्ञानाभ्यासी मवेत्सदा ॥ इति ।

एवं सति ज्ञानदण्डकाष्ठदण्डयोर्यत्तारतम्यमुत्तमाधमत्वरूपं तदिदम-
वगत्योत्तमं ज्ञानदण्डं यो धारयति स एव मुख्यः परमहंस इत्यवगन्त-
व्यम् । नन्वमुष्य परमहंसस्थास्तु ज्ञानदण्डो मा भूत्काष्ठदण्डनिर्वन्ध
इतरा तु चर्या कीदृशीत्याशङ्क्याऽऽह—' आशाम्बरो निर्नमस्कारो न
स्वधाकारो न निन्दा न स्तुतिर्पाट्टच्छिको मवेद्भिक्षुर्नाऽस्वाहनं न
विसर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासनं च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ्ना-
पृथङ्न चाहं न त्वं न च सर्वं न चानिकेतस्थितिरेव स भिक्षुः सौव-
वर्णादीन्निव परिग्रहेन्न लोकं नावलोकं च ' इति ।

उक्तश्रुतितात्पर्यमाह—परमहंसस्येत्यादिना । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तत्र मानमाह—वाग्दण्डादय इत्यादिना । सावतरणम् । सर्वभूतेष्विति निपयसप्तमी । एषं च सर्वभूतविषयकं वाग्दण्डादित्रय निक्षिप्य त्यक्त्वा ' अहिंसा परमो धर्मः ' इति वचनात्कार्यिकादिहिंसात्रयमपि परिवर्ज्येत्यर्थः । नियच्छति सपादयतीति यावत् । स्मृत्यन्तरमप्याह—तेषामित्यादिना । फलितमाह—एवं सतीत्यादिना । नन्वेवं दिग्म्बरः परमहंसः प्राचीनाचार्येषु कोऽपि न प्रसिद्ध इत्यत आह—मानसस्येत्यादिना । न चोत्पातेति । उत्पातो भूकम्पनिशुत्पातादिः । निमित्तं क्षुदादि तत्फलकथनाभ्यामित्यर्थः । न नक्षत्रेति । नक्षत्रत्रिद्या, ज्योति शास्त्रं तदादिर्याऽङ्गत्रिद्या शिक्षादिपङ्कत्रिद्या तयेत्यर्थः । नानुज्ञासनेति । अध्यापनपाण्डित्याभ्याम् । अपरं तु सरलमेवाखिलम् ।

उक्तश्रुतिं व्याकरोति, आशा इत्यादिना—

आशा दिशस्ता एवाम्बरं वस्त्रमाच्छादनं यस्यासावाशाम्बरः । यत्तु स्मृतिवचनम्—

जान्वोस्त्रधर्मधो नाभेः परिधायिकमम्बरम् ।

द्वितीयेमुत्तरं वासः परिधाय गृहानटेत् ॥ इति ।

तदिदमयोगिविषयम् । अत एव पूर्वं तच्च न मुख्योऽस्तीत्युक्तम् । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

यो मचेत्पूर्वसंन्यामी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन ॥ इति ।

तस्याप्यन्यविषयत्वाज्ञास्य नमस्कारः कर्तव्योऽस्ति । अत एव ब्राह्मणलक्षणे ' निर्नमस्कारमस्तुतिम् ' इत्याद्युदाहृतम् । गयाप्रवागादितीर्थेषु श्रद्धाजाड्यात्प्रातः स्वधाकारो निषिध्यते । पूर्वत्र निन्दागर्वेत्यादिवाक्ये परैः कृतया स्वात्मनिन्दया क्लेशो निवारितः, अत्र तु स्वकर्तृके परविषये निन्दास्तुती निषिध्येते । यादृच्छिकत्वं निर्वन्धराहित्यम् । न क्वचिदपि व्ययहारे निर्वन्धं कुर्यात् । यस्तु देवपूजायां निर्वन्धः स्मर्यते—

मिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनम् ।

कर्तव्यानि पठेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥ इति ।

तस्याप्ययोगिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य नाऽऽवाहनमित्याद्याम्नातम् ।
सकृत्स्मरणं ध्यानं, नैरन्तर्येणानुस्मरणमुपासनमिति तयोर्भेदः । यथा
योगिनः स्तुतिनिन्दादिलौकिकव्यवहारामावः, यथा च देवपूजादिधर्म-
शास्त्रव्यवहारामावः, तथा लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोऽपि
नास्ति । यत्साक्षिचैतन्यमस्ति तदिदं तत्त्वमसीति वाक्ये त्वंपदेन
लक्ष्यम् । देहादिविशिष्टं चैतन्यं लक्ष्यं न भवति किं तु वाच्यम् । तच्च
वाच्यं तत्पदार्थात्पृथक् । तल्लक्ष्यं त्वपृथक् । स्वदेहनिष्ठो वाच्योऽर्थोऽहं-
मिति व्यवहारार्हः । परदेहनिष्ठस्त्वमिति व्यवहारार्हः । लक्ष्यं वाच्य-
मित्युभयविधं चेतनोपेतमन्यज्जडं जगत्सर्वमिति व्यवहारार्हमित्येता-
दृशो विकल्पो न कोऽपि योगिनोऽस्ति, तदीयचित्तस्य ब्रह्मणि विश्रा-
न्तत्वात् । अत एव स भिक्षुरनिकेतस्थितिरेव । यदि नियतनिवासार्थं
कांचेन्मठं संपादयेत्तदानीं तस्मिन्ममत्वे सति तदीयहानिवृद्धयोश्चित्तं
विक्षिप्येत । एतत्सर्वमभिप्रेत्य गौडपादाचार्या आहुः—

निस्तुतिर्निर्मस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ इति ।

यथा मठो न परिग्रहीतव्यस्तथा सुवर्णरजतादीनां भिक्षाचमनपात्रा-
णामेकमपि न गृह्णीयात् । तदाह यमः—

हिरण्मयानि पात्राणि काष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः । इति ।

मनुरपि—अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलाबुदारुपात्रं वा मृन्मयं वैणधं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वार्थंभुवोऽब्रवीत् ॥ इति ।

शौघायनोऽपि—स्वयमाहृतपर्णेण स्वयं शीर्णेण वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानां च पर्णके ॥

आपद्यपि न कांस्येण मलाशी कांस्यभोजनः ।

सौवर्णे राजते ताम्रे मृन्मये त्रपुसीसयोः ॥ इति ।

तथा लोकं जन्मं शिष्यवर्गं न गृह्णीयात् ।

तदाह मनुः—एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते । इति ।

निरक्तयोगिव्यवहारे स्मृतिविरोधमाशङ्क्य तस्यामुस्यपरमहंसपरत्वेन समाधाने कृतेऽपि तदाह्यर्थं सांप्रदायिकसंमतिमपि तत्राऽऽह—एतत्सर्वामत्यादि ।

उक्तेषु यतिधर्मेषु मेधातिथेः प्रकारान्तरेणापि संमतांस्तद्दर्मान्संगृह्णाति—मेधातिथिरपीत्यादिना—

मेधातिथिरपि—

आसनं पञ्चालोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः ।

दिवा स्वापो वृथाऽऽलापो यतेर्बन्धकराणि पट् ॥

एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥

उक्तालाव्वादिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः ।

मिक्षोर्भक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥

गृहीतस्य तु षण्ढादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।

कालान्तरोपमोगार्थं संचयः परिकीर्तितः ॥

शुश्रूषालामपूजाथं यशोथं वा परिग्रहः ।

शिष्याणां न तु कारुण्यात्स ज्ञेयः शिष्यसंग्रहः ॥

विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।

विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥

अध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ।

अनुग्रहः पथि प्रश्नो वृथाऽऽलापः स उच्यते ॥ इति ।

लोकं शिष्यजनरूपं न गृह्णीयादित्येतावदेव न भवति किं तु तस्य लोकस्वावलोकं दर्शनमपि न कुर्यात्तस्य बन्धहेतुत्वात् । न चेत्यनेनान्यपि स्मृतिनिषिद्धं न कुर्यादित्यभिप्रेतम् । तच्च निषिद्धं मेधातिथिर्दर्शयति—

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।

पण्डेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्भूत्रपुपीपवत् ॥

रसायनं क्रियोचारं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।

विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत्परदारवत् । इति ॥

योगिनो लौकिकवैदिकव्यवहारगतानि यानि बाधकानि सन्ति तेषां वर्जनमभिहितम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यामत्यन्तं बाधकं प्रदर्श्य तद्वर्जनमाह—

‘आबाधकः क इति चेदाबाधकोऽस्त्येव । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स पौलकसो भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा भवेत् । तस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च ’ इति ।

आकारोऽभिव्याप्त्यर्थः । ‘आढीपदर्थेऽभिव्याप्तौ’ इत्यभिहितत्वात् । अभिव्याप्तौ बाधकोऽत्यन्तबाधकस्तस्य सद्भावं प्रतिज्ञाय हिरण्यस्य तथाविधबाधकत्वमुच्यते । रसेनाभिलाषयुक्तेनाऽऽदरेण हिरण्यं यदि दृष्टं स्यात्तदानीं स द्रष्टा भिक्षुर्ब्रह्महा भवेत् । हिरण्यसक्त्वा तस्संपादनरक्षणयोः सर्वदा प्रयत्नमानस्तेद्वैयर्थ्यपरिहाराय प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकान्वेदान्ता-दृषियित्वा तस्सत्यत्वमथलम्बते । ततः शास्त्रसिद्धमद्वितीयं ब्रह्म तेन भिक्षुणा हतमेव भवति । तस्मादसौ ब्रह्महा भवेत् । तथा च स्मर्यते—

ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयाद्द्रेष्टि ब्रह्मविद्ं च यः ।

अभूतब्रह्मवादी च त्रयरेते ब्रह्मयातकाः । इति ॥

* “ ब्रह्महा स तु विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः । ”

अभिलाषपूर्वकं हिरण्यं स्पृष्टं चेत्तदा स स्पृष्टा भिक्षुः पतितत्वात्पौलकसो म्लेच्छसदृशो भवेत् । पातित्यं च स्मर्यते—

पतत्यमौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवेत् ।

धीपूर्वं रेत उत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च ॥ इति ।

अभिलाषपुरःसरं हिरण्यं न ग्राह्यं गृहीतं चेत्तदा स भिक्षुर्वेहेन्द्रियादिसाक्षिणमसङ्गं चिदात्मानं हतवाग्भवेत् । असङ्गत्वमपोह्य स्वात्मनो हिरण्यविद्वेष्यं प्रति मोक्त्वृत्तेन प्रतिपन्नत्वात् । तस्याश्चान्यथा प्रतिपत्तेः सर्वपादरूपत्वं स्मर्यते—

* ब्रह्मेत्यर्थपथ क. ख. ग. घ. च. पुस्तकेषु नास्ति । अधिकं चैतत् ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ इति ।

मैक्षेति । भिक्षाटने नारायणस्मरणम् । अनुग्रहो मन्त्रोपदेशादिः । पथि मोक्षमार्गे
निपये प्रश्न आक्षेप । आसन पात्रलोपथेयादिष्वदन्यानपि तसमतान्यतिधर्मान्सप्रहीतु
श्रुतिगत न चेति निपातद्वय तात्पर्यभेदेन निशदयति—न चेत्यनेनेत्यादिना । स्थानर
रत्नादि । जङ्गम गयादि । बीज तुलस्यादे । तैजस काचपात्रादि । विपमायुध च प्रसि-
द्धमेव । परदारोति । यथा पूर्वाश्रमे परदार सर्पथा वर्जितास्तद्ददनाऽऽश्रमे रसाय
नाद्यखिलमपि वर्जयेदित्यर्थः । इहाऽऽश्रमे तु स्वपुत्रमित्रकलत्रेयादिना रजदारणामपि त्यक्त-
त्वेन परदारवर्जनस्य कैमुत्यसिद्धादित्याशयः । एममावकोऽस्त्येनेति श्रुत्याऽऽवाधकस्य
कैमुत्यमपि ज्ञेयम् । तद्ब्रह्महेत्युक्तविच्छिरीत्या तत्र ब्राह्मणवधपापस्यापि सप्रह । एममात्मटे
त्यत्रापि कैमुतिकन्याय स्पष्टमेवान्यत् ।

उक्तेऽर्थेऽश्रुतिमपि सनादयति किं चेत्यादिना—

किं चाऽऽत्मघातिनः सुखलेशेनापि रहिता बहुविधदुःखेनाऽऽवृता
लोकाः श्रूयन्ते—

‘ असुर्पा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

ताऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ इति ।

दृष्टं चेत्यनेन चकारेण श्रुतं चेति समुच्चीयते । स्पृष्टं चेत्यनेन कथि-
तस्य समुच्चयः । ग्राह्यं चेत्यनेन व्यवहृतं चेति समुच्चीयते । दर्शनस्प-
र्शनग्रहणवदभिलाषपूर्वकहिरण्यवृत्तान्तश्रवणतद्वृणकथनतदीयक्रियादि-
व्यवहारा अपि प्रत्यवापहेतव इत्यर्थः । यस्मात्सामभिलाषहिरण्यदर्शना-
दयो दोषकारिणस्तस्माद्भिक्षुणा हिरण्यदर्शनादयो वर्जनीया इत्यर्थः ।

हिरण्यवर्जनस्य फलमाह—

‘ सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखेनोद्विग्नः सुखे निःस्पृहस्त्यागो
रामे सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिद्येहो न द्वेष्टि न मोदते च सर्वेषामिन्द्रि-
याणां नतिरुपरमते य आत्मन्वेवावस्थीयते ’ इति ।

पुत्रमार्यागृहक्षेत्रादिकामानां सर्वेषां हिरण्यमूलत्वाद्द्विरण्ये परित्यक्ते
सति ते कामा मनोगता मनस्यवस्थानाद्व्यावर्तन्ते व्यावृत्ता भवन्ति ।
कामनिवृत्तौ सत्या कर्मप्राप्तयोर्दुःसमुखयोरुद्वेगस्पृहे न भवतः । एतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावे प्रपञ्चितम् । ऐहिकयोः सुखदुःखयोर्विधेयकत्वेनाऽऽमु-

ष्मिकविषयरोगेऽपि त्यागो भवति । ऐहिकसुखस्पृहायुक्तो हि तद्दृष्टान्ते-
नानुमित आमुष्मिके सुखे रागवान्भवति । तस्मादैहिके निःस्पृहस्याऽऽ-
मुष्मिके रागामावो युज्यते । एवं सति सर्वत्र लोकद्वयेऽपि यौ शुभाशु-
भावनुकूलप्रतिकूलविषयो तयोरनभिस्नेहः । एतच्च द्वेपराहित्यस्याप्युप-
लक्षणम् । तादृशो विद्वानशुभकारिणं कंचिदपि पुरुषं न द्वेष्टि शुभका-
रिणं च दृष्ट्वा न च मोदं प्राप्नोति । द्वेषमोदरहितो यः पुमानात्मन्पेव
सर्वदाऽवतिष्ठते तस्य सर्वस्य सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिः प्रवृत्तिरुपरमते ।
इन्द्रियोपरतौ न कदाचिदपि निर्विकल्पकसमाधेर्विघ्नो भवति । तेषां
का स्थितिरिति प्रश्नस्य संक्षेपविस्तराभ्यामुत्तरं पूर्वमुक्तं तदेवात्र पुनरपि
हिरण्यनिषेधप्रसङ्गेन स्पष्टीकृतम् ।

अथ विद्वत्संन्यासमुपसंहरति—

‘ यत्पूर्णांनन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो
भवति ’ इति ।

यद्ब्रह्म वेदान्तेषु पूर्णांनन्दैकबोधः परमात्मेति निरूपितं तद्ब्रह्माहम-
स्मीत्येवं सर्वदाऽनुभवन्नर्थं योगी परमहंसः कृतकृत्यो भवतीति ।

तथा च स्मर्यते—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ इति ।

दृष्टं चेत्यादिश्रुतचकारश्रयस्वारस्यमाह—दृष्टं चेत्यनेनेत्यादिना । फलितमाह—
यस्मादित्यादिना । ततः किं तदाह—हिरण्यवर्जनस्येत्यादि । समुदाहृतश्रुतिं
विवृणोति—पुत्रमार्येत्यादिना । व्यावृत्ता इति । मनसः सकाशात्सामग्र्यभावादेव
निर्गता भवन्तीत्यर्थः । तत्फलमाह—कामनिवृत्तावित्यादिना । कर्मैति । प्रारब्धकर्मा-
गतयोरित्यर्थः । तत्रोपपत्त्यपेक्षया ता स्मारयति—एतच्चेति । ततोऽपि किं तदाह—
ऐहिकयोरित्यादिना । निगमयति—तस्मादैहिक इति । फलितं कथयति—एवं
सर्मात्यादिना । अथ वृत्तानुवादपूर्वकमवाशिष्टप्रन्थरहस्यमाह—तेषामित्यादिना । उदाह-
तोपविषद्वान्मव व्याकरोति—यद्ब्रह्मेत्यादिना । अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।
‘ ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सीत वस्तुनि ’ इति चार्तिकोक्तद्वैतवाचोऽर्थ्यादेवेति भावः ।
कार्तार्येण पात्रमाह—तथा चेत्यादिना ।

अथाऽऽचार्यः प्रकरणार्थं संक्षिपन्मङ्गलादीनि मङ्गलमव्यानि मङ्गलान्तानि प्रथन्ते
शास्त्राणीत्यादिमहाभाष्योक्तरीत्या ग्रन्थान्तेऽप्याद्यार्वादिदक्षिणं मङ्गलं कुर्वाणः परमकरुणया

श्रीमद्भारतीतीर्थामिधस्वगुर्वमिन्नं प्रकृतप्रकरणतात्पर्यप्रतिपाद्यमानं परमात्मानमेवाखिलमुमुक्ष्व-
नुजिवृक्षया प्रार्थयते जीवन्मुक्तौत्यादिश्लोकेन ग्रन्थानामपि प्रकृतप्रकरणे भेक्षावप्रकृत्यर्थं
संग्रथयन्—

जीवन्मुक्तिविवेकेन तमो हादं निवारयन् ।
पुमर्थमखिलं देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥*
भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे त्रिशीर्षे
मायामोहौ क्षयमाधिगतौ नष्टसंदेहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ २ ॥
तीर्थानि तोषपूर्णानि देवान्पापाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मज्ञानपरायणाः ॥ ३ ॥
अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि देवतम् ।
प्रतिमास्वल्पशुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥ ४ ॥
सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपद्ये जनार्दनम् ।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वाद्धः सूर्यमिवोदितम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थमगव-
च्छिष्यश्रीमद्विद्यारण्यगुरुवरविराचितो जीव-
न्मुक्तिविवेकः संपूर्णः ।

विवेक्याचारम्भे व्याख्यातमपीह प्रकारान्तरेणैव व्याक्रियते तथा हि—विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

तीर्थं शास्त्राध्यक्षेत्रोपायनारीरजःसु च ।

अवतारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ' इति ॥

' मह उन्मत्तजसोः ' इति च भेदिन्याः । ' मह उद्भय उत्तरः ' इत्यमरात् ।
महनं महः, मह पूजायामिति रामाश्रमीयवचनाच्च विद्याया अपरोक्षद्वैतब्रह्मप्रियायास्तीर्थ-
मुपाध्याय. स चासौ महेश्वरश्चेति तथा । ' ईशानः सर्वविद्यानाम् ' इति श्रुतेः, ' ज्ञानं
महेश्वरादिच्छेत् ' इति स्मृतेश्च निरुक्तब्रह्मविद्याप्रदसदृशभिन्न. श्रीशंकर इत्यर्थः । मुमुक्षुष्य
इत्यार्थिकम् । तथा च केनचिन्निमित्तेन प्रतिचन्द्रप्रोच्चारणादिविधिपूर्वकदण्डधारणादि-
विविदिपासंन्यासित्वेऽपि तीत्रसमुक्षया ' त्यागेनैके अमृतचमानशु. ' इति श्रुत्युत्तर्माण-

* इत उत्तरं भेदाभेदावित्यारभेत्तदन्तिमं श्लोकचतुःश्लोकात् एव वर्तते नान्यत्र ।
तेनैतद्ग्रन्थकर्तुरन्यत्र वेति न विप्रः ।

त्रिदिपासंन्यासिभ्य इत्यर्थः । अखिलं विदेहकैरत्यलक्षणं पुमर्थं मोक्षम् । देवात् ' कृपया विचारितस्वशाखामहायाक्यैककरणकाप्रतिबद्धापरोक्षप्रमर्निर्मात्रक्षण एव द्वैतत्राध-
पूर्वक मूलाविद्यास्तिरूप स्वप्रकाशाखण्डानन्दात्मना प्रकाशपथिति ग्रन्थवृत्तकप्रार्थना ।
तत्र हेतुं द्योतयस्त विनिर्णयि-जीवन्मुक्तिव्यादिपूर्वधेन । जीवन्मुक्ते प्राक्पथिप्रताया
निवेक प्रचुरोहापोहपूर्वकः प्रमणादिविचारो यस्मिन्स्तेनानेन द्वारीभूतेन मसप्रथितग्रन्थेन-
त्यर्थः । हार्दम्, अहमज्ञ इत्यनुभवादन्त. करणाग्रउदेनेन साक्षिप्रत्यक्षमनादिभावरूप
निवारयन्निर्मूल्यन्मन्त्रिति यावत् । अत्रापिलमिति पुमर्थविशेषणेन सगुणसाधुज्यादिव्युदासो
व्यज्यते । एव गूले प्रथमोपक्रान्ताधमाधिकार्यनुनिवृक्षया ।

यग्य देने परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इतिश्रुतेरीश्वरामिन्नश्रीगुरप्रार्थनपरत्वेन व्याख्यातमिदं पद्य व्याख्यायेदानीं क्रमप्राप्तनि-
रक्तनिच्युत्तद्रण्डधारणादिशालिपारमस्वयद्विनिदिपासंन्यास्यभिधामध्यमाधिकारिपरतया तद्गु-
प्यते—विद्योति । विद्याया. प्रागुक्तलक्षणायास्तैर्धगुपायः । अयं ह्युपायायापे-
क्षया साधनमात्रत्वेन न्यूनश्रम एव । प्रकृतविदिपो सन्यासिनस्तान्—'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः' इत्यादिश्रनणादिविधिं ब्रह्मचर्येऽधी-
तसाङ्गसाध्यायत्वेन विनिर्णयेन तद्विज्ञानार्थं 'स गुरमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठम्' इति श्रुतिमनुसृत्यैत्र चतुर्लक्षण्युत्तरमेवासातिचारार्थमेवाऽऽचार्यमुपसन्नत्वेन
श्रवणोत्तर मननादौ स्वतः प्रवृत्त्यादिसभनादाद्यस्पाधगादिकारिणस्तु तदस्तमवात्तत्राऽऽचा-
र्यस्य श्रमाधिक्याद्युक्तमेवोपाध्यायत्वम् । अत एव याज्ञवल्क्ययाक्य मैत्रेयो प्रति—'व्याच-
क्षाणस्य तु मे निदिष्यासत्सव' इति मननैकसाध्यनिदिष्यासनविधायक बृहदारण्यके । एव
महेश्वरसाध्यायत्वेति कर्मनारय निधाय पूर्वाधिकारिणाभादुत्सनाभिन्नोऽन्तर्यामीति फालिते
गुर्भेदार्यं तस्य विद्यातीर्थं चात्तौ महेश्वरश्चेति पुनरपि प्राग्देव तद्विग्रहः कार्यः । शिष्ट
तु प्रागनतिरिक्तमेव । अथेदं पद श्रियमेवास्मदभिमतता जीवन्मुक्तिरित्यादिप्रागुपन्यस्त
मूलकारादिचनचनित्तैचारिकपञ्चम्यादिभूमिकापन्नगौर्णवेद्वत्संन्याससपन्नोत्तमाधिकारिपरत-
याऽपि निरर्णायम् । तद्यथा—विद्याया प्रागुक्तायास्तैर्धे क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानभेतादृशो योऽय
मुक्तरूपत्वादेवोत्तमाधिकारित्वेन महान्त ईश्वर प्ररब्धपरिसमाप्ययधिप्रतिभासमानदृश्य-
विषयकलकाप्यर्ववस्तुच्छब्दानुसंधानसमर्थो येनेति तथा । इत पर योगिपरमहसाख्यमुल्ह्यानि-
द्वत्संन्यास्यभिधोत्तमचरमाधिकारिपरतयाऽपि योज्यम् । विद्यायास्तैर्धमन्वर 'तस्यैवं
विदुषो यद्ब्रह्माऽऽत्मा' इतिप्रभृत्यनुवाकेन पूर्वं व्याख्यातो यज्ञस्तस्य यन्महशब्दनाप्यतपो-
रूपोसद्यस्तस्येश्वरो निस्तनिर्विकल्पसमाध्यतिसातयानियामक इत्यर्थः ।

श्रीनारायणशंकररघुवरगुरुपादपत्रेणुम्यः ।

अस्तु नमोऽत्र मम निखिलदुःखध्वंसात्ममुखदेभ्यः ॥ १ ॥

साक्षित्वेनोपलक्ष्येऽद्वैतयसदमितप्रत्यगानन्दसंवि-

द्ब्रह्मात्मैक्यामृते काकृतकृतजनितं दुःखमाध्यात्मिकादि ।

द्वैतस्यैवात्र बाधाद्यमपि च नभःकार्घ्यतुल्यं मृपात्वा-

त्कामी काम्यश्च कामः क तु स मदितरः पूर्ण एवाच्युतोऽस्मि ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमद्द्वैतसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्यश्रीमत्पदवा-

क्यप्रमाणाक्षीरार्णवविहरणश्रीमद्द्वैतविद्येन्द्रारमणश्रीमत्पद्गुपनामकश्रीना-

रायणशास्त्रिचरणसरोजराजहंसायमानमानसेन मोडकोपाह्वयेनाच्यु-

तशर्मणा विद्यार्थिना विरचितायां पूर्णानन्देन्दुकौमुद्यां

षोडशः प्रकाशोऽयं जीवन्मुक्तिविवेकव्या-

ख्यात्मकः संपूर्णः ।